९९/४

अथ

११/4

ग्रन्थनामः-	"भामती" Bhamati	
कर्तृनामः-	"वाचस्पतिमिश्र प्रणीता"	
विषयः-	"अद्वैत वेदान्त शास्त्रम्"	

861

११
८

अथ

“भामती”

वेदान्त

205

११
4

शारीरकभाष्यव्याख्यावाचस्पतिप्रारंभः

वाचस्पतिमिश्रप्रणीता

बा.भ.प्र

श्रीगणेशायनमः।ॐ अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्यप्रभवतो विवर्त्तायस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः।।यतश्चाभूद्विश्वंचरमचरमुच्चावचमिदंनमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतं।।१।।निःश्वसितमस्यवेदावीक्षितमेतस्यपंचभूतानि।।स्मितमेतस्यचराचरमस्यचसुप्तंमहाप्रलयः।।२।।षड्भिरंगैरुपेतायविविधैरव्ययैरपि।।शा।।श्वतायनमस्कुर्मोवेदायचभवायच।।३।।मार्त्तंडतिलकस्वामिमहागणपतीन्वयं।।विश्ववंद्यान्नमस्यामःसर्वसिद्धिविधायिनः।।४।।ब्रह्मसूत्रकृतेतस्मैवेदव्यासायवेधसे।।ज्ञानशक्त्यवतारायनमोभगवतोहरेः।।५।।नत्वाविशुद्धविज्ञानंशंकरंकरुणाकरं।।भाष्यंप्रसन्नगंभीरंतत्प्रणीतंविभज्यते।।६।।आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतंवचोऽस्मदादीनां।।रथ्योदकमिवगंगाप्रवाहपातःपवित्रयति।।७।।अथयदसंदिग्धमप्रयोजनंचनतत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरोयथासमनस्केंद्रियसन्निकृष्टःस्फीतालोकमध्यवर्त्तीघटःकरटदंतोवा।।तथाचेदंब्रह्मेतिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः।।तथाहि।।बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाद्वात्मैवब्रह्मेतिगीयते।सचायमाकीटपतंगेभ्यःआचदेवर्षिभ्यःप्राणभृन्मात्रस्येदंकारास्पदेभ्योदेहेंद्रियमनोबुद्धिविषयेभ्योविवेकेनाहमित्यसंदिग्धाविपर्यस्तापरोक्षानुभवसिद्धइतिनजिज्ञासास्पदं।नहिजातुकश्चिदत्रसंदिग्धेऽहंवानाहंवेति।नचविपर्यस्यतिनाहमेवेति।नचाहंकृशःस्थूलोगच्छामीत्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनाद्देहालंबनोयमहंकारइतिसांप्रतं।तदालंबनत्वेयोहंबाल्येपितरावन्वभूवंसएवस्थाविरेप्रणप्तॄननुभवामीतिप्रतिसंधानंनभवेत्।नहिबालस्थविरशरीरयोरस्तिमनागपिप्रत्यभिज्ञानगंधोयेनैकत्वमध्यवसीयेत।।तस्माद्येषुव्यावर्त्तमानेषुयदनुवर्त्ततेतत्तेभ्यो

हि

भिन्नं यथा कुसुमेभ्यः स्रक्त्वं तथा च बालादिशरीरेषु व्यावर्त्तमानेष्वपि परस्परमहंकारास्पदमनुवर्त्तमा
नं तेभ्यो भिद्यते। अपि च स्वाप्नं ते दिव्यशरीरभेदमास्थाय तदुचितान् भोगान् भुंजान एव प्रतिबुद्धो मनुष्यशरी शा२
रमात्मानं पश्यन्नहं देवो मनुष्य एवेति देवशरीरे बाध्यमानेऽपि अहमास्पदमबाध्यमात्मानं शरीरादि
न्न प्रतिपद्यते। अपि च योगव्याघ्रः शरीरभेदेऽपि आत्मानमपि न मनुभवतीति नाहंकारालंबनस्य प्रत्यभि
ज्ञानात् विषयेभ्यः स्वस्य विवेकः स्वबुद्धीयानेव ।×देहः। अत एवेंद्रियादिरूपस्यालंबनभिन्नेंद्रियभेदेऽपि यो ने५
हमद्रा संस्मरे वेतर्हि स्पृशामीत्यहमालंबन× बुद्धिमनसोश्च वा रसायोरूपमिति कर्तृ प्रतिभासप्र
५ व्यानालंबत्वायोगः। बद्धोऽहं मुक्तोऽहमित्यादिकस्तु प्रयोगाः प्रसत्सर्वे देवा यंचिन्मेचाः को पांतीत्यादिवदौपचा
रिकार इति युक्तमुत्पश्यामः। तस्मादिदं कारास्पदेभ्यो देहेंद्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो व्यावृत्तः स्फुटतरमहमनु
भवगम्य आत्मास्तभाया भावादिजिज्ञास्य इति सिद्धं। अप्रयोजनत्वाच्च। तथाहि संसारनिवृत्तिरूपं वर्गफलप्र
योजनं विवक्षितं संसारश्चात्मयाथात्म्यानुभवनिमित्त आत्मयाथात्म्यज्ञाने न निवर्त्तनीयः स स्वेदयमना
दिरनादिना स्मयाथात्म्यज्ञानेन सहानुवर्त्तते कुतोऽस्य निवृत्तिरविरोधात्। कुतश्चात्मयाथात्म्यानु
भवो न स्यादहमित्यनुभवादन्यस्तदात्मयाथात्म्यज्ञानमस्ति। न चाहमिति सर्वजनीनस्फुटतरानुभवसमर्पि
तात्मादेहेंद्रियादिव्यतिरिक्तः शाक्यउपनिषदा सहस्रैरपि अन्यथयितुं। अनुभवविरोधात्। न ह्यागमाः
सहस्रमपि घटं पटयितुं ईशते। तस्मादनुभवविरोधात् उपचरितार्था एवोपनिषद इति युक्तमुत्पश्याम
मस्याशयमजानानाशंकां परिहरति। युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति। अत्र च युष्मदित्यादिर्मिथ्याभवितुं युक्त
मित्यंतः शंकाग्रंथः। तथापीत्यादिर्मिथ्याग्रंथः। तथापीत्यस्मिन्संबंधात् शंकायां यद्यपीति पठितव्यं। इदमस्म

न्या॰ ७ न्यः सो॰ १

मिथ्याशब्दोऽपक्षवचनः। एतदुक्तं भवति। अभ्यासो भेदानुदेशाद्व्याप्तस्तत्र हि तादृश्ये हास्ति भेदं भेदस्तत्र
निवर्त्तयन्तव्याप्तमभ्यासमपि निवर्त्तयतीति। मिथ्यातिमविलनुक्तं च घपितयापीति भोजनाः। रस्म
जाकृत्तमवेदेत्तरदेवं च परुमियतत्त्वं बोध्य तत्त्वं प्रकाशितं न लेतत्दक्षितीय भारि स्तमत्तो पाध्यन वदि
ध्यानेतानंदध्येतन्ये करसत्तुदासीनं मे कम द्वितीयमासत्तवं श्रुतिस्मृतीति हास्तपरारो भागीयते।
नचैतान्युपक्रम्य प[illegible] यामयो पसंसहारेः क्रिया सम्बन्धिव्याहारेसोद्दमासतत्वं अपि दर्चतीत
स्पराशिसंतिशक्तानि शक्तेः शाभ्युपचरितान्यीनि कार्त्ते। अभ्यास्ते न हि भयस्त्त मर्थस्यम वतीय
थाहोरश्नीयाहोरश्नीयेति। नाल्पत्वमपि। प्रागेवोपरितत्वमिति। अरु मनु भवस्तु आदेशिकाप
नेकविच्चतो नादुः स्वादिप्रपंचोय श्रुतमासानमादर्शायन्न कथमास्मत्तत्त्वगोचरः कथं चानुपल
वः। नच ज्येष्ठप्रमाणाम्तस्यैवविरोधादाम्नायस्यैवतद[illegible]पेक्षस्याप्रामाण्यप्रसङ्ग इति तोपलंबे
तिमुक्तं। तस्यापौरुषेयतयानिरस्तसमस्तदोषाशंकस्यबोधकतयाचस्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य
स्वकार्ये प्रमितौ परानपेक्षत्वात्। प्रमितावनपेक्षत्वेपि उत्पत्तौ प्रत्यक्षापेक्षत्वात्तद्विरोधादनुत्पत्ति
मिति लक्षणमस्याप्रामाण्ये चेत्। नोत्पादकाप्रतिद्वंद्वित्वात्। न ह्यागमज्ञानं सांव्यावहारिकं प्रत्यक्षमस्य
प्रामाण्यमुपहन्ति। येन कारणाभावान्न भवेदपि नु तात्त्विकं। न चैतन्नत्स्योत्पादकं। अतात्त्विक
प्रामाण्यमुपहन्ति। येन कारणाभावात्तदपि सांव्यवहारिकेभ्यः तत्त्वज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्। तथा च वर्णे ह्रस्वदीर्घतादयोऽन्यत्र
प्रमाणाभावेऽप्येषां वर्णेष्वध्यारोपिताः सत्यज्ञानोत्पत्तिरुद्भवः। न हि लौकिका नाग इति वा नग इति वा पदात्। कुंजरं वात
मीअपि समारोपिताः सन्तत्त्व प्रतिपत्तिरुद्भवः।

भा.टी.वा.

स्वाप्रतिपद्यमाना भवंति भ्रांताः। नचानन्यपरं वा [illegible] कंमस्वार्थे उप[illegible]चरितार्थमुक्तं। उक्तं हि न विधेप
नःशब्दार्थवृत्तिर्ज्येष्ठत्वं चानपेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न तु बाधकत्वे। जन्मज्ञानस्य ज्यायस्त्वं मुक्तिज्ञाने
न कनीयसा बाध्यदर्शनात्। तदनभवावधुनेतद्रूपं वा आत्मनस्तत्स्यापत्तेरनुपपत्तिः। दर्शितं च नात्विक
त्वमाकाशाभावस्यानपेक्षत्वं। तथा च पारमर्षं सूत्रं। पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति। तस्मात्प्रबलत्वस्य
बलीयस्त्वं तत्र नाममुपतीयते। अन्योन्यनिरपेक्षाणांयत्र जन्मविधिमानवेत्त।। अपि च येप्यहंकारमास्पदमा
त्मानमाक्षिपंते। तैरप्यस्य न तात्विकत्वं अभ्युपेतव्यं। अहमिहैवास्मि सदने जानानः इति सर्वव्यापिनः
प्रादेशिकत्वेन ग्रहणात्। न उच्चैर्गिरिशिखरवर्त्तिषु महातरुषु भूमिष्ठस्य दूर्वाप्रवालनि[illegible]त्र
[illegible]नीत्मत्रस्यय वत्। न चैवं देहस्य प्रादेशिकत्वमस्तु। अथ तेन त्वासन[illegible]ति संप्रत्ते। नहि तदेवं नवेत्ति
अहमिति गौराहवानजानानइति। अपि च परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणः [illegible] गुणयोगेन वर्त्तते इ
१ तिपत्रप्रायो रूपप्रतिपत्रोः संप्रतिपत्तिः सगौराः [illegible] स च नेदृशस्य यत्पुरस्सरः तद्यथा नेयमिका
ग्निहोत्रवचनो ग्निहोत्रशब्दः प्रवर्त्तमानस्तावत्तत्र नेदं कुंडपायिनामयनगते कर्मनामा तत्र ग्निहो
त्रगुणो नीयते। तत्र साध्ये साधरूपे न गौराः। माणवके चानुभवसिद्धं नेदं सिंह इति सिंहशब्दः न त्वहंकार
स्य सुख्याप्रीनिलुंठितग भेतया देहादिभ्यो भिन्नो नुभूयते येन परशब्दः शरीरादौ गौणो न वर्त्तन्न
चास्य तनिरूढतया गौणोपि न गौणतानामिमानः सार्षपादिषु तैलशब्दवदिति वेदितव्यं। तत्रापि स्नेहलत्व
तिलभवात्मभेदसिद्धं एव सार्षपादौ नातैलशब्दवाच्यत्वमात्राभिमानोन त्वधेयो स्तैलसार्षपयोरभेदा
ध्यवसायः। तस्मिद्दंगौणत्वमुख्यविवेकविज्ञान[illegible]व्याप्तं तदिह व्यापकं विवेकविज्ञानं निवर्त्तमानं गौणता ३
त्वप्रदर्शि नो गौण्य

तामपिनिवर्त्तयति।नचबालस्थविरशरीरभेदेपिसोहमस्मीत्येकस्यात्मनःप्रतिसंधानादेहादिभ्योभेदेना
त्मासात्मवइतिवाच्यं।परीक्षकाणांखल्वियंकथानलौकिकानां।परीक्षकाअपिव्यवहार[redacted]समयेन
लौकसामान्यमनुवर्त्तंते।तेवस्यससंत्तस्मेवहिभगवान्भाष्यकारः।पश्वादिभिश्चाविशेषादिति।
बाह्याअप्याहुः।शास्त्रचिंतकाःखल्वेवंविवेचयंतिनप्रतिपत्तारइति।तस्मादिशेष्याश्चिदात्मागोचरमस्कारमके
प्रिलास्मिन्नैसदनइतिप्रयुंजानोलौकिकःशरीराद्यभेदभ्रमवानात्मनःप्रादेशिकत्वमभिमन्यते।नन्वसइवंपरम
न ह्विकाद्युपाध्यवच्छेदादितिचेत्सत्यंस्वरूपस्यभानः।नचाहंकारस्याभासस्यापिदेहादिदेशात्सापिप्रादेशिकइतियुक्तं।तदा
खल्वस्यअणुपरिमाणोवास्यात्देहपरिमाणोवा।अणुपरिमाणत्वेस्थूलोहंदीर्घइतिचनस्यात्देहपरिमा द
णत्वेतुसावयवत्वेयादिरूपवदनित्यत्वप्रसंगः।किंचास्मिन्पक्षेऽवयवसमुदायोवाचेतयेत्।प्रत्येकंवाय
वाःप्रत्येकंचेतन्यपक्षेबहूनांचेतनानांस्वतंत्राणामेकवाक्यताभावात्।अपर्यायंविरुद्धदिक्क्रि
तयाशरीरमुन्मथ्येत।अक्रियंवाप्रसज्येत।समुदायस्यतुचैतन्ययोगेवक्तव्येएकस्मिन्नवयवेछिदास
नोप्यवयववोढव्यत्वइतिनचेतयेत।नचबहूनामवयवानांपरस्पराविनाभावनियमोदृष्टः।यएव
यदावयवोवि[redacted]शरीरीः तदातत्तद्भावेनचेतयेत्।विज्ञानालंबनत्वेप्यहंप्रत्ययस्यभ्रांतत्वंतस्य
वस्थमेवतस्यस्थिरवस्तुनिर्भासत्वात्।अस्थिरत्वाच्चविज्ञानानां।एतेनस्थूलोहंअंधोहंगच्छामीत्या
द्योप्यध्यासास्तयाव्याख्याताः।तदेवमुक्तेनक्रमेणाहंप्रत्ययेप्रतीचोऽध्यासःस्थितेभगवतीश्रुतिरप्र
सदसंकर्तत्वभो[redacted]रूपत्वदुःखशोकाद्यात्मत्वमहमनुभवप्रसंजितमात्मनोनिषेद्धुमर्हतीति।तदेवंप्रवा

प्रतिकूले ४ ... ते ... दूर ... त्वा।

दिक्रुतिमिस्य तीतितासस्रुपुराणात्रथित्त मिथ्यात्वावस्याहं त्रयमयस्यस्वरूपनिमिपिफ...लेरूपव्यांनमन्यो
मौ॰टी॰वा॰ मानिमित्तिसादि॰ अत्रचान्यो॰न्यस्मिन्न धर्मिणोः अध्यासस्मारीरादी अन्योन्यासकतामध्यस्याहमितिव
दि वस्तुतोनप्रतीतेः। लोकव्यवहारो लोकानां व्यवहारः स चायमहमितिव्यपदेशः। इतिशस्त्रू चित्तश्वश
रीराघनकूले प्रमेयजातं प्रमाणेन प्रमायतदुपादानपरिवर्जनादिरन्योन्यधर्मीश्चाध्यास्यान्योन्य
स्मिन्धर्मिणोदेहादिधर्मान् जन्ममरणजराव्याध्यादीनात्मनि धर्मान्यध्यास्य...देहादिनावेसमारो
प्यात्तथाचैतन्यादीनात्मधर्मान्देहादावध्यस्तात्मनावेसमारोप्यममेदं जरामरणापुत्रपश्वस्वाम्यादि
शासि तिव्यवहारो व्यपदेश इदस्रू चितश्चात्तदनुरूपः प्रत्ययसाक्षिः। अत्र चाध्यासव्यवहारक्रियाभ्यां यः कर्त्तानीतः
समानकर्त्तृ ...सेनाध्यस्य व्यवहार इत्युपपन्नं। पूर्वकाल इस्ररू चित्तमध्यासस्य व्यवहारकारणत्वं
समानइति॰ स्तू...यति। मिथ्याज्ञाननिमित्तो व्यवहारः मिथ्याज्ञानमध्यासः स्तानिमित्त स्तज्ञावाभावानुविधाना
आवे त्व्यवहारभावयोरिसर्थः। तदेवमध्यासस्वरूपं फलंच व्यवहारमुक्त्वा तस्यनिमित्तमाह। इतरेतरा
विवेकेन॰ विवेकाग्रहेणोऽ...सर्थः। अथवा विवेक एव कस्मान्नभवति। तथाचनाध्यासइत्यतआह। अ
त्यंतविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोः। परमार्थतः धर्मिणोरतादात्म्यं विवेकः। धर्मोणां चासंकीर्णता विवेकः॥
विविक्तयोर्व स्यादे तद्...स्तुसतोऽरदाग्रहनिबंधनः तादात्म्यविभ्रमोऽयुज्यते शुक्तेरिवरजतादिदाग्रहनिबंधन[redacted]
[redacted]...रत्तादात्म्य...महः। इत्तम रमार्थसत्त्वश्चिदात्मनो॰सं ते
स त्तमिन्नंनदेहाघस्ति वस्तुत त्तकुतश्चिदागमरः। कुतश्चतादात्म्यविभ्रमइत्यत आह। सत्यानृते मिथुनीकृत्यवि
विकागहादध्यस्येति योजना। सत्यं चिदात्मा अनृतं बुद्धीन्द्रियदेहादि तेद्व धर्मिणौ मिथुनीकृत्य प्राली...कृत्य ४
[redacted] त्तनीमेत्र२

प्रतीयमानस्य.

स नच संवृतिः परमार्थतः पारमार्थिकं मिथुनमस्तीत्यभूततद्भाववाचिनश्च्वेः प्रयोगः । एतदुक्तं भवति । अप्र
तीतस्यारोपायोगात् आरोप्यस्य प्रतीतिरुपयुज्यते न च वस्तुसत्तेति । स्यादेतत् । आरोप्यस्य प्रतीतौ सत्यां
नी पूर्वदृष्टस्य समारोपः समारोपनिबन्धना च प्रतीतिरिति दुर्वारं परस्पराश्रयत्वमित्यत आह । नैसर्गिकः इति ।
स्वाभाविको ऽनादिः अयं व्यवहारः । व्यवहारानादितया तत्कारणस्याध्यासस्यानादितोक्ता तत्तश्च पूर्वपूर्व
प मिथ्याज्ञानोपदर्शितस्य कुड्यादिवच्छरीरादेरुत्तरोत्तराध्यासोपयोग इत्यनादित्वाद्बीजाङ्कुरवन्न परस्पराश्र
यत्वमित्यर्थः । स्यादेतत् । अध्यासपूर्वप्रतीतिमात्रमुपयुज्यते आरोपे न तु परमार्थसत्ताप्रतीतिरेव स्वसंत
पथ सत्तो गगनकमलिनीकल्पस्य देहेन्द्रियादेर्नोपपद्यते । प्रकाशमानत्वमेव हि चिदात्मनोऽपि सत्त्वं न तु तदति
रिक्ता सत्तासामान्यसमवायोऽर्थक्रियाकारिता वा ध्वतापत्तेः सत्तायाश्चार्थक्रियाकारितायाश्च सत्तान्तरार्थ
क्रियाकारितान्तरकल्पने ऽनवस्थापातात् । प्रकाशमानत्वं च सत्त्वमुपेतव्यं । तथा च देहादयः प्रकाशमा
मा नत्वान्नासत्त्वं तथा चिदात्मवत् । असत्त्वे वा न प्रकाशेरन् तत्कथं सत्यानृते मिथुनीभावः । तत्राप्येवाकस्य कुतो भेदाग्र
आ हस्तदसम्भवे कुतोऽध्यास इत्याशयवानाह । आह को ऽयमध्यासो नाम इत्यासीत् । स माधाता तु लक्ष
णमध्यासलक्षणमाचष्टाऽपराप्यवात्सेप प्रतिक्षिपति । उच्यते । स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । अवसन्नो
ऽवमतो वाभासोऽवभासः प्रत्ययान्तरबाधश्चास्यावसादोऽवमानो वा । एतावता मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवति ।
तस्येदमुपव्याख्यानं पूर्वदृष्टे यदि पूर्वदृष्टस्यावभासः पूर्वदृष्टावभासः । मिथ्याप्रत्ययश्चारोपविषया
रोपणीयमिथुनमन्तरेण न भवतीति पूर्वदृष्टग्रहणेनानृतमारोपणीयमुपस्थापयति । तस्य च दृष्टत्वमात्र
मुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति दृष्टग्रहणं तथापि वर्तमानं दृष्टं दर्शनं नारोपोपयोगीति पूर्वेत्युक्तं । न च पूर्वदृष्टस

पो.भाषु

रूपेणासदृष्यारोपणीयस्य यानिर्वाच्यत्वमित्यर्थः। तं· आरोपविषयं लक्षयति· परत्रेति· परत्र शुक्तिकादौ परमा
र्थसतितदेनेन सत्त्वान्तमिथुनमुक्तं। स्मृतिरूपः· परत्र पूर्वदृष्टावभासः इत्यलक्षणमति व्यापकत्वात्· अ
स्ति हि स्वप्नज्ञानमस्ताभिर्विदृष्टस्य गोस्तस्य परत्र कालाक्ष्याभवभासः। अस्ति च पाटलिपुत्रे पूर्वदृष्टस्य देवद
त्तस्य परत्र माहिष्मत्यामवभासः समीचीनः अनुनासपदं च समीचीनेपि प्रसज्येत इदं यथा नीलस्यावभा
सः पीतस्यावभासः इत्यत आह। स्मृतिरूपइति स्मृतेः रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः। असन्निहितविषयत्वं
च स्मृतिरूपत्वं सन्निहितविषयं च प्रत्यभिज्ञानं समीचीनमिति नातिव्याप्तिः। नाप्यव्याप्तिः स्वप्नज्ञानस्या
पि स्मृतिविभ्रमरूपस्यैवं रूपत्वात्· तत्रापि स्मर्यमाणारोपि· पित्रादौनि· द्रोपप्लववशाददृष्टानि चाना
परामर्शात्तत्तत्र पूर्वदृष्टस्य वस्तुनि लिखित देशकालत्वस्य समारोपः। एवं पीतः शंखः इति ज्ञो गुड इत्यत्रापि
तद्धस्याना योजनीयं तथाहि बहिर्विनिर्गच्छद्‌ नयनरश्मिसंपृक्तपित्तद्रव्यवर्त्तिनी पीततापित्त रहिता
र्ने अनुभवन् शंखं च दोषाच्छादितशुक्लिमानमनुभवन्नपीततायाः शंखसम्बन्धमननुभवन् असंबद्धामनुस्मा
रूपेणापीतं तपनीयपिंडं पीतं बिल्वफलमित्यादौ पूर्वदृष्टमसामानाधिकरण्यं पीतत्वस्य शंखस्य रापोरागप्याह
पीतः शंख इति· पीतः शंखः इति· एतेन तिक्तो गुड इति प्रत्ययो व्याख्यातः। एवं विशात् दिङ्मोहेपि स्वप्नआदर्श
दर्शनादिष्वपि स्वच्छे प्रचाद्युपपत्तेजोला। तमपि बलीयस्तमोपि रा तेजसा प्रतिभ्रोत्तः प्रवर्तितं मुखसंपृक्तं मुखमादर्शत
दोषवशात्तदेशतामननुभवन् मुखं तोच मुखस्याभादर्शस्य बहिष्ठामिमुखवार्श्चौ दर्शदेशतामभिमुखं च मुख
स्यापि प्रतीतिप्रतिबिंबविभ्रमोपि लक्षितो भवति· एतेन द्विचंद्रदिङ्मोहालातचक्रगंधर्वनगरवंशोरगादिविभ्र
मेपि यथास्वं लक्षणं योजनीयं। एतदुक्तं भवति। न प्रकाशमानतामात्रं सत्त्वमपेक्षते द्विचंद्रादेः प्रकाशमानत ५

२का गु गिनो गुर

यथ्सद्भावेन वेत् · नहि सर्पादिभावेन रज्ज्वादयो वास्तव दयो वा अरूप्यादिषु रागायौं न प्रवृत्तिर्नाकंने· प्रवृत्ति नासम्भ
नावान्नवर्तितरा सान्नेत्युद्दमो यो वा · तथा सति मरूपुमरीचीविषयस्तु चै चच उष्ठुलकुंगत्तनं मेगमाकेयमन्यथा
न् वैमेत्तीशांभिरविकिनीसारिसंचायप्रवृत्तस्तृतोयमापीयपिपासामुपशमयेत् · तस्मादकामेनाप्यारोपितस्य
ने प्राकाशमानस्यापि वस्तुसत्त्वमभ्युपगन्तव्यं · ननु च मरीचिविरूपेण सलिलमवसत्त्व[illegible]रूपेणानुपलभ्यमान
वदेवेन्द्रियादयस्तु स्वरूपेणाप्यसन्त इत्यत्र अवर्णगोचरत्वात् · कथमारोप्यन्त इति · सत्यं तं · यत्तोयघस्त्वात्
अवर्णगोचरः कथन्ताभिमरीच्यादी नामसत्तानोपपत्तयाच अवर्णगोचरस्य न च स्वरूपसत्त्वे नत्तोपासनापि सत्तो
नु भवति · यदुच्यते नाभावो नामभावादन्यः कश्चिद्दृष्टिः · अपि भाव एव भावान्तरात्मना अभावः स्वरूपेणानुभ
वः यथाहुः । भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया इति · तत्र स्वभावास्तिनोपाख्येयत्तयास्य उत्पत्ता अभवगोचरता
उ अपच स्यैव पुनरस्यन्तासत्तोनिरूपसत्त्वसामर्थ्यस्यनिः सत्त्वस्य कुत्तोभवविषयभावः कुत्तो वा चिदास्मन्या
पः न च विषयस्य सम्पत्तसामर्थ्यं विद्रूपि ज्ञानमेव तत्ताद्दशस्वप्रत्ययसामर्थ्यो मादिताद्दष्टो नसिद्धस्वभावभेद
स तुपजातमसत्तः प्रकाशमानतस्मादप्रकाशानशक्तिरेवास्याविष्येति साप्रजनयन्तो यं पमस्तत्प्रकाशनपात्तिवि
ज्ञानस्य किं पुनरस्याः शक्त असदिति चेन्नः किमेतत्कार्यमाहोस्वित्स्याज्ञाप्यं · न तावत्कार्यं असत्त्वत्वा
दुपपत्तेः । नापि ज्ञाप्यं ज्ञानान्तरानुपलब्धेरनवस्थापातात्त्व · विज्ञानस्वरूपमेवास्तत्तः प्रकाश इति चेत्कः उ
नरेषसदत्तोः संबन्धोऽसदधीननिरूपणात्वस्तुतो ज्ञानस्यासत्ता संबन्ध इति चेद्दृष्टो वत्तापमतिनिर्वृत्तेः प्रय
मतय स्वीयस्याससर्पानुरूपणमायत्त तेनच प्रत्ययस्तत्राच तेकिंचित् · असत्त आधारत्वायोगात् · अथ
दत्तरेगाश्रयोनस्य इति प्रसयस्येव पस्कना वा नुत्वसदधीनमस्य किंचि[illegible]दिति चेन्नः · अत्रोच
ज्ञास्यास्तत्यक्षपातो यमतदुत्पत्तिरतदात्माचतत्रेर्विनाभावनियतः प्रत्यय इति · तस्माद्दत्यनास्तत्तः श
रीरेन्द्रियादयोनिरस्तज्ञानानुभवविषयाभवितुमर्ह[illegible]तीति · अत्र ब्रूमः । निरस्तंचेन्नानुभवगोचरत्व
त

किमिदानीं मरीचयोऽपि तोयात्मना सत्त्वाः यद्यनुभवगोचराः स्युर्न सन्ति। तदा सा नामरीचीनां मरुत्वात्॥ त१
द्विविधं च वस्तूनां तत्त्वं सत्त्वमसत्त्वं चात्र तत्र पूर्वं स्वतः परतः ६ परतः। यथाहुः। स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सत्त्वं दसत्
के। वस्तुनि ज्ञायते किंचिद्रूपं कैश्चित्कदाचनेति। तत् किं मरीचिषु तोयमनिर्भासं प्रत्यक्षगोचरः। तथा सति मरीचीन च३
इति निश्चितो नाधिबाध्येत। अज्ञानं बाध्येत। यदि मरीचीनां तोयात्मत्वं न। अतो यासां नागमृतीयान्
तोयात्मना तुच्छत्वं न कथंचित्तः कथं बाऽबाध्यः। इतरतो याभावा सा नाम मरीचीनां तोयमोवास्य
तावन्न सतः तेषां तोयाभावाद्भेदेन तोयभावासत्त्वानुपपत्तेः। नाप्यसतः। वस्तुतस्तु मेदं स्वरूपं स्वतः तस्या सत्त्वमा र६
रूपीयते। भावान्तरस्वभावो न्यो न कश्चिदनिरूपणादिति वदन्तिः। न स्वात्मापि तद्रूपं वस्तुतः तद्विषयत्वयोग्यभावम् द०
गतादिता तत्तोयं वा। पूर्वं स्मिन्कल्पे मरीचय इति प्रसक्तः स्यात्। न तोयमिति। उत्तरस्मिन्नपि गगनमतोयमिति स्यान्नतु न
सत्त रिक्तेति। देशभेदात् स्मरणतो तोयमिति स्यान्न तु नदीरितेति। न चैवं सन्निकृष्टत्वमस्ततत्स्वरूपम् अलीकमेवाख्यातिसंप्रति॥
तस्यानुभवगोचरत्वानुपपत्तेरित्युक्तम् अधस्तात्। तस्मान्न सन्नासन्नापि सदसत्परस्परविरोधादिति। अनिर्वाच्यमेव
तोपपत्तीयं मरीचिषु तोयमाख्येयं। तदनेनक्रमेणाख्यातं तोये परमार्थं तोयमिव। अत एव सर्वं दृष्टमिव तत्त्व
तस्तु न तोयं। न च यद्दृष्टं किंचनतत्तमनिर्वाच्यम्। एवं च देहेन्द्रियादिप्रपंचोऽप्यनिर्वाच्योऽपूर्वोपि स्वमिथ्याप्र
सयोपदर्शितस्वपरत्रचिदात्मन्यध्यस्यत इति उपपन्नं। मध्या सलक्षणयोगात् देहेन्द्रियादिप्रपंचवाच्यनं
चापपादितं मे। चिदात्मानुभूति स्फुरतीति हास्तपुदाहारो। चैतन्यमूलं तदविरुद्धन्याय निर्णीतः। गुरुमुक्तस्वभावा र३
सत्त्वेनैव निर्वाच्यो बाधितस्वयंप्रकाशते वा स्यात्ता। सा च स्वरूपमेव चिदात्मनः। ननु तदतिरिक्त सत्तासामान्य स ६
मवायोऽपेक्षिपाकादिता वा इति सर्वमवदात। तथायमेवं लक्षणोऽध्यासोऽनिर्वचनीयः सर्वेषामेव सम्म

तः परीक्षकाणां तद्विदेपरं विज्ञप्तिरित्यनिर्वचनीयतोद्धृयितुमाह। तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यासं
इति वदंति। अन्यधर्मस्य ज्ञानधर्मस्य रजतस्य ज्ञानाकारस्येति यावत् अध्यासो ऽन्यत्र बाह्ये। सौत्रांतिक
नये तावन्न बाह्यमस्ति• वस्तुसत्तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः विज्ञानवादिनामपि यद्यपि न बाह्यं वस्तु सत् तथा ना
ना प्यर्थक्रियाबासनमापितमलीकं बाह्यं तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः। उपपत्तिश्चैषामध्यात्ममनुभवसिद्धरूपत्न
ताहृशमबाह्यमुपपत्तव्यं इदंत्वसर्गोन्यथाख्यातिपुनरस्य बलवद्बाधकप्रत्ययपर्वशान्नेदं रजतमिति न बा
धस्यैदंतामात्रबाधेनाप्युपपत्तौ न रजतगोचरतो चिता। रजतस्य धर्मिणो बाधे हि रजतत्वस्य धर्मस्य
त्ता बाधितैव तां। तत्परं इदं तेषां बाह्यधर्मी बाध्यतां। ननु ना रजतमपि धर्मि। तथा च रजतत्वं हि बोधितम् पो
हंतेरे ज्ञानेब्यावर्तिष्ट तद् इति ज्ञानाकारस्य बहिरध्यासः सिद्ध्यति। केचित्तु ज्ञानाकारस्यात्तावयदितुष्यं
तावदंति। यत्र यस्यारोपस्तत्र हि वेकाग्रतनिर्बंधनो भ्रमः। इति। अपरितोषकारणं चाहुः। विज्ञानाकारताम
तावदंति। यत्र यस्याप्रस्तत्र हि वेकाग्रत निर्बंधनो
जत्तादेरनुभवाद्वा व्यवस्थाप्यते। अनुमानाद्वा। तत्रानुमा[illegible]नमु परिष्टा। निराकरिष्यते। अनुभवो
पि रजतप्रत्ययो वा स्यात्। बाधकप्रत्ययो वा। न तावद्रजतानुभवः। स हीदंकारास्पदं रजतमावेदय
ति। नत्वांतरं। अहमिति हितत्। स्यात्प्रतीयतः प्रत्ययान्तरस्य व्यतिरेकात्। श्रोतं विज्ञानं स्वाकारमेव बाह्य
ति। नत्वांतरं। तथा च नाहंकारास्पदमस्य रूपं गोचरो ज्ञानाकारता पुनरस्य बाधकप्रत्ययप्रवेदनीय
याच्य वस्यति। तथा च नाहंकारास्पदमस्य गोचरो ज्ञानाकारता पुनरस्य बाधकप्रत्ययप्रवेदनीय
माले च ति चेत्• हंत बाधकप्रत्ययं तावत्पृच्छामः। किं पुरोवर्त्ति द्रव्यं रजताद्विवेचयति सा हो ज्ञानाकारतामप्यस्य
रीयति। तत्र ज्ञानाकारतोपदर्शने व्यापारं बाधकस्य [illegible] ब्रुवाणाः श्लाघनीयप्रज्ञा देवानांप्रियः पुरोवर्त्ति
नः प्रतिषेधात् अर्थादस्य ज्ञानाकारतेति चेन्न। असान्निध्यानाम्रह[illegible]निषेधात् असन्निहितोऽन्यवीति
प्रतिपत्तुः। असंनिहितस्य सन्निधानेन तस्य प्रतिपत्तुरात्मकं कुतस्त्यं। न चैष रजतस्य निषेधो न चेदं तथा। किंतु

मा·टी·वा· विवेकाग्रहजसंसर्गाध्यासजनितस्य रजतव्यवहारस्य। न च रजतमेव शुक्तिकायां संसर्जितं रजतज्ञानेन। नहि
जततन्निर्मीसु नसुशुक्तिकालंबनं उत्तमनु नबाधितोऽभ्यासात्। न खलु सत्तामात्रमालंबनमतिप्रसंगात्। सर्वेषाम
विशेषा र्थानां सत्त्वालंबनत्वप्रसंगात्। नाधिकारणत्वेनेंद्रियादीनामपि कारणत्वात्। तथा च भासमानत्वेनालंब
नार्थः। न च रजतत्वाने शुक्तिका नास्ति तद् इति कथमालंबनं भासमानत्वाभ्युपगमेवा कथं नानुभवविरोधः
अपि चेंद्रियादीनां समीचीनज्ञानोपजनने सामर्थ्यमुपलब्धमिति कथमेभ्यो मिथ्याज्ञानं स्त्र्यवः दोषस
हितानां तेषां मिथ्याज्ञानस्यापि सामर्थ्यमिति चेन्न। न दोषाणां कार्योपजनन सामर्थ्यविघातमात्रहेतुत्वात्। अ
न्यथा दुष्टादपि कुटजबीजात् वटांकुरोत्पत्तिप्रसंगात्। अपि च स्वर्गाच्छक्त्यभिचारे विज्ञानानां सर्वत्रानाश्वा
सप्रसंगः। तस्मात् सर्वं ज्ञानं समीचीनमास्थेयं। तथा च रजतमिदमिति च यद्विज्ञानं तस्य तन्न वरूपेतत्वेदमिति ग्र
द्रव्य रोऽवर्तिनि मात्र ग्रहणात् दोषवशात् तत्र उत्तशुक्तिस्वसामान्यविशेषस्याग्रहणात्। तन्मात्रं चरणेति सदृशतया संस्कारोद्बो
धक्रमेण रजतस्मृतिं जनयति। सा च गृहीतग्रहणस्वभावापि दोषवशाद् गृहीतग्रहणत्वमपि जहाति ग्रहणमात्रमे
वतिष्ठते। तथा च रजतस्मृतेः पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणस्य मिथः स्वरूपतः भेदाग्रहात् तयोः संनिहितरजतगोच विषयत
रज्ञानसारूप्येण इदं रजतमिति भिन्ने अपि स्मरणानुभवे अभेदव्यवहारं चैकज्ञानाधिकरणव्यपदेशं च प्रव
र्तयतः। कश्चिदूर्णे गृह्णतो एवमपि योगः ... तं भेदं यथा पीतः शंख इति। अत्र हि विनिर्गच्छन्नयनरश्मिवर्तिनः पित्तद्र
व्यस्य काचस्य व स्वच्छस्यापि पीतत्वं गृह्यते पित्तं तु न गृह्यते शंखोऽपि दोषवशात् शुक्लगुणरहितः स्वरूपमात्रेण गृह्य
ते। तदनयोर्ग्रहणयोरसंसर्गाग्रहात् सारूप्यात् पीततपनीयपिंडप्रत्ययाविशेषेण अभेदव्यवहारः सा
मानाधिकरण्यव्यपदेशश्चापि ग्रहणेऽसंजितामेदव्यवहारो न बाध्यतेऽनानेदमिति विवेकप्रत्ययस्य बाधक

निर्ष ला ५

त्वमपि उपपद्यते। तदुपपत्तौ च प्राचीनस्य प्रत्ययस्य भ्रांतत्वमपि लोकसिद्धं सिद्धं भवति। तस्माद्यथार्थाः सर्वे विप्रति-
वि पन्नाः संदेहविभ्रमाः प्रत्ययत्वात् घटादिप्रत्ययवत्। तदिदमुक्तं। यत्र यदध्यासस्तत्पराम्[redacted]शुक्तिकादौ रजतादेर्
ध्यासः इति लौकिकप्रसिद्धिः। नासावन्यथाख्यातिनिबंधना किंतु रजतादेर्शैस्मरणस्य चारोपितस्वाधिष्ठानमोपे- तस
यो स्मरणेति। तस्माच्च स्वरूपं दृष्टमिति पुरोवस्थितात् रजताद्व्यभावात् तेज्ञानाद्यविवेकः तदनग्रहणनिबंधनोऽभ्रमः। भ्रां तत
गृहण तत्वं च स्मरणगोचरयोरितरेतरस्मात् सामानाधिकरण्यव्यपदेशो रजतादिव्यवहारश्चेति। अन्यस्यान्यधर्मपरि-
वि कल्पनेऽपि यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते। अत्रेदमाकूतं। स्मृतिताव रजततादिर्विनोरज-
तमिति प्रत्ययात् पुरोवर्तिनि द्रव्यमात्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यव्यपदेशः स्मृतिः सर्वे [redacted]जनानीनं। तदेत-
न्नतावद्रूपयोरस्मरणयोर्व्यक्तमाचरयोः स्वामि [redacted]योर्भेदाग्रहमात्रात् नविरुद्धमिति। ग्रहणानिबंधनोऽपि चेतन-
स्य व्यवहारव्यपदेशौ कथमग्रहणमात्राद्भवेतां। न नन्वत्र ज्ञानाग्रहणमात्रात् किंतु स्मरणाग्रहणएवाभिप्रायः
त स्वरूपत्तौविषयं स्वाग्रहो तयोर्भेदसमीचीनपुरस्थितरजतविज्ञानरूपप्रमाणभेदव्यवहारे सामानाधिकरण्या
रण्यव्यपदेशौ व्यवहारप्रवृत्तिर्हेतुरूपं स्यमाणां वासत्तामात्रेणाग्रहमाणत्वापि समीचीनं सारूप्यमनयोरि-
रिति दमिति च। रजतमिति च विज्ञानयोर्गृहणं। अथवा अनयोरेव स्वरूपयोर्विषयत स्वामि प्राप्तिदोषमहइतिग्रहणं। तत्नु ननाच स-
इ मीचीनज्ञानसदृशमिति ज्ञानं समीचीनज्ञान[redacted]वत् व्यवहारप्रवर्तकं। नहिगोसदृशोगवयइति ज्ञानं गवार्थिनं गवयेप्र-
वर्तयति। अनयोरेवभेदाग्रहमत्तितज्ज्ञानपराहतं। नहि भेदग्रहणे तयोरनयोरिति भवति अनयोरितिविभेदाग्रहणाभिति च
भवति। तस्मात्स्वरूपमात्रग्रहणभेदाग्रहो ऽगृहीतएवव्यवहारहेतुरिति वक्तव्यं। तत्र किमयमाप्तिसाद प्रमेयाव्यवहारहेतुर-
स्त्वाहो ऽनुत्पादिताप्रपस्वरूपतइतिवयमुपपश्यामः। चेतनव्यवहारस्याज्ञानपूर्वकत्वानुपपत्तेः। आरोपज्ञानोत्पादक्रमे
प्रमतोपपत्तेः। समीचीनेज्ञानसादृश्यमनयो गृह्यमाणं वाच्यवत् नेसा·१ पो२ होने६

भा·टी·वा·

गौविति। ननु सत्यं न चेज्जन्यव्यवहारो ज्ञानपूर्वकः किंतु विविक्तविवेकास्मरणाग्रहणापूर्वक इति मैवं। नहि रजतप्रातिपदि
कार्थमात्रे स्मरणात्प्रवृत्तावुपपद्यते इदंकारास्पदाभिमुखी खलु रजतार्थिनो प्रवृत्तिरित्यविवादः। कार्यं चायमिदंकारास्पदे
१२ प्रवर्त्तेत यदि न तद्विवेचयेत्। अन्यादिदं न्यक्करोतीत्य[illegible]तिव्याहृत्तः। न चे[illegible]दंकारास्पदं रजतमिति जानीयात्। कुतः रजतार्थी
तद्विवेचयेत्। यद्यतः प्रातिस्विना गृहीतम्। इति [illegible] सत्प्रति वक्तव्यः। अयत याचेनाग्रहणात्कारणा नोपेक्षेत इति सोयमुपादा
नोपेक्षाभ्यां अपितु औदास्यमाश्रितेनेति व्यवस्थितइदंकारास्पदे रजतसमारोपे [illegible]पादानैवव्यवस्थास्यादिति भेदा
ग्रहः समारोपोत्पादजोपराचेतनप्रवृत्तिहेतुः। तथाहि। भेदाग्रहादिदंकारास्पदे रजतत्त्वमारोप्य तज्जातीयस्योपकारहे
तुभावमनुचिंत्य तज्जातीयतया इदंकारास्पदे रजतत्वमनुमाय तदर्थी प्रवर्त्तत इति आनुपूर्व्यसिद्धिः। न चात्र स्थिररजतस्मृति
रिदंकारास्पदस्योपकारहेतुभावमवगमयितुमर्हति। रजतत्वस्य हेतोरपक्षधर्मत्वात्। एकदेशदर्शनं खल्वनुमापकं
न त्वनेकदेशदर्शनं यथाहुः। ज्ञातसंबंधस्यैकदेशदर्शनादिति। समारोपस्त्वेकदेशदर्शनमस्ति। तस्मिन्नुपनते तत्र। विवादाध्यासि
तरजतादिज्ञानं पुरोवर्तिवस्तुविषयं रजतार्थिनः। तन्नियमेन प्रवर्तकत्वात्। यद्यदर्थिनं यत्र नियमेन प्रवर्त्तयति तत्तज्ज्ञानं तद्वि
य षयं [illegible] यथोभयवादिसिद्धं समीचीनरजतज्ञानं तथा चेदं तस्मात्तथेति प्रतियचो। कथमनवभासमानं तत्तथा न शुक्तिकालम्बनमिति। तत्रभ
वान्स्पष्टं व्याचष्टे। किं शुक्तिकायास्तस्यानालम्बनत्वं अस्य इदं रजतमिति ज्ञानं प्रत्यनालम्बनत्वम्। आहोस्विद्द्रव्यमात्रस्य पुरःस्थितस्य
वा [illegible] व्याचष्टे किं शुक्तिका [illegible] कालम्बनत्वं। उत रस्या नालम्बनत्वं बुद्ध्या यास्य तत्त्वेनानुभवविरोधः। तथाहि। रजतमिसन्
सितमात्रस्य यदि शुक्ति [illegible] अतद्रूपोपजननसामर्थ्यं
६७ मवलम्ब्य रविताप[illegible]पुरोवर्त्तिवस्तुतुल्यानि दृष्टानि दुष्टानां कारणानां औत्सर्गिककार्यप्रतिबंधेन कार्यान्तरोपजननसामर्थ्य
पयसवाग्निदग्धानां वेत्रबीजानां कदलीकाण्डजनकत्वं [illegible] भस्मकदुष्टस्य चौदर्यस्य तेजसो बहुन्नपानपचनमिति। प्रसक्ता
पयसवाग्नि [illegible] मिथ्यात्वस्य स्वप्नस्वप्नादिज्ञानानां स्वप्न
धकापहृतविषयत्वं विचित्राराम[illegible]यथार्थत्वानुमानमपास्तम्। एतदनुमानवतोऽयचोक्तं मिथ्यात्वस्य [illegible] स्व
मालाभुजंगाभासइति तद्द्वारा चकत्वेन स्वतःप्रामाण्यं नाव्यभिचारोपातिव्युत्पादयद्भिरस्माभिः परिहृतं न्यायकणिकायामिति नेह
प्रप[illegible]च्यते। दिङ्मात्रं चास्य स्यपति प्रमोषमंगेप्योक्तविस्तरस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायामवगन्तव्य इति। तदिदमुक्तं। अन्ये तु यत्र

यदध्यासः तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते इति। यत्र शुक्तिकादौ रजतादेरध्यासस्तस्यैव शुक्तिकादेर्विपरीतधर्मत्व
प कल्पनां रजतत्वाख्यधर्मकल्पनामित्येति योजना॥ ननु सत्ख्यातीरसकाराणां विप्रतिपत्तयः प्रसक्तं तत्किमायातमित्यत आह। सर्वथापि
अन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति। अन्यस्यान्यधर्मकल्पना। अन्यतत्ता। सा चानिर्वचनीयतेसच्चत्त्वाद्युपपादिता। तेन
स्त्वैषामेव परीक्षकाणां मते अन्यस्यान्यधर्मकल्पनानिर्वचनीया ऽवश्यंभाविनीति। निर्वचनीयतान्तर्वर्तिसिद्धान्तद्वस
यैः। आख्यातिवादिभिरकामैरपि सामानाधिकरण्यव्यपदेशप्रवृत्तिनियमस्येहेदमभ्युपेयमिति भावः। न केवलमपि
मन्यते तापरीक्षकाणां सिद्धौ ऽपि तु लौकिकानामपीत्याह। तथा च लोकेऽनुभवः शुक्तिका हि रजतवदवभासत इति। तेन पुनार ६
तमि जातिशेषः। स्यादेतत्। अन्यस्यान्यात्मना विभ्रमो लोकसिद्ध एव किंचिन्नास्य भेदविभ्रमो न दृष्ट इति। कुतश्चिदस्य सनोऽ स
ज्ञिज्ञानां जीवानां भेदविभ्रमः इत्यत आह। एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति। पुनरपि चिदात्मनि अध्यासमाक्षिपति। क
यं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषये ऽध्यासो विषयधर्माणाम्। अयमर्थः। चिदात्मा प्रकाशते वा न वा। न चेत्प्रकाशते कथमस्मि
न्नध्यासो विषयधर्माणाम्। न खल्वप्रतिभासमाने पुरोवर्तिनि द्रव्ये रजतस्य वा धर्माणां वा समारोपः संभवति। प्र
भासते चेन्न। तावदयमात्मा जडो बुद्ध्यादिवत्पराचीनप्रकाश इत्युक्तं। न खलु स एककर्मकर्ता च भवति विरोधात्॥
परसमवेतक्रियाफलशालि हि कर्म न च ज्ञानक्रिया परसमवायिनी इति कथमस्य कर्म। न च तदेव स्वपरं च विरोधात्। आ
त्मान्तरसमवायाभ्युपगमे वा ज्ञेयस्यात्मनो नानात्वप्रसंगः एवं तस्य तत्स्वरूपानवस्थापातः। स्यादेतत्। आत्मा जडोऽपि स्तुवी
येतानेषु भासमानेष्विव तत्त्वेन कर्म परसमवेतक्रियाफलशालित्वाभावात्। चैत्रवत्। तथा हि। चैत्रसमवेतया क्रियया चैत्रे
नगरप्राप्तावुभयसमवेतायामपि क्रियमाणायां नगरस्यैव कर्मता परसमवेतक्रियाफलशालित्वात्। ननु चैत्रस्य क्रियाफल
शालिनोऽपि चैत्रसमवायाद्गमनक्रियाया इति। तन्न। श्रुतिविरोधात्। श्रूयते हि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति। उपपद्यते। तथा हि।
योऽयमर्थप्रकाशः फलं यस्मिन्नर्थे स्वात्मा चैत्रः प्रथते तस्य किं जडः स्वयंप्रकाशो वा। जडश्चेद्विषयात्मनावपि जडा [illegible] विति वा
स्मिन्किं प्रकाशितविशेषात्। इति प्राप्तमध्यमपेक्षस्य जातः। तथा चानाराकः अध्यस्यैव चलनस्य विनिपातः परपद

नच[redacted]नीलं[redacted]नेमेव विज्ञानमस्मीत्यानोज्ञा प यति च सुखादीति वाच्यं। ज्ञानं हि ज्ञानजनितं जनितं च ज्ञानं जडं तस्मो
मा० री० वा० त क्रो कूपरतामति वर्त्तेत् एवमुक्तयोत्मान्यपि ज्ञानानि जडानीत्य न वस्थातस्मादपराचीन प्रकाशास्विवि दु प[redacted]त व्यात्तया
या पि क्रिया यात्तेविषया त्मनोः स्वभावजडयोरेत दौत्तमतयोः संविद् जड त्तित त्कि पुत्रः पंडितइति भिन्नापि पंडित्तो[illegible]
स्वभावएषसंविदः स्वयंप्रकाशायाः परंपरासंबंधि नेतिचेत्। हंत पुत्रस्यापि पंडितस्य स्वभावएषः यस्तित्संबंधि
पो त नेति समानं। सत्यतात्मीयत्रकाशो न तत्र्थौ प्रकाशं बिनेति तस्याः स्वभावइति चेत्। तत्किं [redacted]संविदो भिन्नो संविदात्मा र्थप्र ता
काशो। तथाचनस्वयंप्रकाशा संवित्। नचसंविदर्थात्मप्रकाशइति। अथ संविदर्थात्म प्रकाशो न संविदो भिद्यते संविद्वतो।
एवं चेत्यावदुक्तं भवति। संविदात्मार्थो स्तेहेत्तितावदुक्तं भवति। संविदर्थात्मप्रकाशोस्तेति तथा च न विवक्षिता र्थसिद्धिः।
त[illegible]वाती ना नागतार्थगोचरायाः संविदो र्थेन सहभावोपि। तद्विषयहानोपादानोपेक्षाबुद्धि जननादर्थेन सहभाव इति चेत् नार्थे
संविदुद्भवे हानादिबुद्धीनामपि तद्विषयत्वानुपपत्तेः हानादिजननात्। हानादिबुद्धीनामर्थविषयत्वं अर्थविषयहाना ३
ना० १० दिबुद्धिजनानाञ्च। अर्थसंविदस्तद्विषयत्वमिति चेत्। किंदस्य प्रयत्नवेरास संयोगादहृप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरर्थे[redacted]स्य प्रका
आ० शात्मजोद्देहात्मसंयोगो नार्थप्रकाश इति चेत्। नन्वयं प्रकाशोपि स्यात् अन्येव रव घोत वत् प्रकाशः अर्थं तु जडत्वनुपपा
दित्। न च प्रकाशस्यास्मानो विषयाः ते हि विच्छिन्नदीर्घ स्थूलतयानुभूयंते प्रकाश[illegible]मानतो[illegible]केना[illegible]स्वोऽदी
र्घो भवति प्रकाशते। तस्मा चेदनुभूयमानत्ववृत्तीयर्थधर्माः प्रकाशास्यो र्थो निर्वचनीय एवेतिमुक्तमुत्पश्यामः न
+ देवोसिन्नमुक्ता चास्यप्रकाशस्याज्ञानतः स्वलक्षणभेदोनुभूयते नचानिर्वाच्यार्थभेदः प्रकाशनिर्वाच्यं भेत्तुमर्हति अतिप्रसंगात्। नचापि
शमानेय नामपि परस्परं भेदः समीचीनज्ञानपद्धतिभ्यास्तद्वस्तु परिष्टात्तदुपपादयिष्यते। तदयं प्रकाशएवस्वयंप्रकाशएकः कू
टस्थ नित्योनिरंशः प्रसंगात्मासस्य शरीरकप्र निर्व[redacted]चनीयेभ्यो देहेंद्रियादिभ्यः आत्मानं प्रतीत्य निर्वचनीयस्संचाते
विजानातीति प्रस्तक॥ सचात्मेति प्रसंगात्मा सचापरा धीन प्रकाशत्वादनंशत्वाच्चाविषयः तस्मिन्नध्यास्तविषय चर्मोगादे

हेंद्रियादि[redacted]धर्मी सां कथंचि मात्रेपेऽ अस्मत्तोऽयमध्यास इत्याक्षेपः। कस्मादस्मदुक्तरूपस्य तत आह। सर्वो हि पुरोवस्थि
तेविषये विषयांतरमध्यस्यति एतदुक्तं भवति। परस्पराचीनप्रकाशोऽयं च स्वतत्त्वसामान्यांशादेहि कारणदोषाद्विषि
षाग्रहे हि न्ययाप्रकाशात्तत्स्य गात्माल परागाचीनप्रकाशात्त पानस्व ज्ञाने कारणान्यपेक्षते ये न तदाश्रये दोषे दुष्ये
तः। नचांशांशाभावेन कश्चिदस्यांशो गृहीतः कश्चिदगृहीत इति तदेव तदानीमेव तेन गृहीतमगृहीतं च संभवती
ति न स्वयंप्रकाशे परस्याध्यासः सहाते नेप्यप्रकाशे पुरोवस्थितत्वस्यापरोक्षत्वस्याभावान्नाध्यासः। न हि शुक्ता
[redacted]वपुरःस्थितां रजतमध्यस्यतीदं रजतमिति। तस्मादस्य तत्परोऽसंगत्वादेव नाध्यास इति सिद्धं॥ स्या
स्मृ दितत्। अविषयत्वे चिदात्मनो नाध्यासो विषय एव तु चिदात्मा। प्रत्यग्यस्य तत्कथं नाध्यास इत्यत आह। युष्म
विषयापितत्स्य च प्रत्यगात्मनो वि[redacted]षयत्वं भव[redacted]ति। विषयत्वे किंचिदात्मनोऽन्यो विषयी न वेत्। तथा च मा
विषयी स एव चिदात्मा विषयस्तु ततोऽन्योऽपि युष्मत्प्रत्ययगोचरोऽभ्युपेयः। तस्मादनात्मस्वप्रत्यगादन्यस्यापि दृ
रायपुष्पत्स्यपादपि तत्वे अत एवाविषयत्वमात्मनोवक्तव्यं। तथा च नाध्यास इत्यर्थः। परिहरति। उच्यते। न तावद
यमेकांतेनाविषयः कुतः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्। अयमर्थः। संसर्गात्मा स्वयंप्रकाशत्वादविषयोऽपि न[redacted]ते९
च्युत्पाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पितबुद्धिमनःस्थूलसूक्ष्मदेहेंद्रियावच्छेदेनानवच्छिन्नोऽपि वस्तु
तोऽवच्छिन्न इव भिन्नोऽपि भिन्न इव उत्तीर्णोऽपि कर्तेवाविषयोऽप्यस्मत्प्रत्ययविषय इव जीवभावमापन्नोऽ विषय
न्नृ६ तोऽवच्छिन्नो भिन्नोऽपि भिन्नइवानेकविधस्यापेक्षमिवेति। नास्ति किंचिदकरस्यास
वभास्तेन न इव घटमणिकमालिकाद्यवच्छेदभेदेन निरवच्छिन्नानंदनित्यत्वविभुत्वादयोऽपि चिद्रूपाच्छन्नता विघटते येन तद्रूपेन
नः चिन्मयोऽगृहीत इति अगृहीतं किंचिदस्ति। न खल्वानंदनित्यत्वविभुत्वादयो नात्मनो बुद्ध्यादिभ्यो भेदस्तात्विकोयेन न चिदात्मनि
गृहीतेन न गृहीता एव बुद्धिकल्पितेन भेदेन न विवेचिता इत्यगृहीता इव भाति। न चात्मनो बुद्ध्यादिभ्यो भेदस्तात्विको येन न चिदात्मनि
गृहस्मारोपितोऽपि गृहीतो भवेत्। बुद्ध्यादीनामनिर्वाच्यत्वेन तद्भेदस्याप्यनिर्वचनीयत्वात्। तस्माच्चिदात्मनः स्वयंप्रकाश
न स्यैवावच्छिन्नस्यानवच्छिन्नेभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो भेदाग्रहात्तदध्यासेन जीवभाव इति। तस्य चानिदमपि स्यात्मनोऽस्मत्प्र

भा॰टी॰वा॰

त्स्य विषय स्वरूपमुपपद्यते। तथा हि कर्त्ता भोक्ता चिदात्मा अहंप्रत्यये प्रत्यवभासते। न चोदासीनस्य तस्य क्रियाशक्ति
भोगशक्ती वा संभवतः। यस्य च बुद्ध्यादेः कार्यकारणसंघातस्य क्रियाभोगशक्ती न तस्य चैतन्यं। तस्माच्चिदात्मे त
त्वकार्यकारणसंघातमिथः तेन लब्धक्रियाभोगशक्तिः स्वयंप्रकाशोऽपि बुद्ध्यादिविषयविच्छुरणात् कथंचित्
अस्मत्प्रत्ययविषयो ऽहंकारास्पदं जीव इति च जंतुरिति च क्षेत्रज्ञ इति चाख्यायते। न खलु जीवश्चिदात्मनो भिद्य
ते। तथा हि श्रुतिः अनेन जीवेनात्मनेति। तस्माच्चिदात्मनो ऽव्यतिरेकाज्जीवः स्वयंप्रकाशोऽप्यहंप्रत्ययेन कर्तृभोक्तृ
तया व्यवहारयोग्यः क्रियत इत्यहंप्रत्ययालंबनमुच्यते। न चाध्यासे सति विषयत्वं विषयत्वे चाध्यास इतीतरेतरा
श्रयत्वमिति सांप्रतं। बीजांकुरवदनादित्वात्। पूर्वपूर्वाध्यासतद्वासनाविषयीकृतस्योत्तरोत्तराध्यासविष
[redacted]यत्वाविरोधादित्युक्तं नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार इति भाष्यग्रंथेन। तस्मादुक्तं नैतावदयमेकांतेनावि
षय इति जीवो हि चिदात्मतया स्वयंप्रकाशतया ऽविषयोऽप्यौपाधिकेन रूपेण विषय इति भावः। स्यादेतत्। न वय
मपराधीनप्रकाशतया ऽविषयत्वेनाध्यासमपाकुर्मः किंतु प्रत्यगात्मा न स्वतो नापि परतः प्रथत इत्यविषयं
ति ब्रूमः। तथा च सर्वथा प्रथमानत्वात्प्रत्यगात्मनि कुतोऽध्यास इत्यत आह। अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः। प्रतीच
आत्मनः प्रसिद्धिः प्रथा तस्या अपरोक्षत्वात्। यद्यपि च प्रत्यगात्मन अन्यानधीना प्रथा तथापि सेदोपचारो यथा
पुरुषस्य चैतन्यमिति। एतदुक्तं भवति। अवश्यं चिदात्मा ऽपरोक्षोऽभ्युपेयः। तदप्रथायां सर्वस्याप्रथनेन जगदान्ध्य
प्रसंगादित्युक्तं। श्रुतिश्चात्र भवति तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति। तदेवं परमार्थपरिहार
परो॰है॰ मुक्त्वा ऽभ्युपेत्यापि चिदात्मनो ऽविषयत्वं परिहारांतरमाह। न चायमस्ति नियमः। पुरोऽवस्थित एव [redacted] २
तो॰ परोक्ष एव विषये विषयांतरमध्यसितव्यं। कस्मादयं न नियम इत्यत आह। अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिन
ताद्यध्यस्यंति। यस्माद्धि नभो हि द्रव्यं सत् रूपस्पर्शविरहात् न बाह्येंद्रियप्रत्यक्षं नापि मानसं मनसो ऽसहायस्य बा १
ह्येऽप्रवृत्तेः। तस्मादप्रत्यक्षं। अथ च तत्र बाला अविवेकिनः परदर्शितदर्शिनः कदाचित्पार्थिवच्छायां श्यामतामारोप्य

मै१

दृचिच्च तेजसं स्तुत्त्समारोप्य नीलोत्पलपलाशश्यामम् इति वा राजंसस्समल्लाच बलम् इति वा निर्दिशंति। तत्रापि पर्वे
हरस्य तेजस्य वा तामिस्रस्य वा रूपस्य परत्र न नास्ति स्मृति रूपावभास इति। एवं तद्वत्तल मन्यस्यति। अवाङ्मुखी
न्त तमरेंद्र नीलमदि मयम लाका रूवाल्पमिसर्पः। उपसंहरति। एवमुक्तेन प्रकारेण सर्वाक्षेपपरिहारा द्विकार्यः
त्प्रत्यगात्मन्यपि अनात्मनो बुद्ध्यादीनो अध्यासः। ननु सति चसल त्वमध्यासः तत्किमर्थमेवाध्यास आक्षेपसमाधी
नाध्यां बुसाध्यते नाध्यासमाचम्मिसत्त आह। तमेतमेवं लक्षणमध्यासं पंडिता अविद्येति मन्यंते। अविद्या हि सर्वानर्थबी
जमिति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धं। तदुच्छेदाय वेदांताः प्रवृत्ता इति च वक्ष्यति। प्रत्यगात्मन्यनात्मनोध्यासः एव
सर्वानर्थहेतुः। न पुनात्मज तादिविभ्रमादि तिस्त एवाविद्यानत्स्वरूपया अविज्ञाने ननशाकपुच्छ तु मिति तदुच्छेदुत्पादने ना ध्या
समाप्ते। अथवे वेलक्षणामिस्यिवरूपतया। न पुरुषुतोक्ता। यस्मात्प्रत्यगात्मन्यथानायादि स्विते ज्ञाना पाभुपत्तौ तः करणा
घटिताद्दोपयांशप्रत्यगात्मा नमडुःखदुःखाकर्मोति तत्स्यादन पे हेतुः। न वेन न पृथक्जना अपि मन्यंते। अध्यासप्रवेन नन्व
त्साध्यते स्य तदुक्तं पंडिता मन्यंत इति। तद्विषयम नादित्ति निरूढनिविडवासनानुबद्धा अविद्या न शान्यानिरासुख्या
ध्यासा वादितियोमन्यतेतत्प्रति निरोध्योपायमाह। तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं निर्विचिकित्सा विद्यामाहुः। घा
पंडिताः। प्रत्यगात्मनि अवस्त्वर्यस्तं विविक्तेऽध्यादिभ्यो बुद्ध्यादि नेदानरु निमित्तो। पवुध्यालित्तत्तदुःमोध्यासः। तत्त्र
वराग्य नादिभिः पद्धिवे कविज्ञानं तेन विवेकानन्देन्विवीन्नेते अध्यासात्म वाध्यात्मकवस्तुस्वरूपावधारणं विद्या। विवि
त्मरूपं स्वरूपे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः। स्यादेतत्। अति निरूढनिविडवासनानुबध्यो अविद्या विद्ययापवाचितापि स्ववास
नावशात् पुनरुद्भविष्यति प्रबन्धेषु पिष्याति च वातनादिकार्यं स्वोचितमिसत्तआह। तत्रैवं सति एवमन्तत्ववस्तुत्ववावधारणास
तियत्र यदध्यासः तत्कृतेन दोषेण गुणेन वा अणुमात्रेणापि स न संबध्यते। अतः करणादिदोषेण गाथानापादिताविवशात्। विवि
स्मनो गुणो न चेतत्न्या उत्पादिना अंतः करणादिन संबध्यते। एवमुक्तेन वति तत्त्वावधारणाध्यासस्य हि स्वभाव एव स
ताद्दशो पदनादिमिपत्ति निरूढनिविडवासनाम पि मिथ्यात्वस्य समपनयति। तत्त्वपक्षपातो हि स्वभावो धियां। यथाहुर्बाह्या

नि अपि किं न पश्यन्ति तार्थे स्वभावस्य विपर्यये। न बाधो ऽयमत्त्व बलेऽपि लुढे रज्जस्य सर्पान्तर इति। विभ्रो भूत्वा चिदात्मस्व कं
भा.टी.वा. नाकम्पेत तत्त्वज्ञानस्यात्मतो तत्र गमस्य कुतो निवृत्त्यमविद्या बाध इति। प्रवृत्ते समस्तान्ते मिथुनीकृत्य विवेकाग्रहादिदम
स्याहमिदं ममेदमिति लोकव्यवहार इति। तत्र व्यपदेशलक्षणो व्यवहारः। केचोक्त इति शब्दस्य चितं लोकव्यवहारस्मादृषी
यति तम तन्त्रमविद्या स्वरूपमिति। निगदव्याख्यातं। आक्षिपति। कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि। तत्त्वपरि
च्छेदो हि प्रमा विद्या तत्साधनानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणि। नाविद्यावत्प्रमाणान्याश्रयन्ति तत्कार्यस्य विद्या
या अविद्याविरोधित्वादिति भावः। सत्तु वा प्रत्यक्षादीनि स्वरूपापि प्रमाणानि तुरुष्कदेहे तानु मासेन प्रमाण
विद्याप्रतिपक्षतया नाविद्यावद्विषयाणि भवितुमर्हन्तीत्याह। शास्त्राणि चेति। समाधत्ते। उच्यते। देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमा
तत् पर नरहितस्य तादात्म्यधर्माध्यासहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ सत्यां प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। अयमर्थः। प्रमातृत्वं हि प्रमां
प्रति कर्तृत्वं तच्च स्वातन्त्र्यं। स्वातन्त्र्यं च प्रमातुरितरकारकाप्रयोज्यस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वं तत्र सेन प्रमाकरणप्रमा
णां प्रयोजनीयं। न च व्यापारमन्तरेण कारकाणि प्रयोक्तुमर्हतीति। न च कूटस्थनित्यस्याविकारस्यापरिणामिनः स्वतो व्यापार
वृत् वान्। तस्माद्व्यापारवद्बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासाद्व्यापारवत्तया प्रमाणान्यधिष्ठातुमर्हतीति नन्वविद्यावद्रूपविषयत्वे।
प्रमाणानामिति। अत्र भाष्यवर्त्तिष्यत प्रमाणानि किंनिमित्तः किंनिमित्त आह। न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः
सं भवति। व्यवह्रियतेऽनेनेति व्यवहारः फलं प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां फलमित्यर्थः। इन्द्रियाणीति। इन्द्रियलिङ्गादीनीति
दृष्टव्यं। देहेन्द्रियोगः नीति वत्। एवं हि प्रत्यक्षादिरसुपपद्यते व्यवहारक्रियया च व्यवहार्यो लेपान्तः। समानकर्तृता।
मा अनुपादाय व्यवहार इति ... योजना। किमिति पुनः प्रेतोपादानमसम्भवानि अपरस्यैवमेव कस्मान्न भव धि
तैन इत्यत आह। न चाधिष्ठानमन्तरेण इन्द्रियाणां व्यापारः सम्भवति। न जानु करणान्यनधिष्ठितानि कार्याय स्वका ११
निं मि व्याप्रियते। ... रहितेन ... व्यावर्त्तितादेहेन्द्रियस्योपपत्तिरिति। अपरस्य एव वाधिष्ठातारं कस्मान्न भवतीत्यत्राह। नाध्यासे
नेत्यत आह। न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते। सत्युक्तेपि व्यापारे असङ्गादिति भावः। स्यादेतन्न यथान्यस्ता।
मा

त्मभावं वेमादिकं कुविंदो व्यापारयन् पटस्य कर्त्तैवं मनन्यस्य स्तात्स्वभावं देहेंद्रियादिव्यापारयन् भविष्यति तद
जितः प्रमातेत्यत आह। न चैतस्मिन्नसर्वस्मिन्नेतत्तरं तदास्ता। व्यासंगे च सति आत्मनोऽसंगस्य सर्वे पास्तवेदास्तर्वच
मिच्चर्मिविमुक्तस्य प्रमातृत्वमुपपद्यते। व्यापारे वा तांहि कुविंदादयो वेमादीन प्रचिष्ठाय व्यापारयंति। अनन्यस्ता
त्स्वभावस्य ऽहंकारादिध्यासेनो न व्यापारयोऽसंगत्वादिस्वधर्मैः आत्मनो व्यापारयिता प्रमाणे। नोत्साह। ननु प्र
मोऽत्स्वमत्तेरगत्प्रमाणात्र [redacted] वृत्तिरुक्ता। प्रमापारवलुस्त्वतंत्रः प्रमाता तान्वर्त्ति। अत एव करणपरिणामभे [redacted]
श्वप्रमेयप्रव। रागः। कतरेश्यः चित्तु भावः प्रमा। कथं च जडस्यांतःकरणस्य परिणामः। चिद्रूपा न वेत्
यदि चिदात्मा तत्र नाध्यस्येत तत्कथं चैष चिदात्मकर्ता कोऽन्वेदः। घ घटः करणव्यापारवद्विदालनि नाध्यस्यते। तस्मादि
तरेतराध्यासात्त्विदात्मकत्वेऽस्य प्रमाफलं सिध्यतीति न त्विद्धीव प्रमातृत्वं। नाभिवच प्रमाणातुरेरी करस्य प्रमाणस्य त्व
न तिः। प्रमातृत्वं च प्रमाफलस्य ते प्रमायाः फलस्याभावे प्रमाणं न प्रवर्त्तेतातत्पाच प्रमाणामप्रमाणस्याद्विरूपः। उपसं
हृतिः। तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि। स्यादेतत्। भवतु पृथग्जनानामेवं। आगमोपपत्ति
प्रतिपन्नप्रत्यगात्मतत्त्वानां व्युत्पन्नानामपि पुंसां प्रमाणप्रमेयव्यवहारो दृश्यते इति। कथमविद्यावद्विषयाण्येव प्रमा
णानीत्यत आह। पश्वादिभिश्चाविशेषादिति। किंचिद्व्युत्पन्नानामागमोपपत्तिभ्यो देहेंद्रियादिभ्यो भिन्नात्प्रत्यगात्मानं प्र
माणमेयव्यवहारे तु प्रा[illegible]ऽन्य नामाच धर्मं नातिवर्त्तते। यादृशो हि पशुशकुंतादीनामविप्रतिपन्नतत्त्वभावो नो नो
व्यवहारः तादृशो व्युत्पन्नानामपि पुंसां दृश्यते। तेन तत्सामान्यात्तेषामविद्यावतां रसमये। विद्यावत्त्वमस्मेयं
चशब्दः समुच्चये उक्तं शंकाभिवृत्तेनरसहितापूर्वी [redacted] कोपपत्तिरविद्यावत्पुरुषविषयत्वं प्रमाणानां नास्त्याचयतीस्व
धीः। एतेरदेवविभजते। पश्वादिहि। पश्वादय इति। अत्र च शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबंधे चेत्सतीति त्रिविधस्य प्रमाणं दर्शितं शब्द
दिविज्ञानं इति तत्फलमुक्तं। प्रतिकूल इति चानुमानफलं। तथाहि। शब्दादिस्वरूपमुपलभ्य तज्जातीयस्य प्रतिकूलता
अनुस्मरन् तज्जातीयतयोपलभ्यमानस्याप्रतिकूलतामनु [redacted] मिमत इति उदाहरति। यथादंडेन्तिरोषमत्तितोऽरितापि

तस्मात्स्वप्रत्ययोगेस्मा२

भा॰टी॰वा॰ दी स्यादेतत्। न वेत्तु प्रत्यक्षादीनि विद्यावद्विषयाणि। शास्त्रं तु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि न देहात्माभ्यासेन
प्रवर्तितुमर्हति। अत्र स्वर्गाद्यामुष्मिकफलोपभोगयोग्योऽधिकारी प्रत्यगात्मा। तथा च पारमर्षं सूत्रं शास्त्रफलं प्रयो
र क्तरि तल्लक्षणत्वादिति। न च देहादिरुस्मीभूतत्पारलौकिकाय फलाय कल्पत इति देहातिरिक्तं चिदात्मानमधिका
मा रिणं क्षिपति शास्त्रं तदागमश्चाविद्येति कथमविद्यावद्विषयं शास्त्रमित्याशङ्क्याह। शास्त्रीय इति। न तु शब्दः प्रसक्ता
५ शास्त्रीये विद्यावत्तानिवृत्त्यर्थः। अधिकारशास्त्रं हि स्वर्गकामस्य पुंसः परलोकसंबन्धं विनानभिनिर्वृत्ती तितावन्मात्रमाक्षि
पति न त्वस्यासंसारित्वमपि तस्याधिकारेऽनुपयोगात्। प्रत्युत औपनिषदस्याकर्तुरभोक्तुरधिकारे विरोधाच्च
भोक्ता हि कर्मणः कर्मजनितफलभोगी कर्माद्यपञ्चिको रीत्या भवति तत्र कर्तृत्वे प्रयोक्ताक प्रयोजने भोक्ताक
र्मजनितफलत्वेन भागी तस्मादनाद्यविद्याकल्पितकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानिनं नरमाधिकृत्य विधिनिषे
धशास्त्रं प्रवर्तते। एवं वेदान्ता अपि अविद्यावत्पुरुषनिष्ठा एव न हि प्रमात्रादिविभागादृते तदर्थाधिगमस्तेन विद्याव
तमनुशासतो नियमेष्टनिष्टिका विद्यमनुशिष्टं स्वरूपं व्यवस्थापयन्तीति एतावानेषां विशेषः। तस्मादविद्यावत्पुरुष
विषयाण्येव शास्त्राणीति सिद्धं। स्यादेतत्तस्य द्युपि विरोधाच्च तत्पयोग्या मामौपनिषदः पुरुषो ऽधिकारे नापेक्ष्यतेत तथा
ह्युपनिषद्भ्योऽवगम्यमानस्य कूटस्थाधिकारिनिरोधात् तथा च परस्परपरिहारस्थितिलक्षणत्वेन व्यवहार वेदः प्रामाण्यमपज
ह्यादिति तत आह। प्राक्च तथाभूतात्मेति सत्यमौपनिषदपुरुषावगमोऽधिकारविरोधी। तस्मात्तु पुरस्तात्कर्मविधयः
नि त्वावितव्यवहारमभिवर्तन्ते यतो नानुपजाते न तेन शक्यो निरोद्धुं। न च परस्परपरिहृतिः विद्याविद्यावत्पुरुषभेदेन
व्यवस्थोपपत्तेः। यथा न हि स्यात्स्वर्गं भक्ष्यतानीतिमाध्याह्निनिषिद्धे विपर्ययेन नाभिचरन् यजेतेति शास्त्रं प्रवर्तमान
नहि स्यादित्यनेनानुविरुध्यते। तत्कस्य हेतोः पुरुषभेदादिति। अत्र विजिगीषो रागान्धपुरुषान् निषिध्य विधिः क्रियते
ति। क्रोधाद्यतिवशीकृतात्मस्तु श्येनादिशास्त्रं त्विति अविद्यावत्पुरुषविषयत्वं नातिवर्तत इति प्रदर्शितेत स्फारयतीति तथा १२
हीति। वर्णाध्यासः राजा राजसूयेन यजेतेत्यादि। आश्रमाध्यासः गृहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देतेत्यादि। वयो

विष

ध्यासः स्वच्छ केशेऽग्नीनादभीतेत्यादिः अवस्थाध्यासोऽप्रतिसमाचेयव्याधीनां जलादिप्रवेशेन प्राणत्यागइत्यादिः
अस्मिन्नरणाम्नपातकोपपातकसंकरीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणाद्यध्यासोपसंग्रहार्थः॥ तदेवमात्मानात्म
नोः परस्पराध्यासमात्मपुरस्माध्यानात्माउपपाद्य प्रमाणाज्ञसेपव्यवहारप्रवर्त्तते न चद सतस्यानर्थहेतु
तामुदाहरणप्रपंचेन प्रतिपादयितुं तत्स्वरूपमुक्तमस्मारयति। अध्यासो नामातस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम स्मृति
रूपः परत्रपूर्वदृष्टावभास इत्यस्य स्वस्त सेपाभिधानमनंतरम्। तत्राहमिति धर्मितादात्म्याध्यासमात्रेण ममेत्युपादि
त्तधर्माध्यासेनानर्थहेतुरिति धर्माध्यासमेवममकारं साक्षाद्दर्शयानर्थसंसारकारणतामुदाहरणप्रपंचेन ना
ह। तद्यथा पुत्रभार्यादिष्विति देहतादात्म्यमापन्नस्यात्मनः स्वदेहधर्मे पुत्रकलत्रादिस्वाम्यं च वस्त्राद्यादिवदारोप्याह
अहमेव विकलः सकल इति। स्वस्य खलु साकल्येन स्वाम्यसाकल्यात् स्वामी स्वयं सकलः संपूर्णो भवति। तथा
स्वस्य वैकल्येन स्वाम्यवैकल्यात्स्वामी स्वयं विकलोऽसंपूर्णो भवति। बाह्यधर्मानेव वैकल्यादयः स्वाम्यप्रणा
लिकासंचारिताः शरीरेता आत्मन्यध्यस्यतीत्यर्थः। यदा च परोपाध्यपेक्षे देहधर्मे स्वाम्यपि इयं गतिः तदा कैव कथाऽनौ
५ पाधिके पुंडू देहधर्मेषु स्वरूपाद्यादिष्वित्याशयवानाह तथा देहधर्मानिति देहादयंतरंगानोंद्रियाणामध्यस्तात्मभावा
नां धर्मान् स्थूलत्वादीन् ततोप्यंतरंगस्यांतःकरणस्याध्यस्तात्मभावस्य धर्मान् कामसंकल्पादीन् आत्मन्यध्यस्य
तीति योजना। तदनेन प्रपंचेन धर्माध्यासमुक्त्वा तस्यमूलं धर्म्यध्यासमाह। एवमहंप्रत्ययिनमहंप्रत्ययपादित्ति यसि
न्तःकरणादेरिति अयमहंप्रत्ययी तं स्वप्रचारसाक्षिणि। अन्तःकरणप्रचारसाक्षिणि। चैतन्योदासीनत्वात् प्रत्यगात्म
न्यध्यस्यति। तदनेन कर्तृत्वभोक्तृत्वे उपपादिते। चैतन्यमुपपादयति। तत्प्रसंगात्मानमत्र साक्षिणं तद्विपर्ययेणांतःकर
णादिविपर्ययेणांतःकरणाद्यचेतनं तस्य विपर्ययः चैतन्यं ते नरस्पष्टं तनलक्षणो तृतीयाअंतःकरणादिष्वध्यस्यति
तदनेनांतःकरणाद्यवच्छिन्नः प्रत्यगात्मा इदमनिदंरूपश्चेतनः कर्ता भोक्ता कार्यकारणाविद्याद्वयाधार[illegible]रा[illegible]ः इका

स्पंदं संसारी सर्वानर्थसंसारभाजनं जीवात्माइतरेतराध्यासोपादानः तदुपादानश्चाध्यासस्तदध्यासस्यानादित्वात् बीजांकुरवदिते
२ ६१ तरेतराश्रयत्वमित्युक्तं भवति। प्रमाणप्रमेयव्यवहारे गौण तमपि शिष्यहितार्थं स्वरूपाभिधानपूर्वकं सकललोकप्र
सिद्धतयाध्यासमुपसंहरतीति एवं अनादिरनंतस्तत्त्वज्ञानं विना नैसर्गिकोऽध्यासस्वरूपः। अनाद्यनंतत्वे हेतुरनंतो नैस
मिथ्याप्रत्य र्गिक इति। मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वचनीयत्वं तद्रूपस्य सत्त्वाभावात् अनिर्वचनीय इत्यर्थः। प्रवर्तकमुपसंहरति। अ
यरूपेति स्यानर्थहेतोः प्रहाणाय विरोधिप्रत्ययं विना कुतोऽस्य प्रहाणमित्यत उक्तं। आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये इति प्रतिपत्तिः
प्राप्तिस्तस्यै न तु जपमात्राय। नापि कर्मसु प्रवृत्तये। आत्मैकत्वं विगलितनिखिलप्रपंचत्वमानंदरूपस्य स
तत् त्वं प्रति पत्तिर्निर्विचिकित्सा भवतीत्यतो वेदांताः सम्यग्ज्ञानाभ्यासमुपघ्नंति। एतदुक्तं भवति। अस्मत्प्रत्य
+ तन्निवृत्तये ज यस्य विषयस्मीनस्य समीचीनत्वे सति ब्रह्मणो ज्ञानत्वाच्च न जिज्ञास्यत्वमस्य तदभावेन ब्रह्मज्ञानाय वेदांताः च
नत्वा॰ पद्येरन्। अपि त्वविवक्षितार्थं जपमात्रमुपयुज्येरन्नान्नहि तदोपनिषदात्मप्रत्ययः प्रमाणमस्ति। न चास्य
न प्रमाणमन्यस्तोऽपि वास्तवकर्तृत्वमोक्तृत्वाद्यासु नोऽपनेतुमर्हति। आरोपितं हि रूपं तत्त्वज्ञानेनापोद्यते
न तु वास्तवमतत्त्वज्ञानेन न हि रज्ज्वां भुजंगसहस्रमपि सर्पधारां त्रयपाशाप्रवदितुमर्हतीति मिथ्यात्वा वाहिके
संजितं तद्रूपं शक्यं सत्तानेनापवदितुं मिथ्याज्ञानसंस्कारश्च दृष्टोऽपि तत्त्वज्ञानसंस्कारेणादरनैरंतर्यदी
र्घकालतत्त्वज्ञानाभ्यासजन्मनेति। स्यादेतत्। प्राणाद्युपासना अपि वेदांतेषु बहुलमुपलभ्यंते तत्कथं सर्वेषां
वेदांतानामात्मैकत्वप्रतिपादनार्थत्वमित्यत आह। यथा चायमर्थः। सर्वेषां वेदांतानां तथा वयमस्यां शारीरकमी
मांसायां प्रदर्शयिष्यामः। शरीरमेव शरीरकं तत्र निवासी शारीरकः जीवात्मा तस्य च परमात्मैक्यस्य तत्पद १३
निर्दिष्टपरमात्मरूपतामीमांसायां सा तथोक्ता। एतावानत्रार्थसंक्षेपो यद्यपि व्याख्यायाध्ययनं विधिनास्वाध्या
त्म

यपदवाच्यवेदराशेः फलवदर्थावबोधपरत्वमापादयता कर्मविधिनिषेधानामिव वेदान्तानामपि स्वाध्यायशब्दवाच्या
नां फलवदर्थावबोधपरत्वमापादितं। यद्यपि चाविशिष्टवस्तु वाक्यार्थ इति न्यायात् मन्त्राणामिव वेदान्तानामर्थ
परत्वमौत्सर्गिकं। यद्यपि च वेदान्तेभ्यः चैतन्यानन्दघनः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितो निष्प्रपंच एकः प्रत्यगात्मावगम्य
ते। तथापि कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखशोकमोहमयमात्मानं अवगाहमाने अहंप्रत्यये न संदेहवाच्यविरहिणा
विरुद्धमाना वेदान्ताः स्वार्थात् प्रच्युताउपचरितार्था वा जपमात्रोपयोगिनो वेत्यविवक्षितस्वार्थाः। तथा च तदर्थ
विचारात्मिका चतुर्लक्षणी शारीरकमीमांसा नारब्धव्या। ननु सर्वजनीनाहमनुभवसिद्ध आत्मा संदिग्धो वास नी
भं प्रयोजनो वा येन जिज्ञास्यः सन् विचारं प्रयुञ्जीतेति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु भवेदेतदेवं यद्यहंप्रत्ययः प्रमाणं स्या त्मा
त्। तत्तु नास्ति शास्त्रस्यादिबाधकत्वानुपपत्तेः। श्रुत्यादिभिश्च समस्ततीर्थकरैः त्वप्रामाण्याभ्युपगमात्। अथ्या
च त्तत्त्वाएवं वेदान्ताः नाविवक्षितार्थाः नाप्युपचरितार्थाः किंतु तत्त्वपराः प्रसंगात् तेषां मुख्यार्थः तत्त्वलक्ष्य
माणो न संदिग्धत्वात्। प्रयोजनवत्त्वाच्च युक्ता जिज्ञासा इदं साशयवान् सूत्रकारस्तज्जिज्ञास्यत्वमसूत्रयत्। अ
थातो ब्रह्मजिज्ञासा इति। जिज्ञासायाः संदेहप्रयोजने सूचयति तत्र ब्रह्मसाक्षात्कारादिव्याप्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानं कण्ठोक्तं सूत्रे
प्रयोजनं। न च कर्मजन्यज्ञानात् पराचीनमनुष्ठानमपि ब्रह्मज्ञानात् पराचीनं किंचिदस्ति येन तदेवात्र प्रयोजनं भवे
त्। किंतु ब्रह्मात्ममीमांसायाः श्रुतं कैवल्यं कृतव्यतानुज्ञातविषये वेदान्तैरभिहितं निर्विचिकित्सं ब्रह्मज्ञानमेव स
मस्तदुःखोपशमनरूपमानन्दैकरसं परमं प्रयोजनं तमर्थमधिकृत्य स हि श्रेयःकामः प्रवर्ततेतराम्। तच्च प्राप्तमप्य
नाद्यविद्यावशादप्राप्तमिवेति प्रेप्सितं भवति यथा स्वग्रीवागतमपि ग्रैवेयकं कुतश्चित् भ्रमान्नास्तीति म

न्यमानः परेणावृत्तिपादितमप्राप्तमिव प्राप्नोति। जिज्ञासानुसंधापस्य का[…]र्यमितिस्वकारशांसंशयं सूच
यति। संशयश्च मीमांसारंभं प्रयोजयति। तथाच प्रशास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुसंशयप्रयोजनसूचनाद्युक्तमस्य सूत्र
स्य शास्त्रादित्वमित्याह। भगवान् भाष्यकारो वेदांतमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रम् प वि
जितविचारवत्वेनो मीमांसाशब्दः। परमपुरुषार्थहेतुभूतसूक्ष्मतमार्थनिर्णयफलता विचारस्य पूजितता। वृ०
तस्या मीमांसायाः शास्त्रसाधनेन शिष्यते। शिष्यतेऽनेन यथावत्प्रतिपाद्यत इति। सूत्रं च बह्वर्थसूचनाद्भवति
यथाहुः। लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च। सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिण इति। तदेवं सूत्र
ख्या० तात्पर्यं व्याख्याय तत्स्य प्रथमं पदमथेति व्याचष्टे। तत्राथशब्दस्यानंतर्यार्थः परिगृह्यते। तेषु सूत्रपदेषु प्रथमश्चोयो०
ऽथशब्दः स चानंतर्यार्थ इति योजना॥ नन्वधिकारार्थोऽप्यथशब्दो दृश्यते। यथा अथैष ज्योतिरिति वेदे यथा च
लोके अथशब्दानुशासनं अथयोगानुशासनमिति तत्किमत्राधिकारार्थो न गृह्यते तत्राह। नाधिकारा
र्थः। कुतः। ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्। जिज्ञासा तावदिह सूत्रे ब्रह्मस्वरूपश्रवणज्ञानाद्युपाब्दतः प्रधान
प्रतीयते। ननु यथा दंडी प्रेषानन्वाहेत्यत्र प्रस्थानमपि दंडशब्दार्थो विवक्ष्यते एवमिहापि ब्रह्मज्ञाने इति तु
क्तं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रवृत्तौ संगतसंशयप्रयोजनसूचनार्थत्वेन जिज्ञासायाएव विवक्षितत्वात्तद्विवक्षायां तु त
दसूचनेन काकदंतपरीक्षायामिव न ब्रह्ममीमांसायां प्रेक्षावंतः प्रवर्त्तेरन्निति तदीनी ब्रह्म वा तज्ज्ञानं वा ऽधिकार्य
प्रयोजनेन भवितुमर्हतः। अनध्यस्ताहंप्रत्ययविरोधेन वेदांतानामिव विधेयत्वाभावादनुपपत्तेः कर्मत्व
सुपयोगितयो[…]पा। चतुरितार्थीनां वाजपेयपापक्षयेणिनां वा हेतुभूतस्य वमादीनामिव धर्मिताधीनामपि॥ १४
स्वाध्यायाध्ययनविध्यधीनविध्यधीनगरहस्यासस्यपक्षंभवात्। तस्मात्तदेहप्रयोजनेनीजिज्ञासेहपदत्तो

प्र३ मानेति

वाक्यं तस्य प्रधानं विवक्षितत्वान्न च तस्या। अधिकार्यत्वमप्रस्तूयमानत्वात् येन तत्समभिव्याहृतोथ ऽधि
कारार्थः स्यात्। जिज्ञासाविशेषणं तु ब्रह्मज्ञानमधिकार्यं भवेत्। न च तदप्यथशब्देन संबध्यते प्राधा
न्याभावात्। न च जिज्ञासामीमांसायेन योगात् अनुशासनवदधिक्रियेत। नोत्तरनिपातसमाङ्गमानत्वस्य मा
हात्मानप्रजापामित्यस्मादिधातोर्मीनब्रुवेयादिना ऽनिच्छार्थे सति सन्प्रत्ययादि तस्य मीमांसापदस्य पूजि
तविचारवचनत्वात् ज्ञानेच्छावाचकत्वाच्च जिज्ञासापदस्य प्रवर्त्तिकायां मीमांसायां जिज्ञासा स्यात्। न प्र स्य
द्वे वर्त्तकयोरेकस्मिन्काले तौ[illegible]वानुपपत्तेः। न चाद्यत्वार्थपरत्वस्योपपत्तौ सत्यां अन्यार्थपरत्वकल्पना युक्ता
तिप्रसंगात्। तस्मात्सुष्ठूक्तं जिज्ञासाया अनधिकार्यत्वादिति। अथ मंगलार्थो ऽथशब्दः कस्मान्न भव
ति। तथा च मंगलहेतुत्वात्स्वयं ब्रह्म जिज्ञासा कर्त्तव्येति वाक्यार्थः संपद्यते इत्यत आह। मंगलस्य च वा
क्यार्थे समन्वयाभावात्। पदार्थ एव हि वाक्यार्थे संबध्यते। स च वाच्यो वा लक्ष्यो वा न चेह मंगलमथश
ब्दस्य वाच्यं वा लक्ष्यं वा। किंतु मृदंगशंखध्वनिवदथशब्दश्रवणमात्रकार्यं। न च कार्यज्ञाप्ययोर्वा
क्यार्थे समन्वयः शाब्दे व्यवहारे दृष्ट इत्यर्थः। तत्किमिदानीं मंगलार्थो ऽथशब्द उक्तेषु तेषु प्रयोक्तव्यः। त्त न
था चोंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कंठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्मांगलिकावुभौ इति व्या स्मृति
कोप इत्यत आह। अर्थांतरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मंगलं कुर्वन्मंगलप्रयोजनो भवति। अर्थांतरेषु
आनंतर्यादिषु प्रयुक्तो ऽथशब्दः श्रुत्या श्रवणमात्रेण वेणुवीणाध्वनिवत् मंगलं कुर्वन् मंगलप्रयोजनो भ वु

वति· अन्यार्थानीयमानोदकुंभदर्शनवत्· तेन न स्मृतिव्याकोपो न चेहानंतर्यार्थस्य सतोनान्तरीयकतामां त्रे
सोमंगलार्थतेत्यर्थः। स्यादेतत्· पूर्वप्रकृतापेक्षोऽथशब्दो भविष्यति· विनैवानंतर्यार्थं तत्तद्यथेममेवा
तर्थ थशब्दं प्रकृत्यनिमयपरिषद्गृष्यते किमयमथशब्द आनंतर्याधिकारिक इति अत्र विमर्शवाक्ये अथशब्दं पूर्वप्रक
प्रक्षेप तमथशब्दमपेक्ष्य प्रथमोपन्यासः पूर्वं वा पश्चांतरोपन्यासेन वाऽस्यानंतर्यमर्थः पूर्वप्रकृतप्रथमपक्षोपन्या
सेन व्यवायात्· नचपूर्वप्रकृतानपेक्षः। तदनपेक्षस्य तद्विषयत्वाभावेनासमानविषयतया विकल्पा
नुपपत्तेः। नहि जातु भवति किं नित्य आत्मा अहो अनित्य इति बुद्धिरिति तस्मादानंतर्यं विना पूर्वप्रकृतापेक्षो
ना ह्यथशब्दः। कस्मान्न भवतीत्यत आह· पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनंतर्याव्यतिरेकात्· अस्यां
र्थः। न चयमानंतर्यार्थतां व्यस्तनित्तयारोचयामहे किंतु ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतपूर्वप्रकृतसिद्धये· सा
चपूर्वप्रकृतार्थापेक्षत्वेपि अथशब्दस्य सिध्यतीति व्यर्थे आनंतर्यार्थी लौंधानसागन्लोक्साकभितितदि व
दमुक्तं फलत इति· परमार्थस्तु। कल्पांतरोपन्यासे पूर्वप्रकृतापेक्षा न चेह कल्पांतरोपन्यासः प्रतिपा
दिशेष्यात् आनंतर्यार्थ एवेति युक्तं· भवत्वानंतर्यार्थः किमेवं सतीत्यत आह· सति चानंतर्यार्थ इति·
न तावध[illegible]स्य कस्यचिदानंतर्यमिति वक्तव्यं तस्य चाभिधानमंतरेणापि प्राप्तत्वात्· अवश्यं हि पुरुषः
किंचित्कृत्वा किंचित्करोति· न चानंतर्यमात्रस्य दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनं पश्यामः। तस्मात्तस्यानंतर्यं व
क्तव्यं। यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति [redacted] यस्मिन्सति भवंती भवत्येव तदिदमुक्तं· यस्य वेदनानियमेना १५

पेक्षत इति॥ स्यादेतत्। धर्मजिज्ञासाया इव ब्रह्मजिज्ञासाया अपि योग्यत्वात् स्वाध्यायानंतर्यं धर्म
वत् ब्रह्मणोप्याम्नायैकसमधिगम्यत्वात्। तस्य चागृहीतस्य स्व[redacted]विषये विज्ञानाजननात्। ग्र
य हणस्य च स्वाध्यायाध्ययन[redacted]व्यस्यैनैनैव नियतत्वात्। तस्मादध्ययनानंतर्यमेव ब्रह्मजि
ज्ञासाया अप्यपभ्रांश्यार्थेऽस्य त आह। स्वाध्यायानंतर्यं तु समानं धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः। अत्र च स्वाध्या
येन विषयेण तद्विषयमध्ययनं लक्षयति। तथा च अथातो धर्मजिज्ञासेत्यनेनैव गतमिति नेदं सूत्रमा
रब्धव्यं। धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणतया। धर्मवत् ब्रह्मणोपि वेदार्थत्वाविशेषेण वेदाध्य
यनानंतर्यं पदेशसाम्यादित्यर्थः। चोदयति। न्विह कर्मावबोधानंतर्यं विशेषो धर्मजिज्ञासातो
ब्रह्मजिज्ञासायाः॥ अस्यायमर्थः विविदिषंति यज्ञेनेति तृतीयाश्रुत्यादीनामंगत्वेन ब्रह्मज्ञाने विनि यज्ञा
योगात्। ज्ञानस्यैव कर्मतयाऽङ्गप्रतिप्रा[redacted]धान्यात्। प्रधानसंबंधाच्चाप्रधानानां पदार्थानां त
तता णां तत्रापि च न वाक्यार्थज्ञाने वेगभावो यज्ञादीनां वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यादेवोत्पत्तेः। नैवाक्यस च
हकारितया कर्मणामपेक्षत इति युक्तं। अवगतकर्मणामपि विदितपदार्थ[redacted]संग तद४
तीनां समधिगतशाब्दन्यायतत्त्वानां गुरुमतप्रधानभूतपूर्वापरपदार्थाकांक्षासन्निधानयोग्यतानु
संधानवतां अप्रत्यूहं वाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्तेः। अनुत्पत्तौ वा विधिनिषेधवाक्यार्थप्रत्ययाभावेन त
दर्थानुष्ठानपरिवर्जनाभावप्रसंगः। तद्बोधनस्तुत स्तुष्ठानपरिवर्जने परस्पराश्रयं। तस्मिन्स

तिस्तत्तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनं ततश्च तद्धीः ध्य इति । नच वेदांतवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्यायनेक
र्मापेक्षा न वाक्यांतराणामिति सांप्रतं विशेषहेतोरभावात् । तत्त्वमसीति वाक्यात्त्वंपदार्थस्य क
र्तृभोक्तृरूपस्य जीवात्मनो निःसंशुद्धब्रह्मैक्यप्रतीनस्वभावेन तत्पदार्थेन परमात्मनाऽैक्यमप्र
कांडाद्गाीसेव प्रतिपत्तुमापाततो [illegible] योग्यताविरहनिश्चयात् । यत्तत्पदान तन्नक्तं
श्र६ निर्मला [illegible] विशुद्धसत्वा [illegible] नायोग्य [illegible] तावगमपुरःसरं तादात्म्यमवगमिष्यतीति चेन्न सि
[illegible] । तत्किमिदानीं प्रमाणाकारणं योग्यतावधारणमप्रमाणत्वं । कर्मणो वस्तुमध्यवसितौ
प्रसक्षाद्यतिक्रं वा कर्मापि प्रमाणं वेदांताविरुद्धतन्मूलन्यायबलेन तु योग्यतावधारणोपपत्ते
कर्मभिस्तस्मात्तत्वमसीत्यादेः श्रुतमर्थेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा तन्मूलया
चोपपत्त्याऽवस्थाप्य तदुपासनाया भावनापराभिध्यानाया दीर्घकालादरनैरंतर्यवत्या ब्र
साक्षात्कारफलायां यज्ञादीनामुपयोगः । यथाहुः सतु दीर्घकालनैरंतर्यसत्कारसेवितो
दृढभूमिरिति ब्रह्मचर्यतपश्रद्धाययज्ञादयश्च सत्काराः । अतएव श्रुतिः तमेव धीरो विज्ञाय प्र
ज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण इति विज्ञाय तत्त्वोपकरणेन शब्देन प्रज्ञां भावनां कुर्वीतेत्यर्थः । अ
त्रयाज्ञादीनां श्रेयःपरिपंथिकल्मषनिबर्हणद्वारेणोपयोग इति केचित् । पुरुषसं
स्कारद्वारेणेत्यन्ये । यज्ञादिसंस्कृतो हि पुरुषः आदरनैरंतर्यदीर्घकालैरासेवमानो ब्रह्म १६

भावनामनाघविद्यावासनांसम्मलुकार्षकषतितत्तोस्यप्रयगात्मप्रसन्नाः केवलो विपाठीभव
पद्देश्च ति। अतएवस्मृतिः महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः। यस्यैते ष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा इति ॥ च। अपरे
तु रूरात्र यायाकरणे न ब्रह्मज्ञानोपयोगं कर्मणामाहुः। अस्ति हि स्मृतिः। क्षराणि त्रीणि दायपालस्य
मनोमोक्षेनिविशयेदिति। अन्येतु तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन सात्विक्रति
ज्यः तत्तत्फलाय चोदितानामपि कर्मणां संयोगपृथक्त्वेन ब्रह्मभावेच्छं आचक्षते। ते सर्वथैव
दिरत्व सावीयोर्थतामेकस्य तु भयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति न्यायात्। अतएव सूपारमर्षं सूत्रं सर्वापेक्षा च
चयज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति यज्ञेन तपोदानादि सर्वं तरत्येव ब्राह्मणभावनेत्यर्थः। तस्माद्यदि श्रुत्यादयोः प्र
मायादि चयाम्मर्षस्त्रं सर्वैर्याय यज्ञादिकर्मसमुच्चिता ब्रह्मोपासना विद्योपरात्रयवस्थानाघवि
घातकवासनासमुपच्छेदक्रमेण ब्रह्मसाक्षात्काराय मोक्षापरनाम्ने कल्प्यते इति तदर्थे कर्मापनुष्ठे
यानि। न चैतानि दृष्टादृष्टसाम्यविधिकाः ऽराऽपकार हेतुभूतोपदेशि। कातिदेशिकत्वमपर्यंतागम्या
२ मस्तिततपरस्परविभिन्नकर्मस्वरूपतदधिकारिभेदपरिज्ञानं विनाशक्यानुष्ठातुं। न च धर्ममीमांसा
परिशीलनं विना तत्परिज्ञानं तस्मात्साधनत्वं कर्माणबोधानं तयोर्विशेषपद्धतिकर्मीवबोध्ये नहि का
र्मनुष्ठानसाहित्यं भवति ब्रह्मोपासनायाइत्यर्थः। तदेतन्निराकरोति नत्विति। कर्माववोधाद्यागप्य
धीतवेदांतव ज्ञाजिज्ञासोपपत्तेः इत्यसूत्राकृतं। ब्रह्मोपासनयाभावनापराभिधानयाकर्माण्यपेक्ष्यंत

न्तु कं। अत्र ब्रूमः। क्व पुनरस्याः कर्मापेक्षा। किं कार्ये यथाग्नेयादीनां परमापूर्वे चिरभाविफलानुकूले जनयितव्ये
समिदाद्यपेक्षा। स्वरूपे वा यथा तेषामेव व्रीहिवत्त पुरोडाशादिद्रव्यान्तरे वृत्ताद्यपेक्षा। न तावत्कार्ये तस्य विकल्पास
हत्वात्। तथाहि। ब्रह्मोपासनायाः ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारः कार्यमभ्युपेयः। स चोत्पाद्यो वा स्यात्। यथा संयवन
स्य पिंडः। विकार्यो वा यथावघातस्य व्रीहयः। संस्कार्यो वा। यथा प्रोक्षणस्योलूखलादयः। आप्यो वा यथा दोहनस्य प
व यः। न तावदुत्पाद्यः। न खलु पटादिसाक्षात्कार इव जडस्वभावेभ्यः पटादिभ्यो भिन्नेन्द्रियाद्युत्पाद्यो ब्रह्मसाक्षात्कारो भाव ड़ं
नाधेयः संभवति। ब्रह्मणोऽपराचीनप्रकाशतया तत्साक्षात्कारस्य तत्स्वाभाव्येन नित्यतया साध्यत्वानुपपत्तेः। ततोभिन्न
स्य च भावनाधेयस्य साक्षात्कारस्य प्रतिभाप्रत्ययवत् संशयाक्रांततया प्रामाण्यायोगात्। तद्भिन्नस्य तत्सामग्रीक
स्य बहुलं व्यभिचारोपलब्धेः। न खल्वनुमानविरुद्धं वह्निं भावयतः शीतातुरस्य शिशिरमरुमंथरतरकंपकांडस्य
स्फुरज्ज्वालजटिलानलसाक्षात्कारः प्रमाणांतरेणासंवाद्यते। विसंवादस्य बहुलमुपलंभात्। तस्मात्सामग्रीवासाक्षा
त्कारलक्षणकार्याभावान्नोपासनाया उत्पाद्ये कर्मापेक्षा। न च कूटस्थनित्यस्य सर्वव्यापिनो ब्रह्मण उपासनातो विका
रः संस्कारप्राप्तयः संभवंति। स्यादेतत्। मा भूद्ब्रह्मसाक्षात्कार उत्पाद्यो ब्रह्मरूपो वा उपासनायाः। संस्कार्यस्तु अनिर्वच स्तृ
णीयानाद्यविद्याद्वयापिधानापनयनेन भविष्यति प्रतिसीरापिहितानर्तकीच प्रतिसीरापनयनद्वारा
रंगव्याप्तेन तत्र कर्म रागमुपयोगः। एतावांस्तु विशेषः प्रतीरापनयेपा[illegible]षदानां नर्तकीविषयः स्ती
साक्षात्कारो भवति। इह तु अविद्यापिधानापनयनमात्रमेव नापरस्तु साधमस्ति। ब्रह्मसाक्षात्कार
स्य नित्यत्वेनानुसाध्यत्वात्। अत्रोच्यते। का पुनरियं ब्रह्मोपासनाविशाब्दज्ञानमात्रसंततिः। आहोस्वि २७

ब्र० शां० भा० ख० १

विचिकित्सातो ब्रह्मज्ञानसंततिः। यद्विषया ब्रह्मज्ञानमात्रसंततिः। किमयमभ्यस्यमानापि अविद्यामु
च्छेत्तुमर्हति। तत्त्वविनिश्चयस्तदभ्यासो वा न हि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति वा रोलपरिणामवत्+सत्यास
नेविपर्यासमुन्मूलयेत्। न संशयाभ्यासः सामान्यमात्रदर्शिनो भ्यासो वा ×इदव्यभिति वाशनश्श
पि विज्ञानमभ्यस्यमानं पुरुष एवेति निश्चयाय पर्यालमस्मन्ने विशेषदर्शनात्। ननु तत्त्वश्रुतमये
न ज्ञानेन जीवासनः परमात्मभावं गृहीत्वाप्रतिमयेन च व्यवस्थाप्येति तत्स्मान्निर्विचिकित्स
शाब्दज्ञानसंततिरूपोपासनाकर्मस्तत्कारि सय विद्याद्वयोच्छेदहेतुः। न चासावनुसादित्त
ब्रह्मानुभवात्तदुच्छेदात् पर्यालमासा साक्षात्काररूपो हि विपर्यासः साक्षात्काररूपेणैव तत्त्वज्ञा
नेनोच्छिद्यते। ननु परोक्षावभासेन दिग्मोहालातचक्राचलद्रुमरुमरीचिसलिलादिविभ्रमे
ष्वपरोक्षावभासिष्वपरोक्षावभासिन्यपि रे वह्निमादितत्तत्प्रत्यये निवृत्तिदर्शनात्। नो खल्वाप्तव
चनलिंगादिविनिश्चितदिग्मादितत्त्वानां दिग्मोहादयो निवर्तन्ते तस्मात् त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थत्वेन साक्षा
कार एषितव्यः। एतावतात्त्वंपदार्थस्य दुःखित्वशोकित्वादि साक्षात्कारनिवृत्तिर्नान्यथा। न चैष सा
क्षात्कारो मीमांसासहितस्यापि शब्दस्य प्रमाणस्य फलमपि तु प्रत्यक्षस्य तस्यैव तत्फलत्वनिय
मात्। अन्यथा कुटजबीजादपि वटाङ्कुरोत्पत्तिप्रसंगात्। तस्मान्निर्विचिकित्सवाक्यार्थभावनाप
रिपाकसहितमंतःकरणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थतामनु

भावयतीतियुक्तं। नचायमनुभवो येन नजन्येतापितु अंतःकरणस्यैव वृत्तिभेदो ब्रह्मविषयो
नचैतावता ब्रह्मणो नापरोक्षीनप्रकाशत्वानहि शाब्दज्ञानप्रकाश्यं ब्रह्मस्वयंप्रकाशं नभवति॥
सर्वोपाधिविहीनं हि स्वयंज्योतिरितिगीयते। नत्तूपहितमपि यप्याह स्म भगवान्भाष्यकारः नायमे
कांतेनविषयइति। नचांतःकरणवृत्तावप्यस्य साक्षात्कारे सर्वोपाधिविनिर्मोकः तस्यैव तदुपा
धिवि धेर्विनश्यदवस्थस्य स्वपरोपाधिनो विद्यमानत्वात्। अन्यथातु चैतन्यच्छायापत्तिं विनांतःकरणा
वृत्तेः स्वयमचेतनायाः प्राकाश्यानुपपत्तेः साक्षात्कारत्वायोगात्। नचानुमितजीवितवह्निसाक्षात्का
मा र वत्प्रतिभासेनाप्रामाण्यं तत्र वह्निस्वलक्षणस्य परोक्षत्वात्। इह तु ब्रह्मस्वरूपस्यापाधिकलुषि
तस्य जीवस्यागम्यापरोक्ष्यात्। नहि शुद्धत्वादयो वस्तुतस्तत्तोगतिरिच्यंते जीव[redacted]तत्तदुपा
धिरहितः शुद्धबुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेतिगीयते। नहि तदुपाधिविरहोऽपि तत्त्वातिरिच्यते। तस्मा
द्यथागांधर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारसचिवः श्रोत्रेंद्रियेण षड्जादिस्वरग्राममू
एवं र्छनाभेदमध्यक्षमनुभवतितद्वेदांतार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मभावमंतः
करणेनेति। अंतःकरणवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारे जनयितव्येऽस्तितदुपासनायाः कर्मापेक्षेति
नतस्याः कर्मानुष्ठानसहभावाभावेन तत्सहकारित्वानुपपत्तेः। नखलु तत्त्वमसीत्यादिः वाक्या
त्निर्विचिकित्सं शुद्धबुद्धोदासीनस्वभावकर्तृत्वाद्युपेतमपेत ब्राह्मणत्वादिहं इति रिक्तमेव जातिरे

म ४ दि

मात्मानं प्रतिपाद्यमानः। कर्मस्वधिकारमेव वोढुमर्हति। अनर्हः कथं कर्त्ता वा अधिकृतो वा प्र
युच्यते तन्निश्चितेपि तत्त्वे विपर्यासनिबंधनो व्यवहारोऽनुवर्त्तमानो दृश्यते। यथा गुडस्य माधुर्ये वि
निश्चयेपि पित्तोपहतेंद्रियाणां तिक्तप्रत्यासानुवृत्तिरबाध्य ध्वलस्य सागात्। तस्मादविद्यासं
स्कारानुवृत्त्या कर्मानुष्ठानं तेन च विद्यासहकारिता तत्समुच्चय उपपद्यते। न च कर्माविद्यासं स्य
कं कथमविद्यां छिनत्ति। कर्मणो वा तद्भेदकस्य कुतो भेद इति वाच्यं। सजातीयस्वपरविरो
धिनां भावानां बहुलमुपलब्धेः। यथा पयः पयोंतरं जरयति स्वयं च जीर्यतीति। यथा विषं विषांतरं श
मयति स्वयं च शाम्यति। यथा वा कतकरजोंतरा विलेपाद्य सिद्धसिक्तं रजोंतरानिभिंदत्स्वयमपि म
लिनमानं मलाविलेपाद्यः करोति। एवं कर्माविद्यात्मकमपि अविद्यांतरादीन् अपगमयत्स्व
सहस यमप्यपगच्छतीति। अत्रोच्यते। सदेव सोम्येत्युपक्रमात् तत्त्वमसीत्यंतात् छ्वेदांतसंदर्भात् ब्रह्म
मीमांसोपकरणात् असर्वहस्यस्तानि विचिकित्सेः नाद्यविद्योपादानदेहाद्यतिरिक्तप्रत्य
गात्मतत्त्वावबोधे जातेपि अविद्यासंस्कारानुवृत्त्या तावदनुवर्त्तते सांसारिकाः प्रत्ययाः। तद्व
रा बलोऽस्य तद्यपि तानप्ययं व्यवहारप्रत्ययान्मिथ्येति मन्यमानो विद्वान् ऋद्धत्तेपित्तोपहतें
द्रियस्य गुडे तिक्तस्य सत्यं जल्पितस्यतित्कतां। तथा चायं क्रियाकर्तृकरणेति कर्त्तव्यताफ
लप्रपंचमतात्त्विकं विनिश्चिन्वन् कथमधिकृतो नाम। विदुषो ह्यधिकारोऽन्यथा पशुशूद्रादीनां २२

मप्यधिकारो दुर्वारः स्यात्। क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभागांश्च विद्वत्समान इह विद्वानभिम
तः कर्मकांडे अत एव भगवानविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य वर्णयांबभूव भाष्यकारः। तस्माद्यथा
राजजातीयाभिमानकर्तृके राजसूये न विप्रवैश्ययोर्जातीयाभिमानिनो ऽधिकारः एवं द्विजा
गी तिकर्तृकक्रियाकलापादिविभागाभिमा[illegible]निकर्तृके कर्मणि न तद्रहि[illegible]मानिनो ऽधिकारः। न चानधिक ॥ न
कृ तेन समर्थेनापि कृतं वेदविद्वाकर्म फलाय कल्प्यते। वैश्यस्तोमं वा ब्राह्मणराजन्याभ्यां तेन दृष्टार्थं
त्वात् कर्मस्तु अशक्तः प्रवर्तमानः प्रा[illegible]तु फले दृष्टत्वात्। अदृष्टार्थेषु तु शास्त्रैकसमधिगम्य
फलमनधिकारिणि न स्यात् इति नोपासनायाकार्यकर्माप्येषा। स्यादेतत्। मनुष्याभिमा
नवदधिकारिके कर्मणि विहिते यथा तदभिमानरहितस्यानधिकार एवं निषेधविधयो
ऽपि मनुष्याधिकारा इति तदभिमानरहितस्तेष्वपि नाधिक्रियेत पश्वादिवत्तस्य यथा चायं निषिध्य
मानोऽतिष्ठन् न प्रसवेयात् तिर्यगादिवदिति भिन्नकर्मतापातः। मैवं। न खल्वयं सर्वथा मनुष्याभि
मानरहितः किंतु विद्यासंस्कारा[illegible]नुवृत्तस्यास्य मात्रया तदभिमानोऽनुवर्तते ऽनुवर्तमानं चाभि
व्येतिभिभूयमानो न शनैः तेऽनुवर्तते। [illegible] किमतो यद्येवं तर्हि ततो न प्रवृत्तिविधिषु प्रागेवाधिकारी न
[illegible]ः ततश्च मनुष्याद्यभिमानेन प्रद्ध्यानो न विधिशास्त्रेणाधिक्रियते तथा च स्मृतिर[illegible]। १९

कं० २

तंद यादृशं निःसारित्वादिकानि विध्यशास्त्वं तत्र नस्तद्भ्रमपेक्षते अपितु निष्पद्यमानक्रियोन्मुखेनान
रस्येव प्रवर्तते। तथा च सांसारिकाइव शब्दावगतेश्चोपि निर्विद्य मतिं स्मप्रवर्तमानः प्रसर्वेति ब्रूलत
त इति न भिन्नकर्मदर्शनाभ्युपगमः समानोपासनायाः कार्ये कर्मापेक्षा। अत एव नोपासनेनोत्पत्ताव
पि निर्विचिकित्सशाब्दे तेनोत्पत्त्युत्तरकालमनधिकारः कर्मणामुक्तः। तथा च स्मृतिः न कर्मणा
न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः। तत्किमिदानीमनुपयोग एव सर्वेषां कर्मणां तथा च
विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसेत्यादिश्रुतयो विरुध्येरन् न विरुध्येरन्। आराद् उपकारकत्वात्
कर्मणां यज्ञादीनां तथाहि। तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन नित्यस्वाध्यायेन ब्राह्मणा विविदिष
न्ति विविदितुमिच्छंति ननु विदंति वस्तुतः प्रधानस्यापि वेदनस्य प्रकृत्यर्थतया शब्दतो गुणत्वादिच्छायाः प्र
त्ययार्थतया प्राधान्यात् प्रधानेन च कार्यसंप्रत्ययात्। न हि राजपुरुषमानयेति वस्तुतः प्राधान्यमपि राजा
पुरुषविशेषणतया शब्दत उपसर्जनं आनीयते अपितु पुरुष एव शब्दतस्तस्य प्राधान्यात् एवं वेदानुवच
नस्येव यज्ञस्यापि विविदिषासाधनतया विधानं एवं तपसो अनाशकस्य कामानशनमेव तपः हितमितमेध्या
शिनो हि ब्रह्मविविदिषा प्रवर्तते ननु सर्वथानश्नतो मरणात् नापि चान्द्रायणादितपःशीलस्य धातुवैषम्याप
त्तेः एतानि च नित्यान्युपात्तदुरितनिबर्हणेन तु रूपं संस्कुर्वंति स ह वा आत्मयाजी यो वेदेदं मेऽनेनांगं संस्क्रियत इ तथा च स्मृतिः
दमेनेनांगमुपधीयत इति अनेनेति हि प्रवृत्तयज्ञादिपरा श्रुतिः स्मृतिश्च यस्यैते अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा इति। नित्य
नैमित्तिकानुष्ठानप्रक्षीणकल्मषस्य विशुद्धसत्त्वस्याविदुष एवोत्पन्नविविदिषस्य ज्ञानोत्पत्तिं दर्शयत्याथर्वणी श्रुतिः
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इति स्मृतिश्च ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः इत्यादिका क्लि
विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तपः पश्यति निष्कलं ध्यायमान

एवं च सति।

तेनैव वचनेन संन्यासिनो कर्म सांगं निषिध्यते इति नो अपात्त...उदितं तर्हि बहिर्मोक्षफलं पूर्वसंस्कारेण ज्ञानोत्पन्नावेग भावोपपत्तेर्न
संयोग एकेन साक्षाद्यानाभावकृतः कल्पनागौरवापत्तेः तथा हि। नित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मोत्पादः। ततः पापहानिः ततः सत्त्व
नित्यात्म्यचिदुःखरूपे संसारे नित्यशुचिदुःखस्वयाथा... तिलक्षणेन विपर्यासेन चित्तसत्त्वं मलिनयति। अतः पापनिवृ
त्तौ प्रत्यक्षोपपत्तिश्रवणे सिद्धापापावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्यानित्याशुचिदुःखरूपतामत्र एवमवबु
ध्यते। ततो स्यास्मिन्ननभिरतिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते। ततस्तज्जिहासोपावर्तते। ततो हानोपायं पर्येषते। पर्येषमा
प णश्चात्मतत्त्वज्ञानस्योपायं स्वश्रेष्ठं सत तज्जिज्ञासते ततः श्रवणादिना आत्मानं जानाति इत्यारादुपकारकत्वं तत्त्वज्ञा
नोत्पादं प्रति चित्तसत्त्वशुद्ध्या ... कर्मणामुक्तं। इममेवार्थमनुवदतीति भगवद्गीता। आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारण
मुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते। एवं वचनानुष्ठितकर्माभिप्राय वीर्यकर्मवशात्ततो विशुद्धस
त त्त्वः संसारस्यासारतादर्शनेन निष्पन्नवैराग्यः कृतस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योत्पादे प्रयोगिनाशाय स्नानीयकर्मानु
ष्ठानादेव नत्सिद्धिः। इममेव च पुरुषधौरेय भेदमभिप्रेत्य संन्यासवत् श्रुतिर्यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदि
ति तदिदमुक्तं। कर्मावबोधात्प्रागप्यधीतवेदांतस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेरिति। अत एव न ब्रह्मचर्यादिष्वाश्रमा
निसंतति येन तदपाकरणार्थं कर्मानुतिष्ठेत्। एतदनुरोधाच्च जायमानो वै ब्रा... ऋणवानिति तिस्रहस्थः ऋणत्रिभिः
संपद्यमान इति व्याख्येयं। अन्यथापि यदि चेतरथा ब्रह्मचर्यादेव इति श्रुतिर्विरुध्येत। गृहस्थस्यापि ऋणापाकरण ऋ.सं. १५६
स्य स्वयार्थमेवाजरामर्यं वादो भस्मांततावादस्त्रो तेषु यज्ञकर्मजनाने विदुषः प्रति। न चास्तत्त्वं पंडितानां तस्मा
त्स्यानंतर्यमथशब्दार्थो यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवतीति किं तत्तत्सति भवन्ती भवत्येव। न चैवं कर्मावबोधः। तस्मा
न्न कर्मावबोधानंतर्यमथशब्दार्थ इति सर्वमवदातं। स्यादेतत् भाष्यकृदग्निहोत्रयवागूपाकवदार्थक्रमः श्रौतक्र
मं विष्यतिरन्भिरुवावनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति जाबालश्रुतेः। गार्हस्थ्यं नहि यज्ञाद्यनुष्ठानं सूचयति स्मर
ति च। अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः। इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्। निंदति चानधीत्य २

कौ० स्वर्गमस्य हि दर्शपौर्णमासाधिकृतस्य पशुकामस्य सतो दर्शपौर्णमासक्रत्वर्थाप्प्रणयनाश्रिते गोदोहने
धिकारः। न खलु गोदोहनं द्रव्यमव्याप्रियमाणं साक्षात्पशुं भावयितुमर्हति। न च व्यापारान्तराविष्टमुपात्त
मतस्तदङ्गक्रममप्यतिपतेत्। अप्प्रणयनाश्रितं च जानीयतश्चमसेनापः प्रणयेत् गोदोहनेन पशुकामस्येति
सामर्थ्याहात् व्याप्तत्वाच्चास्याप्प्रणयनं प्रति तत्साहित्यक्रत्वर्थाप्प्रणयनाश्रितत्वा गोदोहनस्य तत्क्रमेण
पुरुषार्थमपि गोदोहनं क्रमवदिति सिद्धं श्रुतिलिङ्गादिकरणे न चेष्टिसोमक्रमवदपि क्रमोपादातव्यो विदि
तव्यः। शेषशेषित्वाभिसम्बन्धिकृताधिकाराभावेऽपि क्रमो विवक्ष्येत यद्येकफलावच्छेदो न केवलं। यथाग्नेयादीनां
षण्णामेकस्वर्गफलावच्छिन्नानां यदि वा जिज्ञास्यब्रह्मांशो धर्मः स्यात्। यथा चतुर्लक्षण्यां साधब्रह्म
कैनचित् केनचिदंशेन केनचिल्लक्षणेनाव्युत्पादिते तत्र चतुर्लक्षण्यां लक्षणानां जिज्ञास्यांशभेदेन परस्पर
संबन्धे सतीति क्रमो विवक्षितः। तथेहाप्येकजिज्ञास्यतया धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्ष्येत। न त्वेतदुभयमप्य
स्तीत्याह। फलजिज्ञास्यभेदाच्च। फलभेदं विभजते। अभ्युदयफलं धर्मज्ञानमिति। जिज्ञासायाः वस्तुतो ज्ञानतन्त्र
त्वात् ज्ञानफलं जिज्ञासाफलमिति भावः। न केवलं स्वरूपतः फलभेदस्तदुत्पादनप्रकारभेदादपीत्याह। तच्चा
तरा५ नुष्ठानापेक्षं ब्रह्मज्ञानं च नानुष्ठानापेक्षं शाब्दज्ञानाभ्यासान्नानुष्ठानान्तरमपेक्षते। नित्यनैमित्तिकर्मानु
ष्ठानसहभावस्यापाततः त्वादिति भावः। जिज्ञास्यभेदमाह भव्यश्च धर्म इति। भविता भव्यः कर्तरि क
र्तः भविता च भावकव्यापारनिर्वर्त्यतया तत्त्वच्छतीति। ततः प्राक् ज्ञानकाले नास्तीत्यर्थः। भूतं सत् सदेकान्ततः न
कदाचिदसदित्यर्थः। न केवलं स्वरूपतो जिज्ञास्ययोर्भेदो ज्ञापकप्रमाणप्रवृत्तिभेदादपि भेद इत्याह चोदनाप्रव
त्तिभेदाच्च। चोदनेति वैदिकं शब्दमाह। विशेषेण सामान्यस्य लक्षणात्। प्रवृत्तिभेदं विभजते। या हि चोदना २१

धर्मस्येति। आप्तादीनां पुरुषाभिप्रायभेदानामसंभवात्। अपौरुषेये वेदे चोदनोपदेशः अतएवोक्तं
तस्य ज्ञानमुपदेश इति। साध्यसाध्ये च पुरुषव्यापारे भावनायां तद्विषये च यागादौ सा हि भावनाविषयः तद
धीननिरूपणं चास्य प्रयत्नस्य भावनायाः। विधिवचनं इह स्ते तस्य चात्र विषयपदं उत्पत्ते भावनायास्तदारभ्या
च यागादेरपेक्षितोपायतामवगमयती तत्र कोपकारकत्वेन पुरुषं नियुंजानैव चोदना यागादिधर्ममवबो
धयति। नान्यथा। ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं न तु प्रवर्त्तयंती अवबोधयति। कुतः। अवबोधस्य
प्रवृत्तिरहितस्य चोदनाजन्यत्वात्। ननु आत्मा ज्ञातव्य इत्येतद्विधिपरैर्वे[illegible]दांतैस्तदेकवाक्यतयावबोधे
ध निवर्त्तयद्भिरेव पुरुषो ब्रह्मावबोध्यत इति स्मार्त्तं धर्मचोदनाभिर्ब्रह्मचोदनामित्यत आह। न पुरुषाववबोधेन नि
युज्यते। अयमभिसंधिः न तावद्ब्रह्मसाक्षात्कारे पुरुषो नियोक्तव्यः। तस्य ब्रह्मस्वाभाव्येन नित्यत्वादकार्यत्वा
त्। नाप्युपासनायां तस्या अपि ज्ञानप्रकर्षहेतुभाव[illegible]स्यान्वयव्यतिरेकसिद्धतया प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्। ना
पि शाब्दज्ञानबोधे तस्याप्यधीतवेदस्य विदितपदतदर्थस्य समधिगतशाब्दन्यायतत्त्वस्याप्रत्यूहमुत्पत्तेः। अत्रै
व दृष्टांतमाह। यथा शास्त्रार्थेति। दार्ष्टांतिके योजयति। तद्वदिति। अपि चात्मज्ञानविधिपरेषु वेदांतेषु न आत्मतत्त्वविनिश्च
यः शाब्दः स्यात्। न हि तदा आत्मतत्त्वपरास्ते किं तु तज्ज्ञानविधिपरा यत्परा श्रुतिः स एव ते[illegible]षामर्थः। न च बोध्यस्य बोध्य
मयेद्वातमात निष्ठत्वात् अन्यपरेभ्योपि बोध्यतत्त्वविनिश्चयः समारोपेणाप्युपपत्तेः। तस्मान्न बोधविधिपरा वेदांता इति सि
द्धं। प्रकृतमुपसंहरति। तस्मात् किमपि वक्तव्यमिति यस्मिन्नसति ब्रह्मजिज्ञासा न भवति सति तु भवंती भवत्येवेत्यर्थः। तदा
ह। उच्यते नित्यानित्यवस्तुविवेक इत्यादि। नित्यः स्वयमात्मा अनित्या देहेंद्रियविषयादयः। तद्विषयश्चेत् विवेको निश्चयः॥

रात्तमस्य ब्रह्मजिज्ञासया ज्ञा तत्वान्तब्रह्मस्वरूपः। अथ विवेको ज्ञानमात्रं न निश्चयः। तथात्वे त्वेषविपर्यासादन्यः सं
भावः स्यात्। तथा च न वैराग्यं भावयेत्। अभावयन् कथं ब्रह्मजिज्ञासा[redacted]हेतुः॥ तस्मादेवं व्याख्येयं नित्यानित्ययोर्वि
[redacted]सतीति नित्यानित्यवस्तु तद्धर्मः नित्यानित्ययोर्धर्मिणोर्धर्मयोश्च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवे
कः एतदुक्तं भवति। आभ्यदिदं तत्तदनित्यमिदमनुगतं नित्यमिति धर्मिविषयो विवेकः। धर्ममात्रे यो नित्यो
नित्ययोस्तद्धर्मयोश्च विवेकनिश्चयो नोत्पन्न नित्यत्वं सत्यत्वं तद्धि स्यात्तिरतानित्यं सत्सतः। तथा चास्य गोचरो। अ
नित्यत्वमसत्यत्वं तद्घस्यात्ति तदनित्यं अनेन तत्तथा चानात्मगोचरो। तत्तेषु अनुभूयमानेषु सुखभरमसत्ययगोच
रेषु विषयविषयिषु यदेतं नित्यं सुखं व्यवस्थास्य ततदा स्यागोचरो भविष्यति। यत्तु नित्यमनुगतं तं भोक्ष्यति। तापत्र
ग्रु यपरीतं त्यक्ष्यत इति। सोयं नित्यानित्य[redacted]वस्तुविवेकः प्राग्भवीयादैहिकाद्वा कर्मणो विशुद्धसत्त्वस्य
क्तस्यैतदुपपत्तिभ्यां। न खलु सत्यं नाम नित्यं किंचिदस्तीति वाच्यं। तदभावे तस्य दृष्टीनस्यान्त तस्याप्यनुपपत्तेः। शू
न्यवादिनापि शून्यता या एव सत्यत्वात्। अथास्य पुरुषधौरेयस्यानुभवोपपत्तिभ्यां मे वं तु पुरा। नित्यस्य यतः नि
आचस्तत्य लोकात् आबावी चेजीयस्य क्षिप्रुतीति विपरिवर्तमानं क्षणमुहूर्तयामाहोरात्रार्द्धमासर्तुलायनवत्स मास
चतुर्जुग रयुगमन्वंतर प्रलयमहाप्रलयमहास्तगोवांत द्रसर्गसंस्कार सागरोर्मिभिरनिशमुह्यमानं तापत्रयपरीत
मात्मानं च जीवलोकं चावलोक्यास्मिन् संसारमंडले नित्यासुचि[redacted]दुरवात प्रसंख्यानमुपावर्ते कं
ते। ततोस्य घरा नित्यानित्यवस्तुविवेकलक्षणा। त्प्रसंख्यानादिहामुत्रार्थभोगो भवति। अर्थ्यते प्रार्थ्यत इ
सर्थः फलमिति यावत्। तस्मिन् विरागो नाम भोगासिको पेक्षाबुद्धिः। ततः शमस्मादिसाधनसंपत्। शमादिकाश्च २२
गवि २।

ष्ठितो वेदान् अनुसाधयतया समजानन्। अनिष्टाच्चैवम् नैष्कर्म्यमोक्षमिच्छन् व्रजत्यथवाऽस्तत आह यथा च हृदयपापं
वस्तु नानामानं तत्पर्यनियमः॥ कृतः। हृदयस्यापि अवघस्य पंजिह्वाया अथवक्ष्यसंस्कृत अथान्यद्वा ब्राह्मण्यान्नो स्याद्वि
वक्षितत्वात् न तत्र थेहकाम नियमो विवक्षितः। स्यात्तर्थे वानियमप्रदर्शी। नात्र। यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्र
व्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा इति। एतावता हि वैराग्यमुपलक्षयति। अत एव यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजे
दिति श्रुतिः। निंदावचनं चाविशुद्धस्य पुरुषस्य पि प्रापय। अविशुद्धस्य चोऽपि मोक्षमिच्छन्॥ आलस्यात्तु पापे
अप्रवर्त्तमानो गृहस्थधर्ममपि नित्यनैमित्तिकमनाचरन् जतिक्ष्णुराप्तुपचीयमानः। पाप्माचोगच्छतीति स
र्यः॥ स्यादेतत्त्रामान्त्र श्रौत आर्षी वा त्रैमः। पाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिप्रमाणपकास्तुक स्मान्नप्रवर्तीत्यतआ
ह। शेषशेषित्वे प्रमाणानामावात वाचारसानामस्पृदादीनां शेषित्वं चाग्नेयादीनां एकफलवदुपकारोपनिबद्धानाम
वा फलावद्धिन्नानामेक प्रयोगवचनोपगृहीतानां एकाधिकारिकर्तृ[illegible]काणामेक पूर्णमासस्यमावास्याका
ल संबंधानां युगपदनुष्ठानाशक्तेः सामर्थ्यात्क्रमप्राप्तौ तद्विशेषापेक्षायां पाठादयः तद्देर नियमाय प्रभवंति। प
त्तुनशेषशेषि भावो नाप्यधिकाराववेद्यरूपस्यास्तेयोपध्येमराजाजापत्यादीनां तत्रेव मभेदापेक्षा भावान्न
पाठादिक्रमविशेषनियमे प्रमाणं। अवङ्गनीयत्तयातस्यत्त त्रा[illegible]गतत्वात्। नचेह धर्मब्रह्मजिज्ञासा
यो। शेषशेषि भावे श्रुत्यादीनामन्यतमप्रमाणमस्तीति। ननु शेषशेषिभावाभावेऽपि क्रमनियमो दृष्टो य
न यागो दार्शस्य प्रकृत्यार्थस्य यथा दर्शपौर्णमासिके रंगेः सह। यथा वा दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति
दर्शपौर्णमासस्सोमयोः अशेषशेषिणोरपि स[illegible]त आह। अधिकृताधिकारे च प्रमाणाभावात् इति या जनः।

मत्स्यार्थी सशल्कान्सकंटकान्मत्स्यानुपादत्ते। स यावदादेयं तावदादाय विनिवर्त्तते। यथा धान्यार्थी सपलालानि दा१
धान्यान्याहरति स यावदादेयं तावदादाय विनिवर्त्तते। तस्माद्दुःखभयान्नानुकूलवेदनीयमैहिकं वामुष्मि
कं वा सुखं वा परित्यक्तुमुचितं। न हि मृगाः संतीति शालयो नोप्यंते न हि भिक्षुकाः संतीति स्थाल्यो नाधिश्रीयंते अ
पि च दृष्टसुखं चंदनवनितादिसंगजन्म क्षयितालक्षणेन दुःखेनाघ्रातत्वात्। अतिभीरुणा संत्यक्तुमपि न त्वा
मुष्मिकं स्वर्गादि तस्याविनाशित्वात्। श्रूयते हि अपाम सोमममृता अभूमेति। तथा चाक्षय्यं ह वै चातुर्मा
स्ययाजिनः सुकृतं भवति। न च कृतकत्वहेतुकं विनाशित्वानुमानमत्र संभवति। नरशिरःकपालशौचतानु
मानवदागमबाधितविषयत्वात्। तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यभावात्। न ब्रह्मजिज्ञासेति प्राप्ते। एवं प्राप्ते आ
ह। भगवान्सूत्रकारः अत इति तस्यार्थं व्याचष्टे भाष्यकारः। यस्माद्वेद एवेति। अयमभिसंधिः। सत्संम्र
गभिक्षुकादयः शक्याः परिहर्तुं पाचककृषीवलादिभिः दुःखं तु अनेकविधानेककारणसंपातजम■
शक्यपरिहारमतः ततः साधनपारंपर्यं त्वक्षयितालक्षणयोर्दुःखयोः समस्तत्वात् तत्कासुखाविनाभावनियमा
त्। नहि मधुविषसंपृक्तमन्नं विषं परित्यज्य मधु भुंजते। सा कंपशिल्पिवरेणापि भोक्तुं। क्षयितानुमानोपोद्बलितं स११
च तद्यथेह कर्मजित इत्यादि वचनं ■क्षयिताप्रतिपादकं अपाम सोमम् इत्यादिकं वचनं मुख्यासंभवे जघन्यवृ स्व
त्तितामापादयति। यथाहुः पौराणिकाः। आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते इति। अत्र च ब्रह्मपदेन तत्प
रामावेद उपस्थापितः स च योग्यत्वात् तद्यथेह कर्मजित् इत्यादि अत इति सर्वनाम्नापनाम्नश्च परहेतु पंचम्यानि २३
त

दृश्यते॥ स्यादेतत् । यथा स्वर्गादेः कृतकस्य सुखस्य दुःखानुषंगस्तथा ब्रह्मणोऽपीत्यत आह । तथा ब्रह्मज्ञा
नादपीति तत्तेनायमर्थः । यतः स्वर्गादीनां क्षयित्वं तत्प्रतिपादका... तो ब्रह्मज्ञानस्य च परमपुरुषार्थतां प्रतिपादकात्
आगमात् यथोक्तसाधनसंपत्तेः तत् ब्रह्मजिज्ञासेति सिद्धं ॥ ॥ ब्रह्मजिज्ञासापदव्याख्यानमाह । ब्रह्मण इति ष
ब्र ष्ठीसमासप्रदर्शनेन प्राचां वृत्तिकृतां ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति चतुर्थीसमासः परास्तो वेदितव्यः । तादर्थ्यस
मासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति कात्यायनीयवचनेन तस्य पदार्थादिष्वेव प्रवृत्तिविकारभूतेषु चतुर्थी
समासनियमात् तत्र अप्रकृतिविकारभूतत्वे वमक्षीत्तन्निषेधाद् अश्वघासादयः षष्ठीसमासा न विध्यन्तीति न अश्वघा
सादिषु षष्ठीसमासप्रतिविधानात् षष्ठीसमासेऽपि च ब्रह्मणो वास्तवप्राधान्योपपत्तेः । स्यादेतत् ब्रह्मणो
जिज्ञासा तु क्तेन तत्र ज्ञाने कार्यत्वात् ब्रह्मशब्दस्य संशयः कस्येयं जिज्ञासेति । अस्ति ब्रह्मशब्दो विप्रजातौ यथा ब्राह्मणो ब्रह्मणोऽ
सू कमिति । अस्ति च परमात्मनि यथा ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति तमिमं संशयमपाकरोति । ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणमि
ति यतो ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञायते तत् ज्ञानाय परमात्मलक्षणं प्रणयति । ततो वर्णाश्रमाः परमात्मजिज्ञासैवेयं न वि
त्रि प्रत्वादिजातिजिज्ञासेत्यर्थः । षष्ठीसमासपरिग्रहेऽपि नेयं कर्मषष्ठी । किं तु शेषलक्षणा संबंधमात्रं च शेष इति ब्रह्म
णो जिज्ञासेत्युक्ते ब्रह्मसंबंधिनी जिज्ञासेत्युक्तं भवति । तथा च ब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनप्रयोजनजिज्ञा
साः सर्वा ब्रह्मजिज्ञासया अवरुद्धा भवंति । साक्षात्तासां परंपरया ब्रह्मसंबंधात् । कर्मषष्ठ्यां तु ब्रह्मणः प्राधान्ये कर्मत्वं च
तत् स्वरूपमेवेति प्रमाणादयो नावरुध्येरन् । तथा चाप्रतिज्ञातार्थचिंता प्रमाणादिषु भवेदित्येवमन्यं ते तन्मन्यस्या ति
यथा ब्रह्म हसतीति कश्चिद्वेदे ८

ह ब्रह्मणः इति। कर्मणीति। अत्र हेतुमाह। जिज्ञास्यत्वादिति। इच्छायाः प्रतिपन्नसम्बन्धो ज्ञानं। ज्ञानस्य च ज्ञेयं ब्रह्मसर्गोनाख
ल्लु ज्ञानेनद्वे यं विना न निरूप्यते। न च जिज्ञासा ज्ञानेनैव[redacted]िति प्रतिपत्स्यनुबन्धा प्रथमं जिज्ञासा कर्मैवापेक्षते तेन तु संब
न्धिमात्रं तदनन्तरं सापेक्षत इति कर्मणो तन्निरूपणात्। नहि चन्द्रमसमादित्यं चोपलभ्य कस्यायमिति संबन्ध्यन्वेष
णं भवति भवति तु ज्ञानमित्युक्ते विषयान्वेषणं किंविषयमिति। तस्मात्प्रथममपेक्षितत्वात्कर्मत एव ब्रह्मसंबध्य
ते। न संबन्धितामात्रेणात्तस्य जघन्यत्वात्। तथा च कर्मणि षष्ठी स्यात्। ननु स्वं जिज्ञास्यमन्तरेण जिज्ञासा न नि
रूप्यत इति जिज्ञास्यान्तरं ब्रह्म भविष्यति ब्रह्म तु शेषतया संभंत्स्यत इत्यत आह। जिज्ञास्यान्तरेति। निगूढाभिप्रायश्चो
दयति। ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपीति। सामान्यसंबन्धस्य विशेषसंबन्धाविरोधेन कर्मतायाः अविघा[redacted]तेन जिज्ञा
सा निरूपणोपपत्तेरित्यर्थः। निगूढाभिप्रायमेवं दूषयति। एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः इति। वाच्यस्य कर्मत्वस्य
जिज्ञासया प्रथममपेक्षितस्य त्यागेन मम संबन्धाहेतुकस्य चान्यपरित्यागेन प्रश्नात्कथंचिदपेक्षितस्य संबन्धिमा
त्रस्य संबन्धो जघन्यः प्रथमः। प्रथममप्रजं घन्यं इति सुव्याहृतं न्यायं मत्वा प्रत्यक्षपरोक्षत्वाभि[redacted]धानं च
स्फुटत्वा प्राधान्याप्राधान्यस्फुटत्वाभिप्रायं चोदकाभिप्रायमुद्घाटयति। न व्यर्थो ब्रह्माश्रितत्वशेषेति। व्याख्यातमेतदध
स्तात्। समाधातास्त्वभिसंधिमुद्घाटयति। न प्रधानपरिग्रह इति वास्तवप्राधान्यं ब्रह्मणः शेषसंनिदर्शन
अतिरोहितार्थः। श्रुत्यनुगमश्चातिरोहितः। तदेवमभिमतं समास्त्य व्यवस्थाप्य जिज्ञासापदार्थं समाह। ज्ञातुमिति।
स्यादेतत्। न ज्ञानमिच्छाविषयः सुखदुःखावाप्तिपरिहारौ वा तदुपायो वा तद्धारेण ज्ञानगोचरः। न चैवं ब्रह्मज्ञानं न
खल्वेतदनुकूलमिति प्राप्तिकूलनिवृत्तिरिति वानुभूयते। नापि तयोरुपायः तस्मिन्सत्यपि सुखभेदस्यादर्शना २४

यमादिराम् तेस्मिन्नसक्तेषु तेषु उच्चावचमिंद्रियाणि प्रवर्त्तंते द्विविधाश्च प्रवृत्तीः पुण्यपापरूपफलं भावयत्पुरु
ष भ्रामयति घोरे विविधदुःखज्वालाजटिले संसारहुतभुजि जुहोति प्रसंख्यानाभ्याससलब्धवैराग्यपरिपाक
भग्नरागादिकषायमदिराच मदं च मनः पुरुषेणावजीयते वशीक्रियते। सोयमस्य वैराग्यहेतुको मनोविजयः
यामइति वशीकारसंज्ञा इति चाख्यायते। विजितं च मनस्तत्तद्विषयविनियोगयोग्यतां नीयते सोयमस्य योग्यता
दमः। यथा दांतोयं वृषभः पुंवाहलशकटादिवहनयोग्यः कृत इति गम्यते। आदिग्रहणेन च विषयतितिक्षा तदुप
रमतत्त्वश्रद्धाः संगृह्यंते। अत एव श्रुतिः। तस्माच्छांतो दांत उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्य
त्सर्वमात्मानं पश्यतीति तदेवं तस्य शमदमादिरूपस्य साधनस्य संपत्प्रकर्षः। शमादिसाधनैः संपत। ततोस्य
संसारविवचना मुमुक्षा भवतीत्याह॥ मुमुक्षुत्वं च॥ ॥ तस्य च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मज्ञानमोक्षस्य काम
यमिस्तु पश्चात् जिज्ञासा भवति धर्मजिज्ञासायाः प्रागूर्ध्वं च तस्मात्तेषामेवानंतर्यं न धर्मजिज्ञासाया इत्याह। तदेति
ति॥ ॥ न केवलं जिज्ञासामात्रमपि तु ज्ञानमपीत्याह। ज्ञातुं चेति उपसंहरति। तस्मादिति॥ कामप्राप्तं। अतः शाब्द
व्याचष्टे। अतःशब्दो हेत्वर्थः। तमेवातःशब्दस्य हेतुरूपमर्थमाह। तस्मादिदमेवेति। अत्रैव परिचोद्यते॥
यथोक्तसाधनसंपत्त्यनंतरं ब्रह्मजिज्ञासा भवतीत्येवदनुपपन्ना इहामुत्रफलोपभोगस्यानुपपत्तेः। अनन्त दिरा
ल्वैरनीयं हि फलं भ्रष्टलक्षणत्वात्फलस्य। न चानुरागहेतावस्य वैराग्यं न वीतुमर्हतीति। दुःखानुषंग
दर्शनात्सुखेपि वैराग्यमिति चेत्। एतन्नो सुखानुषंगात् दुःखेप्यनुरागो न कस्माद्भवति। तस्मात्सुखमुपा
स्व दीयमानेदुःपरिहारे प्रयतितव्यं। अवर्जनीयतया दुःखमागतमपि परिहृत्य सुखमात्रं परिभोक्ष्यते। तद्यथा

तल्लब्धानुत्तमानंतस्य दुःखस्य चात्यंतनिवृत्तेर्न सूत्रकारश्च नाद्यपि हृ कर्मता ज्ञानस्यैतत आह भगवातिप
र्यंतमिति न केवलं ज्ञानेनेष्यते किंत्ववगतिः साक्षात्कारं कुर्वदवगतिपर्यंतं सत्वाद्यापादिच्छायाः कर्मक
स्त्वात्स्मृत विषयत्वादिच्छायास्तदुपायंपर्यंतं गोचरयतीच्छाविशेषणमनुभवत्वमवगतिपर्यंतं ज्ञाने किमे
तावतापीष्टं भवति नत्वप्येकस्तथापि विषयमवगतिपर्यंतमपि ज्ञानमिष्यते इत्यत आह ज्ञानेन हि प्रमाणे
नावगंतुमिष्टं ब्रह्म भवतु ब्रह्म तु विषयावगतिः एवमपि कथमिष्टं इत्यत आह ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः कि
मस्य रूपः न किंतु निःश्रेयसं विगलितनिखिलदुःखानुषंगपरमानंदघनब्रह्मावगतिर्ब्रह्मणः स्वभाव इति
सेवतिः श्रेयसं पुरुषार्थ इति स्यादेतत् न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः पुरुषव्यापारव्याप्यो हि पुरुषार्थः न चास्या
ब्रह्मस्वभावभूताया उत्पत्तिविकारसंस्कारप्राप्तयः संभवंति तथा सत्यानित्यत्वेन तत्स्वाभाव्यानुपपत्तेः न चोत्प
त्याद्यभावे व्यापारव्याप्यता तस्मान्न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थ इति अत आह निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यन
र्थनिबर्हणात् सत्यं ब्रह्मावगतेर्ब्रह्मस्वभावेनोत्पत्त्यादयः संभवंति तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यावशा
प्प न ब्रह्मस्वभावोपि पराधीनप्रकाशोपि प्रतिभानपि न प्रतिभातीव पराधीनप्रकाश इव देहेंद्रियादिभ्यो भिन्नो २
प्येभिन्न इवावभासते इति संसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्प्रागप्राप्त इवैतस्मिन्नपि प्राप्त इव भवती

वा.प्र.
२५

तिपुरुषेणाभिमानत्वात्पुरुषार्थ इति फलं अविद्यादीत्यादिग्रहणेन तत्संस्कारो वरुध्यते अविद्यादिनिवृत्तिस्तू
पासनाकार्या दृतं क्षरणं त्रिभेदात्मा स्थाकारा इति द्रष्टव्यं उपसंहरति तस्मादुपास्तिज्ञानासितत्वमुक्तं स
रणेन मुमुक्षुणा न स्वल्पत्वात् ज्ञानं विनाशवासनविविधदुःखनिदानमविद्योच्छिद्यते न चात्र द्वेष्टव्यं तेन
विगलितानि विलक्षणः स्वानुभवेनेर्घ्यन ब्रह्मात्मता साक्षात्कारा विर्भावो जीवस्य तस्मादेन स्वधुन ब्रह्म
ता सिद्धता तस्याप्यौ ज्ञानमपेक्षितव्यं तत्रत्वं केवले भ्यो वेदान्तेभ्यो पितु ब्रह्ममीमांसोपकरणेभ्य इति दर्शि
तिभेन ब्रह्ममीमांसायां प्रवृत्त्यनेन न तु वेदान्तेषु तत्स्थ विवाक्षायांताबात त्रफलवदर्थावबोधपरतां स्वा
ध्यायाध्ययनविधेः सूत्रयता अथातो धर्मजिज्ञासेत्यनेनैव प्रवर्त्तितत्वात् तद्धर्मग्रहणस्य वेदार्थो
पलक्षणत्वेनाधर्मवत्ब्रह्मणोप्युपलक्षणस्य धापि च धर्ममीमांसा वहे दार्थमीमांसपात्र ह्ममीमांसा
व्याक्षेप्तुं शक्यात्तथापि प्राच्यामीमांसया न तद्धत्साध्यते नापि ब्रह्ममीमांसायां अध्यापनमात्रानन्तर्यमिति ब्र
ह्ममीमांसारम्भा पानित्या निरूप विवेकाद्यानंतर्यप्रदर्शनाय पचेदसूत्रमारम्भणीयमितिपर्यौन रुक्त्यं स्यादेत
देतदेतेन सूत्रेण ब्रह्मज्ञानेपत्त्यपापता मीमांसायाः प्रतिपाद्यत इत्युक्तं तदेतदमुक्तं विकल्प्यासहत्वा
दिति चोदयति तन्नु ननु ब्रह्मेति वेदान्तेभ्यो पौरुषेयतया स्वतःसिद्धप्रमाणभावेभ्यः प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा राम.
२५

८ सर्व्वः ब्रह्ममीमांसायाः सर्व्वसंधीकृवेदस्तुतिनप्रतिक्रिया साकरत्वादिप्रतिपालनविदितं तंदर्थसंवंधस्सुखेवमोक्षे
स्यात्पूर्वं हि प्रसिद्धवेदान्तवाक्यसमुत्थेन निश्चयज्ञानेन विषयीकृततत्तो नन्विता सितत्वं नित्यादि
क्रियेकर्मण्यविशेषाधापितः साधनस्य साधनत्वत्यापाति प्रमाणान्यथाप्रसिद्धं वेदान्तेभ्यस्तु हि न तद्वे
दान्ताः प्रतिपादयन्तीति सर्वथा प्रसिद्धं नैव ब्रह्म जिज्ञासितुमर्हत्यभूते हि प्रियेऽभवनीयत्वान्न तु सर्वथा
न तु भूतपूर्वं निवेष्यमाणमपि शक्यं जिज्ञासितुं प्रमाणाभावात् शङ्कोहितस्य प्रमाणं वक्तव्यः त
ति द्यावदवस्थातिशास्त्रप्रमितिर्वादितिसचेन्नावबोधयन्तु नस्तस्य तत्रप्रमाणत्वे न च प्रमाणान्तरं ब्रह्मणि
प्रक्रमते तस्मादप्रसिद्धस्य ज्ञातुं शक्यत्वस्याप्यजिज्ञासनादप्रसिद्धस्येष्वाप्यात्रविषयत्वादृशको ज्ञा
नत्वाच्च न ब्रह्मजिज्ञास्यमिमामाशंकोयः परिहरति उच्यते अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यमुद्दत्तुहमुक्तस्वभावमय
+ मग्रन्थोऽसीदिसस्यक्रमाजत्वमसीत्यन्ता स्वेदभ्यो क्रियत्वा बाध्यते ब्रह्म स्वरूपावगमस्तायद्वत्पात
तो विचाराद्धि नास्ति अत्र च ब्रह्मत्यादिनावगम्येन तद्विषयमवगमे लक्षयति तदस्तित्वस्य सति वि
मर्शविचारात्मागा निर्णया क्रियेति स्थापिता लक्षणो दुःखमयं क्लेयति प्रभुद्धेतिदेहाद्ध्यायाधिकम
पि दुःखमयाकारोतिबुद्धेत्यपराधीनप्रकाशमानंदमात्रदर्शयति आनंदप्रकाशैर्योरभेदात्तस्मादेत मतं
न्मुक्तोऽसत्यामस्येते शुद्धत्वादयः प्रथंतेतनन्तत्प्राग्देहाद्यभेदेन तद्ब्रह्म जन्ममरणादिदुःखयोगा

वाक्य.प्र०

२९ द्दित्यतः कंमुक्तेतिसदेवमुक्तः सदेव केवलो नाद्यविद्यावशानुस्यात्तथावभासते इत्यर्थः तदेव मनोपाधिकं
ब्रह्मणो रूपं दर्शयित्वा आविद्योपाधिकं रूपमाह सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं तत इन्नेनजगत्कारणत्वमस्य
सिद्धं शक्तिज्ञानभावाभावावनुविधानात् कारणताभावाभावयोः कुतः पुनः एवंभूतब्रह्मरूपावगतिरि
त्यत आह ब्रह्मशब्दस्य हीति निर्वचनं सदेव सोम्येदमित्यादीनां वाक्यानां पौर्वापर्यालोचनपेक्षं भूतब्रह्मा
वगतिः अपि तु ब्रह्मपदस्यापि निर्वचनसामर्थ्यादिदमेवार्थस्वरूपं प्रतिपत्तिनिर्वचनमाह बृहत्त्वेधातोरर्थानु
रति गमात् द्वृहिकमेवं बृंहति बृंहयनेव नित्यं ततेऽस्य निपातमनवच्छिन्नं पदार्थान्तरं बृंहगत नित्यमुक्तं बुद्धं त्वाच
स्याप्यनु जानातीत्यर्थः तदेवं तत्पदार्थं स्वरूपमुक्त्वा रेः प्रसिद्धिमभिधाय त्वंपदार्थस्याप्याह सर्वस्या
त्मत्वाच्च ब्रह्मणस्तित्वप्रसिद्धिः सर्वस्याप्यनुलयात्स्य हौलिकस्यापि प्रत्यगात्मत्वप्रसिद्धिः कुतः आत्मत्वा
त्ततदेवस्फुटयति सदेवो हीति प्रतीतिमेवाप्रतीतिनिरासेन द्रढयति नेनेतिनन प्रत्येत्यहमस्मीति किंतु
प्रत्येत्येवेति योजना नन्वहमस्मीति चेन्नास्य तिमाच तासीदात्मा न मित्यत आह यदीति अहमस्मीति न प्र
तीयात् अहंकारास्पदं जीवात्मानं चेत्प्रतीयादहमिति न प्रतीयादित्यर्थः ननु प्रत्येतु सर्वो जन आत्मा
नमहंकारास्पदं ब्रह्मत्वेनानुविमामाते मित्यत आह आत्मा च ब्रह्मेत्यादरत्वमात्मा मानो विकरणापादसा रम०
२९

त्तत्पदार्थस्यशुद्धबुद्धत्वादेः शब्दगतत्वंपदार्थस्य चजीवात्मनः प्रत्यक्षतः प्रसिद्धेः पदार्थज्ञानपूर्वक
त्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्य त्वंपदार्थस्य ब्रह्मभावावगमस्तत्त्वमसीति वाक्यादुपपद्यत इति भावः आक्षिप्तप्रथ
कस्याश्रयं देहोपमाहयदि तर्हि लोके इति अध्यापकाध्येतृपरंपरालोकः तत्रात्तत्त्वमसीति वाक्याद्यदि ब्रह्मात्म
त्वेन प्रसिद्धमस्ति श्रोत्राब्रह्मत्वेनेति वक्तव्ये ब्रह्मात्मत्वेनाप्रमेयविवक्षयागमपितद्वयं परिहरति नकुत
स्तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः नेदनेन विप्रतिपत्तिः साधकबाधकप्रमाणाभावे सति संशयबीजमुक्तं तत्र
स्वसंशयाज्जिज्ञासोपपद्यत इति भावः विवादाधिकरणधर्मी सर्वतंत्रसिद्धोऽभ्युपेयः अन्यथान्यतराश्र
याभिन्नाश्रयावा विप्रतिपत्तयोनस्युः विरुद्धाहि प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयः नेचानाश्रयाः प्रतिपत्तयो भवंति
अनालंबनतापत्तेर्नचभिन्नाश्रया विरुद्धा नह्यनित्याबुद्धिर्नित्य आत्मेति प्रतिपत्ती विप्रतिपत्ती तस्मात्त
त्पदार्थस्य शुद्धबुद्धत्वादेर्वेदांतेभ्यः प्रतीतेस्त्वंपदार्थस्य चजीवात्मनो लोकतः सिद्धेः सर्वतंत्रसिद्धांतः
तदाभाससत्वानाभासत्वेन तद्विशेषेषु परमतं विप्रतिपत्तयः तस्मात्तदाभासत्वतः प्रसिद्धेर्धर्मिणो विशेष
णोविप्रतिपत्तेर्युक्तस्तद्विशेषेषु संशयः तत्रत्वंपदार्थेतावद्विप्रतिपत्तीर्दर्शयति देहमात्रमपि स्वात्माहिता
भोजैवकेवलेनेकजैनमतेन अत्र देहेंद्रियमनः स्तासीक विज्ञानचैतन्यपक्षेन तत्पदार्थेनिरूपवारयेत्वं

पदार्थेन संबंध्यं तेयोग्यताविरहात्त्वंपदस्यापि सर्वोपाख्यारहितमपदार्थः कथं तत्त्वमोर्गोचरः कल्पितभोक्तृत्व
भावस्यापि यदि शामितयात तत्पदार्थो नित्यत्वाद्यसंगतिरेवमकर्तृत्वेपि भोक्तृत्वपक्षेपि रिशामितया नित्य
त्वाद्यसंगतिः अभोक्तृत्वेपि नानात्वे नावच्छिन्नत्वात् नित्यत्वादिप्रसक्तावद्वैतहानात्त्वं तत्पदार्थासंगति
स्तदवस्थैव त्वंपदार्थे विप्रतिपत्त्या च तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिर्द्रष्टव्या शीतांशुहास्यामाप्यवादिनो हि लोकायति
कादयः तत्पदार्थं प्रत्ययं मिथ्येति मन्यंते वेदस्याप्रामाण्यवादिनो प्यौपचारिकं तत्पदार्थं माविर्वालितं वाम
तेन तदेव त्वंपदार्थे विप्रतिपत्तिद्वारा तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिं सूचयित्वा साक्षात्तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिमाह श्राति
न घातिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित् तदितिजीवात्मनः परात्मा इति न केवलं शरीरादिभ्यो
जीवात्मभ्योपि व्यतिरिक्तः सर्वस्य सर्वस्य जगतः ईष्टे सैश्वर्यपासिद्ध्यर्थं भाविकमस्य स्वरूपमद्वपमुक्तं सर्वं स्वा
ज्ञः सर्वशक्तिरिति अस्यापि जीवात्मभ्यो व्यतिरेकात्तत्त्वंपदार्थेन सामानाधिकरण्यमिति स्वमतमाह
त्मा स भोक्तेत्यपरे भोक्तुर्जीवात्मनो विद्योपाधिकस्य सर्वेश्वरस्तत्पदार्थ आत्मा न तत ईश्वराद्भिन्नो
जीवात्मा परमात्मा काशादिवद्घटाकाशाद्यपरत्वथः विप्रतिपत्तीरुपसंहरन् विप्रतिपत्तिबीजमाह एवं बहव इ
ति युक्तियुक्ताभासवाक्यवाक्याभाससमाश्रयाः इति योजना ननु संत्वविप्रतिपन्नयस्तन्निमित्तेष्वसंशय

पस्तथापि कथं ब्रह्ममीमांसारभ्यत इत्यत आह तत्त्वाविचार्येति तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमो नातत्त्वज्ञा
नोद्भवितुमर्हतीति अपि चातत्त्वज्ञानान्नास्तिक्ये सत्यनर्थप्राप्तिरित्यर्थः सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति तस्माद्धिते
विहितमीमांसा तावत्कृतैव तदविरोधिनश्चान्ये प्रतिपादिता अधरमीमांसायां न्याये च वेदप्रामाण्यस्यादि प्र
माणप्रयत्नशोधनादिषु तद्रूपकरणपक्षाः सा तथोक्ता तस्मात्परमनिःश्रेयससाधनब्रह्मज्ञानप्रयोज
ना ब्रह्ममीमांसारब्धव्येति तदेवं प्रथमसूत्रेण ब्रह्ममीमांसारंभमुपपाद्य अस्या मीमांसा आरंभते तत्राद्य
स्य पूर्वः तस्य सूत्रस्येति निक्षा माह भाष्यकारो ब्रह्मजिज्ञासितव्यमित्युक्तं किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्म अ
त्र यद्यपि ब्रह्मस्वरूपतत्त्वस्य प्रधानस्य प्रतिज्ञा यो तदङ्गस्यापि प्रमाणादेर्निरूपति ज्ञाता तथापि स्व
रूपस्य प्राधान्यात्तदेवादित्यप्रथमं समर्थितेति अथ यद्याव दनुभूयते तत्स्वयं परिमितमविस्तृतमवृह
द्विधांसिनतेनोपलब्धव्यचरेसातद्धि रूपस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपं शक्यपलेक्षप
मुंतहि जातु कश्चित्ज्ञिन तत्कत्वेनेति यत्वं लक्ष्यते इति सत्यादिना तद्धर्मस्य ते तस्यानुपल
ब्धचरत्वात प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति नान्यतः प्रसिद्धं सर्वं वनशब्दोप्यत्र प्रक्रमनेन अत्यन्ताप्रसिद्धं तथा
ब्रह्मणो पदार्थस्यावाक्यार्थत्वात् तस्मात्लक्षणमात्रान्न ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्यस्ये पाभिप्रायः

वा॰ प्र॰ तामिममाक्षेपं भगवान्सूत्रकारः परिहरति जन्माद्यस्य यत इति माभूदनुभूयमानं जगद्ब्रह्मधर्मतया तादा
२८ त्म्येन वा ब्रह्मलक्षणं तटस्थं त्वस्य भविष्यति देशान्तरप्राप्तिरिव सवितुर्व्रज्याया इति नात्यर्थः सूत्रावय
वान्विभजते जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति नाद्यवापसूत्रकृता जन्मादीति नपुंसकप्रयोगः कृतः तद्रूपपादना
पसमाहारमाह जन्मस्थितिभङ्गमिति जन्मनश्चेत्यादि कारणानिर्देश इत्यतः संरम्भोऽतिगरुव्याख्यातः
स्यादेतत्प्रधानकालग्रहलोकपालक्रियायदृच्छास्वभावाभावेषूपप्लवमानेषु सत्सु सर्वज्ञसर्वशक्ति
स्वभावं ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमिति कुतः संभावनेत्यत आह अस्य जगत इति अस्य नामरूपाभ्यां
व्याकृतस्येति अचेतनस्वभावकार्यत्वसंभावनया प्रधानाद्यचेतनकार्यत्वं च निरूपाख्यकार्यत्वं च व्यासे
धति पञ्च तु वस्तु तु नाम्ना रूपेण च व्याक्रियते तच्चैतनकर्तृकं दृष्टं यथा घटादि विवादाध्यासितं च जग
न्नामरूपव्याकृतं तस्माच्चेतनकर्तृकं संभाव्यते चेतनो हि बुद्धावालिख्य नामरूपे घट इति नाम्ना रूपे
ण चैवं च कम्बुग्रीवादिना बाह्यं घटं निष्पादयति अत एव घटस्य निर्वर्त्यस्याप्यन्तः संकल्पात्मना सिद्धस्य कर्म
कारकभावो घटं करोतीति यथाहुः बुद्धिसिद्धं तु तदसदिति तथा चाचेतनो बुद्धावनालिखितं करोतीति न नन
शक्यं संभावयितुमिति भावः स्यादेतत् चेतना ग्रहा लोकपाला वा नामरूपे बुद्धावालिख्य जगज्जनयिष्यं राम॰

२८

तिकृतमुक्तस्वभावेनग्रहणेत्यत आहानेककर्तृत्वभोक्तृसंयुक्तस्येति केचित्तु कर्त्तारो भवंति यथा त्विगादि
योऽभोक्तारः केचित्तु भोक्तारो यथा श्राद्धे वैश्वानरीयेष्ट्यादिषु पितृपुत्रादयो नकर्त्तारः तस्माद्भयग्रहणं
देशकालनिमित्तक्रियाफलानीतीतरेतरद्वंद्वः देशादीनि च तानि प्रतिनियतानि चेति विग्रहः तत्राप्र
जगत नस्य केचित्तु प्रतिनियतदेशो यथाहाः पुष्करादम्लगादयः केचित्तु प्रतिनियतकालो यथाहाः यथा
कोकिलास्यः केचित्प्रतिनियतनिमित्ताः यथा नवांबुवृष्ट्यानादिनिमित्ता बलाकागर्भाधानः केचित्प्रति
नियतक्रियापथाश्राह्मणानां पाजनादयो नेतरेषां सर्वे प्रतिनियतफला यथा केचित्सुखिनः केचिद्दुःखिन
सर्वं यस्य वसुखिनस्तस्य दुःखिनः सर्वमेतदेकस्मिकायरन्नाप्रियाद्धेच्छिकत्वे तु स्वाभाविकत्वे वा सर्वज्ञ
सर्वशक्तिकर्तृत्वे च न घटते परिमितज्ञानशक्तिभिस्तु रलोकपालादिभिः तन्निर्वुकर्त्तृत्वाशक्यत्वात् दिद
मुकं मनसाप्यचिंत्यरचनारूपस्येति एकस्य अपि हि शरीररचनापा रूपं मनसा न शक्यं चिंत
यितुं किं हा चिलिंगे वजगद्रचनायाः किं भंगपुनः कर्त्तुमित्यर्थः सृत्रुवाकोपपद्यते तद्धस्तातिवाक्यशेषः स्या
देततत्कस्मात्तु नाश्चितिभंगमात्रमिहाभिहितं ग्रहणे न गत्वा तेन तु यद्दृष्टं परिणामो पुत्रपाश्रयीत्यत
आहानेषामपि भावविकाराणां वृद्ध्यादीनां त्रिषेवां तभाव रतितिवृद्धेस्तावद्वयापामोपचयः तेनात्मा व

वा.प्र॰

३८

यवाद्यवयविनोद्दितं तु काद्देरस्य एवमहापवीनापते इति जन्मैव वृद्धिः परिणामोपि त्रिविधो धर्मलक्षणावस्था
लक्षणा उत्पत्तिरेव धर्मिणो हि हाटकादेर्धर्मलक्षणः परिणामः कटकमुकुटादिस्तस्योत्पत्तिरेव कट
कादेरपि प्रत्युत्पन्नत्वादिलक्षणः परिणाम उत्पत्तिरेवमवस्थापरिणामो नवपुराणत्वादिरुत्पत्तिः अ
पक्षयस्त्ववयवक्षयो नाश एव तस्माज्जन्मादिषु यथास्वमन्तर्भावात्षड्भावाद्यः पृथङ्नोक्ताः यद्यपि
अथैते षड्भावमोन जन्मादिष्वंतर्भवंति तथाप्युत्पत्तिस्थितिभंगं यावादात व्याप्त घासति हि तत्रापि या मेरो
द्केयतो वाइमा निरूपभूता नोति वेदवाक्ये बुद्धिस्थीकृते जगन्मूलकारणब्रह्मलक्षितं भवति अन
थात्र जायते अस्ति वर्द्धते इत्यादीनां ग्रहणे तत्पतियाद्कं निरुक्तवाक्यं बुद्धौ भवेत्तत एव न मूलकारणप्र
तिपादनपरं महासर्गादौ ध्रुवस्थितिकालेपि तद्वाक्योदितानां जन्मादीनां भावविकाराणामुपपत्ते
क्रोसकि रिति शंकानिराकरणार्थं वेदोक्तस्थि तिभंगग्रहणमित्याहुः यास्कपरिपठितानामिति तन्त्वेवमप्युप
त्तिमात्रं सूच्यतां तत्रात शीघ्रकतया तु स्थितिभंगं गम्यते इत्यत आह यात्सत्पत्तिमात्रं लक्षणकाबीकरणम् +२
~~विशेषणानामप्रयोजनमाद्यथोक्ते नित्र दे नेन प्रवेश तस्मानि ताविषय स्यात्त लक्षणस्…~~
+ रणादिति त्रिभिरप्युपादानत्वं सूच्यते उत्पत्तिमात्रं तु निमित्तकारणसाधारणमिति नोपादान राम॰

१८

कार्य्यकारणविशेषणत्वान्प्रयोजनमाह नयपोक्तेति । तदनेनप्रबंधेन प्रतिदाविषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य १

सूत्रयेतत आदिसमुक्ते तत्रैवेदविषयौपक्रानांस्मरणद्वारेण संभावानोक्ता तत्रप्रमाणेवक्तव्यंपथाहुर्नै
र्थापिकाः संभावितंप्रतिज्ञापंचस्तः सोध्येतं हेतुनानतस्यहेतुभिरुद्धारणमुत्संतेनेचपोहृत यथा वंध्याजननीत्यादि
रितितत्वंनामजन्मादिसंभावनाहेतुंपदन्यैवैशेषिकादयइत्सवानुमांदीश्वरविनिश्चयमिच्छंतीतिसंभाव ना
नाहेतुनांदृष्टपितुमाहेतदेवेतिचोदयतितन्निहायीतिसत्तावतेवाधिकरणार्थेसमाप्रेवस्यमारणाधिकरणा
र्थेवदनसुहृडावेनपरीहरतिनेतिवेदांतवाक्यकुसुमयंघनार्थेनामेवदर्शीयतिवेदांतेतिविचारस्याप्य
वसानंसवासनाविद्याद्वयोच्छेदः ततोहिब्रह्मावगतेर्मैदेत्रिगणविभावः तात्किंप्रमाणीशब्दादेतेनमानांतरमनु
सरणीयं तथाचकुतोमननं कुतस्तदनुभवे तिनहसृकुनाताीतिप्रतिषेधः तदनुरितयोर्विधीस्येवंना
ताधिस्पर्शनंनिषेधो ब्रह्मस्पृष्टद्वारेणविधिरित्येवंजातीयकाविधिप्रतिषेधाश्रयवेतनुत्तेतादृस्यतेना
हविकल्पोनागोपवादशब्दोहितोपसंसाहूरुसाम्राहृणायोरुदितानुरितहोमयोः स्वविरोधान्समुच्चयासंभ
वेतुल्यबलत्वपाचबाध्यबाधकभावाऽभेदेसमन्मानाविकल्पंनारास्थिस्पर्शनानिषेधनद्वारेणयोर्न
विरुद्धयोस्तुल्यबलत्वायानविकल्पांकि नास्यप्रकारइत्यत आह स्यतुवेदांतवाक्येष्वितिअनुमानवेदां
नाविरोधिनरूपस्तीविचेम पिद्धृष्व्यशब्दाविरोधिन्यानदृयजीविमाचयुज्ञाविवेचनंसमननंयुक्तिश्चाथो

श्रीराम
बा॰भा॰ २. यत्तिरनुमानैर्व स्यादेतद्यथा धर्मे न पुरुषबुद्धिसाहाय्यमेवं ब्रह्मण्यपि कस्मान्न भवतीत्यत आह न धर्मेति धर्मजि
ज्ञासायामिवेति श्रुत्यादय इति श्रुतीतिहासपुराणस्मृतयः प्रमाणं अनुभवोऽन्तःकरणवृत्तिभेदो ब्रह्मसाक्षा
त्कारस्तस्याविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मस्वरूपाविर्भावः प्रमाणफलं तच्च फलमिव फलमिति गमयितव्यं
यद्यपि धर्मजिज्ञासायामपि सामग्र्यां प्रत्यक्षादीनां व्यापारस्तथापि साक्षान्नास्ति ब्रह्मजिज्ञासायां तु सा
क्षादनुभवादीनां संभवोऽनुभवार्था च ब्रह्मजिज्ञासेत्याह अनुभवावसानत्वात् ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसा
क्षात्कारः परः पुरुषार्थो निर्मृष्टनिखिलदुःखपरमानन्दरूपत्वादिति ननु भवतु ब्रह्मानुभवार्थी जिज्ञा
सा तदनुभवस्य त्वशक्योऽब्रह्मणस्त्वद्विषयत्वाद्योग्यत्वादित्यत आह भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्य
रूप व्यतिरेकसाक्षात्कारस्य विकल्पविषयविषयिभावः नत्वेवं धर्मज्ञानमनुभवावसानं तदनुभवस्य स्वयम
पुरुषार्थत्वात्तदनुष्ठानसाध्यत्वात्पुरुषार्थस्यानुष्ठानस्य च विनाप्यनुभवं शाब्दज्ञानमात्रादेव सिद्धेरि
त्याह कर्त्तव्ये हीत्यादिना चापरसाक्षात्कारविषयतायोग्योऽप्यवर्त्तमानत्वादवर्त्तमानश्चानवस्थितत्वादित्या
ह पुरुषाधीनेति पुरुषाधीनत्वमेव लौकिकवैदिककार्याणामाह कर्तुमिति लौकिकं कार्यमनवस्थि
तमुदाहरति यथाश्वेनेति लौकिकेनैवोदाहरणेन सह वैदिकमुदाहरणं समुच्चिनोति तथातिरात्र इ राम
२.

तिकर्तुमकर्तुमस्योदमुदाहरणमुक्तं कर्तुमन्यथा वा इति कर्तुमित्यस्योदाहरणमाह उदित इति स्वा
ई तत्पुरुषस्वातन्त्र्यात्कर्त्तव्ये विधिप्रतिषेधानामानर्थक्यं आत्तदधीनत्वात्पुरुषप्रवृत्तेरित्यत आह विधिप्रति
षेधाश्चार्थवन्तः स्युर्ग्रहणातीति विकल्पशास्त्रस्य स्पर्शेन निषेधस्य धारणाविषयेण विशेषणेनाबाधः
नतुक्तं भवति विधिप्रतिषेधैरेव स्वतनाविधेयो निषेध्यः दर्शो विषयो नागतोत्साह्यरूप उपनीतो येन पुरुषस्य
विधिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तेरपि स्यात्तन्त्रं भवतीति भूतवस्तुनि तु नेयमस्तीत्याह नतु वस्त्वेवं नैव
मितितदनेन प्रकारविकल्पो निरस्तः प्रकारे विकल्पं निषेधति अस्ति नास्तीति स्यादेतत् भूतेऽपि वस्तुनि
विकल्पो दृष्टः यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति तत्कथं वस्तु न विकल्प्यत इत्यत आह विकल्पनास्त्विति पुरुषबुद्धि
स्तच्छ्रणान्तरस्येसा विकल्पनाः संशयविपर्यासाः सवासनमनोमात्रयोनयो वा यथास्वप्ने सवासनेन्द्रि
यमनोयोनयो वा यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्थाणौ संशयः पुरुष एवेति वा विपर्यासो न पुरुषतत्त्वस्थाणु
तत्त्वे वा येह्लातेषु मानधर्मधर्मिमात्राधीनत्वं न्यात्वान्नतस्माद्यथावस्तुत्वाद्विकल्पनानवस्तु विकल्पयति
वान्यथयन्ति वेत्यर्थः न तु ज्ञानं तु न बुद्धितन्त्रं किं तु वस्तुतन्त्रं अत एव तत्तो वस्तुनि विषयो युक्तो न तु विकल्पना
म्यदित्याह न वस्तुयाथात्म्यमित्येवमुक्तेन प्रकारेण भूतवस्तुविषयाणां ज्ञानानां प्रामाण्यं वस्तुतन्त्रं तत्राम

वा·प्र·

३९ थ्यत्र ब्रह्मज्ञानस्य वस्तुतंत्रतामाह तत्रैवं सतीति अत्र चोदयति ननु भूतेपि पक्तिलभूतार्थवाक्येन प्रमाणांतरगो
चरार्थेन यानुवादकं दृष्टं यथा नद्यास्तीरे फलानि संतीति तथा च वेदांतास्तस्माद्भूतार्थेन यथा प्रमाणांतरदृष्ट
मेवार्थमनुवदेयुः उक्तं च ब्रह्मणि लिंगाभावान्नादिहेतुकमनुमानांतरं प्रमाणं एवं च मौलिकं यत्प्रमाणं तद्देवप
रीक्षणीयं न तु वेदांतवाक्यानि निरर्थीनसमत्वानीति कथं वेदांतवाक्यग्रथनार्थता सूत्राणामित्यर्थः यदि
दूरनिंद्रियाविषयत्वइति कस्मात्पुनर्नेंद्रियविषयत्वं श्रुतौ चइत्यत आह स्वभावतइति अत एव वक्ष्यति यदि
चिरवानिर्व्यत्दशात त्स्वपं भूतस्मात्प्रत्यग्रान्यष्टं पतितानरात्मन्निति प्रापणात्मेन तत्त्वविषयं त्व मुपपादितं यथा च
सामान्यतो दृष्टमप्यनुमानं ब्रह्मणि न प्रवर्त्तनेन तथोपरिष्टात्रिपुणातर मुपपादयिष्यामः उपपादितं चेद
स्माभिर्विस्तरेण न्यायकणिकायां न च भूतार्थमात्रेणानुवादत्वं परिष्टादुपपादयिष्यामः तस्मात्तद्वेम
हातेश्च तिर्यग्नोवेति जन्मदर्शयति येन जाता निर्जीवंनेच्छितं यत्प्रयंतीतित्रैव प्रलयं त्र त्र च प्रधानादि संश
रज्जुव यतिर्णयवाक्यं आनंदाध्येवेति एतदुक्तं भवति यथा ज्ञानसहितरज्जुपादाना धारारज्ज्वासत्तामेवास्तिरज्जा
मेव चलीयते एवमविद्यासहितब्रह्मोपादानं जगद्ब्रह्मण्येवास्ति तत्रैव चलीयत इति ॥ छ ॥ सूत्रांतर
मवतारयन्नूपूर्वं सूत्रसंगतिमाह जगत्कारणत्वप्रदर्शनेनेति शास्त्रयोनित्वात् न केवलं जगद्योनित्वादस्य राम· ३९
जीवं तीति·

भगवतः सर्वज्ञता शास्त्रयोनित्वादपि बोद्धव्या शास्त्रयोनित्वस्य सर्वज्ञत्वसाधनत्वं समर्थयते महत ऋग्वे
यथा दादेः शास्त्रस्येति चातुर्वर्ण्यस्य चातुराश्रम्यस्य यथायथं निषेकादिश्मशानान्तासु क्रियासु समुद्धृतौ पक्रमप्रयोग
परिसमापनीयासु नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मसु तिसृषु च ब्रह्मतत्त्वे चाशिष्याणां शासनाच्छास्त्रं ऋग्वेदा
दि अत एव महाविषयत्वात् सहस्रकेवलं महाविषयत्वेनास्य महत्त्वमपि तु अनेकाङ्गोपाङ्गोपकरणतयापी
त्याह अनेकविद्यास्थानोपबृंहितस्येति पुराणन्यायमीमांसादयो दश विद्यास्थानानि तैस्तया तया द्वारोप
कृतस्य तदनेन समस्तशिष्टजनपरिग्रहेण प्रामाण्यमपरं काव्यमाह ता पुराणादिप्रणेतारो हि महर्षयः शि
ष्टास्तैस्तया तया द्वारा वेदान् व्याचक्षाणैस्तदर्थं चादरेणानुतिष्ठद्भिः परिगृहीतो वेद इति न चायमनवबोध
कोनाप्यस्पष्टबोधको येन न प्रमाणं स्यादित्याह प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिन इति सर्वमर्थजातं सर्वदा वबोधय
न्ननवबोधकोनाप्यस्पष्टबोधक इत्यर्थः अत एव सर्वज्ञकल्पस्य सर्वज्ञसदृशस्य सर्वज्ञस्य हि ज्ञानं
सर्वविषयं शास्त्रस्याप्यभिधानं सर्वविषयमिति सादृश्यं तदेवमन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह न हीदृशस्ये
ति सर्वज्ञस्य गुणः सर्वविषयता तद्वत्वितं शास्त्रं ~~[illegible]~~म । स्यापि सर्वविषयत्वात् उक्तमर्थं प्रमाणय
ति यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात् पुरुषविशेषात् संभवति स पुरुषविशेषस्ततोऽपि शास्त्राद् अधिकतरविज्ञानः

वी.प्र०

३२ तिप्रोजनाश्च घत्वेप्यस्मदादिभिर्येन्नस्मीचीर्थविषयं शास्त्रं विरच्यते नेतत्रास्माकं बन्कुर्गणां काव्यानां नमधि
कविषयं तन्हि नेतेश्च साधारणधर्मोऽनुभूयमानोऽपि शक्याव कुं न खल्वि क्षुक्षीरगुडादीनां मधुरभे
दाः शक्या सरस्वत्याप्याख्यातुं विस्तरार्थं क्षममपि वाक्यं नवक्तं तानेन तुल्यविषयमिति कथयितुं विस्तरग्रह
णां सोयनं पतिगमनं माहात्मिकि मुपक्रम्यामि तिवेदस्य यस्मान्महतोद्योतः संभवस्तस्य महत्त्वो भूतस्य श्च सूत्रा
निर्गतित्वात्सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च किमु वक्तव्यमिति प्रोजनाश्च त्वचाने कशः खामि नः स्वेतादि संभव
त्वात्तउपनयः तस्येतादिः सर्वशक्तित्वं चेत्पततिगमने श्रुप्रयत्नेनैवेतिरेवमप्रयत्नेन यथाऽलवणा
यवाम्पूरितिदेवर्षयो हि महोपरिश्रमेणापि यत्राशक्तास्तदयमीषत्प्रयत्नेनलीलयैव करोतीति निरतिश
यमस्यसर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चेत्फलं भवति अप्रयत्नेनास्य वेदकर्तृत्वे श्रुतिरुक्ता अस्य महतो भूतस्येति
येपि तावद्वर्णानानित्यत्वमास्थिषत तेरप्येयद्वाक्यानामनित्यत्वमभ्युपेयं आनुपूर्व्यवितो हि वर्णाः प
दे यदाति वानुपूर्वी भिद्यते वाक्यान्तिकधर्मेश्चानुपूर्वीनव र्णधर्मः वर्णानां नित्यानां विभूनां च देशतः का
लतो वा पोवीपर्यायोगात्व्यक्तिश्चानित्येति कथं तद्रूपगृहीतानां वर्णानां नित्यानामपि युद्ताति नित्याप
द्यतिप्यतमाचवाक्यानामपि नित्यताव्याख्याता तस्मान्नतानुकरणवत्पदाद्यनुकरणप्रथाहियाद राम०

३२

गात्रचलनादिनैकः करोति तादृशमेव शिष्योऽप्यमुमनुकरोति नन्वेवं कीनमुत देवयन न्निरेवं यादृशीमा
नुपूर्वीं वैदिकानां यदृच्छया करोत्यध्यापयिता तादृशीमेवानुकरोति माणवको नन्तु तामेवोच्चारयति आ
चार्ययुक्तिभ्यो मा गणकं बध्यस्की नामस्मृत्वा तत्वेन स्मात्रिसाति सर्वादिनानलौकिकवैदिकपदवाक्यादिपौ वर्ण
रुषेयत्वे विवादः केवलं वेदवाक्येषु पुरुषस्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्ये विप्रतिपत्तिः यथाहुः यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरु
षाणां स्वतन्त्रता तत्र सृष्टिप्रलयमनिच्छन्तो जैमिनीया वेदाध्यापनपरम्परात्वादृशगुरुशिष्यपरंपरामवि
च्छिन्नामनादिमाचक्षते वैयासिकं तु मतमनुवर्तमानाः श्रीतिहासादिसिद्धस्सृष्टिप्रलयानुसारेणानाद्य
विद्योपधानलब्धसर्वशक्तिज्ञानस्यापि परमात्मनो नित्यस्य वेदानां पौनरपि तेषु न स्वातन्त्र्यं पूर्वपूर्वसर्गा
नुसारेण तादृशतादृशानुपूर्वीविरचनात् यथा हि पापादि ब्रह्महत्यादिरूपोऽनर्थहेतवो ब्रह्मविचेतोऽपि
न सर्गान्तरे विपरीयते न हि जातु कश्चित्सर्गे ब्रह्महत्यार्थहेतुरनर्थहेतुश्चाश्वमेधो भवति अग्निर्वा द्र
ग्पतिश्चायो वा हृद्वति तद्वेतत्र यथात्र सर्गे निपतानुपूर्वीवेदाध्ययनमभ्युदयनिःश्रेयसहेतुरन्यथा तद्दे
वा विद्वज्जनतपानर्थहेतुः एवं सर्गान्तरेऽपीति तदनुरोधात्सर्वज्ञोऽपि सर्वशक्तिरपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारे
ण वेदान्विरचयन्न स्वतन्त्रः पुरुषास्वातन्त्र्यमात्रं चापौरुषेयत्वं रोचयन्ते जैमिनीया अपि ते चास्माकम्

५

वा.प्र०

पि समस्तमन्यत्राभिनिवेशात् न चैकस्य प्रतिभाने ऽनाश्वास इति युक्तं न हि बहूनामज्ञानां नो वाप्याज्ञानानामाशय
२२ दोषवतां प्रतिभाने युक्त आश्वासः तत्र ज्ञानवतस्तु यास्तु समस्तदोषस्यैकस्यापि प्रतिभाने युक्त एव आश्वा
सः सर्गादौ हि भगवान् प्रजापतिर्देवर्षीणां धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसंपन्नानामुपपद्यते तत्त्वरूपावधारणं तत्प्रत्यये
न चार्वाचीनानामपि तत्र संप्रत्ययः उपपन्नं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं शास्त्रस्य वा पौरुषेयत्वं प्रामाण्यं चेति
वृत्तौ कोऽतरमारभते अथवेति पूर्वेणाधिकरणेन ब्रह्मस्वरूपलक्षणं संभवाशंकां व्युदस्य लक्षणसंभव उ
ना क्तः तस्यैव तु लक्षणस्यानेनानुमानत्वाशंकामपाकृत्यागमोपदर्शनेन ब्रह्मणि शास्त्रप्रमाणमुक्तम् लक्षणत्वे
त्वात्तिरोहितार्थः । शास्त्रप्रमाणत्वमुक्तं ब्रह्मणः प्रतिज्ञामात्रेणानंतरं तेन सूत्रेणोपपादनीयमित्यतः सूत्र
पूर्वपक्षमारचयति भाष्यकारः कथं पुनरिति किमाक्षेपे शुद्धबुद्धोदासीनस्वभावतयोपेक्षणीयं ब्रह्मभूतमभि
दधतो वेदान्ता नाम पुरुषार्थोपदेशिनामप्रयोजनत्वोपपन्नं भूतार्थत्वेन च प्रत्यक्षादिभिः समानविषय
तया लौकिकवाक्यवत्तदर्थानुवादत्वेनाप्रामाण्यप्रसंगात् न खलु लौकिकानि वाक्यानि प्रमाणान्तरे
विषयमर्थमवबोधयंति स्वतः प्रमाणानि स्युः एवं वेदान्ता अपीत्यनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यमेषां व्याहन्येत न
च तेषु प्रमाणो भवितुं युक्तं न चाप्रयोजने स्वाध्यायाध्ययनविधिधापितप्रयोजनवत्त्वनियमात् तस्मात्त्वे राम
२२

परत्वेनैव

द्विहितकर्मोपासितकाद्दैवतादिप्रतिपादनेनवाक्यार्थत्वंपरि।त्वसन्निधानात्तत्परत्वंनरोचयते।ततः
सन्निहितोपासनादिक्रियापरत्वंवावेदान्तानांस्वंचप्रत्यक्षाद्यनधिगततगोचरत्वेनानपेक्षतयाप्रामाण्यंच
प्रयोजनवत्त्वंचसिद्ध्यतीतितात्पर्यार्थः।पारमर्षेसूत्रोपन्यासस्तुपूर्वपक्षदार्ढ्यायआनर्थक्यंचाप्रयोजन
त्वंसाधयेत्ततयाप्रमाणानुवादकत्वंवानुवादकत्वादितिअतइत्यादिवाक्यग्रहणंकवाक्यमस्यविभाव्यंगभा
व्यंनहीत्याद्युपपन्नावेदान्ताःस्मार्तेतत्रआक्रियार्थत्वेपिब्रह्मस्वरूपविधिपरावेदान्ताभविष्यन्तितथाचविधि
नात्वेकवाक्यत्वादितिराद्धान्तसूत्र।मनुग्रहीष्यतेनखल्वप्रवृत्तप्रवर्त्तनमेवविधिःरूपान्त्रविधेरज्ञात
ज्ञापनार्थत्वात्वेदान्तानांचाज्ञातब्रह्मज्ञापकत्वंतथाभावादित्यतआहनचपरिनिष्ठितइतिअना
गतोत्पाद्यभावविषयएवहिसर्वोविधिरूपेयः।अधिकारविनियोगप्रयोगोत्पत्तिरूपाणांपरस्पराविना
नाभावात्तसिद्ध्यतेयामसंभवात्तस्माक्यानांत्वैदंपर्यमभिधत्तेयथाग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामइत्या
दिष्वोधिकारविनियोगप्रयोगाणांप्रतिलंभात्अग्निहोत्रंजुहोतीत्यस्यफलसंबंधमात्रपरंवाक्यान्
त्वन्त्रविनियोगादयोनसंतिसेतोप्यन्यतोलब्धालोकेवलमविवक्षिताः।तस्माद्भावनाविषयोविधि
र्नसिद्धवस्तुनिभवितुमर्हतीतिउपसंहरतितस्मादितिअत्राहुरिचिकारणमुक्तोपपत्त्यन्तरमुपसंह

४०

वा.प्र

२४ इति श्रुतेरित्येवं च सत्यज्ञानरूपब्रह्मलिंगाशब्दस्यातात्पर्यात्प्रमाणांतरेणाप्यादृशमस्य स्वरूपं यथावस्थापनेन
शब्देन विरुध्यते तत्सोपासनापरत्वात्तदुपास्यैः चोपासनापाउपपन्ने इति प्रकृतमुपसंहरति तस्मा
दिति समन्वयात् सिद्धांतयोः इति एवं प्राप्त उच्यते तत्तु समन्वयात् तु देवव्याचष्टे तु शब्द इति तदिदं प्रकृत्य
तयतिज्ञा विभज्जेते तद्ब्रह्मेति पूर्वपक्षीकर्कशाद्यैः एष्ठ्रतिकथं कुतः प्रकारादित्यर्थः सिद्धांतोस्य
हेतुप्रकारभेदमाहसमन्वयात् सम्यगन्वयः समन्वयस्तस्मात् एतदेवविभजते सर्वेषु हि वेदांते
ष्विति वेदांतानामकांक्षितिकी ब्रह्मपरतामाचिख्यासुर्बहूनि वाक्यान्युदाहरति सदेवेति यतो वा इमा
नि भूतानीति तु वाक्यपूर्वं सूत्रादुत्ते जगदुत्पत्तिस्थितिकारणमिति चेहस्मारितमिति तेन पुष्टितंपेन
हि वाक्यमुपक्रम्यतेयेन चोपसंह्रियते तदेव वाक्यार्थ इति शास्त्राः यथापांशुपानवाको नूवाः पुरोडा
शो जर्मितादोषसंकीर्तनपूर्वकोपांशुयाजविधानेनत्रातिसमाधानोपसंहारे चापूर्वोपांशुया
जकर्मविधिपरतास्वेकवाक्यतावेलाद्यम्रितास्वथ सत्रापि स देव सोम्येदमितिब्रह्मोपक्रमात्तत्त्वमसी
ति च जीवस्य ब्रह्मात्मतोपसंहारान्न तत्परत्वेव वाक्यस्य एवं वाक्यांतराणामपि योऽपूर्वो पर्यालोचनपात्र ब्रह्मप
रत्वमवगंतव्यं नचतत्परत्वस्य हृद्दृश्यस्य सतिसंभवेन्यपरता श्रुत्या कल्पयितुमुचितं प्रसंगात् नवेव एवम्

२४

ले

संकल्पपरतंत्रते वामदृष्टानुपपत्त्या चेत्याह न च तेषामिति । स्मापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं पूर्वपक्षवीजं दूषयति न च परि
निष्ठितरूपत्वेपीति । अयमभिसंधिः पुंवाक्यदृष्टांतेन हि भूतार्थतया वेदांतानां सापेक्षत्वमाशंकितं तत्रैवं भवा
न्पृष्टो वाच्यः किं पुंवाक्यानां सापेक्षता भूतार्थत्वेनाहो पौरुषेयत्वेन यदि भूतार्थत्वेन ततः प्रत्यक्षादीना
मपि परस्परापेक्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसंगः तान्यपि हि भूतार्थान्येव अथ पौरुषेयबुद्धिप्रभवतया पुंवाक्यं वा सा
पेक्षमेवं तर्हि तत्पूर्वकत्वाभावे वेदांतानां । न भूतार्थानामपि नाप्रामाण्यं प्रत्यक्षादीनामिव नियतेंद्रियलिंगादि
जन्मनां यथा पक्षे चेतः सिद्धं लौकिकत्वायौरुषेयत्वे वेदांतानामनपेक्षतया प्रामाण्यं सिद्धमेतन्न तदेव तु भूतार्थत्वेन
न सिध्यति भूतार्थस्य शब्दानपेक्षेण पुरुषेण मानान्तरतः शक्यज्ञानत्वात् तद्बुद्धिपूर्वविरचनोपपत्तेः वा
क्यत्वादिलिंगकस्य वेदपौरुषेयत्वानुमानस्याप्रत्यूहस्योपपत्तेः तस्मात्पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वं दुर्वारं न तु
भूतार्थत्वेन कार्यार्थत्वे वेदांतानामशक्यरचनतया पौरुषेयत्वाभावान्नपेक्षप्रमाणत्वं सिध्यतीति
प्रामाण्याय वेदांतानां कार्यपरत्वमास्थिषामहे । अत्र ब्रूमः किं पुनरिदं कार्यमभिमतमायुष्मतो यदशक्यं
पुरुषेण ज्ञातुं अपूर्वमिति चेत् तत् तर्हि न तु तस्माल्लिङाद्यर्थत्वेनालौकिकेन संगतिसंवेदनविरहात् लो
कानुसारतः किं पापापूर्वलौकिकाः कार्यं यापि लिङादेः स्वर्गकामो यजेतेति साध्यस्वर्गविशिष्टो
लेतुं स्मृतिपूर्वकत्वमानांतराले चरतमनाज्ञत्वं ता ननु भूतपूर्वं स्मृतत्वेन कार्यादेः पुंसः कोपुरुषवर्तु क नालोहितत्वम् नो ४

वा.सू.० ४ त्रिपैरुक्तेष्वलब्ध्यनन्तमतमिति · क्वचित्सीर्घतानन्तस्मारन्यतत्वयास्मात्कादीनाम

निपोस्पो वग म्यतेसचतदेवकापमवग छातिपत्वगेनुकूलनचक्रियास्यणाभंगुरा · आमुष्मिकायस्वर्गायक्रतु
२५ नरतिया विशेष्यान्वेदनसवापूर्वकार्येलिङादीनांसंबंधग्रहइति चेन्नहेतचेत्यवंदनादिवाक्येष्वपि स्वर्गकामादिपद
संबंधादपूर्वकार्यत्वप्रसंगस्तथा चतेषामप्पशक्यार्थ नत्वेनानायोरुषेयत्वापातः स्वष्टहष्टेनपोरुषेयत्वेन
वातेषामपूर्वार्थत्वप्रतिषेधे वा स्वत्वादिना लिंगेनवेदानामनुमानाभासत्वापादने कृतमपूर्वार्थत्वेना
त्रानरुपपादकेनरुपया दिति चायोरुषेयत्वेऽस्तरभ्यान्नोक्तेतेनापोरुषेयत्वेसिद्धे भूतार्थोनामपि वेदः। वेदा
नांनाम्नायैप्तत्वपाप्रामाण्यंविधानोनवानधिगतगंतत्वानाप्तियेनप्रामाण्यंनस्यात् जीवस्य तु ब्रह्मता
यात्रत्यतोनधिमागेन्नदिहमुक्तंनचयरिनिष्ठितरूपत्वेपीतिद्वितीयपूर्वपक्षबीजंस्मारयितास्वपतिपन्नु
हेयोपादेयराहितत्वादिति विधार्थावगमात्स्वस्तु पारंपर्येणापुरुषार्थप्रतिलंभइहतुतत्वमसीत्यवगतियर्यंता
द्वाक्यार्थज्ञानाद्वाक्यानुष्ठानापाक्षानपेक्षात्तत्साक्षादेवपुरुषार्थप्रति लंभोनापेक्ष्यो रज्जुरियंमिति ज्ञानादि
वेतिसोपमस्य विषयार्थज्ञानात्प्रकर्षः स्नरज्जुतंभावतिद्विविधहीप्सितपुरुषस्यकिंचिदप्राप्तंग्रामादि किंचित्तु
तःप्राप्तमपिविभ्रमवशादप्राप्तमित्यवगतंयथास्वग्रीवावनेहुग्रैवेयकंरुवंजिहासितमपिद्विविधंकिंचिद
हीनंजिहासितंयथाववल्लापितचरणपंकप्रणिनंकिंचित्तुनहीनमेवजिहासितंयथाचरणाभरणंनूपुरेफणी १८म०
मस्त्वाभिन्नीमकलिकामामिहतुचि ५ २५

न्ते समारोपिते एवं चाप्राप्तप्राप्तौ चाप्तकृत्यागे च वाञ्छी पापानुष्ठानसाध्यत्वात्तदुपायपरत्वं तानादृति
पराचीनानुष्ठानापेक्षा न तावत्तन्मात्रं वस्तु यत्न पतिनं न हि सह स्रमपि रज्जुप्रत्ययापावेक्तस्ते फणि नमस्तु
थापि तु मीशाते समारोपिते तु प्रेप्सितत्तद्धिहासिते तत्त्वसाक्षात्कारमात्रेणाबाह्यानुष्ठानानपेक्षेणाशक्ये
प्राप्तुमिच्छ हातुमिच्छ समारोपमात्रनीवृत्ते हि ते समारोपे च तत्त्वसाक्षात्कारः समूलघातमपहंतीति तन
थेहाप्यविद्यासमारोपित जीवभावे ब्रह्मत्वस्यापाने देवतत्त्वतः शोकदुःखादिरहिते समारोपितत्वे धन
स्त्वज्ञावतत्त्वमसीति वाक्यार्थतत्त्वज्ञानादेव गतिर्यथेयं नान्निवर्तते तन्निवृत्तौ प्राप्तमप्यानंदरूपं ब्रह्म प्राप्त
मिव प्राप्तं भवति सर्वमपि शोकदुःखादिकमस्तमितमिव नष्टं भवति तदिदमुक्तं ब्रह्मसद्भावगमादेव जीव
स्य सर्वस्या क्लेशस्य सर्वस्य सनत्सपविपीयोस्स्य स हि किं रूपं तिन्नमूलतः क्लेशान्तस्य प्रकर्षेण हानात्पुरुषा
र्थस्य दुःखनिवृत्तिसुखावाप्तिलक्षणस्य सिद्धेरिति सुतरां तमात्मानमेवोपासीत आत्मानमेव लोकमुपासीत स
उपासनाकौगतदेवतोता दिप्रतिपादनेनोपासनापरत्वं वेदान्तानामुक्तं तद्दूषयति देवतादिप्रतिपादनस्य
वाभिमत्वात् तावन्मात्रस्य स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः परिनविरोधः संतु तर्हि वेदान्ता दे
वताप्रतिपादनद्वारेणोपासनाविधिपराः स्वेच्छत आह न तु तथा ब्रह्मणः इति उपास्योपासकोपासनादि

वा.प्र.

वेदराशिः पुरुषार्थे तेनैकेनापि वर्णेन गापुरुषार्थेन भवितुं युक्तं किं पुनरस्य तात्सोरोदीदित्यादिनापरप्रबंधेन चेत् ५

भेदसिद्ध्यधीनोयामन्नानानिरस्तसमस्तभेदप्रपंचेवेदांतवेद्येब्रह्मणिसंभवतीतिनोपासनाविधि

२९. परत्वंवेदांतानांतर्हिरोदित्वादित्यर्थः स्यादेतत् यद्यपिविधिविरहेपिवेदांतानांप्रामाण्यंततर्हिसोरोदीदि

त्यादीनामप्यस्तु स्वतंत्राणामेवोपेक्षणीयार्थानांप्रामाण्येन हि हानोपादानबुद्ध्योरन्यतरप्रमाणस्यफ

लरूपेक्षाबुद्धेरपितत्फलत्वेनप्रामाण्येकेरूपेणतत्वादितिचेत्तेबर्हिषिरजतंनदेयमित्यादिनिषेधवि

धिपरत्वेनतेषामित्यत्रआहुः यद्यपीति स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणतयाहि सर्वोवेदांतेप्यर्थवत्तदर्थाव

गममात्राद्देवकश्चित्पुरुषार्थो [illegible] लभ्यतेतेनैषपरसंदर्भः सांकोस्यस्वार्थेपुरुषार्थमुद्दिश्यमानाः ब

न र्हिषिरजतंदेयमित्यपमादिनिषेधविधिः स्वनिषेध्यस्यानिष्टसाधनत्वेनतस्यथातन्निष्ठेतनःशक्नोति

वर्जयितुंनहियद्धिहूतोपिनानिष्टसाधनमवगम्यतेततोनिषेधविधिरेवरजतनिषेधेचनिष्फलाचस्वस्वरूपसामर्थ्ये

दुपयुक्तस्यापिष्यतेतदेवमुक्तेत्यपोःसोरोदीदितिचबर्हिषिरजतंनदेयमितिचपदसंदर्भयोर्लक्ष्यमा

णानिष्टहारेणतदुपादानस्यार्थवत्पस्यपरंसमन्वयः तत्रैवंवेदांतेषुपुरुषार्थोपेक्षाणांतथावागमादेवानपे

क्षात्परमपुरुषार्थलाभादितिकेनतुविधिसंस्पर्शिनोवेदस्यान्यस्यनथासारूपमुपदिशतीतिकथंवेदांता

नांतदसंस्पृष्टंतत्त्वविषयवीक्षणंसत्राहननातुमानगम्यमितितत्रबाधितानधिगतार्थबोधकत्वंहि राम

२९

प्रमाणत्वंप्रमाणानांतत्त्वस्यतदुत्पत्त्यादितंपराणिचैषामीश्वरबोधजनकत्वंकापीयोपपत्तिसमधिगम्यंतथापि
तद्बोधोपजननेमानांतरंतावत्स्वतेनापीमामेवायोपपत्तिपरस्परायमप्यसंगादितिस्वतत्रत्वात्कांडइह्युबोधजनन
कत्वंचकार्यइवविधीनांवेदांतानांब्रह्मस्वरूपपरत्वातिरिक्तांतानपेक्षितेषामृस्यरीप्रामाण्यंसिद्धंभवतिअस्यार्थोन
दृष्टपोतनशशांकरूपप्रकाशनहृष्टमितिचक्षुरपिहृत्येनप्रकाशयेदितिप्रकृतमुपसंहरतितत्सर्वादितिआचार्येद
श्रीपादानांमतमुपन्यस्यपरितिअत्रापरेप्रत्यवतिष्ठंतइतितथाहिअनात्मसंगतित्वेनशास्त्रत्वेनार्थवत्त्वपादन
नादिप्रतीत्याचक्षतायोथार्थान्ब्रह्मनिश्रेयसःनखल्वेवंहातास्सिद्धब्रह्मपरंभवितुमर्हतितत्राविदितसंगतित्वांत
पत्रहिशब्दालोकेनप्रयुज्यंतेनतत्रतेषांसंगतिग्रहःनचाहेयमनुपादेयंरूपमात्रंकश्चिद्विवत्तिप्रेक्षावानूत
स्माबुभुत्सितत्वादबुभुत्सितावबोधनेनैचप्रेक्षावत्ताविघातेतानस्मात्प्रतिपित्सितंप्रतिपिपादयिषन्त्र
यंलोकःप्रवृत्तिनिवृत्त्योर्हेतुभूतमेवार्थंप्रतिपादयेनकार्यंचावगतेनतद्धेतुरितिनदेवबोधयेतस्वंचवृद्धव्यव
हारप्रयोगात्पदानांकार्येपरतामवगच्छतितत्रकिंचित्साक्षात्कार्याभिधायकंकिंचित्तुकार्यार्थस्वार्था
भिधायकंनतुभूतार्थपरतापदानामपिचनरोनरःस्वव्यक्तंसांतस्यार्थप्रत्ययमनुमापयतस्यचशब्दभावा
भावानुविधानमवगम्यशब्दस्यतद्विषयवाचकत्वंनिश्चेतव्यंनचार्थरूपमात्रप्रत्ययेपरवर्तिनिकिंचित्

वा.प्र.
३१

गमात्ति कार्यं प्रत्ययेतु न त्वनर्थवृत्तिनिवृत्तिनिवृत्तौ सोहेतु इत्यज्ञातसंगतित्वान्न ब्रह्मस्वरूपपरा वेदां
ताः अपि च वेदान्तानां वेदत्वं च स्वाध्यायत्वप्रसिद्धिः प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणां च शब्दसंदर्भाणां शास्त्रत्वप्रसि
द्धेः प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा पुंसा येनोपदिश्यते तच्छास्त्रमभिधीयते इति तस्माच्छास्त्र
त्वप्रसिद्ध्या व्याहतमेषां स्वरूपपरत्वं अपि च न ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपराणामेषामर्थवत्त्वं पश्यामः न च र
ज्जुरियं न भुजंग इति यथा कथंचिद्विभ्रमस्यापाद्यकार्यमेतत् न निवृत्तये पश्चाद्भयकंपादिनिवृत्तिरेवं तत्त्वमसीति
वाक्यार्थावगमान्निवृत्तिर्भवति सांसारिणां धर्मोऽशांशः तदावगतार्थस्यापि पुंसस्त्वे यथापूर्ववदवस्थानात् तत्रस्थिता
पि चैव परिस्फुरद्ब्रह्मरूपो भवति सो सांसारिकधर्मनिवृत्तिः कस्मात्पुनः श्रवणस्योपरि मननादय उपदिश्यन्ते
तस्मात्तेषां वैयर्थ्यप्रसंगादपि न ब्रह्मस्वरूपपरा वेदान्ताः किंत्वात्मप्रतिपत्तिविषयकार्यपराः न च कार्यस्व
त्मनि नियोज्यनियुज्ञाननियोग इति चेन्मानान्तरापूर्वतयाऽपूर्वमिति चाख्यायते न च विषयानुष्ठानं वि
नात्र सिद्धिरिति स्वसिद्ध्यर्थं तदेव कार्यं स्वविषयस्यावकरणस्यात्मज्ञानस्यानुष्ठानमाक्षिपति यथा च कार्यं
विषयाधीनेतिरूपणमिति ज्ञानेन विषयेणात्मरूप्यते एवं ज्ञानमपि स्वविषयमात्मानमन्तरेणाशक्यनि
रूपणमिति तादृशमात्मानमाक्षिपति तदेव कार्यमिति यथाहुः यत्तु नास्मिन्ह्यर्थमुपादीयते आक्षिप्यते न रम
३१

निरवद्यपरस्यप्रशास्त्रत्वं न तत्त्वस्य परस्य कार्यमेव वस्तंवधो न स्वरूपं इति हेतुरूपं भाष्यवाक्ये नोपपादितं प्रवृत्तिनिवृत्तिद

द्विधेयमिति तं व्यवहार इति विधेयता च नियोगविषयस्य ज्ञानस्य भावार्थतयानुष्ठेयतावित्तद्विषयस्यत्वा
त्मनः स्वरूपसत्वविनिश्चितिरशेषिपि न तद्भावस्य तत्वस्य तन्निरूपकत्वे तेन तन्निरूपितं न स्यान्न तस्मात्तारगा
स्तत्वयातिप त्रिविधिपिपरेभ्यो वेदान्तेभ्यः तादृशात्मविनिश्चयः तद्वत्सर्वमाहयद्यपाति विधिपरेभ्योपि वस्तु
त्वविनिश्चयः पदस्यार्थश्च तन्निदर्शनमुक्तं यथा यूपेति । यूपे पशुं बध्नातीति विधानाय विनियुक्ते तस्यालौकि
कत्वात्को सौ यूप इत्यपेक्षिते तेखादिरो यूपो भवति यूपं तक्षति यूपमष्टाश्रीकरोतीत्यादिभिर्वाक्यैस्तत्स्वरूपं
दिविधिपरैरपि संस्कारविशिष्टं छिन्नसंस्थानं दारु यूप इति गम्यते एवमाहवनीयादयोप्यवगन्तव्याः प्रवृत्ति+
प्रयोजनत्वोदिताः इति तत्ताभासाद्दृष्टानानामपि तत्थैवार्थवत्वं स्यादित्येतेन न च स्वतन्त्रकार्यं नियोगसंब
धिकारिणा मनुष्ठानारम्भं तरेणेति नियोगस्य भेदमाह स निच विधिपरत्व इति ब्रह्मत्ववेदान्तैरेवमवगतोऽपि स
द्रूपं यथा वा तावगतस्यापि ब्रह्मभावस्याम्नातत्वमिति अम्नातत्वकामस्य तत्ऽम्नातत्वं चाम्नातत्वादेव न क
र्तव्येन शक्यमनित्यत्वमनुमातुं आगमविरोधादिति भावः उक्तेनैव धर्मब्रह्मजिज्ञासयोर्वैलक्षण्येन
विध्यविषयत्वं चोदयति न स्वितिपयेहरतिनाहत्येवमिति अत्र चाम्नदर्शनं तद्विधेयमिति द्विहशोरूपत्वं
विवचनत्वात्माश्रावणार्थस्यात्मप्रत्यक्षं वा प्रत्यक्षमपि लौकिकमहमस्मि तपोवाभावनाप्रकर्षपर्यन्तम्

ब्रह्मभवनस्य नियोज्यविषयो बोधः ... ब्रह्मवित्ब्रह्मैव भवति ... नायेन शक्तिलभः ... मर्यादा स्यात् ... ४
न परोक्षाज्ञानस्यादिति ॥ ४

वातत्रश्रावणांतविधेयत्वाध्यायविधिनैवांवास्य प्रापितत्वात्कर्मश्रवणावत्तनापिलौकिकप्रत्यक्षंतस्यनैस
र्गिकत्वात्रचोपनिषद्वाक्यविषयंभावनाधेयवैषयंविधेयंतत्सोपासनाविधानादेववाक्तिनवदनुनिष्पादित
त्वात्तस्मास्मादोपनिषद्वाक्योपासनाम्नतत्वकामनियोज्यंप्रतिविधीयतेदृष्टव्यइत्यादयस्त्वविधिसरूपा
नविधयइतितदिदमुक्तंतदुपासनाख्येतिअर्थवत्त्वमाम्नानादिप्रातीत्याचेयस्यशेषःप्रपंचोनिगदव्या
ख्यातःतदेतदेकदेशिमतंदूषयतितत्रत्राभिधीयतेनेत्येकदेशिमतंकुतंकर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्य
त्पुण्यापुण्यकर्मणोःफलेसुखदुःखेतत्रमनुष्यलोकमारभ्यब्रह्मलोकात्सुखस्यतारतम्यंअधिका
धिकोत्कर्षःएवंमनुष्यलोकमारभ्यदुःखतारतम्यमावीचिलोकात्तच्चसर्वंकार्यंचविनाशिचआत्यं
२ तिकंत्वशरीरत्वमशरीरत्वंनातिशयवत् ~~नावतयाविदुःखतारतम्यमावीचिलोकात्तच्चसर्वंका~~
~~र्यंचविनाशिचआत्यंतिकंत्वशरीरत्वमनतिशयवत्तावत्~~ नित्यमकार्यमात्मज्ञानस्यफलेअविद्यायत्न
प्रमात्रेराविज्ञोवानस्यानंदंकंभवतिविपर्यूपासनाविधिपरत्वेवेदांतानांमस्फुयगच्छतानित्यशुद्धबुद्धा
दिरूपब्रह्मात्मताजीवस्यस्वाज्ञाविकीवेदांतगम्याख्यीयतेसाचोपासनाविशयस्यविधेर्न फलंतितो
उपास्यनासाध्यापूर्वमपीत्यर्थःतादकोपित्वान्नाप्यनाद्यविद्या ~~स्वाज्ञाविकीवेदांतगम्याख्यीयतेसाचो~~ रामः
२८

१ आप २ वापूर्वीनपेक्षायाः स्व ३ जादिसाक्षात्कारे वेदांतवाक्योपासनावासनाया जीवब्रह्मभावमात्रोत्कारेऽनपेक्षायाएव ४

पिधानं न च तस्य स्वविरोधिविद्योदयादेव नाशाभावात् नापि विद्योदय तस्यापि श्रवणमननपूर्वकोपासनाज
नितसंस्कारसचिवाद्वेव चेत् सोऽभावात् उपासनसंस्कारस्य दृष्टस्तनापूर्वमपि चेतः सहकारीति चेत् तद्दृष्टं च व
स्तुनैयोगिकं फलमैहिकमपि यथा चित्राकारीयोरिति नियोगानामपि नित्यनैमित्तिकफलानामन्तर्गोधवेदशास्त्रो
पासनायाः सामर्थ्यात् तथाचाम तीभावं प्रत्यहेतुत्वादुपासनानापूर्वस्यनोनाम्ननत्वकामेतत्कार्यमवबोद्ध
मेहेतित्रयन्यदृष्टमन्यतकरोतीति हि विप्रतिषिद्धं न च तत्कामः क्रियामेव कार्यमवगमिष्यतिनापूर्वमितिसं
प्रतं तस्यामानान्तरदेवतत्साधनत्वप्रतीतेर्विधिवैयर्थ्यात् न तु चावघातादिविधितुल्यतानात्रापि नियमापू
र्वस्यान्यतोनधिगतेः न च ब्रह्मभूयादन्यदस्ति तत्त्वब्राथेवादिर्के किंचिद्दृष्टि येन तत्काम उपासनायामधिक्रि
यत विश्वजिन्न्यायेन तु स्वर्गफलस्तोयात्तस्य सातिशयत्वेऽपि लिंचेति न तनित्यफलत्वमुपासनायाः तस्माद्ब्रह्म
भूयस्याविद्यापिधानापनयमात्रेणाविर्भावाद्विधायनयस्य च वेदान्तार्थविज्ञानादवगतिपर्यन्तादेव संभ
वादुपासनायाः संस्कारहेतुभावस्य च संस्कारस्य साक्षात्कारोपजननेमनः साचिव्यस्य च मानान्तरसिद्ध
त्वात् आत्मेत्येवोपासीतेत्यादि न विधिः अपि तु विधिसरूपो यथा यांममुपाजवाक्यो विधिस्वरूपामुपपद्यव्यद्दर्श
दयो विधिसरूपा न विधयः इति भामत्यां पोर्थः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धमित्यर्कं तत्र श्रुतिर्दर्शयतीति तथा श्रीतिरिति

वा०प्र०
३८

रितित्वाय माहातत्सर्वो नित्यः किल स्वामाविकं तावित्वं यथा चैतन्यस्याभाविकं चेदं तस्मान्नित्यं परेरहितं योनित्य
तामाह दुः कूटस्थनित्यत्वो परिणामिनित्यत्वं च तत्र नित्यानित्यत्वकृते मा भूद्दस्य परिणामिनित्यत्वे तत्त आह तत्र
किंचिदिति परिणामनित्यत्वं नाहि पारमार्थिकीत्यर्थः हि न तत्सर्वात्मनापरिणामे देकदेशेन वा सर्वात्मनापरि
णामे कथं न तत्त्वन्याहतिः एकदेशपरिणामे वा स एकदेशस्ततो भिन्नोऽभिन्नो वा भिन्नत्वे कथं तस्य परि
णामः न ह्यन्यस्मिन्परिणाममानेऽन्यः परिणमतीत्यतिप्रसंगात् अभेदे वा कथं न सर्वात्मना परिणामः भिन्नाभि
न्नत्वमिति चेन्नत्याह हि तद्देवकारणात्मना त्रिन्नत्वं भिन्नं च कार्यात्मना कटकादयुद्धाभिन्नाहाटकात्मना भिन्ना
श्च कटकाद्यात्मनाभेदाभेदयोर्विरोधान्नैकत्र समावेशः इति युक्तं विरुद्धमिति हि नः कुतः संप्रत्ययः प्रमा
णविपर्ययेण वर्त्तते यन्नु तथा प्रमाणेनावगम्यते तस्य तथाभावस्य वर्त्मरलमिदं सुवर्णमिति सामाना
धिकरण्यप्रत्यये व्यक्तं भेदाभेदौ च कार्यकारणयोस्तथाह्यात्यंतभेदे न तत्त्वाभासस्य प्रसंगः भेदे चात्य
न्तिके न सामानाधिकरण्यं गवाश्ववत् आधाराधेयभावे एकाश्रयत्वे वा न सामानाधिकरण्यं नहि भवति
कुंडं बदरमिति नाप्येकासनस्थयोः चैत्रमैत्रयोश्चैत्रो मैत्र इति सोऽयमबाधितो संदिग्धः सार्वजनीनः सा
मानाधिकरण्यप्रत्ययः स्वकार्यकारणयोर्भेदाभेदौ व्यवस्थापयति तथा च कार्यरूपेण कारणात्मना वा का राम०
३८

रणस्य च सद्रूपस्य सर्वत्रानुगमात् तद्रूपेणाभेदः कार्यस्य जगतः भेदः कार्यरूपेण गोघटादिनेति पथा
हुः कार्यरूपेण नानात्वम् अभेदः कारणात्मना हेमात्मना पृथग्भेदः कुंडलाद्यात्मनाभिदा इति श्रुतौ अतेक:पुन
रयं भेदो नाम यः सहाभेदेन एकत्र भवेत् परस्परविरोधभावश्चेति चेत् किमयं कार्यकारणयोः कटकहाटकयोर
न त्तिन वा न चेदेकत्वमेव वास्तवं भेदः अस्ति चेदेकत्वमेव नाभेदः न तावत् भावाभावयोरिव विरोधः सहासंभवा
त् तस्य भेदे वा कटकवर्धमानकयोरपि तत्त्वेनाभेदप्रसंगः भेदस्याभेदाविरोधात् अपि च कटकस्य हाटकाद्भेदे
यथा हाटकात्मना कटकमुकुटकुंडलादयो नाभिद्यन्ते सर्वं कटकाद्यात्मनानभिद्येरन् कटकस्य हाटकाद्
भेदात् यथा च हाटकमेव वस्तु सत् कटकाद्रूपोल्लेखस्य प्रतिभासनात् अथ हाटकत्वेनैवाभेदो न कटकत्वे
न तेन तु भेद एव कुंडलादेः यदि हाटकादभिन्नः कटकं कथमयं कुंडलादिषु नानुवर्तते नानुवर्तते चेत्क
थं हाटकादभिन्नः ये हि यस्मिन्ननुवर्तमाने व्यावर्तन्ते ते ततो भिन्ना यथा कुसुमभेदाः सूत्रात् नानुव
र्तते वानुवर्तमाने पि हाटके कटकं कुंडलादयः तस्मात्ते पि हाटकाद्भिन्नाः सर्वत्र सहानुस्यूता चेतसैव वस्त्व
नुगमे इदमिह नेदमिह इदमस्मात् इदम् इदमिदानीं नेदमिदमेव नेदमिति विभागो न स्यात् कस्यचित् क्वचित् क
दाचित् कथंचित् विवेकहेतोरभावात् अपि च दृष्टे कनकमित्यवगते न तस्य कुंडलादयो विशेषा जि

वा०ख० ज्ञास्येरन्कनकादेर्भेदान्तेषां तस्य च ज्ञातत्वात्तस्य अथ भेदोऽप्यस्ति किं न कनककुण्डलादीनामिति कनककाष्ठग्रामेऽपि
५० अज्ञातास्तेनन्वभेदोऽप्यस्तीति किं न ज्ञाताः प्रत्यक्षतज्ज्ञानमेव तेषां युक्तं कारणाभावे हि कार्याभाव अत्रोच्य
मिकः स च कारणासन्निधापनोद्यतेऽस्ति चाभेदे कारणासन्नेति कनके ज्ञाते ज्ञातास्ते कुण्डलादय इति
तज्ज्ञाताज्ञाना नाम्नन कथं कानि स्फुटेन यस्मिन्गृह्यमाणोऽपि न गृह्यते तत्ततो भिद्यते यथा करभे गर्दभ
मारोहगृह्यमाणो रासभः करभाद्गृह्यमाणो च गृह्यतो हेम्नि न गृह्यते तस्य भेदः कुण्डलादयः तस्मात्ते हे
म्नो भिद्यन्ते कथं तर्हि हेमकुण्डलमिति सामानाधिकरण्यमिति चेन्न ह्याधाराधेयभावे समानाश्रयत्वेनासा
मानाधिकरण्यमित्युक्तं अथानुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था च हेम्नि ज्ञाते कुण्डलादि न ज्ञातमेव कथं न स्व
मे त्वं एकत्वानेकेनेकानिके चोतद्भयमुपपद्यते तस्मात्तस्मान्नेदाभेदयोरन्यतरस्मिन्नेव हेये अभे
दे पादानाभेदकल्पनानभेदोपादानो अभेदकल्पने तिष्ठतिरुक्तं भिद्यमानत्वं वा तभेदस्य भिद्यमानानाञ्च
प्रत्येकमेकत्वात्तस्य काभावे चानाश्रयस्य भेदस्यायोगात्स कस्य च भेदानधीनत्वात्तनापम् पामितिच
भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहसापेक्षत्वाद्धेकाव ग्रहस्य चान्यान्तपेक्षत्वा~~कन्नग्रहस्य चान्यान्यपेक्षत्वा~~ रभेदो
पादानेवा निर्वचनीयभेदकल्पनेति सांप्रतं तथाश्रुतिः स्वन्निके येवसत्यमिति तस्मात्कूटस्थनित्यतैवपा राम०
५०

रमार्थिकी न परिणामिनित्यतेति । सिद्धं व्योमवदिति च दृष्टांतं परासिद्धुः । अस्मन्मतेनेन स्यापि कार्यत्वेनानि
त्यत्वात् अत्र च कूटस्थनित्यमिति निर्वर्त्यैकर्मतामपाकरोति सर्वव्यापीति प्राप्यकर्मतां सर्वविक्रियारहि
तमिति विकार्य ~~कर्मतां निरवयवत्वात् अत्र च कूटस्थ~~नित्यमिति निर्वर्त्यकर्मतामपाकरोति सर्वव्यापीति प्राप्य
कर्मतां सर्वविक्रियारहित ~~मिति विकार्य~~ कर्मतां निरवयवमिति संस्कार्यकर्मतां व्रीहीणां खलु प्रोक्षणे
न संस्कारस्त्वोशोपपद्यते नन्वमाने नैवं ब्रह्मणि कश्चिद्देशः क्रियाधेयोऽस्ति अनवधूपवसात् अतश्च तशलाद्दृश्यर्थः
पुरुषार्थतामाह नित्यतृप्तमिति तृप्यादुः स्वरूपं हि तेन सुखमुपलक्षयति लुप्तदुःखनिवृत्तिः सहितं हि सुखं
त्रिः सुखं चाप्रतीयमानं नैव न पुरुषार्थ इत्यत आह स्वयंज्योतिरिति नन्वेवं स्वमतेन मोक्षाख्यं फलं नित्यं चे
त्तादृशरूपाधायक्रियानिष्पाद्यस्तु मोक्षस्यानित्यत्वे प्रसज्यते तत्राह सिद्धमिति न चागमबाधः आगमस्यो
२ जेनप्रकारेणोपपत्तेः अपि ज्ञानजन्यापूर्वजनितो मोक्षो नैयायिकैरिष्यते तस्यार्थस्य संतिभूयस्यः अतो नो
निवारकारत्याह अपि चूब्रह्म वेदेति अविद्यादृश्य प्रतिबन्धापगममात्रेण च विद्यायां मोक्षसाधनत्वं नस्व
तोऽपूर्वोत्याह तेन चेत्यादिपिष्का तोरुदाहरणं तिस्त्वं हि नः पितेति न केवलमास्मिन्नर्थे श्रुत्यादयोऽपि तु अल्पा
दाचार्यसूत्रमपि न्यायमूलमस्तीत्याह तथाचार्य [illegible] प्रणीतं सूत्रमिति आचार्यस्यो जैमिनिस्त्राणः पुराणा

चिनोतीति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन सोच्यत इति तेन हि प्रेरितस्तत्त्वं
दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति पादद्वये स्वपाकारस्यामुत्र
ऐकार्थ्यं च पूर्ववत्करणापाये कार्यापायः कफापायादिवत्कफोद्भवस्य ज्वरस्यापायः जन्मापायादेर्दुःखापायः
प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः दोषापाये प्रवृत्त्यपायः मिथ्याज्ञानापाये दोषापायः मिथ्याज्ञानं चाविद्या रागा
द्युपततनन क्रमेणाहृषेनेव संसारस्य परमं निदानं सा च तत्त्वज्ञानेनापवर्गतिपर्यन्तेन विरोधिनापनिवर्त्य
ते ततो अविद्यानिवृत्त्या ब्रह्मरूपाविर्भावो मोक्षः ननु विद्याकार्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वं कार्यो वेति सूत्रार्थे ज्ञान
ज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाय इत्येतावन्मात्रेण सूत्रोपन्यासो न त्वस्य पादस्य संमतं तत्त्वज्ञानमिह संमतं तदने
नाचार्यान्तरसंवादेनापमर्धेहिह ठीकृतः स्यादेतत्तन्नैकत्वविज्ञानं यथावस्थितवस्तुविषयं येन मिथ्याज्ञा
नं नेदादभासेति वक्तव्यमत्र किंविधिविषयो भवेत्तत्र पितृसंपदादिरूपं तथा चाविधेः प्रागप्राप्तं पुरुषेच्छया
कर्तव्यं सदृष्टिविषयो चरो भविष्यतीति यथा दृष्टमनन्तत्वेन मनसो विश्वेदेवसाम्याद्विश्वेदेवानमनसि संपाद्य
मनोनश्वालंबनं अविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन संपाद्यानां विश्वेषामेव देवानामनुचिंतनं तेन वा
नंतलोकप्राप्तिः एवं चिद्रूपस्यात्मनो जीवस्य ब्रह्मरूपतासंपाद्य जीवमात्रालंबनमविद्यमानसमं कृत्वा प्रा राम०

धान्येन ब्रह्मानुचिंतनं तेन चामृतत्वफलप्राप्तिः अध्यासे त्वालंबनस्यैव प्राधान्येनारोपितत्तद्भाव
स्यानुचिंतनं यथा मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्येवं जीवमब्रह्म ब्रह्मेत्युपासीतेति क्रियाविशेषयोगाद्यथा वा
युर्वाव संवर्गः प्राणो वाव संवर्गः बाह्यात्मिकवायुदेवता वह्न्यादीन् संवृंक्ते महाप्रलयसमये हि वायुर्वह्न्या
दीन् संहृत्य संहृत्यात्मनि स्थापयतीति यथाहुर्द्रमिलाचार्याः संहरणाद्वा संवरणाद्वा स्वात्मीभावाद्वा वायुः संव
र्ग इति आध्यात्मिकश्च प्राणः संवर्ग इति स हि स्वापे वागादीनि संवृंक्ते प्रायणकाले हि सर्वाणींद्रि
याणि संहृत्य क्रामतीति सेयं संवर्गदृष्टिर्वायौ प्राणे च दशाशागतं जगद्दर्शयति यथा एवं जीवात्मनि
बृंहणक्रियया ब्रह्मदृष्टिरमृतत्वाय फलाय कल्प्यत इतीदं तेषु त्रिष्वपि पक्षेष्वात्मदर्शनोपासनाद्यः प्रधा
नकर्मपूर्वविषयत्वात्तस्मिन् तद्वास्तवत आत्मानुद्दिश्य कर्मणि गुणा इति संस्कारो वात्मदर्शनं विधीयते
यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवतीति समाम्नातं प्रकरणिनाचाङ्गहीनमुपांशुया
जांगभूताज्यद्रव्यसंस्कारतया वेक्षणं गुणकर्म विधीयते एवं क्रत्वंगत्वेन क्रत्वंगभूते आत्मनि आत्मा वा
अरे द्रष्टव्य इति दर्शनं गुणकर्म विधीयते पक्षे तु द्रव्यविकार्ष्यते गुणास्तत्र प्रतीयेतेति पापाहत आ
ह न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमिति कुतः संपदादिरूपे हीति दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि समाम्नातस्य

वा.प्र. उपावेक्षणं तदंगभूतात्मसंस्कार इति युज्यते न चात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिकस्याचेतनकरणोऽस्मात्प्राजनवा
५२ नारभ्याधीतमपि यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यव्यभिचरितक्रतुसंबंधजुहूद्वारेण जुहूपर्णं क्रतुं स्मारयत्क्र
त्वेन पर्णतायाः क्रतुशेषभावमापादयति एवमात्मत्वस्याव्यभिचरितक्रतुसंबंधोपेतत्वाद्दर्शनं क्रत्वं
गसहात्मानं क्रत्वर्थे संस्कुर्वीत ततेन पाघपुंविधिस्तथापि स्रुवं संमार्ष्टीतिवद्विनियोगभंगेन प्रधान
कर्मैवापूर्वविविदिषयत्वात्तेन गुणकर्मेति स्फुटीप्रस्तत्पेन इष्टरागमनाभिधायस्तवपेस्न साधारणं इषरा
मुक्तं तत्तिरोहितार्थतया न व्याख्यातं किं चैतान्नक्रियाविषयत्वविधानमस्य बहुश्रुतिविरुद्धमितीत्याह न
चविहितक्रियेति शंकनीयम् विषयत्वादिति न मश्रुतौ तिकर्मणावेतान्लोकइत्यादिना मोक्षनिरपेक्षे रोतिनकुतः अ
विद्याकल्पितभेदनिवृत्तिविषयत्वादिति सर्वमेव हि वाक्यं नेदं तपावत्तमभेदबोधयन्तु मन्हे तिन हीसु
क्षीरगुडादीनां मधुररसभेदः शक्य आख्यातुं एवमत्रापि सर्वत्र दृष्टव्यं तेन प्रमाणान्तरेऽपि दृष्टो कि
के एवार्थपदे योगात्रीरूणीतदाक्षेवकथापूर्वगात्मत्वं त्वौ किं केअदूरविप्रकर्षेणानुकथं चित्रीतिपार
नमिहापि समानत्वं पदार्थौ हि प्रमाता प्रमाणाधीनया प्रमित्या प्रमेयं घटादि व्याप्नोतीति अविद्यावि
लासिनं तं दृश्या विषयीभूतो देहीनतत्पदार्थप्रत्यगात्मसामानाधिकरण्येन प्रमातृत्वाभावात्ति राम.

५२

ष्टत्रोपमाराणाद्यपात्तिस्त्रो विधानिवर्ज्जन्ते वै नहि पक्कुरवस्तत्वेपाकापाचकपचनानिवृत्तः संतिभविनु
मर्हेतीतितथाहि विगलितपरागर्भा न्पुंथत्वंपुरेस्येतदृष्टान्तत्वमितिहि पक्षेनैकार्थत्वेनमित्यपिपसंत
दपि चतदागत्वे कार्येविमुक्तिर्विदात्मनात्पजानितिसकलान्कत्वेत्वादीनपदार्थमलान्निजानितिपतराम्नो
कः अत्रैवार्थेश्रुतीरुदाहरतितनया चशास्त्रेयस्यामतमितिप्रकृतमुपसंहरति अतीविद्याकाम्नि
तिपरपक्षे मोक्षस्यानित्यतोमायाह्यतिपस्यात्विनिकार्येमयूर्वे वागादिव्यापारजन्यं तद्यपेक्षितेमोक्षः स्वा
त्मनावितितयोः पक्षयोरितिनित्येन्योविकारयोः क्षशीकं विज्ञानमात्मेतिबौद्धाः तथाच विमुक्तविज्ञानात्मा
कृमोक्ष इति निर्विकल्पमोक्षः अन्येषांतेनुस्वस्वरूपावस्थाभयुपहोपाकेवल्यावस्थावाम्ब्रिरात्मनः सा
मोक्षइतिविकार्योमोक्षः यथाययसः एवविस्थापहाने नावस्थान्तरप्राप्तिर्विकारोदधीतितदेतयोः
पक्षयोरनित्यतामोक्षस्यकार्यत्वाद्दधिघटवदित्यत्र अधयस्तः परादिवोऽस्मोतिर्दृष्टप्पन इतिश्रुतेर्ब्रह्मणो
विकृताविकृतदेशाभेदावगमाद्विकृतदेशब्रह्मप्राप्तिरुपासनादिविधिकोपाभविष्यतितथाचब्र
प्यकर्मता ब्रह्मणाइमतश्राहनचाप्यत्वेनापीति अन्यदन्येनविकृतदेशपूर्गिहारणाविकृतदेशंप्राप्य
वेतद्यथोपवेलजलधिरतिबहुलचपलकल्लोलमालापरस्परास्फालनसंमुल्लसत्फेनपुंजस्तव

गी॰प्र॰ ४२

कृतपापविक्षतो मध्येनु प्रशांत सकलकल्लोलोपसर्गः स्थिरतया विकृतस्तस्य मध्यमविकृतेयौतिकः यो
तेनप्राप्नोति जीवस्तु ब्रह्मैवेति किं केन प्राप्यते अभेदश्रुत्याप्राप्नोतीत्यर्थः अथ जीवो ब्रह्मणोभिन्नस्तथा
पिनतेन ब्रह्मप्राप्यते ब्रह्मणो विभुत्वेन नित्यप्राप्तत्वादित्याह स्वरूपव्यतिरिक्तावेपीति संस्कारकर्मेतान्
या करोति नापि संस्कार्यं इति द्वयी हि संस्कार्यता गुणाधानेन वा यथा बीजपूरकुसुमस्य लाक्षारसावसे
कस्तेन हि तस्य कुसुमं लाक्षासवर्णफलं प्रसूते दोषापनयनेन वा यथादर्शमलिनमादर्शतलं निघृष्टं मिष्टका
चूर्णेनोद्भासित भास्वरत्वं संस्कृतं भवति नत्वत्र नतावद्ब्रह्मणि गुणाधानं संभवति गुणोहि ब्रह्मणः स्वभा
वोवाभिन्नो वा स्वभावश्चेत्कथमाधेयस्तस्य नित्यत्वात् भिन्नत्वेनु कार्यत्वेनमोक्षस्यानित्यत्वप्रसंगः न
च भेदे धर्मधर्मिभावो गवाश्ववत् भेदाभेदश्च व्याहतो विरोधात् तदनेनाभिसंधिनोक्तमनाधेयाति
शय। ब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्येति तीयेयदेशमपादेयमाते नापिदोषापनयेनेति अत्र शुद्धेः सतो दर्पणस्येव
त्येतेनतु ब्रह्मणापसृतौ निवर्जनीया नित्यनिवृत्तत्वादित्यर्थः शंकते स्वात्मधर्मस्येवेति ब्रह्मस्वभावए
व मोक्षो नाद्यविद्यामलावृत्तउपासनादिक्रियया आत्मनि संस्क्रियमाणोभिव्यज्यते नतु क्रियते
एतदुक्तं भवति नित्यशुद्धत्वमात्मनोसिद्धं संसारावस्थायां अविद्यामलिनत्वादिदिति शंकानिरे राम॰ ४२

तिनत्कृतः क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः नाविद्याश्रया ह्यात्माश्रया किंतु जीवे सा चानिर्वचनीयेत्युक्तं तेन नित्यशु
द्धमिव ब्रह्माह्लादरूपेत्यलघुशुद्धिः क्रियासंस्कार्यत्वे दृष्यते क्रिया हि ब्रह्मसमवेता वा ब्रह्म संस्कुर्यात्तूपपाद्य
पेरणमिह का चूर्णसंयोगविभागप्रचयापो निरंतरं ... दर्शनलब्धसमवेता अन्यसमवेतो वा न तावद्ब्रह्मध
र्मः क्रियानित्यत्वात् स्वाश्रयविकारहेतुत्वेन ब्रह्मणो नित्यत्वव्याघातात् अन्यसमवेता तु कथमन्यस्योपकरो
ति अतिप्रसंगात् न हि दर्पणे निघृष्यमाणे मणिर्विशुद्धो दृष्टः ... तेनेदमिति तदबाधनं परामर्शने
न्यत्र समभिचारश्चोद्यतिनस्तु देहाश्रयतेति परिहरति नेदेहेति अनाद्यनिर्वाच्याविद्योपधानमेव ब्रह्मणो जीवत्व
विद्धेत्रह इति चावस्थितेस्य च स्थूलसूक्ष्मशरीरेन्द्रियादिसंहतस्तत्संघातमध्यपतितस्तदभेदेनाहमिति
ति प्रत्ययविषयीभूतः अतः शरीरादिसंस्कारः शारीरधर्मोऽपि आत्मनो भवति तदभेदाध्यवसायात् यथा
ग रागधर्मः सुगंधिना कामिनीनां व्यपदिश्यते तेनात्रापि पदात्मता क्रियासं व्यवहारिकप्रमाणावि
षयीकृतात्तस्यैव संस्कारेणात्मस्येति नेयुमिथ्याप्रतत्वात् तत्त्वतो न क्रिया न संस्कार इति सनिदर्शनं तु श्लोक
मर्थिस्तमामुपपत्तकतव्याख्यातमिति तिनेह व्याख्यातं तयोरन्यः पिप्पलमिति अनश्नन्नन्यो वा का पिप्प
लं कर्मफलं आत्मानन्तत्व इति परमात्मानं संहतस्य च कर्माऽऽक्रत्वमाह मंत्रवर्णः आत्मेन्द्रियेति अनुपहि

गा०प्र० विमुहूर्त्तस्वभावब्रह्मसम्प्रदर्शनपरो मंत्रो भवति एकोदेव इति मुमुक्षोर्दीप्तिमनन्यत्वब्रह्मणोदृः स्वरहितं नअस्त
५५ विरञ्जविगलितेप्य विनाशीहि तिपावत उपसंहरति तस्मादिति ननु माभून्निर्वेशौदिके मता चतुष्ट
यीयं च मीनुक्तानि विद्विधा भविष्यति प्यामोक्षस्य कर्मतादृष्टिष्यते इत्यत आह नान्यदिति सम्यः प्रका
रेभ्योन प्रकारान्तरमस्ति यदि स्यात् तो मोक्षस्य क्रियानुप्रवेशो भविष्यति सत्त दक्षे भावति चतुर्णां फलानां
मध्ये अन्यतमतया क्रियाफलत्वं वा प्रेत्नमोक्षा तव्यावर्त्तमानं व्यापकात्तु येन ब्रह्म मोक्षस्य क्रियाफल
त्वं व्यावर्त्तेय तीति नात्किं मोक्षे क्रिये वनास्ति तथा च तेरथोः प्रवृत्तेयोनथेकास्कार इत्यतउपसंहारव्या
जेनाह तस्मात् ज्ञानमेकमिति अथ ज्ञानं क्रियामानसीकस्मात्त्र विधिगोचरः कस्माच्च तस्याः फल
निर्देशादिश्च न्यतेमन्त्रमोक्ष इति चोदयति न तु ज्ञानामितिपरिहरति न कुतः वेलक्षण्यात् अपमर्थः
सत्यं ज्ञानं मानसी क्रियानात्विये ब्रह्मत्ति फलं जनयितुमर्हति न स्वस्वरूपप्रकाशतया विदि क्रियाक
र्मभावानुपपत्तेरित्यर्थः तस्मिन् वैलक्षण्ये स्थितमेव वैलक्षण्यं दर्शयमाह क्रिया हि नाम सेति यत्र विष
येवस्तु स्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते यथा देवता संप्रदानकहविर्ग्रहणे देवतास्वरूपानपेक्षाद्देवता
ध्यानक्रियापयथावापोषिति अग्निवस्तुनपेक्षा अग्निबुद्धिर्या सा क्रिया नामेतियोजना नानहि पस्य रम
५५

देवतायैहविर्गृहीतंस्यात् तांध्यायेत्वषट्करिष्यन्नित्यस्माद्विधेः प्राग्देवताध्यानंप्राप्तंप्राप्तंत्ववीतवेद्स्य
विदित्वेत्यत्रतच्छब्दार्थसंबंधस्याविगतेश्च हृन्मापनत्वेस्युस्सदेवसोम्यमिमाद्वैतत्वमसीत्यतात्संदर्भा
त्ब्रह्मात्मभावज्ञानशब्दस्यमारणसामर्थ्यादिद्विपाधेस्सन्निकर्षेसामर्थ्यादेवप्रतीतिर्हितमतस्सःस्फु
तोलोकमध्यवर्तिकुंभानुभवःनह्यसौस्वसामग्रीबललब्धजन्मामनुतेस्वपात्मथाकर्तुमकर्तुं
वाशक्योदेवताध्यानवत्तेनार्थवान्नत्रविधिःस्यात्ततवोपासनावाक्यानुभवपर्यंततावास्यविधि
धि[illegible]गोचरःतयोरथ्यंत्वपथ्यातिरेकावधतसामर्थ्यपीः सादृश्याकारेवाक्यनाद्यविद्यापनयेवा
विधिमंतरेणप्राप्तत्वेनपुरुषेच्छयान्यथाकर्तुमकर्तुंवाऽशक्यत्वाननस्मतब्रह्म ज्ञानंमानसी
क्रियापिनविधिगोचरःपुरुषचित्रव्यापाराधीनापिप्रक्रियापावस्तुस्वरूपनिरपेक्षतोक्तचिद्देविरोधि
नोपधादैवताध्यानक्रियायानत्वत्रवस्तुस्वरूपेणकश्चिद्विरोधःक्वचिद्वस्तुस्वरूपाविरोधिनोप्यधापी
षिपुरुषयोरग्निबुद्धिरित्येवंतामेदेनानिदृशनामिथुनदृष्टोपन्यासःक्रियतेत्येवंकारेणावस्तुतंत्रत्वम
पाकरोतिनन्वात्मेत्येवोपासीतेत्यादयोविधयःप्रपंचितेनचप्रमत्रागीततत्तःतुल्यैहिसोपहसापिकंतत्सा
द्विधेयेनात्रभवितव्यमित्यतआहतद्विषयालिङ्गदर्शनात्सत्यप्रयुक्तेलिङ्गाद्यपोनत्वमोविधिविष

वा॰प्र॰ पा॰ तद्धि विषयत्वेऽप्राप्तमार्गप्रसंगाद्दृष्टोपायोपादेये विषयो हि विधिः स स एव च हेयः पादेयो वा यं पुरुषः कर्त्तुम
४५ कर्त्तुमन्यथाकर्त्तुं शक्नोति तत्रैव च समर्थः कर्त्ता विकृतो नियोज्यो भवति न चैवंभूतात्मा ब्रह्मणाम
नन्तोपासनदर्शनानीति विषयत्वस्यानुष्ठात्रोर्विधिव्यापकयोरभावाद्विधेरभावइति प्रयुक्ता अपि लिङा
दयः प्रवर्त्तनायामसमर्था उपलद्दवत्सुरनैस्यापकुंठमप्रमाणं भवतीति अनियोज्यविषयत्वादिति सम
र्थो हि कर्त्ताधिकारी नियोज्यः असामर्थ्ये तु न कर्त्ता नाप्यनधिकृतो नानियोज्य इत्यर्थः यदि विधेरभावो
न विधिवचनानि किमर्थानि नहि वचनान्येतानि विधिच्छायानीति पृच्छति किमर्थानीति न चानर्थकानि
युक्तानि स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वानुपपत्तेरिति भावः उत्तरं स्वाभाविकेति अन्यतः प्राप्तमेव
हि श्रवणादयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनूद्यन्ते न चानुवादोऽप्यप्रयोजनः प्रवृत्तिविशेषकरत्वात्तथा हि नत
द दृष्टानि विषयविषयेभ्यः तिहासापहृत इयं प्रत्यावृत्तिमुखो न प्रत्यगात्मनि मनः समाधातुमर्हतीति आत्म
श्रवणादिविधिस्वरूपैस्तु वचनैर्मनसो विषयस्रोतः खिलीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोत उद्घाट्यत इति प्रवृ
त्तिविशेषकरतानुवादानामस्तीति सप्रयोजनतयाध्ययनविध्यधीनग्रहणत्वमुपपद्यत इति प
व्यचोदितं आत्मज्ञानमनुष्ठानांगत्वात्पुरुषार्थमिति तत्दूषयन्कं स्वतोऽस्य पुरुषार्थत्वसिद्धेरपि तु ए म॰
४५

ष्ठानात्तं गत्वं तद्दूषणं न दूषयताभित्याह यस्यपीति अनुमन्तव्ये न शरीरं तप्यमानमनुसंतप्येत सुगममन्य
त्प्रकृतमुपसंहरति तस्मात्त्रप्रतियत्नो तिप्रकृ नास्ति हार्थे मक्त दे शि मतं दूषयितुमनु भाषते यदपि के
चिराहरिति इष्यते तत्र ते ति इदं मन्त्राकूजं कार्यबोधे यथा चेष्टालिंगं हर्षे दृष्टस्तथा सिद्धे बोधेऽर्थे वन्ने कुशा
स्त्रवे हितं शासनान्यपदिहि यदानो कार्याभिधानेनतदर्थ स्वार्थाभिधानेन्नातिप मेने तद्दृष्टव्यवहारेस
मध्यमवृद्धं तं भवेत्तन्नभवेत अहे योपादेयभूतब्रह्मात्मतत्परत्वमुपनिषदां तत्त्वविदितसामर्थ्यो यद्य
तो लोके तत्पूर्वकत्वाद्वैदिकार्यप्रतीते अन्यथानुभूतेष्यप्येयहानाशक्यसंगतिग्रहः तत्रोपनिषदांत
त्परत्वे योर्वा यर्थयपोलोचनया अवगम्यमानं अपहृत्यनकार्यपरत्वं शक्यं कल्पयितुं अत आह अश्रुतक
त्वनाप्रसंगात् तत्र तावदेवमकार्यार्थेन संगतिग्रहोपहितस्य प्रयोगो न लोके दृश्यते तन्त्रत्य पोवायु
त्पन्नस्यापि नेत्तुं न शक्यते तन्न तच्चेत्प्रस्मरः प्रयोगो न दृश्यते लोके कृत लेहभ्यादि इति वृत्तपर्यानामकार्य
परागांपरसंदृभौ रागा प्रयोगस्य बहुलमुपलब्धेत यथा अखंडलादिलोकपाल चक्रवाला धिव
साते सिद्ध विद्याधरगंधर्वाप्सरःप रिवारो ब्रह्मलोकावतीर्णो मंदाकिनीपयः प्रवाहपातधौतकल नी
धौत मपाशिला तलो मेरुरादिर्भ्रमद्वेन विहारि मारीमय शकुंतकमनीयनिनादरम्यनोहरःप
नैरुतो

क्रि.इ.पद. २२

वा.प्र

४५

म२

वेतराजः सुमेरुरितिनैषधभुजंगोरज्जुरित्यामिथ्यादिः ज्ञातपिभूतार्थबुद्धिर्व्युत्पन्नपुरुषप्रवृत्तिनीनशक्यासमुत्रेत्रेतुर
पादेहत्रयनहेतोः सत्रवानतथाहिस्त्रीविदितार्थज्ञनभावोधोद्गमिलोनगरगमनोद्यतोराजमार्गोध्वंशीदे
वदत्तौ नमथ्यासीनः प्रतिपत्त्रज्ञनकान्तरतिबेधनपुत्रजन्मावाजोहारेराज्ञसदनगरस्थदेवदत्ताभ्याशमा
गतः पुरवासोपायनार्थराजपुरः सरं दृष्ट्वा वद्धे से पुत्रस्ते जातइतिवाजोहारवाहारश्रवणासमनंतरमु
पजातरोमांचकंचुकं किमसि तनयनोत्पलमतिस्फेरमुखमहोत्पलमवलोक्यदेवदत्तमुत्पन्नप्रमोदस्म
नुमिमीते प्रमोदस्यच प्रागभूतस्यतद्धाहारश्रवणानन्तरभवतस्तद्धेतुतां नवायमप्रतिपाद्यपन्ह
र्षहेतुमर्थेहर्षोपक्लृप्तस्यतेन नहर्षहेतुरप्यत इति प्रतिपद्यतेहर्षहेत्वंतरस्यचाप्रतीतेः पुत्रजन्मन
स्तद्धेतोरवगमातन्तदेववाजोहारेणाभ्यधायीति निश्चिनोति सचेभयशोकादयोप्युदाहार्याः तथाच
प्रयोजनवत्तयाभूतोक्तीमिधानस्यप्रेत्नावत्प्रयोगोप्युपपन्नः स्वंच ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्यपरमपुरुषार्थहे
तुभावादनुपदिशतामपिपुरुषप्रवृत्तिनिवृत्तीवेदांतानापुरुषहितानुशासनात्तशास्त्रत्वंसिद्धंभवतीते
त्सिद्धमेततविचाराध्यासितानिवचनानिभूतार्थविषयाणिभूतार्थप्रमितिजनकत्वाद्यद्यद्विषयप्रमि
तिजनकं तत्तद्विषयं यथारूपादिविषयंचक्षुरादितथाचैतानितस्मान्तथेतितस्मात्सूक्तं तत्त्वैपनिषदस्य रुम.

४६

पुरुषस्यानन्यशेषत्वादिति उपनिपूर्वात्सदेर्विशरणार्थात्क्विप्युपनिषत्पदं व्युत्पाद्य तमुपनीयाद्वयं ब्रह्मस
वासनामविद्यां हिनस्तीति ब्रह्मविद्यामाह तद्धेतुत्वात्तद्वेद्यानामप्युपनिषदः ततो विहितः औपनिषदः पु
रुषः एतदेव विभजते योसावुपनिषत्स्वेवेति अहंप्रत्ययविषयाद्भिनत्ति असंसारीति अत एवाक्रियापा
रहितत्वाच्चतुर्विधद्रव्यविलक्षणः अतएव चतुर्विधद्रव्यविलक्षणत्वादनन्यशेषः अन्यशेषं हि भूतं द्र
व्यं चिकीर्षितं सदुत्पाद्याद्याप्यं भवति यथा यूपं तक्षतीत्यादि पुनरनन्यशेषभूतभावरूपयो मार्हितं प
था सुवर्णं भार्यं सिक्तमनन्तरं तु होतीत्यादिना तस्योत्पन्नस्याप्याप्यताकस्मात्पुनरस्यानन्यशेषतेत्यत आह प
तः स्वप्रकरणस्थो इति उपनिषत्स्वाम्नानादधीतानां शेषो वा यद्यपि पर्यालोचनया पुरुषप्रतिपादनपरत्वे
न पुरुषस्यैवेदं प्रकरणं न च जुह्वादिवदन्यमभिचरति कर्मसंबंधः पुरुषस्य तज्ज्ञोऽव्यक्तः स्वप्रकरणस्थः सो
पं तथाविध उपनिषद्भ्यः प्रतीयमानो न नास्तीति शक्यो वक्तुमित्यर्थः स्यादेतत्प्रमाणान्तरागोचरत्वेन
नागृहीतसंगतिकपदार्थस्य ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः कथमुपनिषदर्थत्वमित्यत आह स एष नेति
नेत्यात्मेत्यात्मशब्दात् यद्यपि गवादिवन्मानान्तरगोचरत्वमात्मनो नास्ति तथापि प्रकाशात्मन एव सतस्त
दुपाधिपरिहारेण शक्यं वाक्यार्थत्वेन निरूपणं हाटकत्वस्येव कटककुंडलादिपरिहारेण नहि प्रकाशः

४१ संवेद्यतेन भासते नापि तदवच्छेदकं कार्यकरणसंघातः तेन सममनेनेति नेत्याहेति तत्र दवच्छेदपरिहारेणैप
बृहत्वाद्यावदन्तात्वस्वपरप्रकाशः शब्दोवावाच्यात ब्रह्मेति चात्मेति च निरूपयितुमित्यर्थः अथोपाधिनिरास
वद्रूपमित्तमप्यात्मरूपं कस्मान्नतन्निरस्यत इत्यत आह आत्मनश्चेति प्रत्याख्यानस्याशक्यत्वात प्रका
शो हि सर्वस्यात्मा न तद्धिष्ठानत्वाच्च प्रपंच विभ्रमस्य नेवाधिष्ठानाभावे विभ्रमो भवितुमर्हतीति नहि
जातु रज्ज्वभावे रज्ज्वां भुजंगोयमिति विभ्रमो दृष्टपूर्वः अपि चात्मनः प्रकाशस्वभावस्य प्रपंचस्य प्रधान
था च क्षतिर्नेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति न चात्मनः प्रकाशस्य प्रत्या
ख्याने प्रपंच प्रथा युक्ता तस्मादात्मनः प्रत्याख्यानायोगात वेदांतेभ्यः प्रमाणगतशगोचरः सर्वोपा
धिरहितब्रह्मस्वरूपोवगतिसिद्धिरित्यर्थः उपनिषत्स्वेवावगतः इत्यवधारणमसह्यमाण आदि
पतिनन्वात्मेति सर्वजनीना हंप्रत्ययस्य विषयो ह्यात्मा कर्त्ता भोक्ता संसारीत त्रैव लौकिकपरीक्षका
णामात्मपदप्रयोगात्तत्पस्य लौकिकाः शास्त्रस्य वैदिकास्त एवतेषामथोपनिषत्स्वप्यात्मप
दं तत्रैव प्रवर्त्तितुमर्हतीति नार्थांतरे तद्विपरीतमित्यर्थः समाधत्ते नाहंप्रत्ययविषय औपनिषदः पुरु
षः कुतस्तत्साक्षित्वे नाहंप्रत्ययविषयोयः कर्त्ता कार्यकरणसंघातोपहितो जीवात्मा तत्साक्षित्वेनास्य रामराम

रमात्मनोऽहंप्रत्ययविषयत्वस्यप्रत्युक्तत्वात् एतदुक्तं भवति यद्यप्यनेन जीवेनात्मनेति जीवपरमात्मनोः
पारमार्थिकमैक्यं तथापि तस्योपहितं रूपं जीवं बुद्ध्यादिरूपं तस्य साक्षी तच्चमानान्तरानधिगतमप्यनादि
सिद्धेश्चेदं इतिसतद्देवप्रपंचयति न त्वद् हं प्रत्ययविषयेति विधिशेषत्वंवा नेतुं न शक्यं कुतः आत्मेत्येवं ला
ह्यात्माप्राणार्थः अन्यच्च सर्वमात्मार्थमिति श्रावयति न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मन
स्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति अपि चातः सर्वेषामात्मत्वाद्देवनहेयो नाप्युपादेयः सर्वस्य हि प्रपंचजा
तस्य ब्रह्मैव तत्त्वमात्मा न च स्वस्य भावो हेयो शक्यहानत्वात् न चोपादेयः स्वात्मत्वात् तस्मात् हेयोपा
दायविषयौ विधिनिषेधौ न तद्विषयौ तेन मात्मतत्त्वविषयौ कुरुत इति सर्वस्य प्रपंचजातस्यात्मैवत
त्त्वमिति सतत्त्वयपादयति सर्वे हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति अयमर्थः पुरुषो हि श्रुति स्मृ
तीतिहासपुराणतदविरुद्धन्यायव्यवस्थापितत्वात् परमार्थसन्प्रपंचस्तु नाद्यविद्योपदर्शितो पर
मार्थसन्नपि अपरमार्थसन्नस्योपहतितिरज्जुतत्त्वमिव सर्पविभ्रमस्य विकारस्यात्तत्त्वास्यानिर्वाच्य
त्वेनाहृतस्वभावस्य विनाशः पुरुषस्तु परमार्थसन्नासौ कारणसहस्रेणाप्यसन्नशक्यः कर्तुं न
हि सहस्रमपि शिल्पिनो घटं पटयितुमीशते इत्युक्तं तस्मादविनाशिपुरुषान्तो विकारनाश इति

लोपनुपलब्धं विधिशास्त्रं विधायमानः कर्मविवपरं प्रतिषेधशास्त्रं च प्रतिषिध्यमानं कर्मविषयमित्यर्थः कर्मणि १०

५८ रज्ज्वज्ञानतत्त्वात् तद्वद्गतभुजंगाविनाशः पुरुषस्य हि सर्वस्य प्रपंचविकारत्वात्तस्य तत्त्वेन च पुरुषस्यात्मेति वि
नाशो यतो न ततो विनाशः स्यादित्याह पुरुषो विनाशहेत्वभावादिति नहि कारणानि सहस्रमप्यनन्तस्य
पि नुमोशात तदत्मनं अपि माभूत् स्वरूपेण पुरुषो हेयः यादेवोपोनदीपस्तकाष्ठिद्रमोहास्य ते कश्चिद्बा
पादास्यते इत्यत आह विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थो नित्यः त्रिविधो पि धर्मलक्षणावस्थापरिणामल
क्षणोत्पत्तिविकारो नास्तीत्यन्यं आपि चात्मनेः परमार्थसतो धर्मोऽपि परमार्थसन्निति न त्वस्यात्मव
दस्वरूपतः कारणे शङ्का कर्तृत्व च धर्मान्यथात्वाद्भेदो विकारं तदिहमुक्तं विक्रियाहेत्वभावादिति सुगम
न्यत्तु पन्युनरेक देशिना शास्त्रविहृत्वेन साक्षित्वेनानुक्रान्त तद्यथोपपाद्यति पदपि शास्त्रविदामनु
क्रमणाक्षितिहृ सोहितस्यार्थः प्रयोजनवदर्थावबोधनमिति वक्ष्येधर्मेति तत्सापाः अक्रुतत्वाहृ नेस्य च कर्म
त्वाक्रमोपवबोधनमित्यक्तं ननु सिद्धरूप ब्रह्मावबोधनं व्यापारं वेदस्य वा स्यैरपति नहि सो मशोमे गिप्रकृ
तेत दूरणाभिधानं परिसंचष्टे विष्णुशर्मैवबोधनपरं आपि चाम्नायस्याक्रियार्थत्वादितिहास्त्रकृद्धु
नं तत्त्वोर्थ ग्रहणं पघाभिधं पूर्वाचितततोभूतार्थानां द्रव्यगुणकर्मणामानर्थक्यमनभिधेयत्वं प्रसक्ते
तनाद्वितेक्रियार्थो इत्याहा आपि चाम्नायस्येतिय च्यो तनाक्रियार्थत्वं क्रियाभिधेयत्वं अपितु क्रियाप्रयो राम०
५८

नत्वं द्रव्यगुणकर्म्मणां चाक्रियार्थत्वेनैवभूतद्रव्यगुणाभिधानेनस्वनिष्ठतया प्रयुञ्जुः चोदनाहि
भूतंभवंतमित्यादिस्तदुक्तं भवति कार्यमर्थमवगमयंती चोदनातदर्थभूतादिकमप्युपयोगमयती
भंते तिद्रव्यस्वरूपनिरतिव्यतिरेकेणाचेदितिनिस्यमभिसंधिः नतावत्कार्यार्थस्य स्वार्थे पदानां संगति
ग्रहो। नासपर्थे रूपमपादितं भूते पदार्थे व्युत्पत्तिर्दर्शयिष्यद्भिः नापि स्वार्थमात्रपरत्वेव पदानां तथा सति
नवोकार्थप्रत्ययः स्यात् नहि प्रत्येकस्वप्रधानत्वमागुणप्रधानभावरहितानां एकवाक्यतास्त्वात
-स्मात्पदानां स्वार्थमभिदधतां संप्रयोजनवशात् स्वार्थपरत्वेपेकवाक्यता तथा च तत्तदर्थांतरविशिष्टे
कवाक्यार्थप्रत्ययउपपन्नो भवतीत्याहुः शास्त्रविदः स्वस्वार्थापि कुर्वंति पदार्थप्रतिपादनेन व
रास्तथापि नैतस्मिन्नपर्यवस्यंति निः फलं वाक्यार्थमितपत्तेयांप्रवृत्तजोनांतरीयकंपाके ज्वालेव
~~काष्ठानामिव पदार्थप्रतिपादनस्तन्वस्याभिस्तथापिनैतस्मिन्नपर्यवस्यंति निष्फलो वाक्यार्थमितपत्तेयांप्रव~~
~~त्तेनांतरीयकंपाके~~ ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनमिति तथा चार्थांतरसंसर्गपरतामात्रेणावा
क्यार्थप्रत्ययोपपन्नो न कार्यसंसर्गपरत्वनियमः पदानां स्वं संगतिकरणरूपं नियतमपरत्वेप्यपदा
परतिमर्यकार्यमनु पद्यव्याख्यभूतमनुपादिश्यते नन्वद्भूतं भव्यसंसर्गित्यास्वरूपात्स्यापि भव्यतावाद्

२५

यत्तु आह नहि भूतमुपदिश्यमानमिति तेन द्रव्यान्तरोपलक्षणः संसर्गः किंतु कार्यैरास्तु पूर्वपोरेव नेत्रपोतंति
४८ लक्षणोऽन्वयः तद्द्विषयेऽस्तु भावार्थेन भूतार्थानां क्रियाकारकलक्षणः तेन भूतार्थानां क्रियात्मत्वमित
थेः शंकते अक्रियात्वेपीति एवं चाक्रियार्थकूटस्थनित्यब्रह्मोपदेशानुपपत्तिरिति भावः परिहरति नि
षद्वेषं क्रियार्थत्वेपीति नहि क्रियार्थमुपदिश्यमानं ~~चाक्रियार्थकूटस्थनित्यब्रह्मोपदेशानुपपत्तिरि~~
~~भावः परिहरति नेषद्वेषक्रियार्थत्वेपीति नहि क्रियार्थमुपदिश्यमानं~~ भूतमभूतं भवतपि तु क्रियानिवृ
त्तेश्चनयोग्यं भूतमेव तत्र चभूतार्थे वधनतशङ्कोपशान्ताद्यन्विष्वस्वनिवृत्त भूतविषयादृश्यमानाभूत्वा शीलो
त्राकथं चित्क्रियानिष्ठतामपि तुमुचितोः नाय पेहितं शान्तस्त्रो हृत्रमपि अतुपहितं चिदृष्टमद्व
ष्टभवति तथा चवर्त्तमानोपदेशा अस्ति क्रियोपहितान्य कार्यार्थो अपर वी वर्णकादपो लोके वदृष्टमु
पलभ्यते एवमक्रियानिष्ठा अपिसंबंधमात्रपर्यवसायिनो यथा कस्यैष पुरुष इति प्रश्ने जनेरराज्ञ इति त
ति था प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठा यथा कीदृशास्तरवः इति प्रश्ने फलिन इति नद्यः कूलं पुरुषस्य वा नरूणां वा
अस्ति नास्ति त्वप्रतिपत्तिरिति किंतु पुरुषस्य स्वामिभेदस्तरूणां च भेदः प्रकृष्टरूपोऽस्मि तं चास्यापाणः स्वा
मिभेदमेव प्रकारभेदमेवच प्रतिवक्ति न पुनरस्तित्वेन सपत्नेनाप्रतिपत्तिरिति नेत्याप्रयतसयपादिताच भूतेष्व श्रम०
४८

प्यर्थैक्यतान्निःप्रयोजनत्वतिप्रदानांचोद्दपातिपदिनामोपदिष्टभूतेर्किंतवोपदेशः श्रोतुर्वाप्रयोजननेसा
तत्साक्षात्प्रमितमपिप्रयोजनत्वदेशेवोपदेष्टव्यंनाप्रयोजनंप्रयोजनंचबुद्धिमतस्योदासीनस्यसर्वक्रियारहितत्वे
नानुपकारकत्वादिभोगितवः परिहरतिअनवगतात्मोपदेशश्च तथैवप्रयोजनवानेवभवितुमर्हतिअप्य
र्थश्चकारः एतदुक्तंभवति यद्यपिवृद्धोदासीनंतथापिनद्विषपंशात्तानमवगतिंतिपर्यंतंविद्यास्वविरोधिनी
संसारनिदानमविद्यामुच्छिंदत्प्रयोजनवदितिगम्यते अपिचयोपिकार्यपरत्वंसर्वेषांपदानामास्थितस्तैर
पिब्राह्मणोनहंतव्योनसुरापातव्येत्यादीनांनशक्याकार्यपरतास्थातुंकृत्यपहितमपोदंहि कार्यकृत्या
प्राप्तेतिनिशन्त्रौनिवर्तनेतत्प्रिंशुपात्वमिवत्तत्वनिहन्तौकार्यंहि पुरुषप्रयत्नः सचविषयाधीननिरूपणः
विषयपश्चास्यसाध्यस्वभावनयाभावार्थएवभवकर्मपरिभूतोसोयादानुकूलोभवितुमर्हतिनद्रव्यगुणौ
तस्याकृतिव्याप्तोहिकृतेर्विषयः नचद्रव्यगुणयोः सिद्धयोरपिकृतिव्याप्यतात्रतएवशास्त्रकृद्धचोभा
वार्थाः कर्मेशब्दास्तेभ्यः क्रियाप्रतीयेतेतिद्रव्यगुणशब्दानांनैमित्तिकाख्याप्यकार्योवमार्थोपिभाव
स्यस्वतोद्रव्यगुणशब्दानांतुभावयोगात्कार्यार्थवमशोर्त्तिभावार्थाभ्यः वाष्प्रतिवागतिः नद्रव्यगुणशब्दे
भ्यइतिनचहत्याजुहोतिसंततमाघारयतीत्यादिषुद्रव्यादीनांकार्यविषयतातत्रापिहिहोमाघार

भा

५० भावार्थविषयमेवकार्यमनचैवंभावनासोमेनयजेतेतिवद्विशिष्टतमानः [illegible] द्विविशिष्टहोमाघारविधानात् अग्नि
होत्रंजुहोत्याघारमाघारयतीतितदनुवादः प्रकृतेपि भावार्थविषयमेवकार्येतथापिभावार्थानु
बंधः तथाहि द्रव्यगुणावविषयावपिविधीयेतेभावार्थोहि कारकव्यापारमात्रंतयाश्चविशिष्टः कारक
विशेषेणाइष्टादिनाविशिष्यतेइतिद्रव्यादिस्तदनुबंधः तथाचभावार्थेविधीयमानेसर्वस्यानुबंधो
विधीयतइतिद्रव्यगुणावविषयावपितदनुबंधतयाविहितौभवतः सर्वत्रार्थप्रणालिकयाद्रव्य
दिसंक्रांतोविधिर्गौरवात् विध्यैस्वविषयस्यचान्यतः प्राप्ततयातदनुवादेनतदनुबंधीभूतद्रव्या
दिपरोभवतीतिसर्वत्रभावार्थविषयएवविधिः एतेनयदाग्नेयोष्टाकपालोभवतीत्यत्रसंबंधविष
योविधिरितिपरास्तं मनचनभवत्यर्थोविधेयः सिद्धेभवितरि सलब्धरूपस्यभवनंप्रत्यपेक्षितत्वात् न
खलुगगनंभवतिनाप्यसिद्धंभवतिसिद्धस्यातिपोस्यत्वात् गगनकुसुमवत् तस्माद्भवनेनप्रयोज्यव्या
पारसिद्धिप्रयोजकस्यभावयितुर्व्यापारोविधेयः सचव्यापारोभावनाकृतिप्रयत्नइतिनिर्विषय
स्यासावशक्यप्रतिपत्तिरतोविषयापेक्षायामाग्नेयशब्दोपस्थापितोद्रव्यदेवतासंबंधएवास्यविष
यः ननुयोगारविषयः पुरुषप्रयत्नःकथमव्यापाररूपसंबंधगोचरतनहिघटंकुर्वित्यत्रापिसाक्षात् राम॰

मार्थ्यं घटं पुरुषप्रयत्नो गोचरयत्यपि तु दंडादिहस्तादिना व्यापारयतीति स्वावघटार्थो ह्यतिं व्यापार
विषयामेव प्रतिपद्यते न रूपतयाघट विषयामुद्देश्ये न पात्व स्यामस्ति घटो न विषयं तथा विषयतया तु ह
स्तादिव्यापारस्यैव अतस्वाग्नेय इत्यत्रापि द्रव्यदेवतासंबंधात्मिका यागक्रियैव कार्यविषयो विधेयः किंतु
कं भवति आग्नेयो भवतीत्याग्नेयेन यागेन भावयेदिति अतस्यैव यस्यैवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य ए
वं विद्वान् अमावास्यां यजत इत्यनुवादो भवति यदाग्नेय इत्यादि विहितस्य यागषट्कस्य अग्नेतस्यैव च विहि
तानूदितस्य तस्यैव दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यधिकारसंबंधः तस्मात् सर्वत्र कृतिप्रशा
लिकयाभावार्थविषयस्य विधेरंकातं तथा च न हन्यात् न पिबेत् सुरामित्यादिषु पदिकार्यमभ्युपेयं तत्र
तृ त्व ह्यापि कान्कृतिरभ्युपैत्यात ह्यायकस्य भावार्थो विषयः स्वं च प्रजापत्यव्रतेत्व याये नपर्केदा सकृत्सा
हननापानसंकल्पलक्षणयात ह्यिषयो विधिस्यात तथा च प्रसक्तस्य प्रतिषेधोदर्त्रास्य लोक्त लिः प्रसक्ते
तनच सति संभवेल्लक्षणान्याय्यानेत्यनोघंत मित्याहेत्तु तस्य अनर्थस्य निषिधिकार प्रसक्तस्य प्रतिषेधासं
भवेन पर्युदासत्वस्यान्नौ तद्याल्पके ल्पलक्षणपूर्वकाता तस्मात् न हन्यात् न पिबेदित्यादिषु प्रसक्तस्य प्रतिषे
धेषु भावार्थाभावान् ह्यात्रायाः कृतेरभावेन ह्यात्र सत्रकार्यस्याभाव इति न कार्यपरत्वनियमः सर्वे

२७

५१ त्वाकारस्याह आश्रयेणेत्यत इत्येवमाद्येति नतु कस्मात्क्रियाद्विरिव कार्यं न भवतीति तत्साधनं वेत्यत आह नंच स
क्षिपेति क्षिपाशब्दकर्पवचनेः एतदेव विभजते आक्षिपार्थो नास्ति स्यादेतत् विधिविभक्तिश्रवणात्कोपेताव
द्रात्रप्रतीयते न ह्येतभावार्थमंतरेणानवगागतः प्रष्टव्यस्य हननपानादावकस्माद्दोरासीत्यमुपपद्यते वि
नाविधारकप्रयत्नं तस्मात्तस्य एव प्रहननफनमुखानां मनोवाक्देहानां विधारकः प्रयत्नो निषेधविधिगोचरः
~~क्षिपेति क्षिपाशब्दाकर्पवचनः एतदेव विभजते आक्षिपार्थो नास्ति स्यादेतत् विधिविभक्तिश्रवणात्कोपेता~~
~~वद्रात्रप्रतीयते न ह्येतभावार्थमंतरेणानवगागतः प्रष्टव्यस्य हननपानादावकस्माद्दोरासीत्यमुपपद्यते~~
~~विनाविधारकप्रयत्नं तस्मात्तस्य एव प्रहननफनमुखानां मनोवाक्देहानां विधारकः प्रयत्नो निषेधविधि~~
~~गोचरः~~ क्षिपेति नाक्षिपापर भक्ति वा भोः किंचिद्दपीत्याह हननवह हननक्रियानिर्वृत्त्योदासीन्यव्यतिरेकेणानर्थः
शब्दं कामप्राप्तक्रियार्थत्वं कस्यापि तु केन हेतुनेनानर्थकामित्यत आह स्वभावप्राप्तं तत्तयानुरागेणान
ज आपयमर्थः हननपानपरो हि विधिप्रत्ययः प्रतीयमानस्तत एव विधत्ते इति तस्मात् नचैतेषां कोविधत्वमु
गतः प्राप्तत्वात् नचनञः प्रसज्यप्रतिषेधो विधेयः तस्याप्योदासीन्यस्वरूपस्य सिद्धत्वात् प्राप्तत्वात् च विधा
रकः प्रयत्नः तस्याप्रकृतत्वेन लक्ष्यमाणत्वात्स्वतिसंभवे च लक्षणाया अन्याय्यत्वात् विधिविभक्तेः स्वरस गरम ॰
५१

तः प्राप्तप्रवृत्त्यनुवादकत्वेन विधिविषयत्वायोगात्तस्माद्यागादिवेद्धत्वाद्देश्यत्वनष्टत्वं तन्त्रेति निषेध्यते तत इष्टभा
वो ऽन्याप्यते न तु नञर्थो विधीयते अभावस्य स्वविरोधिभावनिरूपणातया भावच्छायानुपातीति सिद्धे सि
द्धवत्साध्ये च साध्यवद्भासत इति साध्यविषयो नञर्थः साध्यवद्भासत इति नञर्थकार्ये इति भूमः तदिद
मोहनञस्य स्वभाव इति ननु बोधयतु संवेधि निषेधावं नञप्रवृत्त्यनुखानानुमानो वा इदं हानोकु
तो ऽस्मान्निवृत्तिरिति तत्राहाभावबुद्धिश्चोदासीनस्य पालनेकारणं अपमभि प्रायः त्वरितः प्रथम
पां श्रीपानस्य प्रागुलिरुत्त्याद्दिकत्वाच्च चन श्रवणसमनन्तरं प्रवेश्य हृद्धस्य पश्चाशने प्रवृत्तिं भुजंगां
गुलिदानोन्मुखस्य च न तोनिवृत्तिमुपलभ्य वालोक्य पित्तु प्रपोस्य हृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुइ
च्छाद्वेषावनुमिमीते तथाहि इच्छाद्वेषहेतुके इष्टहृद्धप्रवृत्तिनिवृत्ती स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात् म
दीयस्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिवत् कर्तव्यतौ कार्ये सम्भवे तैष्टानिष्टसाधनभावावगमपूर्वकौ चा
निवृत्ति स्य इच्छाद्वेषौ प्रवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषत्वात् मत्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषवत् तज्जातु म मे शब्द
व्यापारपुरुषाशयत्रेकालानवच्छित्रविशेष भावनास्यूचेष्टेत्ययमेवाविच्छाद्वेषावभूतां अपि तु भ
यो भूयः स्वगतमालोचयतु अकाकारगापूर्वविवयन्नपव भासेते तस्मादुद्धस्य तौ स्वतन्त्रप्रवृत्तिनि

२८

वृत्तीच्छाद्वेषभेदेनैवकर्त्तव्यतेकार्यसमवेतेष्टा॥निष्टसाधनभावावगमपूर्वकत्वानुपपत्त्यासिद्धःकार्य
५२ कारणभावश्चेतिश्चेष्टानिष्टसाधनतावगमात्प्रयोत्पद्यद्वेषप्रवृत्तिनिवृत्तीइतिसिद्धंसचावगमःगम्य रा
तःशब्दश्रवणानंतरमुपजायमानःशब्दश्रवणहेतुकइतिप्रवर्त्तकेषुवाक्येषुयेऽन्तेतेत्यादिषुशब्देषु
तव्यर्त्तव्यमिष्टसाधनंवाव्यापारमवगमयन्नतस्तेष्टसाधनतांकर्त्तव्यतांचगमयतिश्रवणस्यलभ्यता
द्भयोरन्नस्यलभ्यस्यचशब्दार्थत्वात्पुनरनुकर्त्तव्यतायैस्यातएवलभ्यते [illegible] नालंहन्या ने
तिवेदितादिषुहननयानप्रवृत्तस्योनौरागतःप्रतिलंभात्ततत्रतदनुवादेननञ्जमभिव्याहृतालिङ्
भक्तिरस्यतोप्राप्तमेनयोरनर्थहेतुभावमात्रमवगमयतिप्रत्ययलोऽहितयोरिष्टसाधनभावोवगम्यते
न्यथागौरवविषयत्वापोगाततस्मात्रागादिप्राप्तकर्त्तव्यतानुवादेनानर्थसाधनताप्रज्ञापनपरं
नहन्यात्रापिवेदितादिवाक्यंनतुकर्त्तव्यव्यापरमितितस्यप्रयुक्तमकार्यनिष्ठत्वंनिषेधानांनिषेध्याना
चानर्थसाधनताबुद्धिरेवनिषेधाभावबुद्धिःनयाख्यवपंचेतनस्यापातनोरमणीपतापरूपन्न
पिश्रापतिमालोक्यप्रत्यक्षत्वभावनिवृत्तिमेवबुध्यानिवर्त्ततेऔदासीन्यमात्मनोवस्थापयतीति
यावत्स्यादेनरभावबुद्धिश्चैदौदासीन्यस्थापनकारणंप्रागदौदासीन्यमनुवर्त्ततेनचानु राम

वर्त्तते नाप्युदासीनोपि विषयांतरव्यासक्तचित्तस्तदभावबुद्धिमान्तच्चावस्थापककारणा
भावे कार्यावस्थानं दृष्टं न हि स्तंभाभावपाते प्रासादोवतिष्ठते तस्माद्धिंसा च दग्धेंधनाग्निवदु
पमेवोपशाम्यति तावद्धेयरवत्त्वं प्रहर्त्तृकर्मुस्थानपायरस्यानर्थहेतुभावमधिगच्छति तत्ता
धिगमोस्य समूलोद्धारं प्रवृत्तिमुद्धृत्य दग्धेंधनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति एतदुक्तं भवति प्रथा
प्रासादावस्थानकारणं स्तंभो न च मोदासीन्यावस्थानकारणमभावबुद्धिः अपि ता गंतु
काह्निनाशहेतोस्त्राणे नावस्थानकारणं पृष्ठाकमठपृष्ठनिष्ठुरः कवचश्शस्त्रप्रहरणत्राणे
न तज्जन्मजीवावस्थानहेतुः न च कवचापगमेप्यसाति च शस्त्रप्रहारे तज्जन्यजीवनाश इति उप
संहरति तस्मात्कैसेकिपातिदृष्टो दासीन्यमेवेति औदासीन्यमात्रात्ततो प्रवृत्तौ तिप्रसक्तं
क्रियानिदृष्टोपलस्य विशिनष्टि नात्किमक्रियार्थत्वेनानर्थक्यमाशंक्य क्रियार्थत्वोपवर्णनं जै
मिनीयमसमंजसमेवेति उपसंहारव्याजेन परिहरति तस्मात्पुरुषार्थो निषुरुषार्थानुपयोगु
पाख्यानादिविषयाव क्रियार्थत्वपाक्रियार्थत्वाच पूर्वोत्तरपक्षौ न तु यन्निषेधोपनिषद्वोध्य पुरुषा
र्थो द्रष्टुरूपावगमपर्यवसानादिति प्रवृत्तिः पोवमानि ष संत्वत्तान म पुरुषार्थः मानेनोक्तं कर्त्तव्य

दैव·२

२८

संद्धिः इत्युक्तं परिहारं स्मारयति न त्वपरिहृतमिति • जन्माद्यस्येत्यत्र स्त्रौकार्यं स्मारयति • लिंगतन्त्रबललोचयति • लिंग ठ मजेति ॥१

५२ विध्यनुप्रवेशमंतरेणेति अत्र निगूढाभिसंधिः समाधत्ते द्धारयति अस्त्वेतन्नावगतब्रह्मात्मभाव
स्येति सम्यग्नब्रह्मज्ञानमात्रं संसारिकथमेनिवृत्तिकारणं अपि तु साक्षात्कारपर्यंतं ब्रह्मसाक्षात्कारश्चा
न्तःकरणवृत्तिभेदः श्रवणमननादिजनितसंस्कारसचिवमनोजन्मा षड्जादिसाक्षात्कार इव गान्धर्व
शास्त्रश्रवणाभ्याससंस्कृतमनोयोनिः स च निखिलप्रपंचमहेंद्रजालसाक्षात्कारोऽनर्थव्रातं समू
लमुन्मूलयन्नात्मानमपि प्रपंचताविशेषादुन्मूलयतीत्युपपादितमधस्तात् तस्माद्वस्तुस्वरूपक
थनतुल्यतैवात्रेति सिद्धं अत्रैव चोदयति अप्रमाणमूलतयावेदप्रामाण्यमन्वितेस्मृते अत्रैव सुखदुःखा
नुपारः भेदेन निदर्शनद्वयमाह नहि धनिन इति श्रुतिसत्वोहरति अशरीरं वाव सन्तमिति चोद २
यति शरीरे पतिते इति शिहेरेति न सशरीरत्वस्येति यदि वास्तवं सशरीरत्वं भवेत्तन्न जीवतस्त
न्निवर्तेत मिथ्याज्ञाननिमित्तं तु तदित्यत्र नात्व ज्ञानेन न जीवतोऽपि शक्यं निवर्त्तयितुं ननु शरी
ले रं तैद स्वस्वभावं रेति न शक्यं निवर्त्तयितुं स्वभावहानेन भावविनाशप्रसंगादित्याह न स्वमशरीर
त्वमिति स्यादेतत्त्रमिथ्याज्ञाननिमित्तं सशरीरत्वमपि तु धर्माधर्मनिमित्तं तच्च स्वकारणधर्माध
र्मनिवृत्तिमंतरेण न निवर्तते न निवृत्तिश्च प्रायणमेवेति न जीवतोऽशरीरत्वमिति शंकते नत्तैतेनि राम०

तद्दिप्सात्मानं परामृशति निराकरोति न शरीरसंबंधस्येति न तावद्धात्मनः साक्षाद्धर्माधर्मौ कर्तृत्वेन हेतू इति वा
धे यद्युक्तं शरीरारंभकत्वेनेति नो हि तौ नास्मितः शरीरसंबंधं भवतः तस्मात्तु शरीरसंबंधे शरीरं च यमाणो व्यक्तो मित
रेतरेतराश्रयदोषमाविशतीत्याह शरीरसंबंधस्येति पक्षांतरमाह सत्यमात्मेति परास्पराश्रयपंतत्वेषदोषो
नादित्वात् बीजांकुरादिवदित्यत आह अंधपरंपरेषानादिकल्पनाप्रसक्ता मन्यते तेन परंपरया तुल्यात्वा
दितानहि यतो धर्माधर्मभेदाद्यशेष आत्मशरीरसंबंधभेदः वन्तस्य संबंधमाधर्मभेदः किंतु पूर्वे स्मादात्म
शरीरसंबंधात् पूर्वे धर्माधर्मभेद इत्येवं पूर्वात्मशरीरसंबंधो स्मात् धर्माधर्मभेदादिति प्रमा
हत्रियासमवायाभावादिति शंकते सन्निधानमात्रेणेति परिहरति नेति उपार्जनं स्वीकरणं तलिप
विधात्मनीत्याह नन्वात्मने इति पेतुर्देहादावात्माभिमानो न मिथ्या अपितु गौणो माणवकादाविव
सिंहाभिमान इति मन्यते तेतन्मतमुपन्यस्य दूषयति अन्नेत्याहुः नेति सिंहो बटुकभावादौ परस्परुरुषस्यसत
थोजेः उपपादितं चेतरस्मामिरध्यासभाष्य इति नेहोपपाद्यते यथा मंदाधकारे स्थाणुरयमिति
ज्ञात्वा मारान्विशेषं व्यक्तनि पुरुषात्मा शापिको पुरुषशब्दप्रत्ययो स्थाणुविषयौ तत्र हि पुरुषत्वमतिपत
म पि समारोपितमेव सर्वं संशये समारोपितमनिश्चितमुदाहृत्य विपर्यये ज्ञाते निश्चितमुदाहरति य

५४ याचास्तु क्रिकापामीति पृष्टस्य भास्वरस्यद्वयस्य पुरःस्थितस्य सन्ति मुक्तिरत्नसाधारणेपावुद्रत्नत्वविनि
श्चयो भवति नावत्कस्माच्छुक्तिविनिश्चयस्य न भवतीति संशयो वा द्वेधा पुंस्कः समानधर्मधर्मिणो दर्शनात्तद
पलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषादृष्टस्मृतेश्च संस्कारेण्मे घटहेतोः साहृश्यस्यादिति शुक्तित्वेनोपपत्तुल
स्यमेतदितिदृष्टत्वाकस्मादिति अनेन दृष्टस्य हेतोः समानत्वेप्यदृष्टहेतुरुक्तोऽनुचकार्यदर्शनोत्वेपत्वेना
तां साधारणामिति भावः आत्मानात्मविवेकिनामिति श्रवणमननेकुशलतामात्रेण पंडितानामनु
रन्त्रतत्वसाक्षात्कारशालिनामिति पावनतदुक्तं पश्चादभिज्ञाविशेषादिति घ्रोषमतिरोहितजीवनोवि
दूषोशरीरत्वेऽध्यारतिस्मृतौ रूहाहरतीतेत्यांचेति सुबोधा ॥ प्रकृतमुपसंहरति तस्मात्त्वावगततत्र ब्रह्मात्म
भावस्येति ननूक्तं पूर्वं जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावगतिरेव सांसारिकधर्मनिवृत्तिहेतुः हंत मननादिविधाना
नर्थक्यं तस्मात्तेति प्रत्तिविधिपरा वेदांता इति तत्र नुभाष्यद्रूषयति परस्तु न रूक्तं श्रवणमप्राचीनपो
रितिमननानिदिध्यासनयोरपि न विधिस्तयोरन्वयव्यतिरेकसिद्ध साक्षात्कारफलयोर्विधिसंरूपैर्वच
नैरनुवादत्वादित्युक्तमवधगत्यर्थत्वादिति ब्रह्म साक्षात्कारोपगतिस्तदर्थत्वं मननमननिदि
ध्यासनयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्यर्थः अथ कस्मान्मननादिविधिरेव न भवति इत्यत आह यदि राम॰

त्यवगतामिवेतितन्नावबन्मननतिदिध्यासननेधौर्येनकर्मणि अपूर्वविषयेऽस्ततत्वफलेद्गुत्फलकमथस्ता
त्स्यतौकुशलकर्मत्वमनपेरवघातप्रोक्षणादिवत्परिशिष्यतेतस्यपकेअन्यत्रोपयुक्तोपयोस्यमो
गोताभावाद्यतोविशेषतस्तोपनिषदस्यकर्मानुष्ठानविरोधादित्यर्थः प्रकृतमुपसंहरतितस्मा
दितिस्वयंसिद्धरूपब्रह्मपरत्वेऽपनिषद्वाब्रह्मणःशास्त्रार्थेस्वधर्मोऽस्मताद्विन्नविषयत्वेनशास्त्रभेद
दथानोत्रश्रुतिःतासिस्यस्वशास्त्रारंभत्वमुपपद्यतेऽस्माद्वेवंचसतीतिद्रष्टव्यानुधर्मजिज्ञासैवेतिन
शास्त्रांतरमितितन्नशास्त्रारंभत्वंस्यादित्याहप्रतिपत्तिविक्षिपेरित्यारइतिनकेवलंसिद्धरूपत्वाद्ब्रह्मात्मैक
स्वधर्मोऽन्यत्वेनअपितुनुतद्विरोधादपीत्युपसंहारव्याजेनाहतस्मादहंब्रह्मास्मीतिइतिकर्तव्यतोनता
त्पराम्रशतितिविषयोहिधर्मेप्रमाणंतेचसाध्यसाधनेतिकर्तव्यताभेदाधिष्ठानाधर्मास्तादिन्नाअन्तद्वि
ष्ठानानत्रप्रसक्तेऽप्रभवतिविरोधादित्यर्थः नकेवलंधर्मप्रमाणस्यशास्त्रस्येयंगतिरपितुसर्वेषांप्रमाणाना
मित्याहसर्वेषांचेतरादिप्रमाणानिकुतः नहीतिअद्वैतेहिविषयविषयिभावोनास्तिनचकर्तृत्वं
कार्याभावातनचकरणत्वमतएवतदिदरमुक्तमप्रमाणकोपिचेतिचकारेणान्त्रेवंब्रह्मविदांगाथा
मुदाहरतिअपिचाहुरितिपुत्रदारादिष्वात्माभिमानोगोणः यथास्वदुःखेनदुःखीस्वसुखेनसुखी

श्री

५५ तथा पुत्रादिगतेनापीति सोयंगुणांतत्वेन तत्वाभिमानो भेदस्यानुभवसिद्धत्वात् तस्माद्गौणो हि लौकिक इति विद्वद्गौण
देहेन्द्रियादिषु तत्वभेदानुभवान्न गौणश्चात्माभिमानः किंतु शुक्तौ रजतज्ञानवन्मिथ्यावदेवेन्द्रियविधेयमा
त्माभिमानो लोकयात्रां वहति तदसत्वे तु न लोकयात्रा नापि ब्रह्मात्मैकत्वानुभवः तद्रूपापरस्य ब्रह्मणामन
नादेरभावात् ननु तदस्माहं पुत्रदेहादिबाधनात् गौणात्मनोसत्वे पुत्रकलत्रादिबाधने ममकाराभाव
इति यावत् मिथ्यात्मनोसत्वे देहेन्द्रियादौ विधने श्रवणादिबाधनं च तत् तत्त्वं केवलं लोकयात्रासमु
च्छेदः स ब्रह्माहमित्यवबोधशीलंयमकायेन नद्वैतसाक्षात्कारः इति यावत् तदपि कथं भवेत् कुतस्तत्सम
वः स्यात् नन्वत आह अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्राक् प्रमातृत्वमात्मनः उपलक्षणं चैतत् प्रमाप्रमेयप्रमा
णविभाग इत्यपि द्रष्टव्यं एतदुक्तं भवति सर्वहि विभागोद्वैतसाक्षात्कारे कारणं तन्नो नियमेन प्रागभा
वात् तेन तदभावे कार्यं नोत्पद्यत इति न च प्रमातृत्वमात्मनो न्वेष्टव्यश्च आत्मा स्यादित्याह अन्विष्टः स्यात् प्रमातैव
पाप्मदोषादिवर्जितः उक्तं ग्रीवास्थ ग्रैवेयकनिदर्शनं स्यादेतत् तत्र प्रमाणं कथं पारमार्थिकाद्वै
तानुभवोत्पत्तिरित्यत आह देहादिप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितो लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं तु
श्रा स्यावधिमाह आ आत्मनिश्चयात् ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारादित्यर्थः एतदुक्तं भवति पारमार्थिक प्र रम०

द्वैत

पंचवादिभिरपि देहादिष्वात्माभिमानो मिथ्येति वक्तव्यं प्रमाणाबाधितत्वात् तत्स्य च स्वसमस्तप्रमा
णकारणत्वं च स्वो स्वाभाविकलौकिकयात्राबाहि तं चाप्रकपेयं सोपमस्या कोप्य द्वैत साक्षात्कारे
विधाभविष्यति च न चोपम तस्य साक्षात्कारोप्येतस्मात्करणे ह्यत्रिभेदस्य कांतं परमार्थं सत्यसाक्षात्कारो भा तः
विको नाशो कार्यं तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् तस्य विद्यानुपपद्यते विद्यामुच्छिंद्यात् ज्ञानपेक्षात् तस्मात् का चिदनुप
पत्तिः तथा च श्रुतिः विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत इति
तस्मात्सर्वमवदातं ॥ सर्वं कार्यं न्वयविनासिद्धिरूपेण प्रमाणं इमानानां पुरुषार्थे स्वयं तावद्देहां तानां
प्रसाधितानामस्मिन्निति तस्मा शक्ति ज्ञापकत्वमाद्य स्यपत्र इत्यादिना जनु समन्वयादित्ये तेन सत्र संदर्भेण
सर्वज्ञे सर्वेश कौतं गद्र त्याज्ये स्थितिविनाकोशोरणो ग्राम सप्त वेदीता नाम नुपपादितं तत्र सूत्रद्वयेनो
तिपरमार्थतो म त्वद्यापि ब्रह्मणेति मतिमादित तत्र संदिह्यते तज्जगदुपादानकारणं किं चेतनमुता
चेतनमिति अत्र च विप्रतिपत्तेः प्रतिवादिनां विशेषानुपलंभे सति संशयः तत्र च प्रधानमचेतनं जगदु
पादानकारणमनुमानसिद्धमनुवदत्स्वप निषेध इति सांख्या जीवाणु व्यतिरिक्तचेतनेश्वर निमि
त्ताधिष्ठितात्परमाणुविधायरमाणावो जगदुपादानकारणमनुमितमनुवदंतीति काणादाः आदित्य

५६ हृगोनाभावोपादानत्वादि ग्रहीतव्यं अनिर्वचनीयानाद्यविद्याशक्तिमच्चैतन्योपादानं जगदित्यभिगेक
मितिव्रह्मविदः सतामसां च विप्रतिपत्तीनामनुमानवाक्यानां तदाभासादीनं तदेवं विप्रतिपन्ने संशये
किं तावत्प्राप्तं नन्वज्ञानात्क्रियाशक्त्यभावात् ब्रह्मणो परिणामितः न सर्वशक्तिविरुद्धेन प्रधा
नेत्वाक्तिसंभवः ज्ञानक्रियाशक्ती खलु विना नक्रियाकार्यदर्शनो न्नेपसद्भावेन सर्वे च ज्ञानक्रियेपेसि
दात्मनिस्तः तस्याप्परिणामेत्वादिकता च्युतिं त्रिगुणो तु प्रधाने परिणामिति संभवतः यद्यपि च साम्या
वस्थायां प्रधाने समुदाचरद्वृत्तिनीक्रियात्तानेनस्ति तथाप्यव्यक्ते न शक्त्यात्मना रूपेणासंभवातिस्तत्त
थाच प्रधानमेव सर्वज्ञं सर्वशक्ति च न तु ब्रह्म स्वरूपचैतन्यं तस्यावृत्तिक्रममनुपयोगित्वात्मना मिथ
स्माकं न च स्वरूपचैतन्येकर्तृत्वम कार्यत्वात् तस्य कार्यत्वे वा न सर्वदा सर्वज्ञता भोगापवर्गलक्ष
णपुरुषार्थत्वलक्षणप्रयोजनाभावाद्दि प्रधानपुरुषसंयोगानिमित्तस्य महदहंकारादिक्रमेणाचेतनस्यापि
चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य परिणामः सर्गः दृष्टं चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थं प्रवर्तमानं यथा तं
वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्तते तेन तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति धाक्ष्ये द्धे नपः अचेतनेपि चेत
नवदुपचारात् ईक्षणकार्यत्वमादर्शयति यथा कूलं पिपतिषतीति पत्यायेऽप्यपते पञ्चतन्मा राम॰

दृगवगम्यते भाक्तः प्रापेक्ष्कृतमिदमतो भाक्तं प्रतीयते अपि चाह हेतुः अग्र प्रापे लिखितं हेतु
हुभवेरूपमग्र इतितदिदमपितः आपा ये त्वंतन्नेत्र सेत्स्यते स्पापु पेचा प्रापेक्ष्कृतंतन्न दे स्यते तो
ह्योपचारिकमेव हे पंक्षने नजीवेनात्मा नानुप्रविश्य ~~नानुप्रविश्य~~ नामरूपे व्याकरवाणीति चप्र
धानस्य जीवात्मत्वं जीवार्थकारित्वाद्वा यथा हि भद्रसेनो राजार्थकारी राज्ञा भद्रसेनो मम आत्मेत्यु
पचर्यते सर्वंतत्त्वमसीत्यादावप्यौपचारिकः संपन्नेष्यो वा इत्युक्त्वा स्वमपीतो भवतीति चनिर्द
ल र्श्यं जीवस्य प्रधाने स्वकीयेपि असु सुमावस्थायां प्रत्ययने प्रधानानाम नाम समुद्देके हि जीवो निद्रागत
मसीव मग्नो भवति यथाहु रभावप्रत्ययालंबना वृत्तिर्निद्रेति हृजीनामसंप्रम प्रमाणादीनामभा
वकारणंतमः तदालंबना निद्रा जीवस्य वृत्तिरिति यद्यपि तथा सर्वे तं प्रसक्तं सप्ते ताम्बन्तरमंत्रो पि
सकारणं कारणात्क्षिपाक्षिपइति प्रधानाभिप्रायः प्रधानस्यैव सर्वज्ञत्वं पुतिपाः अतएवः अतएव
वैज्ञता अथ नमः संपन्ना तन्नेव कस्मान्न भवति इत्यत आह तेन च संलधर्मेणात्मनेनेति सत्वं
हि प्रकाशात्मकं निरतिशयोत्कर्षं सर्वज्ञता बीजं यथाहुः निरतिशयं सर्वज्ञबीजमिति पतं ता

ल्लुसातिशयंतत्क्वचिन्निरतिशयंदृष्टंयथाकुवलामलकविल्वेषुसातिशयंमहत्वंव्योम्निपरममहदिति
५७ निरतिशयंएवंज्ञानमप्येकद्विबहुविषयतयासातिशयंइत्यनेनापिक्वचिन्निरतिशयेनभवितव्यंयत्रै
वास्यनिरतिशयत्वंयद्धिदृष्टंसमस्तवेदितव्यवेदनंदृष्टंसर्वज्ञत्वंसत्वस्यनिरतिशयोत्कर्षेतत्संभव
तिएतदुक्तंभवतियद्यपिरजस्तमसीअपिस्तस्तथापिपुरुषार्थप्रयुक्तगुणवैषम्यातिशयात्सत्व
स्यातिरतिशयोत्कर्षेसार्वज्ञ्यंकार्यमुत्पद्यतइतिप्रधानावस्थायामपितन्मात्रविषादेत्मा विवक्षिता
चेतवमः कार्यप्रधानंसर्वज्ञमुपचर्यतइतिअपिभगवद्धारणास्यव्यवच्छेद्यमाहतकेवलस्यतिन
हिकिंचिदेकंकार्यंजनयेदपितुबहूनिविविधानिचेकः प्रधानंतुत्रिगुणात्मेतिततःसर्वकार्यमुत्पत्तुम
हेतिनविरात्मनइत्यर्थः नत्वापिचयोग्यतामात्रेणैवविदात्मनः सर्वज्ञतामस्फूयगमोनकार्यपो
गादित्याहव्यापीतिनकेवलस्यकार्यकरणस्येतियत्तत्सिंहावलोकनेनप्रपंचयतिप्राग्गुक्तं
रितिअपिचप्रधानस्येतिचस्वत्वर्थः सर्वथाप्रत्युच्यतेइत्यतो शाहनामरूपप्रपंचकार्यदर्शना
देतत्कारणमात्रंवदितिसामान्यकल्पनायामस्तिप्रामाणंननुतेदचेतनंचेतनमितिविशेष
कल्पनायामस्त्यनुमानमित्यत्रपरिहारमाहवेदपिचसैतस्मान्नामरूपप्रपंचकारणभेदप्रमाणमा राम-

न्यायमेव भगवानुपासनीयः तदेवमाम्नायैकसमधिगमनीये जगत्कारणे यो वा विपर्ययं समर्थोऽधिदाम्नायो
जसावद्वैतं जगद्बीजं तदेवेष्टं चेतनेचलस्थाज्ञसः तेषु तेषु खल्वाम्नायप्रदेशेषु प्रद्वैस्तैस्तैरेवं जातीयकैर्वाक्यै
रीक्षितुः कारणात्तजगज्जन्मादिव्यापन इति न च प्रधानपरिमाणैर्वाक्यैरचेतनस्येक्षितृत्वमांजसं संभवात् शेते
क्षितृ प्रधानं तस्य प्रकाशकत्वादिति चेन्न तस्य ज्ञानेनानत्वानुपपत्तेः कस्तर्हि रजस्तमोभ्यां सत्त्वस्य वि
शेषः स्वच्छता स्वच्छं हि सत्त्वमस्वच्छे च रजस्तमसी स्वच्छस्य च चैतन्यप्रतिबिंबोद्ग्राहितया प्रकाशकत्वम
देशोनेनैतयोः अस्वच्छतया तदुद्ग्राहित्वाभावात् पार्थिवत्वेऽप्यविशेषे मणीर्बिंबोद्ग्राहित्वान्न तु लोष्टादीनां त्र
ह्मणस्त्वीक्षितृत्वमांजसं तस्याम्नायगोनित्यज्ञानस्वभावत्वानिश्चयात् नन्वेतदेवास्यनेक्षितृत्वे नित्यस्वस्व
भावभूतस्येक्षणस्याक्रियात्वेन ब्रह्मणस्तत्प्रतिनिमित्तभावाद्धि क्रियानिमित्तस्य कारकनिबंधनेनत्वात् भावा
स्य स्यतद्विशेषस्य कर्तृत्वानिवृत्तेः सत्येत्र सस्वभावश्चैतन्यं नित्यतया न क्रियात स्यत्वनवच्छिन्नेद्विषयोपधौस्यत
न भेदावच्छेदेन कल्पितमेरस्यानित्यत्वे कार्यत्वं चोपपद्यते तथा चैवं लक्षणाईक्षणो सर्वविषयेत्र ब्रह्म
णः स्वातंत्र्यलक्षणं कर्तृत्वमुपपन्नं यद्यपि च कूटस्थनित्यस्यापरिणामिन उदासीनस्य तत्त्वमेववो
वैधा स्तवं तथाप्यनाद्यनिर्वचनीयाविद्योछित्रस्य व्यापारत्वम् अवभासत इति कर्तृत्वोपपत्तिः परैरपि च कूटस्थनि
त्यायाश्चिच्छक्तेर्द्रष्टीः प्रतिकर्तृत्वमीदृशमेवाभ्युपेयं चैतन्यसामानाधिकरण्येन ज्ञातृत्वोपलब्धेः न

हि प्राधानिकान्यंतर्बहिष्करणानि त्रयोदशास्य प्रधानस्यापि स्वयमचेतनानि तद्जनकत्वं स्वेष्वापरं वा वेदितु
मुत्सहंते नो खल्वेधाः सहस्रमपि पिधाः पंधानं विदंति च स्नुः स्मृताचेदं केन वेद्यते सरस्वतां हि मागे हशी स्वतंत्रः
कर्त्रीनैनाते षां एवं बुद्धिसत्वस्य स्वयमचेतनस्य चैतन्यसंक्रांत्यापन्नस्यैचेतनत्वात् त्वविचितिरेव ज्ञात्रीस्वतं
त्रानांतर्बहिःकरणानि अध्यसहस्वप्रतिमानि अर्स्पतंत्राणीन चास्याश्चितेः कूटस्थनित्यायाः क्रियाव्या
पारयोगः न च तद्योगेप्यज्ञात्वं त्वासायारव तामपिज्ञानाम ज्ञातात्तस्मादंतःकरणगतं व्यापारमारो
प्याचितेशक्तौ कर्तृत्वाभिमानः अंतःकरणो वा चेतन्यमारोप्यनस्य ज्ञातृत्वाभिमानः सर्वथाभवन्नपि तेष
नेदं भाविकं क्वचिदपि ज्ञातृत्वमपितु सांव्यवहारिकमेवेति परमार्थः नित्यस्यात्मनो ज्ञानं परिणामइ
ति च भेदाभेदमपाकुर्वद्भिर्यास्तं कूटस्थनित्यस्यात्मनो व्यापारवतः एवं मित्रं ज्ञानं धर्मइति चोपरिष्टाद
याकरिष्यते न स्मादेतस्मात्तो न वच्छिन्नचैतन्यं नैतत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयाव्याकृतस्याचिकीर्षितना
मरूपविषयावच्छिन्नं सन्तनं कार्यतस्य कर्त्रीश्वरो ज्ञाता सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति सिद्धं तथा च श्रुतिः
तपसा चीयते ब्रह्म ततोन्नमभिजायते इति तपसा ज्ञानेनाव्याकृतनामरूपविषयेण चीयते तद्या
चिकीर्षा यद्भवति यथा कुविंदादिरव्याकृतं पटादि बुद्धावालिख्य चिकीर्षति एवं कथमेवानुद्भूतोपधर्मो
पज्ञनेऽपचित उच्यते व्याचिकीर्षया चोपचपेसति ततोऽन्नं नामरूपमन्नमदनीयं साधारणं संसारिणां राम०

ध्याचिकीर्षितमभिजायते तस्माद्व्याकृताद्व्याचिकीर्षितान्मूर्त्तात्मकः हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशा
क्त्यधिष्ठानं जगत्सूत्रात्मा साधारणो जायते यथाऽव्याकृताद्व्याचिकीर्षितात्प्रयार्द्र वांतरकार्यं द्वितंतुकादि
तस्मात्तु प्राणात्मनः श्राख्यं संकल्पविकल्पादिव्याकरणात्मकं जायते ततो व्याकरणात्मकान्मनस आकाशा
दीनि सत्वशब्दवाच्यानि जायंते तेभ्यः स्वसमाख्येभ्यो नुक्रमेण समस्तलोकाभूभुवादयः तेषु मनुष्यादिप्रा
णिनेव सोध्रमक्रमेण कर्मणि धर्माधर्मरूपाणि जायंते कर्मसु चामृतं फलं स्वर्गनरकादि तत्र स्वानि मे
न्नियो धर्मो धर्मयोः सतोर्त्तिविनष्यतीत्यमृतं यावद्धर्मो धर्म भावीति पावत्तपः सर्वज्ञः सामान्यतः सर्वविद्वि
शेषतः यस्य भगवतः ज्ञानमयं तपः धर्मः जायासमर्पेन स्माद्ब्रह्मणः पूर्वस्मादेतत्परं कार्यं ब्रह्म किंचनाम
रूपमान्नं च व्रीहियवादि जायते इति तस्मात्प्रधानस्य सर्वमावस्त्यायो ऽभी हि सिद्धत्वा सेत्रज्ञानानां च सत्यपि
चेतनत्वे सर्गे हे विषयानी स्वरणात्मुख्यसंभवे चोपचारस्यान्याप्यत्वान्मुख्यो ह्यायथार्थोपदेशानुपप
त्तेः मुक्तिविरोधित्वाज्जीवः प्रभृतीनां च मुख्यासंभवेनोपचारात्प्रणाप्यमुक्तिसिद्धत्वान्नसंभवे चात्मा
यपाठस्यानिष्ठा यकत्वा नइहानुमुख्यस्याश्रो त्सर्गीकल्वेनातिष्ठपेस्मति संशयाभावात अन्येष्वा किरणवातस
कीर्णीश्शान्तिवासिनो ब्राह्मणाम्मनस्यापि किरातवाच त्रेबंधवे सिन्ध्वनाद्ये विद्यास चिवंजगदृ यादा
नंमुक्ति रेवसमारोपित स्यरजत स्यमरीचयपइवजलस्य एकच्छंदमाइवाद्वितीयचन्द्रस्य संतत्वे चेतनेप्रधान

परमाणवादिभिश्चाङ्गीकृतं हि तत्तत्र प्रधानं परमाणवो वा तद्व्यतिरिक्तसर्वज्ञेश्वराधिष्ठितं । तज्जगदुपादान
५८ मिति सांप्रतं तेषां भेदेन कार्यत्वात्कारणकार्ययोरभेदाभावात्कारणज्ञानेन समस्तकार्यपरिज्ञानं स्वस्म
दार्ष्टान्तिकदर्शनेनागमेन प्रसाधितत्वाद् इदं च तदनुपपन्नं साक्षाच्चैकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किंचन मृ
त्योः स मृत्युमाप्नोतीत्यादिभिर्बहुभिर्वचोभिर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रपंचस्य प्रतिषेधात् चेतनोपादानमेव ज
गत् भुजंग इवारोपितो रज्जूपादान इति सिद्धान्तः सदुपादानत्वे हि सिद्धे जगतस्तदुपादानं चेतनमचेत
नं वेति संशये पूर्वमीमांस्यते यद्यपि तु सदुपादानत्वमसिद्धमित्यत आहृतत्रेदं शब्दवाच्यमित्यादिदर्शनाप
ति सेतं तथापि यो सिता पारमार्थिकप्रधानक्षेत्रज्ञातिरिक्तईश्वरो भविष्यति यथाहुः हैरण्यगर्भा इत्यतः
श्रुतिः पठिता सदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म बहु स्यामिति च चेतनं कारणमात्मन एव बहुभावमाहृते नापि कार
णाच्चेतनाद्भिन्नं कार्यमवगम्यते यद्यप्याकाशाद्याभूतस्यभिषिक्ता तथापि तेजो यन्नामेव त्रिवृत्करणस्यापि
वेक्षितत्वात् तत्र च तेजसः प्राधान्यात् तेजः प्रथममुक्तं सदेकमेवाद्वितीयं जगदुपादानमित्यत्र श्रुतं
रमपि पठति तथान्यत्रेति ब्रह्म चतुष्पात् षोडशकलं तद्यथा प्राचीप्रतीची दक्षिणोदीचीति
चतस्रः कलाः प्रकाशवान्नाम प्रथमः पादः तदर्धं शतं पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः समुद्र इत्यपराश्चत
स्रः कला द्वितीयः पादोऽनन्तवान्नाम तथाग्निः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति चतस्रः कलाः सज्योतिष्मान्नाम राम०

तृतीयः पादः प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं वागिति चतस्रः कलाः सन्तु चेत्यर्थः आयतनवान्नाम चतुर्थः पादः तदेवं षो
डशकलं षोडशावयवं ब्रह्मोपास्यमिति श्रुतं तदेव षोडशकलं ब्रह्मेति सिद्धं स्यादेतत् ईदृशे ते रीति पाठा ह्याहातु
स्वरूपमुच्यते न चाविवक्षितार्थस्य धातुस्वरूपस्य चेतनो यातानत्वसाधनत्वसंभवइत्यत आह क्लेशेति
ति धात्वर्थनिर्देशो ऽभिमतो विषयाः रागादिविषयलक्षणात् प्रसिद्धा चेयं लक्षणा माहयन्ते रीतिवदिति यः
सर्वज्ञ इति सामान्यतः सर्वविदिति विशेषतः सांख्यीयं स्वमतसमाधानं उपन्यस्य दूषयति यदुक्तं स तथ
मेशोतिपुनः सांख्यमुच्छायथाति ननूक्तमिति दूषयन्नितरद्यीति सम्मुदाचरद्वृत्तितावत्त्वमवतिसत्वं गु
णावेषम्यप्रसंगेन साम्यानुपपत्तेन चोद्यमुक्ते न रूपेणा ज्ञानमुपपद्यते तेनस्तमसोक्तमतिविवधकार्य
स्यापि सत्त्वमेरणारूपेरा सद्भावादित्यर्थः अपि च चैतन्यप्रधानवृत्तिर्ववनो जानाति नो चाचेतनो वृत्ति
मात्रेदृष्टचेर प्रयोगइत्याह अपि च नासाक्षिकेति कथं ते हि योगिनास्तत्वोत्कर्षहेतुकं सर्वज्ञत्वमित्यत
आह योगिनां त्विति सत्वोत्कर्षोत्कर्षो हि योगिनां चैतन्यच्छायामुपकरोति नाधस्य प्रधानस्ये
त्यर्थः यदि तु कपिलमनमपहाय हिरण्यगर्भमतमास्थीयेत तत्राह यदि पुनः साक्षिनिमित्तमिति तेषा
मविहितप्रकृष्टसत्वो याहानं पुरुषविशेषस्येव क्लेशकर्मविपाकाशयापरामृष्टस्य सार्वज्ञं न तु प्रधानस्या
चेतनस्य तदपि चाद्वैतश्रुतिविरुद्धमिति भावः पूर्वपक्षबीजमनुभाषते यत्पुनरुक्तं प्रधानस्यापीति चैतन्यस्य

वा·प्र०

६०

शुद्धस्यानित्यत्वेपि दुःखरहितत्वे सदनित्यं कार्यं आकाशमिव घटावच्छिन्नमित्याभिसंधाय तावत्परिहरति दृष्टान्ताव
ष्टंभेनेति प्रतानो घटप्रकाशे सवितरीत्येतदपि विषयावच्छिन्नः प्रकाशः कार्यमित्येतदभिप्रायं वैषम्यं चो
दयति ननु सवितुरिति किं वास्तवं कर्माभावमभिप्रेत्य वैषम्यमाह भवानुत तदवच्छेदाभावं तत्राद्य इति तद
वच्छेदाभावेन तदप्रकाशयतोप्यनेन नमाभूत्साम्यं प्रकाशरूपस्यैवेत्यनेन भवन्ति त्वयैव तत्र कर्म विवक्षितं अथ च प्र
काशस्वभावं प्रत्यापत्तिस्वातंत्र्यं सवितुरिति परिहरति नास्त्यपि कर्मणीति। असत्यपीत्यविवक्षितेपी
त्यर्थः अथ वास्तवं कर्माभावमभिसंधाय वैषम्यमुच्यते न तत्रासिद्धत्वात्कर्माभावस्याविवक्षेति तत्वा
त्र कर्मणा इति परिहरति कर्मापेक्षयो क्रियेति यासां सति कर्मणि अविवक्षितेऽक तीनामुपपत्तेः तासां
सति कर्मणि विवक्षिते सुतरामित्यर्थः यत्तस्तदादिति यस्य भगवत ईश्वरस्य प्रसादात्तस्यानित्यसिद्ध
स्येश्वरस्य ज्ञानं नित्यसिद्धं भवतीति तत्किमु वक्तव्यमिति [illegible]यो जना यथाहुर्योगशास्त्रकाराः ततः प्रत्यक्चे
तनाधिगमोप्यंतरायाभावश्चेति तद्ज्ञानप्रकारस्तु भक्तिविशेषादावर्जितेश्वरस्तमनुगृह्णाति
ज्ञानवैराग्यादिनेति सवितुः प्रकाशवदिति वक्तव्ये नो नित्यस्य कारणानपेक्षं स्वरूपेणेत्याव्यतिरे
कमुखेनाप्याह अपि चाविद्यादिमत इत्यादि आदिग्रहणेन कामकर्मादयः संगृह्यंते तेन ज्ञानप्र
तिबंधरहितस्येति संसारिणां वक्तव्ये नो नित्यज्ञानत्वेप्यपि अविद्यादयः प्रतिबंधकारणानीति संनिन राम०

त्वीश्वरस्याविद्यारहितस्य ज्ञानप्रतिबंधाकारणासंभव इति भावः नन्वस्य कार्यमावरणाद्युपगमो विघ
तेऽनादित्वादिति भावः अपाणिपादो ग्रहीता अग्राह्यो जवनो वेगवान् विहरणवान् ज्ञानबलेन किंपा १२१
प्रधानस्य त्वचेतनस्य ज्ञानबलाभावान्न जगत्क्लृप्तेऽसमर्थः। अतिरोहितार्थमन्यत्। स्यादेतत् अना
त्मनि व्योम्नि घटाद्युपाधिकृतो भवत्ववच्छेद इव विभ्रमो न त्वात्मनि स्वभावसिद्धप्रकाशे स घटते इत्यत
आह इष्यते चात्मन एव स तदिति अभिनिवेशोऽभिमानो मिथ्याबुद्धिमात्रेणापूर्वे रोति अनेनानादि
ता दर्शिता मात्रग्रहणेन विचारासहत्वेन निर्वचनीयता निरस्ता परिशिष्टं निगदव्याख्यातं तत्वि
षयमोक्षोपदेशादिति शेषः कोऽन्तरत्वेन वा स्यात् येन वा प्रधाननिराकरणार्थं सूत्रांतरं शंकामुन्म
थ्य ऽक्कास्यारेतद्दृष्टेव त्यौ स्मितं तच्चेन प्रथमं सूत्रमतः पाशकां श्वेतकेतुं आह पिनुमिति तत्त्वबहुप्र
धानमेव स्थूलं तया आत्मत्वेन ग्राह्यते श्वेतकेतुः अरुंधतीमिव तारां सूक्ष्मां दर्शयितुं तत्सन्निहि
तां स्थूलतारकां दर्शयति इयमसावरुंधतीति अस्यांश कायामुत्तरे हेयत्वावचनाच्चेति सूत्रे च
कारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तच्चानुक्तं भाष्य उक्तं अपि च जगत्कारणं प्रकृतस्वेपि तो तस्य निरुक्तं कुर्वती श्रु
तिः चेतनमेव जगत्कारणं ब्रूते यदि स्वशब्द आत्मवचनः तथापि चे ~~तन्नकारणप्रकृतेस्य चेतीम~~

वा·प्र०
६१

स्मृतेरनंतुर्वेषी श्रुतिः चेतनमेव जगत्कारणं ब्रूते यदि स्वशब्द आत्मवचनः तथाविधेत्वन स्य पुरुं बा
स्याचेतनप्रधानत्वानुपपत्तेः यद्यात्मीयवचनः तथाप्यचेतनेपुरुषार्थतया आत्मीयेपि चेतनस्य प्रल
यानुपपत्तेः नहिमृत्पात्राघटः आत्मीयेपि याघासि प्रलीयते अपितात्मभूतायां मद्येवन चरन्तनघना
त्मभूतेहयास्ति तिप्रलीयतेकिं त्वात्मभूतायां प्रकावेवेत्याह स्वाप्यायात्यतिसामान्यतुगतिरवगतिः तो
किंतु समन्वयपस्य वैतियथाहितावत्किं क्रिकाणां समयमेदेषु परस्परपरांहताथतानैवं वैदांतेषु परस्पर
परांहतिरपितु तेषु सर्वत्र जगत्कारणचैतन्यावगतिः समानेति चेत्सुरादीनामिव रूपादिष्विति
यथाहि सर्वे पाचक्षुरूपमेव ग्राहयति न पुनर्रसादिकं कस्यचिद्दृशेयति कस्यचिद्रूपमेवं रसं ना
दिष्वपि रसादिषु गतिसामान्यं दर्शनीयं श्रुतत्वाच्चेत दैक्षते तत्तेजोसृजत इत्यादि चेतनमात्रे जगत्कारणस्य श्रुतत्वं न
तु सर्वविषयं जगत्कारणसंबंधितया नुजरथात्तस्य विषयमवगतं ब्रह्मताभवतारोपनिषदि सर्वज्ञ ईश्वरो ज
गत्कारणमिति श्रुत्यंताद्रूक्तमितिविशेषः ॥ उत्तरसूत्रसंदर्भमाक्षिपति जन्माद्यस्य यतइत्यपारस्ये ति
ब्रह्मजिज्ञासितव्यमिति हि प्रतिज्ञानेन ब्रह्मशोस्येकं गन्यं शास्त्रं च सर्वे तेसर्वज्ञो जगदु [illegible] रम

तिप्रलमकारणो ब्रह्मणपि व प्रमाणं न प्रधानादाविति तस्मापतो व्यक्तत्वादित्तं न चास्तिकाश्चिद्वेदांतभागो
रूम पर्द्विपरीतमप्यपिबोधपेद्दिति च गति सामान्यादित्यकं न त्विमपरमवाशिष्यते पदर्थेमुत्ररसूत्र स्या
वधतारः स्यादितित्तत्किमुत्थानमिति किमाद्ये पेसमाधजेउच्यते द्विरूपंहीति पघपितत्व तोतिरस्तस्म
स्तोपा[illegible]क्षिरूपंब्रह्म तच्छ्यापिनतेन रूपेणाशकामुपदेष्टुमिति उपहितेन रूपेणोपदेष्टव्यमिति तत्रक्षाचि
दुपाधिर्विवक्षितस्तदुपासनानि चकर्तिविरम्भार पार्थीनि मनोमात्रसाधनतपात्रपठितानि कानिचित्क्र
मसमुत्रपृथौति कानिचित्कर्मसमृध्यर्थानि कानिचित्पुनरुक्तो यदुपाधिरविवक्षितो पृथात्रैवात्रमपादय आ
त्मसम्पन्नाय च कोशाः तदेवं कस्मिंस्तूपाधिर्विवक्षितः कस्मिन्नेति नाद्यापि विवेचितं तथा गतिसामान्यमपि
सिद्धवदुक्तं न त्वद्यापि साधितं न दृश्यमुत्तरग्रन्थसंदर्भोरंभः स्यार्थः स्यादेतत् परस्यात्मनस्तत्तदुपाधिभेदविशि
ष्टस्याप्यभेदात्कथमुपासनाभेदः कथं च फलभेद इत्यथेत आह एक एवात्मेति रूपाभेदेप्युपाधिभेदादुपाहि
तभेदादुपासनभेदः तथा च फलभेद इत्यर्थः कामक्रतुः संकल्पः ननु पृथक आत्मा कूटस्थो नित्यो निरतिशयः
सर्वभूतेषु गूढः कथमेतस्मिन्नभूताभूपेतारतम्यकं न परम्यत आह यद्यप्येक एवात्मेति यद्यपि निरतिशयमेकमे
वरूपमात्मनः सैश्वर्ये च ज्ञाने चानेकस्थानत्वाप्यवविधानमः समाहृतं तेषु तेषु प्राणाभृद्देहेषु घ्राविरसदिवक्ष

वा०प्र० चित्सदिति तेनाप्रकृष्टमिव प्रकाचित्प्रकर्षवत्प्रचिदस्तं तत्प्रकर्षवदित्येव भासमानेन तत्कस्य हेतो
६२ र्विघातमसः प्रकर्षेतिकर्षतारतम्यादिति यथोत्तमप्रकाशः सवितादित्यघुमंडलमेकरूपेणैव प्रकाशे स
नापूरयन्नपि वृक्षसुप्ते प्रकृष्टप्रकाशइव शरदि नु प्रकृष्टप्रकाशवेद्वे प्रथते न तथेदमयीति सर्वेप्सितोपा
धिसंबंधमुपास्यत्वेन निरस्तोपाधिसंबंधं ज्ञेयत्वेनेति ॥ आनंदमयोऽभ्यासात् ॥ अत्र प्रथमं तावदेकदे
शिमतेनाधिकरणमारचयति तैत्तिरीयकेऽन्नमयमित्यादि गौणप्रवाहपातेऽपि युज्यते मुख्यमीस्तं
मुख्यत्वेऽभ्यस्यैव आपद्यते विशिषिका आनंदमय इति हि विकारे प्राचुर्ये मयट् स्वार्थत्वामि
ति विकारार्थे नेत्रानंदमयस्यैव प्राधान्यं तथा वक्तृ दक्षिकारे पठितमभ्यासमानंदपदं तद्बुद्धिमादधत्त्रसे
वानंदमयस्याभ्यास इति युक्तं ज्योतिष्टोमाधिकारे वसंते वसंते ज्योतिषेति ज्योतिःपदमिव ज्योतिष्टोमाभ्यासः
आत्मविशेषविधिपरः अपि च सा साक्षादानंदमयात्माभ्यासः अस्यैतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामती
ति पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति यत्तूक्तमन्नमयादीति न हि मुख्यार्थं धत्ते दर्शनं तत्तदमुख्यार्थं धत्ते द
र्शनं प्रायपठितमप्यमुख्यार्थं धत्ते दर्शनं भवति नारद्धोत्पूर्वदर्शनान्नामत्वपदर्शनात्तु गुरोपनत्तु नहि
तो क्षितेति चेत् इहाप्यानंदमयादांतरस्यात्मस्याध्यवसानात् तेस्यत्वेन ममयत्वादिसर्वांतरत्वश्रुतेः तन्मये राम०

धीऽन्नमयादिपदप्रवाहपतितादानंदमयपदमपि विकारार्थमेवेति युक्तं ॥ न च प्राणमयादिषु विका-
रालाभे मयटः स्वार्थिकोऽमयडिति युक्तं ॥ प्राणपुरुषविधत्वचिन्तायां भवति प्राणादिविकारो हि
तथा ऽन्नमयविकारेण न च सत्यपि स्वार्थिकत्वमुक्तिं चतुःकोशान्तरत्वेन न सर्वान्तरत्वोच्यते।
प्रियादिभागी शारीरो जीवो ब्रह्मत्वेन पृच्छ्यते न च सर्वान्तरतमात्र लेखानंदमयं न जीव इति सा-
धितेन ह्यानन्दमय अतिरानंदमयस्य सर्वान्तरत्वं तेनापि तत्त्वमन्नमयादिकोशानुवृत्यान्तर-
तोऽन्नानंदमयको ऽयस्मात्तस्मादन्यस्यान्तरस्याश्रवणाद् प्रथमेव सा को तर इति युक्तं ॥
पदपेक्षितं पश्चान्तरत्वश्रुतेन तस्मादेवान्तरे भवतीनतिदेवदत्ते न लवानि तत्को स-
र्वान्तःस्थितं हृदयादीनां प्रतिबलमानुमतीयते सिद्धसमानतोऽन्यां पान्तर मयेऽपि
एवमानंदमयोऽप्यन्नमयादिभ्योऽन्तरत्वेन तु सर्वस्मान्नान्तरः कल्पत्वत्रसत्त्वः प्रिया-
द्यवयवयोगोऽनापि शारीरत्वं पृच्छ्यते इति संसारिण्येवानंदमयपदमिति न पुच्छमेवान्नो-
पासत्वेन विवक्षितं न तु ब्रह्मस्वरूपं प्रयत्नेनेति पूर्वपक्षः ॥ अपि च पुच्छत्वात् ब्रह्मणो
नापि मयपट् तस्यापि संसार्यर्थानानंदमयो न तु ब्रह्म अन्नानंदमयापेक्षया तु पंहि तु
परीतद्युःसंसारेव संसर्ग भवति न तु तदर्थान्तरसंभवेन न च परमात्मनो मनागापि दुःखः

५ ५

६२ स्वसंभवः ज्ञानं दैवं रसत्वादित्याह न च स्पशरीरस्य स्वतः इति ॥ अशरीरस्य पुनरपि
यसंसर्गो मनागपि नास्तीति प्रादुर्भावादिस्मयपद नोभवंत्येते दुस्पर्शः ॥ उच्यते ज्ञा
नेद्रमयाव यदस्यता बहुलक्षणः । पुरुषस्यांगतया नप्राप्नोत्युपमामपि तु ज्ञानं ॥
कृतः तत्र भक्तिरूपः ॥ ५८

वसानात्वादर्थ्यं तुल्यं प्रियाद्यवयवयोगश्शारीरत्वे च तद्देगे आख्याते तन्माध्येरासमाहिते प्रियाद्यवयव
योगवत्त्वदुःखलत्वयोगोऽपि परमात्मन्योयाधिकउपपादितः आनंदमयइतिप्राचुर्येवेतामयटउपपा
दितेति अपिचमंत्रब्राह्मणयोरुपयोगाप्रभृतयोः संप्रतिपत्तेब्रह्मैवानंदमयपदार्थः मंत्रेहि पुनः पुनरसौ
तरआत्मेतिपरब्रह्मणापतरप्रवणान्नस्यैवचात्मांतरआपन्ना आनंदमयइतिब्रह्मणोप्रत्यभिज्ञानात्परब्रह्मैसे
वानंदमयमित्याह सूत्रकारः। मांत्रवर्णिकमेवच गीयते। मांत्रवर्णिकमेवचपरं ब्रह्मणोत्राप्यानंदमयइतिगी
यतेइति अपिचानंदमयप्रकरणस्यशारीरकस्यचैतन्यैः प्राकृतस्यस्वभूतत्वश्रवणात्बुद्धस्यामितिचस्त्ययमानानां
स्तुत्युरानंदमयाद्भेदश्रवणाद्धानंदमयः परस्येत्याहसूत्रेनेतरोपपत्तेः नेतरोजीवआनंदमयस्तस्यानुपपत्ते
रितिभेदव्यपदेशाच्चरसः सोरसंह्यानंदमयआत्मारसंह्येवायंलब्ध्वानंदीभवतीति सोपजीवात्मनोलब्धा
वआनंदमयस्यचलब्धृतानाभेदउपपद्यते तस्मादानंदमयस्यजीवात्मनोभेदेपरब्रह्मत्वंसिद्धंभवतीतिचोरप
तिकथंतर्हितिपदिनत्वब्रह्मलब्धव्यः कथंतर्हिपरमात्मनोवस्तुतोभिन्नेनजीवात्मनापरमात्मालभ्यतइ
त्यर्थः परिहरंतिवादंतथापीतिसत्यंपरमार्थतोभेदएवविद्यारोपितंभेदमुपादायलब्धृलब्धव्यभावउप
पद्यतेजीवोऽविद्ययापरब्रह्मणोभिन्नोदर्शितः ननुजीवादपितथाचानंदमयशब्देलीनोनजीवस्यावि

घपादिस्वतोभेदोदर्शित इतिनचलछलब्रह्ममात्रइत्यर्थः भेदाभेदौचनजीवब्रह्मणोरित्युक्तमथसानंदसा
देनघयायपरमेश्वरांशिन्वान्नोजजीवात्माद्रष्टानभवतिएवंचजीवात्मनोद्रष्टुर्नेभिन्नः परमेश्वरइतिजीव
स्यानिवार्यत्वेपरमेश्वरोप्यनिवार्यः स्यात्तथाचनवरक्तस्सोलिप्तआह परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पितादि
तिरजतेहिसमारोपितेनश्शुक्तितोभिद्यतेनाहितुद्वेरेनाभेदेनवाशक्यंनिर्वक्तुंशुक्तिरूपपरमार्थसतीति
वेचनीयानिर्वचनीयाद्रजताद्भिद्यतएवअत्रैवरूपमात्रेद्रष्टांतमाहयथामायाविनइत्यिप्ततद्यपरेतोषे
रागात्मनस्वरूपद्रष्टांतमाहयथावाघटाकाशादित्निशेषम~~तिशेषम~~तिरोहितार्थस्वमतपरिग्रहार्थमेव
करदेशीमतंदूषयतिरदंत्विहैवक्तव्यमितिएषतावदृत्तगोर्यद्ब्रह्मपुछंप्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दात्मतोयतेवि
श्रुद्धेब्रह्मार्थिकंतत्वानंदमयश्वाहतः तत्रकिंपुछपदेनमन्निव्याहारादन्यत्रमयादिषुचास्यावयवपरत्वे
नप्रयोगादिहाप्यवयवपरत्वात्पुछपदस्यतत्समानाधिकरणेब्रह्मपदमपिस्वार्थत्यागेनकथंचिद
प वयवंव्याख्यापयतामानंदमयपरमन्नमयादिविकारवाचिप्रायपठितेविकारवाचिवाक्यचेतित्प्रचुरा
नंदवाचिवाक्यलिरपपर्यसिद्धंकपाचिद्धात्मब्रह्मणोव्याख्यापयतामानंदमयाभ्यासेनचप्नोतियद राम ०

५ ब्रह्मपदं आनंदमयपदं आनंदपदमिति त्रित्रितयपले घनं त्वधिकं ५
नेवज्योतिष्टोमत्वमानंदमयपोलस्य तांऽतावदानंदमयपदं विकारार्थमस्तु ब्रह्मपदं च ब्रह्मण्येव स्वार्थे
स्तु आनंदाभ्यासस्तु स्वार्थे पुच्छपदस्मान्नमवयवप्रायपलिखितमधिकरणपरतया व्याख्यायतामिति चे
न्न पुच्छपदस्यवविशंकैवतु तत्र प्रायपाठपरित्यागो मुख्यत्रितयपले हानं पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य
बाधेन पुच्छपदे हि वा द्वलधौ मुख्यसत्वम् आनंदमयावयवे गौणमेवेति मुख्यशब्दार्थलंघनमवयव
परतायामधिकरणपरतायां च तुल्यं अवयवप्रायपलेखबाधश्च विकारप्रायपलेखबाधेन तुल्यः ईसा
धीयान्तस्मान्मुख्यात्रितयपलंघनान्पूर्वपक्षः मुख्यत्रयपानु गुरपेन न्यायस्योक्तः अपि चानंदम
यपदस्य ब्रह्मार्थत्वे ब्रह्मपुच्छमिति न समंजसं नहि तदेवावयव्यवयवश्चेति युक्तं आधारपरत्वे च
पुच्छशब्दस्य प्रतिष्ठेत्येतदप्युपपन्नतरं भवति आनंदमयस्यचांतरत्वमन्नमयादिकोशापेक्षया ब्रह्म
णस्त्वांतरत्वमानंदमयापेक्षयैवगम्यतइतिनश्लोक्तं एवंचान्नमयादिवदानंदमयस्यापि पा
युग्मयवयोयुक्तः वाक्यस्य न साणो चरेतु परब्रह्मणः फपाधिमेतन्नौव्याप्रियाद्यवयवयोगं प्राचुर्यं च कृ
शेनवा ख्यापतां तथा च मांत्रवर्णिकस्य ब्रह्मणः शास्त्र ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानस्याभिधानात्त

वा.प्र०
६४

त्तस्यैवाधिकारेणानंदमयस्येति सोकामयतेत्यर्धर्चः तपोब्रह्मविषया नानंदमयविषया इत्यर्थः संस्तेयः
सन्नमन्यत सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानीति वेदस्तत्र पोर्विरोधे गुणत्वन्याय्यकल्पनेति सूत्रार्थः प्रथाने
तमानि आनंदमयशब्देन तद्ब्रह्मकास्थं ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्येतद्गतं ब्रह्मपदमुपलक्ष्यते इत्युक्तं भव
ति आनंदमयेत्यादिवाक्ये यत्ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मपदं तत्स्वप्रधानमेवेति यत्तु ब्रह्माधिकरणमि
तिवक्तव्ये ब्रह्मपुच्छमित्याह इतितत्कस्य हेतोः पूर्वमवयवप्रधानप्रयोगात्तत्प्रयोगस्यैव बुद्धौस्
धा त्रिधाऽपनाततेनापि चाधिकरणालक्षणोपपत्तेरिति मां त्ववार्षिकमेव चगीयते यत्सत्यं ज्ञानमित्या
ना दिमांमंत्रमवेर्णन ब्रह्मणोक्तं तदेतद्रूपायभूतेन ब्राह्मणेन स्वप्राधान्येन गीयते ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति अ
वयवत्वचनत्वेत्वस्य मंत्रप्राधान्यं ब्राह्मणोत्वप्राधान्यमिति उपायोपेयपोर्मंत्रब्राह्मणपोर्विप्रति
उ अनीपत्तिः स्यादितिनेतरोधः पचेअत्रैव तत्स्थाद मयरतिभाष्यस्थाने ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेतिपदेन वेभेद
व्यपदेशाद्वात्रापीत आनंदमय इत्यस्य चानंदमयाधिकार इत्यस्य च भाष्ये स्थाने ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे स्य
~~तिष्ठेतिपदेव वेभेदव्यपदेशाद्वात्रापीत आनंदमय इत्यस्य चानंदमयाधिकार इत्यस्य चभाष्य~~
~~स्थाने ब्रह्मपुच्छं प्रति~~ति च ब्रह्मपुच्छाधिकार इति च पठितव्यं कामाच्च नानुमानापेक्षा अस्मिन राम०

+ स्य शुले पुच्छं कावत्ने स्मर्भ्येतद् इदंसर्वमसृजत यदिदं किंचेति श्रुत्या न ह्यानेन समविकारावयवो ब्रह्म विकारः स्यान् सर्वस्य कारण ॥२

स्य चतद्योगशास्ती त्यन योरपि स त्र पोभोष्य श्रानंदमयस्याने ब्रह्मपुच्छपाठोद्दृष्टव्यः तद्धेतुव्यपदे
शाच्च विकारस्यानंदमयस्य ब्रह्मपुच्छमवयवश्लोकथं स्यावस्य स्वविकारत्वात स्वस्वस्यानंदमयप्र+
तामुपपद्यते तस्मादानंदमयपु विकारावयवो ब्रह्मेति तत्त्वेवं पो यानंदमयोविकार इह नोपास्यत्वे
न विवक्षितः किंतु स्वप्रधानमिह ब्रह्म पुच्छं ज्ञेयत्वे नेति सिद्धं ॥ अंतस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ स्मिन्नधिक
रणेऽत्रयास्तसमस्तविशेषत्वे ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमुपायतामात्रेण पंचकोशादुपाधय स्त्विष्टाना नन्तु विक्षे
ताव्रत्मैव तु प्रधानं ब्रह्म पुच्छं प्रति बुद्धि निर्ज्ञेयत्वे नोपास्ते मिति निरणीतं सम्प्रति तु ब्रह्म विवक्षितो
पाधिभेदमुपास्यत्वेनोपदिश्यते ननु विद्याकर्मातिशयत्वं ब्रोल्कर्षो जीवात्मादिः स्यपेक्ष्वे हनीय
इति निरणीयते तत्रमर्यादाधाररूपारति संसारित्वि परेननु तस्मादुपास्यसंसारीकमेनधिकृतोरवि:
हिरण्यश्मश्रुरित्यादि रूपमत्र वर्णात पसो नगदित्य पुरुषो नरा। सेरगीति चाधारश्रवणाद्ये चामुष्मा
न् रोचोलोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यैश्वर्यमर्यादा श्रुतेः स्मृतं संसायैवकार्यकरणसंघातात्तको हरूपा
दिसंघेत्र इहो यास्यो न तु परमात्मा अशब्दमस्पर्शमित्यादिश्रुतिभिर्पात्तसमस्तरूपः स्व महि
म्नो तादिश्रुतिभिरपाकृताधारश्रव एषसर्वेश्वर इत्यादिश्रुतिभिर्धिगतनि[illegible]मेयारैश्वर्यश्रवणाच

या॰प्र॰

६५

उपास्यत्वेनेह श्रुतिपातियत्नुं सर्वपाप्मविरहश्चादित्यपुरुषे संभवति शास्त्रवश्यमनुष्याद्यधिकारत्वया
देवतायाः पुण्यपापयोरनधिकारात्रूपवत्त्वात्स्य यथानुपपन्नाच कार्यकरणात्मके जीव उपास्यत्वेन वि
वक्षितेय न्नविरुणाघात्मकत्तपास्यसर्वात्मित्वं श्रूयते तस्मादादित्यपुरुषस्यैव स्तैस्क जिगीति आदित्यपु
रुष एवोपास्यो न परमात्मेति स्व प्राप्ते अनाधारत्वे च नित्यत्वं सर्वगतत्वं च हेतुः अनित्यं हि कार्यं कार
णाधारमिति नानाधारं नित्यमप्यसर्वगतं यत्तस्मादधरभावेनावस्थितं देवतस्योन्नरस्याधार
इति नानाधारं तस्मादभयमुक्तं सर्वप्राप्ते अभिधीयते अंतस्तद्धर्मोपदेशात् सार्वात्म्यसर्वदुरितविरहाभ्या
मिहोच्यते ब्रह्मैव व्यामिचारिभ्यां सर्वहेतुर्विकारवत्नामनिरुक्तेन हि सर्वेयामपादानं न पास्योदयेउ
च्यते न चादित्यदेवतायाः कर्मानधिकारेपि सर्वपाप्मविरहः प्राग्लवीयधर्मो धर्मरूपपाप्मसंभ
वे सति न चैतेषां प्राग्भवीयो धर्म एवास्तिन पाप्मेति सांप्रतं विद्याकर्मोतिशयसमुदाचारे पित्र्यना
दिभवप्रपरंपरोपार्जितानां पाप्मनामपि प्रसुप्तानां संभवान्न चक्षुः तिप्रामाणप्रादित्यशरीराभि
मानिनः पाप्मविरहइति पुनक्तं ब्रह्मविषयत्वेनाप्यस्याः प्रामाण्योपपत्तेः न च विनिगमनहेत्वभावः
तत्र सर्वपाप्मविरहे स्वभूयो ब्रह्मण्येव श्रवणात् तस्यैव चेह प्रत्यभिज्ञानस्य विनिगमनाहेतोर्वि एम॰

भ्र॰प्रो॰१

घमानत्वादयं च सार्वात्म्यं जगत्कारणस्य ब्रह्मणस्सर्वोपपद्यते कारणाद्धि भेदात्कार्यजातस्य ब्रह्मणश्च
जगत्कारणत्वात् आदित्यशरीराभिमानिनस्तु जीवात्मनो न जगत्कारणत्वं न च मुख्यार्थसंभवे प्राश
स्त्यलक्षणापास्तोऽर्थस्तथा पुरुषरूपवत्त्वं चास्य परानुग्रहाय कायनिर्माणेन वा तद्विकारत्वाद्वा सर्वस्य
कार्यजातस्य विकारस्य च विकारवतोऽनन्यत्वात्तादृशरूपभेदेनोपदिश्यते यथा सर्वगन्धः सर्वरसः इ
ति न च ब्रह्मरूपनिर्मितं मायारूपमनुवदन्नु शास्त्रमशस्त्रं भवति अपि तु तत्कुर्वदिति च। नाशास्त्रत्वप्रसं
गः यत्र तु अशेषनिरस्तसमस्तोपाधि ब्रह्म ज्ञेयत्वेनोपदिश्यते तत्र शास्त्रमशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमि
त्यादि प्रवर्तते तस्माद्रूपवत्त्वमपि परमात्मन्युपपद्यते एतेनैव मपोदाधारभेदो व्याख्यातो अपि चादि
त्यदेहाभिमानिनः संसारिणो न तमोऽभिभेदेनोक्तः स एवान्तरादित्यस्थं तं क्लिसाम्येन प्रत्यभिज्ञापमानो
भवितुमर्हतीति तस्माज्ज्येष्ठ न सेन यद् इति धर्वंबंवतो विभूतिमंतं इति यावत् कस्मात्पुनर्भूतिमत्त्वं परमेश्वर
परिग्रहे घटत इत्यत आह यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वमिति सार्वात्म्यकत्वेपि विभूतिमत्त्वे च परमेश्वरस्वरू
पाभिव्यक्तिः न तु विघातमः पिहितपरमेश्वरस्वरूपेषु विभूतिमत्त्विरपर्थः लोककामेशित्वमपीति।
अतं तत्पाराध्यमायेनतिरं कुशमैश्वर्यमित्यर्थः ॥ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ सर्वस्मिन्नेवाधिकरणे ब्रह्मणो

वा·प्र

साधारणधर्मदर्शनाद्विवक्षितोपाधिनोऽस्यैवोपासनानन्त्वादित्यशरीराभिमानिनो जीवात्मन इति निरूपितं द्रा
नीत्वसाधारणधर्मदर्शनात्तदेवोद्गीथे संपाद्योपास्यत्वेनोपदिश्यते न भूताकाश इति निरूप्यते तत्राकाशशब्द
६६ लो हो ज्ञाचेति किं मुख्याकाशपदानुसारेणास्यैकस्य कार्यगतिरिति च स्य वोऽणिह वा इमानि भूतानीति च आपा
तितिचयरायणामिति च कथंचिद्व्याख्यायवोंतां उतैतदनुरोधेनाकाशशब्दो भक्त्यापरमात्मनि व्याख्यायताभि
तित्र प्रथमत्वात् प्रधानत्वादाकाशं मुख्यमेवनः तदानुरूप्येनान्यानि व्याख्येयानीति निश्चयः अस्य लोक
स्य का गतिरिति प्रश्ने जैवलिरा आकाश इति होवाचेत्याकाशस्य गतित्वेन प्रतिपादिता पापाधान्या सर्वाणि ह
वेत्यादीनां तद्विशेषणानां गुणतो दुर्गोत्वात्माप्यकल्पनेति बहूनामप्यर्थप्रधानानि प्रधानानुरोधेन नेतव्या
नि अपि चाकाश इतिहोवाचेत्यत्र प्रथमावगतमाकाशमनुपजातविरोधितेन दनुरन्याबुद्धौ पश्चादे
व तद्रेकवाक्यगतमुपनिपतति तत्रदुपजातविरोधितदानुगुण्येने पव्यवस्थानमर्हतीति न च इहाचिदाकाश
शब्दो भक्ता ब्रह्मणीयमुक्त इति सर्वत्र तेन तत्परेण भवितव्यं न हि गंगायां घोषइत्यत्र गंगोपदस्वमनुपपत्त्याती
रपरामितियावद्दांसिगंगापामित्यत्राप्युते न तत्परेण भवितव्यं संभवे श्रोत्रभयत्र तुल्यः न च ब्रह्मण्यथाकाशश
ब्दोमुख्योऽग्नेकार्यत्वस्यामप्यत्वात् भक्ताचब्रह्मणिप्रयोगदर्शनोपपत्तेः लोके चास्यन भक्तिनिरूढत्वात् राम०

सर्वैकत्वाच्चवैदिकार्थप्रतीतेर्वैपरीत्यानुपपत्तेः तदानुगुण्येनचसर्वाणिहवेत्यादीनिभाष्यकृतास्वयमेव
व्याख्यातानितस्मादुक्ताकाशमेवात्रोपास्यत्वेनोपदिश्यतेनपरमात्मेतिप्राप्तमेवंप्राप्तेभिधीयते आकाशशब्देन
ब्रह्मणोग्रहणंकुतस्तल्लिंगात्। सामानाधिकरण्येनप्रश्नप्रतिवाक्ययोः पौर्वापर्यपरामर्शात्प्रधानत्वेपि
गोसातापद्यप्याकाशपदंप्रधानार्थंतथापिपरत्वे दृष्टतदेवप्रतिवक्तव्येनखलुअनुक्तंजः आम्नात्दृष्टकोविद
नाशचष्टेतदिहास्यलोकस्यकागतिरितिप्रश्नोदृश्यमाननामरूपप्रपंचमात्रविषयइतितदनुरोधाद्यस्यस
र्वस्यलोकस्यगतिः सएवाकाशशब्देनप्रतिवक्तव्यः नचभूताकाशंसर्वस्यलोकस्यगतिः तस्यापिलोक
मध्यपातित्वात्तदेवनस्वस्यगतिरित्यनुपपत्तेः नचोत्तरेभूताकाशग्रहणादुक्ताकाशकार्यमेवदृष्टमितियु
क्तंप्रश्नस्यप्रथमज्ञानस्यानुपजातविरोधिनोलोकसामान्यविषयस्योपजातविरोधिनोत्तरेणाहेकोचानु
पपत्तेस्तदनुरोधेनोत्तरव्याख्यानात नचप्रश्नेनपूर्वेपस्वरूपेणाव्यवस्थितार्थेनव्यवस्थितार्थमुत्तरं
शक्यंनियन्तुमितियुक्तं तन्निमित्तानामज्ञानसंशयविपर्यासानांअनवस्थानेपितस्यस्वविषयेव्यवस्थाना
त् अन्यथोत्तरस्यानालंबनत्वापत्तेः वैयधिकरण्यापत्तेर्वा अपिचोत्तरेपिबहुसमंजसं तथाहि सर्वाणि
हवाइमानिभूतान्याकाशादेवोत्पद्यन्तेइतिसर्वशब्दः कथंचिदन्यविषयोव्याख्येयः एवमेयकरोप्यसमंजस

वा॰प्र

६१

नखल्वयमाकाशएवकारणमपितुतेजोपिसर्वमन्त्र॰स्यनाकाशएवकारणमपितुपावकपाथसीवक्ष
पिमूलकारणविवक्षायान्तुब्रह्मणएवावधारणंसमञ्जसंनसमञ्जसंतुभूताकाशएवंसर्वेषांभूतानांलयो
ब्रह्मणएवसंवेसर्वेभ्योज्यायस्त्वंब्रह्मणस्यैवपरमयनंब्रह्मैवतस्मात्सर्वेषांलोकानामितिप्रश्नेनोपक्रमा
दुनेरेचतज्जदसाधारणब्रह्मगुणपरामर्शोत्पद्यापाद्यगतेःपरमयनमित्यसाधारणब्रह्मगुणेषुसंहा
राद्रूपसीनांतुम्हतीनांत्रनुग्रहायत्पत्नेदेकंकुलंस्यार्थेइतिवद्दरमाकाशपरमात्रमसमंजसमक्त
एतावताहिबहुसमंजसंस्यान्नचाकाशस्यप्राधान्यमुत्तरेकिंतुपद्वार्थत्वात्तदुक्तस्यलोकसामान्यगतेष्व
ष्टत्वात्परापुराणमितिचतस्यैवोपसंहाराद्ब्रह्मैवप्रधानंतथाथचतत्स्थंसद्दाकाशपदंप्रधानार्थंभवति
नान्यथातस्माद्ब्रह्मैवप्रधानमाकाशपदेनेहोपास्यत्वेनोपक्षिप्तंनभूताकाशमितिसिद्धं।अपिचास्यैवो
पक्रमेश्रुतंवस्तुकिंलसामेत्यंतवत्त्वदोषेणशालावत्यस्येतिनचाकाशशब्दस्यगौणत्वेपिविलंबितप्रतिपत्तिः
शब्दस्यतत्पर्यायस्यचप्रयोगप्राचुर्याद्दृत्येताभ्यासेनापिमुख्यवत्प्रतिपत्तेरविलंबेविनादितिदर्शना
र्थंब्रह्मणिप्रयोगप्राचुर्यंवैदिकंनिदर्शितं।भाष्यकृतातत्रैवचप्रथमावगतानुगुण्येनोत्तरंनीयतेय
त्रतत्रान्यथाकरणंशक्यंयत्रतुनशक्यंतत्रोत्तरानुगुण्येनैवप्रथमंनीयतेइत्याहवाक्योपक्रमेपीति॥ रम॰

तस्यैव प्राणः॥ उद्गीथे या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता इत्युक्तमुपक्रम्य पृच्छ्यते कतमा सा देवतेति प्राण इति होवा
ता चोषस्तिमाख्यायमानः उद्गीथोपासनाप्रसंगेन प्रस्तावोपासनमप्युक्तमित्युद्गीथ इत्युक्तं भाष्यकृता प्र
स्ताव इति हि साम्नो भक्तिविशेषस्तमन्वायत्ता अनुगता प्राणो देवता अत्र प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वायुवि
कारे च दर्शनात्संशयः किमयं ब्रह्मवचन उत वायुवचन इति तत्रातस्यैव ब्रह्मलिंगादेव प्राणोऽपि ब्रह्मैव न
वायुविकार इति युक्तं यद्येवं तेनैव गतार्थमेतदिति कोऽधिकरणस्यारंभार्थः तत्रोच्यते अर्थैक्येऽप्येकग
म्ये हि श्रुतिमेवाद्रियामहे मानांतरावगम्ये तु तद्वशात्त्र ह्यवस्थितिः ब्रह्मणो वा सर्वभूतकारणत्वमाका
शस्येव वाय्वादिभूतकारणत्वं प्रतिनागमाहते मानांतरं प्रभवतीति तत्र पौर्वापर्यपर्यालोचनया पत्राध्ये
समंजस आगमः स एवार्थस्तस्य गम्यते तत्र दृश्यते चेतरे इह तु संवेशनोद्गमने भूतानां प्राणं प्रत्यु
च्यमाने किं ब्रह्म प्रत्युच्येते आहो वायुविकारं प्रतीति विषये यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वाग
प्येतीत्यादिकायाः श्रुतेः सर्वभूतसारेन्द्रियसंवेशनोद्गमनश्रुतिप्रदर्शनद्वारा सर्वभूतसंवेशनोद्गम
नप्रतिपादिकाया मानांतरलब्धसामर्थ्याया बलात्सर्वसंवेशनोद्गमनेऽपि वायुविकारस्यैव प्राणस्य
न ब्रह्मणः अपि चात्रोद्गीथप्रतीहारयोः साम्यभंगो ब्रह्मणोऽन्येऽप्यादित्यान्ने च देवते अभिहि

११

बा.प्र०

तेकार्यकारणसंघातरूपेणतत्साहचर्यात्प्राणोपिकार्यकारणसंघातएवदेवताभवितुमर्हतीतिनिरस्तोप्युपम

६८ र्थईक्षत्यधिकरणेपूर्वोक्तिःएवंपक्षेहेतुत्वेनोद्भावितायपुनरुपन्यस्तस्तस्माद्वायुविकारएवात्रप्राणशब्दार्थ

इतिप्राप्तमेवंप्राप्तेऽभिधीयतेपुंवाक्यस्यबलीयस्त्वंमानांतरसमागमात्तथ्योरुषेयेवाक्येतत्संगतिःकि

करिष्यतिनोखलुस्वतःसिद्धप्रमाणभावमपौरुषेयंवचःस्वविषयज्ञानोत्पादेवान्तव्यवहारेवामानां

तरमपेक्षतेतत्स्वापौरुषेयस्यनिरस्तसमस्तदोषाशंकस्यस्वतस्त्वतिष्ठापकत्वान्निश्चयपूर्वकत्वाच्चव्य

वहारप्रवृत्तेः॥ तस्मादसंवादिनोवाचस्तुषइवरूपेत्वगिंद्रियसंवादिनोवातस्यैवद्रव्येनादाठ्येहाब्धि

वातेनत्वगिंद्रियमात्रसंवेशनोद्गमनवायुविकारेप्राणोप्राणोसर्वभूतसंवेशनोद्गमनेतुनततोवाका

न्यतीयेतेश्रुतौतोवातत्रापिप्राणोब्रह्मैवभवेन्नवायुविकारः यदासुप्तःस्वप्नंनकंचनपश्यतिअ

थास्मिन्प्राणएवैकधाभवतीतिअत्रवाक्येयथाप्राणशब्दोब्रह्मवचनः नवास्मिन्वायुविकारेसर्वेषां

भूतानांसंवेशनोद्गमनेमानांतरेणदृष्टेतेनचमानांतरसिद्धसंवादेंद्रियसंवेशनोद्गमनवाक्यशब्दा

त्सेवभूतसंवेशनोद्गमनवाक्यंकथंचिदिंद्रियविषयतयाव्याख्यानमर्हतीत्यत्वनःसिद्धप्रमाणभावस्य

स्वभावतस्तस्यमानांतरानुपयोगान्नचास्यैतेनैकवाक्यतासैकवाक्यतायांत्वेतदपिब्रह्मपरमेवस्यादि हम०

त्मकं इंद्रियसंवेशमौनो द्रुमनं तु श्रव युत्स्व वादेनापि घटिष्यते सकं हरागीते ह्नौ हरगीते इतिवत्तनुस
वेश ह्यार्थः संकोचमहे लिग स्मात्स्तावभक्तिं भाराश हाभिधेय व्रस्पद ह्योपासीतेन वायुविकारद ष्टेर्यति
सिद्धं तयोचोपासकस्यफ्रा राप्तिः कार्मस्मदृहिं वोफलं भवतीतिवो क्त श्री सद्वले ने तिवा स्यात् सन्निधा
नरूवल्लमिन्यर्थः उदाहरणांतरे नुलेग द्वया ख्याने न भाष्ये रागदूषितं। ज्योतिश्चरणाभिधानात छंद
दम्मीम नंतिश्रृथयद्यतः परोदिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषु उत्तमेषु लोकेष्वि
पृ॰ ६म दं वाव तद्य दिदमंतः पुरुषे ज्योतिरितियत्ज्योतिरस्तो द्युलोकात्परं दीप्यते प्रकाशते विश्वतः पृष्ठेषु विश्वस्यामु
क्षिते परिश्वस्य कुचेद्भृतस्य विश्वशब्दोनवयवेन संसारमंडलं प्र ब्रूत इतिदर्शयितुमाह सर्वतः पृष्ठेषु त्तमेषु
नचेद्रमुत्तमममात्रमपि तु सर्वोत्तमममित्याहानुत्तमेषु नास्त्येभ्यो न्य उत्तमइत्यर्थः इदं वाव तद्यदिदमस्मि
न्पुरुषेंतर्ज्योतिः त्वकृग्राह्येणाष्मणाशरीरेणोष्मरागाश्रोत्रग्राह्येणाच पिहित कर्णौनपुंसा घोषेणानुमीयते तत्र श
रीरस्पर्शरूपस्त्ववाद्दर्शनदृष्टिर्घोषस्य च श्रवणं श्रुतिः तयोश्च द्रष्टिश्रुतिर्ज्योतिषस्य वर्त्मलिंगेन तदनु
मानादिति। तत्र संशयः किं ज्योतिःशब्देन जडं तत्प्रसिद्धं ति किं तावात्माभ्यते जडइति कुतर्गोरणामुख्यग्रहणा
द्विषपमुख्यग्राहणास्योत्सर्गिकत्वाद्दाकाद्दष्ठते नोलिंगम्पसंगोपलंभानाद्वकार्यांतरेणातिपमानेदर्शा

१२

वा॰प्र॰

प्रतिसंक्षिप्तः । वलवद्वाधकोपनिपातेन खल्वाकाशप्राणशब्दौ मुख्यार्थत्यागमाविशतः इह ज्योतिःपद
६८ स्य मुख्यार्थत्यागे वचनं तु बाधकमस्ति वाक्यशेषो नास्ति प्रत्युत तेजोलिंगमेव दृश्यत इति चकोक्षेयज्योतिः
२ सारूप्ये चं तु ब्योरूपवानूक्तो विरुद्धो भवतीति अल्पफलत्वे च स्ववाक्योपपत्ते न खलु तत्क्रतुनायं नामा
दीनि विषयेतो तेजो ब्रह्मणि संभवति न चकोक्षेये ज्योतिषि सारूप्यमते बाह्यात्तेजसो ब्रह्मरूपत्वेन चोत्स
घोषश्रवणमुदर्ये जे ज सोन्यत्र ब्रह्मरूपमप्युपघते न च महाफलं ब्रह्मोपासनमर्णी प्येफलाय कल्प
ते उदर्ये तु तेजस्यध्यस्यबाध्यते न उपासनमेतत्फलानुरूपं युज्यते तरेत तेजोलिंगमेतदुद्योद्धलनाय
चिरनिरस्तमपि मर्यादाधारत्वमुपन्यस्तं इह न त्विरासकोरणाभावात् न च मर्यादावत्त्वं तेजोराशे
र्न भवति तस्य सोर्यादेः सावयवत्वेन तदेकदेशस्य मर्यादासंभवात् तस्य चोपास्यत्वेनैव विधानाद्ब्रह्मणस्तु
नवयवस्यावयवोपासनानुपपत्तेः अवयवकल्पनायाम्प्युसत्यसंगतावनवकल्पनात् न चेयमाहो
स्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यान्तरं प्रद्युतः यरोदिवो ज्योतिरीति ज्योतिः
शब्दं ब्रह्मप्राणिन्यवस्थापयतीति युक्तं न हि संनिधानमात्राद्वाक्यान्तरेण वाक्यान्तरस्य श्रुतिः शक्यामुख्या
त्यावापितुमर्थान्तर च वाक्यान्तरेऽप्यधिकरणत्वेन घोस्तो दिवदितिमर्यादाप्रतो शक्याप्रत्यभिज्ञातुमत्र राम॰

पिचवाक्यांतरस्यापित्वद्यार्थत्वंप्रसाध्यमेवनाद्यापिसिध्यतितत्कथंतेननिषेद्धुंत्वद्यपरतपापद्तः
परइतिवाक्यंशशक्यंतस्मात्तेनएवज्योतिर्नेत्रप्रेतिप्राप्तेतेन:कथंनप्रस्तावेऽतेनम:कथंनप्रतिपत्तौ
पन्यासेनप्रतियस्यांतरेदृष्टाप्रतीतिर्भवतीत्येतत्स्वयंचस्तुहन्तेनिरोधकमित्याथोवरकत्वेताल्सेप्रा
हत्वनुकार्यस्यापीतिसमाधानान्नैकदेशीवृत्तेश्रुतंहीतियत्तुतेलक्तंत्वंश्रवत्वाभ्यामसंप्रज्ञंतदविह
न्हतंमुच्यतेश्रात्लेप्रादूषयतिनेतितन्नहितत्वचिद्रूपपुरुषतेसर्वार्थक्रियास्तुत्रिवल्हतस्येवोपयोगादित्य
र्थ:एकदेशिन:शंकामाहइदमेवेतिश्रात्लेप्रानिराकरोतिनप्रपोतनांतरेतिएकैकोत्रिवृतंकरवाणी
तितेनप्रभृत्यपास्तनामात्रविषयाकृतिर्नसंकोचापिप्तुपुनरेतत्पद्यं:एवमेकदेशीनिरूपितेपरमसमा
धानमाहएवंपश्लीत्रतेश्रुतंतहित्रिवृत्कृतमेवतिभागिनीपुनरौपद्यापाधारबहुत्वश्रुतिस्त्रेसारापपिकाल्पि
तोपाधितिबंधनोकघेविदुपपद्यतेतथापिपयोकार्येज्योतिष्पतिशपेनोपपद्यतेननतथातत्रैतत्र
त्रेउपपद्यतेतन्नामितिप्राप्तेनंप्रकृतत्वातंकार्यमितिपावतस्वप्राप्तउच्यतेसर्वनामप्रसिद्धार्थ
प्रसाध्यार्थविधानान्हतमसिद्धार्थयेद्सर्वसर्वेवाल्पस्वधमपकर्षतितद्बलान्तेनतेपातितेज्योलिंगात्पपि
धकंप्रहरापेवप्रधानंहिप्रत्यक्षंहीननतत्रतुश्रोत्रस्वर्गिकंतावद्धरःप्रसिद्धार्थानुवादकत्वंपाद्दृवितिप्रत्ये

मपित्वपूर्वार्थावबोधनस्वभावात्प्रत्याययतीति यथा यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेत् यस्योभयं हविरार्त्ति
मार्छेदित्यत्र पुनस्तत्प्रसिद्धमन्यतो न किंचिदाप्यते तत्र वचनात्त्वपूर्वत्वादिति सर्वतात्र्रः प्रसिद्धार्थ
त्वंवक्ताह्र्यंतीमंते यथा यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीति तत्रेदं यदतः परो दिवो ज्योतिरिति पञ्चम्या साम
र्थ्यात्तद्युमर्यादेर्ना पि ज्योतिषा प्रसिद्धेन भवितव्यं न च तस्य प्रमाणान्तरतः प्रसिद्धिरस्ति पूर्ववाक्ये च
कसंबंधि त्रिपाद्ब्रह्म प्रसिद्धमिति प्रसिद्ध्यपेक्षायां तदेव संबध्यते न च प्रधानस्य प्रीति यद्धि कार्थस्यत
वेन प्राप्तिमिज्ञानेनाद्विशेषरागाविभज्य पृथ्वीसान्यतामात्रेणान्यतो युक्तास्यैवं चस्य वाक्यस्थानि तेजोलिं
गात्पसमंजसानीति ब्रह्मरूपेव गमयितव्यानि गमितानि च भाष्यकृता तत्र ज्योतिर्ब्रह्मविकार इति ज्यो
तिषर्द्धिस्त्रेवोपलक्ष्यते अथवा प्रकाशमात्रवचनो ज्योतिःशब्दः प्रकाशश्च ब्रह्मेति ब्रह्मणि मुख्य इ
तिज्योतिर्ब्रह्मेति सिद्धं प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये इति प्रसिद्ध्यपेक्षायां पूर्ववाक्यगतं प्रकृतं सन्निहि
तंच प्रसिद्धं तु कल्प्यमप्रकृतमतस्त्वोक्तं कल्प्यत इति संदेशान्न्यायमाह नैकवत्त्वमिति परस्यापि ब्र
ह्मणो नामादिप्रतीकवदिति कोत्रैयकं हि ज्योतिर्जीवभावेनानुप्रविष्टस्य परमात्मनो विकारो जो
वाभावे देहस्पर्शमात्रजीवतन्त्रोष्ण्यं ज्ञायते तत्समाप्तीकस्योपासनमुपपन्नं यो संनिगदव्याख्यातं मा

ध्यं छंदोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथाहि दृष्टो न पूर्ववाक्यस्य हि ब्रह्मार्थत्वे सिद्धे
स्यादेतदेवं न तु तद्ब्रह्मार्थमपि तु गायत्र्यर्थं गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंचेति गायत्र्या एव प्रकृतत्वाच्छ्रु
पते त्रिपादस्यामृतं दिवीति नन्वाकाशस्तल्लिंगादित्यनेनैव गतार्थमेतत् तथा हि तावानस्य महिमेत्य
स्मिन्नपि ब्रह्म चतुष्पादुक्तं स एव चात्र तद्वाच्यमनूक्तमित्यनेन संयोगाभिनाथो ब्रह्मलिंगमेवं गायत्री
वा इदं सर्वमित्यत्र सन्निवेशमात्रस्य गायत्र्या न सर्वत्वमुच्यते न च भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणा
त्मत्वं गायत्र्याः स्वरूपेणासंभवतीति न च पंच ब्रह्मपुरुषसंबंधित्वमपि गायत्र्यां तस्माद्गायत्रीद्वारा ब्रह्मण
एवोपासनानां गायत्र्या इति पूर्वं गोबुद्गतार्थत्वान्नारंभणीयमेतन्न तन्न च पूर्वत्वाय स्मादिहलेसतु त्रसंदेहप्र
तावान्स्य॰ः अत्रोच्यते अत्र स्पष्टिका शंका तथा हि गायत्रीद्वारा ब्रह्मोपासनेति कोर्थः गायत्रीविकारोपा
धिनो ब्रह्मण उपासनेति न च तद्यावधिनस्तद्वच्छिन्नस्य सर्वात्मत्वे उपाधेरवच्छेदान्न हि घटावच्छिन्न
नभो नवच्छिन्नं भवतीति तस्माद्ब्रह्मसर्वात्मत्वादिकं स्त्र स्पष्टं तद्ब्रह्मं गायत्र्याश्च वासत्त्वेति किं पाचिन्न प्रत्ना
स्वा वागेव गायत्री वाग्वै सर्वं भूतं गायति त्रायति चेत्यादिश्रुतिभ्यः तथा च गायत्री वा इदं सर्वमेतदसम
न्न सम्मितियद्हेतद्ब्रह्मेति च ब्रह्मशब्दः छंदोविषयस्वयस्पष्टतानां ब्रह्मोपनिषदमिस्यत्र वेदोपनिष
त्पुत्रमिन्न प्रथमा एवं हृदयादिभूमिका व्याख्याने वैनाचनुष्पादापिद्विधा गायत्री तुष्पंतं हास्पमन्त्राम्बेब समंजसो भवति ब्रह्मलिंगसर्व

दुच्यते तस्माद्गायत्रीछंदोभिधानान्न ब्रह्मविषयमेतदिति प्राप्तमेवं प्राप्तेभिधीयते न कुतः तथा चेतोर्प्पणनि
 गदात् गायत्र्याख्यछंदोद्वारेण गायत्रीरूपविकारानुगते ब्रह्मणि चेतोर्प्पणं चित्तसमाधानं ब्राह्मणवाक्ये
न निगद्यते एतदुक्तं भवति न गायत्रीब्रह्मणी वृक्षेऽदिका उत्पलस्येव नीलत्वं येन तद्वच्छित्रमन्यत्र नस्या
ऽनुष्टु + द्विरहात् किंतु यदेव ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वकारणं तत्स्वरूपेणाशक्योपदेशमिति तद्विकारगायत्रीद्वा
रेणोपलक्ष्यते गायत्र्याः सर्वछंदोव्याप्त्या च सवनत्रयव्याप्त्या च द्विजातिद्वितीयजन्मजननीतया च प्र
तेर्विकारेषु मध्ये प्राधान्येन द्वारोपयत्नेन चान्यत्रोपलक्षणाभावेन तोपलक्ष्यं प्रतीयते न हि कुंडलो
नोपलक्षितं कटरूपं कुंडलवियोगेपि पश्चात्प्रतीयमानमप्रतीयमानं भवति तद्वदयं प्रसापनमात्रोपयो
गित्वादुपलक्षणानामवंनेच्छेदकत्वात् तद्देवं गायत्रीशब्दस्य मुख्यार्थत्वे गायत्री ब्रह्मोपलक्ष्यत इत्यर्थः
संप्रति चेगायत्री चतुष्पादेवं ब्रह्मापि चतुष्पात् सर्वाणि हि स्थावरजंगमानि भूतान्यस्यैकः पादः दिवि
द्योतनवति चैतन्यरूपे स्वात्मनि त्रिपाद् तत्र यः पादः अथवा द्विपादकाशे त्रयः पादास्तथा हि श्रुतिः इति
दं वाव तद्योयं बहिर्द्धाकाशः तद्धि तस्य जागरितस्थानं जाग्रत्त्व ख त्वयं वाह्यान्यशब्दानुवेदं तथा अयं
वाव स योयमंतःपुरुष आकाशः शरीरमध्यरत्यर्थः तद्धि तस्य स्वप्नस्थानं तथा अयं वाव स योयमंतर्हृ राम॰

दपश्चाकाश हृदयपुंडरीक इत्यर्थः तद्धि तस्य सुप्रसिद्धानंतरे तत्र त्रिपादस्यामृतं दिवी त्यक्तं तदेव चतु
ष्पात्वसामान्याद्गायत्री शब्देन ब्रह्मोच्यत इति अस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति ब्रह्मपरत्वाद्दर्शितत्वा
मिति द्वितीनो पक्षिणं हितमिति त्यक्तं षड्विधेति भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणा इति षट्प्रकारा गायत्र्याख्यस्य ब्र
ह्मणः रूपं तेन च ब्रह्मपुरुषा इति च हृदयस्य सुषिषु ब्रह्मपुरुषश्रुतिः ब्रह्मसंबंधितायां विवक्षितायां भवति
अस्यार्थः हृदयस्यास्य खलु पंच देवसुषयः पंच छिद्राणि तानि च देवैः प्राणादिभिर्गोप्यमाना
नि स्वर्गप्राप्तिद्वाराणीति देवसुषयः तथा हि हृदयस्य पत्र प्राङ्मुखं छिद्रं तत्स्थो वायुः स प्राणः तेन
हि प्रयाणकाले संचरन् स्वर्गं लोकं सम्यक् चक्षुः सयादित्य इत्यर्थः आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण इति
श्रुतेः अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः तत्स्थो वायुविशेषो व्यानः तत्संबद्धं श्रोत्रं चंद्रमाः श्रोत्रेण ह्य
ह्यादिशश्चंद्रमाश्चेति श्रुतेः अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुखः सुषिः तत्स्थो वायुविशेषोऽपानः स च वाक्तद्बद्धा
क्षुवागग्निरिति श्रुतेः अथ योऽस्योदङ्मुखः सुषिः तत्स्थो वायुविशेषः समानः तत्संबद्धं मनः तत्र
पर्जन्यो देवता अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः पादतलादारभ्योर्ध्वनयनात्स वायुस्तद्दो धारमाका
शो देवता तेवैते पंच खसुषयः तत्संबद्धाः पंच हार्दस्य ब्रह्मणः पुरुषाः नगरस्य ग्रामद्वारस्य निविश

वा॰प्र॰
८२

मात्रे संभवंति किंतु ब्रह्मरूप एवेति यथा लोक इति यत्तदाधारत्वं मुख्यं दिवस्तदाकच्छं चिन्मयस्य व्याख्येया
पोहि श्येनोत्कृष्टस्याग्रे वस्तुतोऽस्ति सततः परतोप्यस्त्येव अपूर्वो भागातिरिक्तमध्यपरभागस्थस्य तस्ये
व भूतत्वात्परतोवस्थानतस्त्वं च बाह्यघभागातिरिक्तशारीरहार्दघभागस्थस्य ब्रह्मणः बाह्यात्
घभागात्परतोवस्थानमुपपन्नं यत्तु मयोदेव मुख्यतपा प्राधान्येन विवक्षितानन्दालस्याया
धारपरत्वं व्याख्येयं यथा गंगायां घोष इति त्रसामोप्यादिति तदिदमुक्तमपरत्राहेति अत एव स्वः
परमपीत्यत्र प्राणस्तथानुगमात् अनेकलिंगसंदेहे बलवल्लक्ष्यकं भवेत्तल्लिंगिनो लिंगमित्यत्र
विंत्यते प्राग चिंतितं मुख्यप्राणजीवदेवताब्रह्मणामनेकेषां लिंगानीह बहूनि संभवंतेनतत्कतम
दत्र लिंगे लिंगाभ्यामाभासं च कृतम दिस्पत्र विचार्यते न चायमर्थोत एव प्राणा इत्यत्र विचारितः स्या
देतद्वितनमपुरुषार्थसिद्धिश्च निखिलब्रह्महत्यादिपापापायराम शेष्वप्रयत्नात्मत्वं च आनंदादिपूर्ण
मुख्ये प्राणे संभवति तथैवसाधुकर्मकारपतिहत्य लोकाधिपतिरित्याद्यजीवे तु प्रज्ञात्मत्वं कथं
चिद्रूवेदितरेषां त्वसंभवः वक्तृत्वं तु वाक्करणव्यापारकर्तृत्वे पद्यपि परमात्मनि स्वरूपेण न संभवति
तथाप्यनन्यथासिद्धबहुब्रह्मलिंगविरोधाज्जीवद्वारेणब्रह्मणोपवकर्षं चिद्व्याख्येयं जीवस्य ब्रह्म एम॰

णोभेदात्तथा च वक्ष्यति यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति वागवदनस्य ब्रह्मका
रणमित्याह शरीरधारणमपि यद्यपि मुख्यस्य प्राणस्यैव तथापि प्राणव्यापारस्य परमात्मायत्तत्वात्पर
मात्मनएव यद्यपि चात्रेंद्रदेवताया विग्रहवत्या लिंगमस्ति तथापींद्रधामगतं प्रतर्दनं प्रतींद्र उवाच
मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य प्राणोस्मि प्रज्ञात्मेति स्वात्मनि प्राणशब्दं मुख्यं चारप्रज्ञात्मत्वं चास्योपपद्य
ते देवतानामप्रतिहतज्ञानशक्तित्वात्त्वामभ्योति शपाद्वेदं स्यहि ततमुपुरुषार्थहेतुत्वमपि मनुष्याधि
कारत्वाद्धात्रस्य देवान्प्रत्यप्रहतेनं स्वाराज्यादिपापापरामर्शोपपत्तिः लोकाधिपत्यं चेंद्रस्य लोकपाल
त्वात्तस्मानंदादिरूपत्वं च स्वर्गस्यैवानंदत्वात्हाभूतसंप्लवस्थानममृतत्वं हि भाषते इति स्मृतेश्चामृतत्व
मिंद्रस्य चाष्टमहनमित्याद्याचविग्रहवत्वेनस्तुतिस्तत्रैवोपपद्यते तथापि परमपुरुषार्थस्यापवर्गस्य
परमात्मज्ञानादन्यतो न वाप्तेः परमानंदरूपस्य मुख्यस्यामृतत्वस्याजरत्वस्य च ब्रह्मरूपाव्यभिचाराद
ध्यात्मसंबंधभूम्नश्च परा चींद्रेनुपपन्नेःइंद्रस्य देवतायाश्चात्मनि प्रतिबुद्धस्य च रमदेहस्य वामदेवस्य
व प्रारब्धविपाककर्माशयमात्रभोगेन श्रेयप्राप्तो ब्रह्मणास्तस्य सर्वकर्म तत्कल्पतरतीति विग्रहवदिंद्रजी
व प्राणवायुपरित्यागेन ब्रह्मैवान्त्र प्राणशब्दप्रतीपत्तेरित्येवं यत्राभावादनारभ्यमेतदिति। अत्रोच्य

वा.प्र. तेयोवैप्राणः साप्रज्ञा यावाप्रज्ञासप्राणः सहह्येतावस्मिन्शरीरेवसतः सहोत्क्रामतइति यस्यैवप्रा
६३ णस्यप्रज्ञात्मत्वमतः उपास्यत्वमुक्तं तस्यैवप्राणस्यप्रज्ञात्मनासहोत्क्रमणमुच्यतेनचब्रह्मणएषभेदे
क्षिवचनंनचसहभावेनचोत्क्रमणंतस्माद्वायुरेवप्राणः जीवश्चप्रज्ञात्मासहप्रवृत्तिरितिद्रष्टव्या
भ नैकेत्वमनयोरुपचारात्इतियोवैप्राणइत्यादिनाआनंदोमरोजरोपहतपाप्मत्वादयश्चब्रह्म
णोप्राणेभविष्यंतितस्माद्यथायोगंत्रयएवात्रोपास्याः नचैषवाक्यभेदोदोषमावहति वाक्यार्थो
धी वगमस्यपदार्थावगमपूर्वकत्वात्पद[illegible]नोचोक्तेनमार्गेणास्वातंत्र्यात्तस्मादुपास्यभेदादुपासा
त्रैविध्यमितिपूर्वपक्षः सिद्धांतस्तुनत्वपदार्थावगमोपायोवाक्यार्थावगमोनतुपदार्थावगममपराणि
पदानि अपितुवाक्यार्थावगमपराणितमेवत्वेकंवाक्यार्थंपदार्थावगममंतरेणनशक्नुवं
तिकर्तुमितिसंनिरातदर्थमेवतमपिक्षावगमयंतितेनपदानिविशिष्टैकार्थावबोधनस्वरसानि अन्य
वबलेनबाधकोयनिपातानांनानार्थबोधनपरत्वंनीयंतेयथाहुः संभवत्येकवाक्यत्वेवाक्यभेदश्च
नेष्यतइतितेनषष्ठ्योपास्युपास्यवाक्येजामित्वदोषोपक्रमेतत्वातिसमाधानोपसंहारेचैकवाक्यत्वा
यमजापतिरूपोमुपष्टव्यइत्यादिरूपोनदृष्टार्थविधयः किंत्वर्थवादाइतिनिर्णीतंतथेहापिमामेवविद्धि राम०

ज्ञानी हि स्वरूपक्रम्य प्राणोस्मि प्रज्ञात्मेत्युक्त्वा अंते स एष प्रज्ञात्मा आनंदो अजरोमृत इत्युपसं
हारात् ब्रह्मण्येकवाक्यता तु गतौ सत्यां जीवमुख्यप्राणलिंगे अपि तदनुगुणतया नेतव्ये अन्यथावा
क्यभेदप्रसंगात् द्युतु न भेदस्य दर्शने सह ह्येतावितित ज्ञानक्रियाशक्तिभेदेन बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मो
पाधिभूतयोर्निर्देशः प्रत्यगात्मानमेव उपलक्षयितुं अतएवोपलक्ष्यस्य प्रत्यगात्मस्वरूपस्या
भेदमुपलक्षणभेदेनोपलक्ष्यैति प्राणस्य प्रज्ञात्मेति तस्मादवैनमुथासिद्धब्रह्मलिंगानुसा
रतः एकवाक्यत्वात्प्राणजीवलिंगोपपादनमिति संग्रहः न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हतीति नेषसंद
र्भो ब्रह्मवाक्यमेव भवितुमर्हति किं तु यथायोगं किंचिदत्र जीववाक्यं किंचिन्मुख्यप्राणवाक्यं किंचि
द्ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः प्रज्ञासाधन प्राणांतराश्रयादिति प्राणांतरसंगृहीत्पाणिता नि हि मुख्ये प्राणोप
तिष्ठिमानि जीवमुख्यप्राणयोर्लिंगस्योपक्रममात्रेउभाविति तात्पर्येयस्तेनत्वे ब्रह्मतुभ्यं वे न ब्रह्मेति न
ब्रह्मैवेत्यर्थः दशानां भूतमात्राणामिति षंचशब्दादयः पंचपृथिव्यादयं इति दशभूतमात्रायं चक्षुर्ही
द्रियो स्थाणीयं चक्षुरूपइति दशप्रज्ञामात्राः तद्देवस्वमतेन व्याख्याय प्राचां पत्तिं कृतां मतेन व्याचष्टे अथ
वेति तिसृं वै प्राणस्यैकमुपासनमपरं जीवस्यापरं ब्रह्मण इत्युपासनात्रैविध्येन वाक्यभेदप्रसंगो दूष

रामुक्तं इह तु ब्रह्मगुणास्कस्यैवोपासात्रयविशिष्टस्य विधानात् न वाक्यभेद इत्यभिमानः प्राचां वृत्तिकृ
तां तदेतदालोचनीयं कथं न वाक्यभेद इति प्रत्युक्तं सोमेन यजेतेत्यादौ सोमादिगुणविशिष्टयागविधानेन
गुणविशिष्टस्यापूर्वस्य कर्मणोऽप्राप्तस्य विधिविषयत्वादिह तु सिद्धरूपं ब्रह्म न विधिविषयो भवितुमर्ह
त्यभावार्थत्वात् भावार्थस्य विधिविषयत्वनियमाद्वाक्यांतरेभ्यश्च ब्रह्मावगतेः प्राप्तत्वादनुवादे
नाप्राप्तोपासनाभावार्थो विधेयस्तस्य च भेदाद्द्विध्यात्त्रिलक्षणो वाक्यभेदोऽतिस्फुट इति भाष्यकृताना
दृतः स्वव्याख्याने नेवोक्तप्रायत्वादिति सर्वमवदातं॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्य
विभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥छ॥ अथ द्वितीयपादं प्रारिप्सुः पूर्वोक्तमर्थं स्मारय
ति वक्ष्यमाणोपयोगितया प्रथमे पादे इति। उत्तरत्र हि ब्रह्मणो व्यापित्वनित्यत्वादयः सिद्धवद्धेतुतयोप
दिश्यते न चैते साक्षाच्छ्रुत्युपपादिता इति कथं हेतुभावेन शक्या उपदेष्टुमिति अत उक्तं समस्तजगत्का
रणस्येति यद्यप्येते न पूर्वं कंठोक्ताः तथापि ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वेनाधिकरणसिद्धान्तसमाप
नोपपादिता इति उपपन्नस्तेषामुत्तरत्र हेतुभावेनोपन्यास इत्यर्थः अर्थान्तरप्रसिद्धानां चेति यत्रार्थान्तर
प्रसिद्धाः स्याकाशप्राणज्योतिरादयो ब्रह्मणि व्याख्यायन्ते तदव्यभिचारिलिंगाश्रवणात्तत्रैवकथाम सम०
पपादने

नोमपादीनांपसनानां अर्थांतरे प्रसिद्धानां ब्रह्मगोचरत्वनिर्णयं प्रतीत्यभिप्रायः पूर्वपक्षाभिप्रायं तु
प्रदर्शयिष्यामः इदमाम्नायते सर्वं खल्विदं ब्रह्म कुतस्तज्जलानिति यतस्तस्माद्ब्रह्मणो जायत इति
तज्जं तस्मिंश्च लीयते इति तल्लं तस्मिन्नानिति तिष्ठति काले चेष्टते इति तदनं जगत् तस्मात्सर्वं खल्विदं जग
द्ब्रह्म अतः कस्मिन्नप्यनेकत्र कं द्वेक्ष्यतीति रागद्वेषरहितः शांतः सन्नुपासीत अथ खलु क्रतु
मयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राण
शरीर इत्यादिनात्र संशयः किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीरस्यात्मनो पास्यत्वेनोपदिश्यते आहो
स्विद्ब्रह्मेति किं तावत्प्राप्तं शारीरो जीव इति कुतः क्रतुमित्यादिवाक्येन विहितां क्रतुभावनामनूद्य सर्वे
मित्यादिवाक्यशेषगुणो विधिः तथा च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्यं प्रथमपठितमप्यर्थालोचनया
परमेव तदर्थापत्तीविधित्वात् एवं च संकल्पविधिः प्रथमनिर्दिष्टपः सन्नपर्यवसानविषयापेक्षः स्वय
मनिर्दिष्टो न विध्यंतरेणोपनीवितुं शक्योऽनुपपादकत्वात् स्वसान्निध्यात् ताद्गुणविधानात्प्रागेव मनोम
यः प्राणशरीर इत्यादिभिर्विशेषणोपनायकैः संबध्यते मनोमयत्वादि च कार्यकरणसंघातात्मनो जी
वस्यैव निरूढमिति जीवात्मनो पास्यत्वेनोपरजोपासनानपर्यायाद्ब्रह्मणा संबंधमर्हतीति प्राप्ते सिद्ध

किं

गुणावरोधात् न च सर्वं खल्विदमिति वाक्यं ब्रह्मपरमपि तु शमहेतुत्वान्निगदार्थवादः शान्त इत्यादिविधि-
परः सर्वरागनुहोतित्वेन तत्र त्रोक्षिप्त इति वर्तनं चास्य परादपि ब्रह्मायेऽस्तितत्वपाशीक्षिपतद्गुतिपु-
ऽक्तं मनोमयत्वादिभिर्जीवविषयसमर्थ्यपरोऽत्र नयोऽस्तितत्वात्। सर्वकर्मत्वादि च जीवस्य घटयोर्विराभ-
विष्यतीति सर्वं चाराणोपरत्वमप्युपपन्नं परमात्मनस्त्वपरिमेयस्पनदनुपपत्तिः अथ मातृगते-
न चाराणोपरत्वेनस्य परत्वेत इत्युगुणात यथा व्याख्येयं व्याख्यातं च भाष्यकृता सर्वकर्मेत्यादि पदे-
शःसप्तमीप्रथमान्तनाभेदेऽपि जीवात्मनि कथं चिद्देहोपचारेरागराहोः शिरइतिवदुष्टव्यः एतद्ब्र-
ह्मेति च जीवविषयं जीवस्यापि देहादिहेहरणात्वेन ब्रह्मत्वात् एवं सत्यसंकल्पत्वादयोऽपि मय-
रमात्मवर्तिनो जीवेऽपि संभवन्ति तद्व्यतिरेकात् तस्माज्जीवस्यैवोपास्यत्वेनात्र विवक्षितो न पर-
मात्मेति प्राप्तमेव प्राप्तेऽभिधीयते समासः सर्वनामार्थः सन्निकृष्टमपेक्ष्य तेन तद्धि तादृशोऽपि सा-
मान्यं नामैवेत्यावान्तिवर्जकः तस्माद्योऽस्तिते ब्रह्मग्रन्थाग्रात्ययमन्यपरादपि तथा च सत्यसंकल्पप्र-
भृतीनां यथार्थनाभवेदेतदेवं यदि प्राणशरीरइत्यादीनां साक्षाज्जीववाचकत्वं भवेत् न त्वेत-
दस्ति तथा हि प्राणाः शरीरमस्येति सर्वनामार्थे बहुव्रीहिः सन्निहितं सर्वनामार्थं संप्राप्य तदभि एम॰
च

धानंपबपूर्वस्यतितत्रमनोमयपहेयपर्वासिताभिधानंतदभिक्षानपर्यवसानायालेनदेवनुम
नोविकारोरामनः प्रचुरोदाकिमर्थमित्यधापिननिज्ञापनेतद्धित्रेषशङ्कः समवेताथैभिवर्तितस
समासार्थः नचेषजीवएवसमवेतार्थोनब्रह्मणीतस्याप्राणोह्यमबोनाद्दत्यादिभिस्तद्विरहप्रतिपादनादि
तियुक्तंतस्यापिसर्वेविकारकारणतयाविकाराणांचस्वकारणादभेदान्नेषांचमनोमयतेयाब्रह्मणात्त
त्कारणस्यमनोमयत्वोपपत्तेः स्यादेतत्जीवस्यसाक्षान्मनोमयत्वादयोब्रह्मणस्तुतद्द्वारेणतत्रप्रथमं
द्वारस्यबुद्धिस्थत्वात्तदेवोपास्यमस्तुनपुनस्तद्व्यवस्थंब्रह्मब्रह्मलिंगानिचजीवस्यब्रह्मणोभेदात्जीवे
उपपत्स्यंतेतत्रेदंतदुक्तंसंप्रधार्य्यंकिंब्रह्मलिंगैर्जीवानांतदभिधानमस्तुतदन्नातथाचेज्जीवस्यमनोम
यत्वादिभिः प्रथममवगमात्तस्यैवोपास्यत्वमुतनजीवस्यब्रह्मलिंगवाजातदभिन्नस्यापिजीवलिंगैस्त
ब्रह्मतद्भुततथाचब्रह्मलिंगानांदंशोनातेषांचजीवेनुपपत्तेः ब्रह्मैवोपास्यमितिवयंतुपश्यामःसमारो
प्यस्वरूपेणविषयोरूपवान्भवेतविषयस्यतुरूपेणसमारोप्यंतद्रूपवत्समारोपितस्यहिरूपेणाभु
जंगस्याभीषणत्वादिनारज्जुर्नभीषयतिवास्तवीरज्जुः तदिहसमारोपितजीवरूपेणवस्तुसद्ब्रह्मरू
पवद्धक्ष्यतेनतुब्रह्मरूपेणतस्यात्वादिभिः जीवस्ततदोनभवितुमर्हतीतितस्यतदानीमसंभवाततस्मात्ब्रह्म
द रज्जुरूपवतीनडनारजुरूपमित्यसत्वादिनाभुजगोरूपवानतयाभुजगस्यैवाभावालिंगरूपवतभुजगदृशा

वा.प्र.

७६ लिंगदर्शनाज्जीवे चेतनत्वसंभवात् ब्रह्मैवोपास्यं न जीव इति सिद्धं सम्यगुपलब्धिरेषोपचसर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्य
मुपन्यस्य मितिपद्यप्यपौरुषेय इति शास्त्रयोनित्वेपीश्वरस्य पूर्वपूर्वैस्त्रि वितसंदर्भोपि स्वरचनत्वेनास्वात
मादृशोपौरुषेयत्वाभिधानं तथा चास्वातंत्र्येण विवक्षा नास्तीत्युक्तं परिग्रहपरित्यागौ च उपादानानुपाद
दे नेऽकेनतत्पादेयत्वमेवान्यथा नुपादेयाऽनुपादेयस्य ग्रहादेरविवक्षितत्वेन च मस्साद्धावत्यैसंमार्गप्र
संगात् तस्मात्तस्य यादेयत्वेपि ग्रहउद्देश्यत्वं पायरिष्टहीतो विवक्षितः त्वैनदृतं त्वेकत्वमवच्छेदकत्वे
प्राप्ति नवाक्षितंत्र अविवक्षितं ईदृशं च भक्तितः तदिदमुक्तं वेदवाक्यतात्पर्यतात्पर्याभ्यामवगम्यते इति पद
इवेदवाक्यं तज्जेनोपात्तं विवक्षितम् तत्परेणाचानुपात्तमविवक्षितमित्यर्थः स्यादेतद्यथा सत्यसं
कल्पादयो ब्रह्मगुणाः पुरुषपर्यंतेस्य चशारीरेपि उपपद्यंते शारीरस्य ब्रह्मणोभेदात् शारीरस्य गुणाद्वमा
नोमयत्वादयो ब्रह्मणीत्यत आह सूत्रकार अनुपपत्तेस्तु न शारीरः पत्रस्थो वा मस समारोप्य धर्मोऽस
मारोप्य विषये संभवंति न तु विषयधर्मः समारोप्य इति तस्येतउच्यते अत्राह चोदकः कथं पुनरयं शारी
रो नामभिन्न नावद्भेदप्रति षेधाद्वेदव्यपदेशाद्भ्रमे रामे द्वावेकत्र तात्विको भवितुमर्हतो विरोधाद्विद्य
कं तस्मादेकमिह तात्विकमतात्विकं चेतरत् तत्र यो वायपर्यगाच्छेतपरत्वाद्वेदांतानां द्वैतग्राहिरानश्च राम.

जीवात्व

मानांतरस्याभावात्तद्बाधाश्रुतेनाद्वैतमेव परमार्थः तथा चानुपपत्तेर्न्नेत्याद्यसंगतार्थमित्यर्थः परिहृ
रति सत्यमेवमेतत्परएवात्मा देहेंद्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते
अनाद्यविद्यावच्छेदलब्धं जीवभावं परमात्मा स्वतोऽभेदेनावभासते तादृशां च जीवानां अविद्यानिवृ
त्तिरुपाधिनो ब्रह्मत्वः नचाविद्यायोगंस्यां जीवात्मविभागः सति च जीवात्मविभागे तदाश्रयाविद्येति अन्यो
न्याश्रयमिति सांप्रतं अनादित्वेनैतयोर्बीजांकुरवत् इत्यनवद्यं परयोगात् न च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः प्रभुतो क
स्मात्संसारितापोऽपि हि परतंत्रः सोऽयमेनं बंधनागारे प्रवेशयेतेनतु स्वतंत्र इति वाच्यं न हि तद्भागस्य जीवस्य सं
प्रति बंधनागारप्रवेशोऽनुतापेनानुकल्प्येत किं त्वविद्यमानादिः पूर्वपूर्वकर्माविद्यासंस्कारनिबंधनाना
नुयोगमर्हति न चैतावता ईश्वरस्यानीश्वरत्वानतत्कर्मकरणाद्यतैपेक्षिताकर्तुः स्वातंत्र्यं विहंति तस्मा
द्युक्तं चिदितरयोरिति विशेषादिति वक्ष्यते शेषाभिधानेन्यासंतिकं विशेषं प्रमितियात्तदपि तु तथोद्यविद्या
कल्पितः सुखादिसंभोगो अविद्यात्मन एव जीवस्य युज्यते न तु निरस्तनिखिलाविद्यात्मनस्य शुद्ध
बुद्धस्वभावस्य परमात्मनः इत्यर्थः शेषमतिरोहितार्थं॥ अत्ताचराचरग्रहणात् कठवल्लीषु पठ्यते यस्य ब्र
ह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र स इति अत्र चादृतौ चौदनोपसेचनसू

चेतः कश्चिदत्राप्रतीयते अत्तृत्वं च भोक्तृता वा संहर्तृत्वं वा अस्य स्यात् न च प्रसक्तं तस्यापि परमात्मनो भो
क्तृताक्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति अभोक्तृता प्रतिषेधात् जीवात्मन एव भोक्तृताविधाना
त्तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति तथा दिभोक्तृत्वमत्तृत्वं ततो मुक्तसंशयं जीवात्मैव प्रतिपत्तव्यः ब्रह्म
सेत्राक्षिप्ता स्वकार्यकरणसंघातो भोगायतनतया वा सा साक्षात् संभवति भोग्यं अथ तु संहर्तृता भोक्तृ
तात तस्यापारगामपि अग्निर्जीव परमात्मनां प्रश्नो यन्यासोपलब्धेः संहर्तृत्वस्याविशेषात् भवति सं
शयः किमत्राग्निराहो जीव उताहो परमात्मेति। तत्रोदनस्य भोग्यत्वेन लोके प्रसिद्धेः भोक्तृत्वमेव प्रथमं
बुद्धौ विपरिवर्तते चरमं तु संहर्तृत्वमिति भोक्तैवात्र तथा च जीव एव न ज्ञायते न क्रियते इदं विचरतस्ये
वक्तृतिः संहारकालेपि संस्कारमात्रेण तस्यावस्थानात् इत्ताननत्वं च तस्य सूक्ष्मत्वात् तस्मात् जीव स
वात्तेहोपास्यइति श्राप्तं पदि तु संहर्तृत्वं तथाप्यग्निरत्ता अग्निरन्नाहरति श्रुतिप्रसिद्धिभ्यामग्निरेव प्राप्नो
धीयते अन्नात्र परमात्मा कुतः चराचरग्रहणात् उभे यस्यौदन इति चस्तत्र यस्योपसेचनमिति च श्रू
यते नैतत्र यदि जीवस्य भोगायतनतया तत्साधने तया च कार्यकरणसंघातस्थितो नतवोदिनः नथो
दनो भोगायतनं नापि भोगसाधनं अपि तु भोग्यः न च भोगायतनस्य भोगसाधनस्य वा भोग्यत्वमु राम०

त्वं न चात्र मृत्यूपसेचनतया कल्प्यते न च जीवस्य कार्यकारणसंघातो ब्रह्मक्षत्रादिरूपो भक्ष्यः क
स्यचित्कस्य वस्य बाह्यादेकस्याचिद्भवेतन्न तु सर्वस्य सर्वो जीवः तेन ब्रह्मक्षत्रविषयमपि जीवस्यात्त
त्वं न प्राप्नोति किमंग पुनर्मृत्यूपसेचनप्राघ्रं चराचरं न चौदनपदात्प्रथमावगतभोग्यत्वानुरोधेन प
थासंभवमत्तृत्वयोग्यते इति फलेनं नमोदनपदं कृत्स्नाभोग्यत्वमाह किंतु लक्षणया न च लाक्षणिकत्वानु
रोधेन मृत्यूपसेचनमिति च ब्रह्मक्षत्रं चेति कृत्स्नसंकोचमर्हतः न च ब्रह्मक्षत्रे स्वार्थविवक्षिते
मृत्यूपसेचनेन प्राणभृन्मात्रोपलक्षणात् प्राणिषु प्रधानत्वेन ब्रह्मक्षत्रोपन्यासोपपत्तेः अन्यनिहित्ते
रशाङ्कत्वात्तस्मान्नर्थेतात्तद्वत्तथा च चराचरसंहर्तृत्वं परमात्मन एव नाग्नेर्नापि जीवस्य तथा च न जायते
न म्रियते वा विपश्चिदिति ब्रह्मणः प्रकृतस्य नहोनभविष्यते क इत्था वेद यत्र स इति दुर्ज्ञानतोपपद्यते
जीवस्य तु सर्वलोकसिद्धस्य न दुर्ज्ञानता तस्मादत्ता परमात्मैवात्रेति सिद्धं ॥ ७ ॥ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि
तद्दर्शनात् ॥ संशयमाह तत्रेति पूर्वपक्षप्रयोजनमाह यदि बुद्धिजीवाविति सिद्धान्तप्रयोजनमाह अ
थ जीवपरमात्मानाविति औत्सर्गिकस्य मुख्यत्वानुरोधात् एव सिद्धान्तं यत्नासंभवेन न पक्षान्तरं कल्प्य
पिष्यत इति मत्वानः संशयमाक्षिपति अत्राह अन्ये प्राह इति अन्ने सत्यमवश्यभावी तियावत् समाधत्ते

२१

वा॰ प्र॰ अत्रोच्यते इति अथात्माविकारादन्यो तावत्यातारा ब[illegible]शकयोः कल्पयितुं तदिह बुद्धेश्चैतन्येन परमात्मनः स्वभोक्तृत्व
७८ निषेधेन जीवात्मैवैकपातापरिशिष्यत इति स्पष्टीरूपदधातीति वतद्विवचनानुरोधादपि बत्संस्पष्टतां स्वार्थस्यापि ब
हरि घ्दोलत्पयन् स्वार्थमलहइतरेतरयक्रमपि बत्परोभवतीत्यर्थः अन्तवामुख्यसंवत थापिनदोषइत्याहयद्वेतिस्वा
तंत्र्यलक्षणंहि कर्तृत्वं तच्च यानुरिव यापयितुरप्यस्तीति सोपि कर्त्ता अन्तस्त्वाहुः यकारयति सकरोतीत्येवे
विस्पष्टं करणस्यापि स्वातंत्र्यविवक्षया काष्ठानि पचन्तीति तस्मान्मुख्यत्वेप्यविरोध इति
तदेवं संशयं समाधाय पूर्वपक्षं [illegible] हस्ताति बुद्धेर्जीवत्राविति नियताधारता बुद्धेर्जावत्संभविनी नहि कूटस्था
स्यापित्तुं फलमात्सर्वगे परमात्मनि नचापि बंतावि विवक्ष्याविष्टप रमपि लास्तीति कं युक्तं स्ततिमुख्यार्थत्वे लाह
लोकार्थो योगात्तो बुद्धिजीवौ चक्रमंगो वरमनिति क्रांतो जीवो हि भोक्ता या बुद्धिस्तु भोगसाधनं तत्पाधर्म
स्यगोचरेस्थितो नतु व्रतलतस्यात [illegible] किंच छायापातेपा वितितमः प्रकाशाबुक्तो नचदा जीवः
परमात्मनो भिन्नः सन्तमः प्रकाशरूपत्वात बुद्धिस्त्वजडतया तमः इति शक्यो यदे ष्टुंतस्मात् बुद्धिर्जीवावेवा
नकूष्येतेत आपि प्रेते विविक्ति स्यापन नुजपे बुद्धौ मेदे नयरलो कीदृशी जीव इति बुद्धि रुच्यते संव प्राणेभि धा
पते कर्तृपातेन जीवात्मानो निष्कृतो स्याद्वितीयताप्रसक्तो वस्वरूपेण नतु बुध्यातिरूपमाश्रयमेसद्वेती एन
बुद्धिजीवयो [illegible] इति [illegible] नेति कम ३५

पत्वे ब्रह्मणावगते स्यादिति गुहाप्रविष्टत्वं चरमं व्याख्येयमविरोधतः गौसद्वितीयपरत्वकल्पने सजातीयेनैव गणनांत
रेणावगम्यते न तु विजातीयेनाप्यादित्यादिना चेतनो जीवः स्वरूपेण चेतनान्तरेणैव ब्रह्मणा सद्वितीयः प्र
तीयते न त्वचेतनया विरूपयाव ख्यातं द्वे वैकं तं पिबन्ताविति तत्र प्रथममवगते ब्रह्मणीति तदनुरोधेन च
रमं गुहाप्रविष्टत्वं शालग्रामे हरिरितिवत् व्याख्येयं बहुलं हि गुहाप्रविष्टत्वं ब्रह्मणः अत एवाहुः तदिदमुक्तं
तद्दर्शनादिति तस्य ब्रह्मणो गुहाप्रवेशस्य श्रुतिषु दर्शनादित्येवं च प्रथमावगतब्रह्मानुरोधेन सुकृत
लोकवर्तित्वमपि तस्य लक्षणया छत्रिन्यायेन गमयितव्यं छायातपत्वमपि जीवस्याविद्याश्रयतया ब्रह्म
णस्तु शुद्धप्रकाशस्वभावस्य तदनाश्रयतयौपमेतव्यं इममेव न्यायं द्वा सुपर्णेत्यत्राप्युदाहरन्नेकत्वाचिं
तयायोजयति सत्त्वमन्यायद इति अपि किं बुद्धिजीवावुत जीवपरमात्मानाविति संशय्य प्रकरणरूपापा
श्रापि बुद्धिरेषोऽपि चेतीति वक्तृत्वोपचारात् बुद्धिजीवाविति पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तयति करणे कर्तृत्वो
पचार इत्ययुक्तं कृत्वा चिन्तामुद्यापयति अपर आहुः सत्त्वं बुद्धिः शंकते सत्त्वशब्द इति सिद्धान्तार्थे ब्राह्म
णं व्याचष्टे इत्यर्थः स्पष्टः निराकरोति तन्नेति येन स्वप्नं पश्यतीति येनेति करणमुपदिशति तदनन्तरमभिनं क
र्तारं क्षेत्रज्ञं योऽयं शारीर उपद्रष्टेति आस्तां तर्ह्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षस्य ब्राह्मणार्थः वचनविरोधेन्या
तव्यं सिद्धान्तश्च भाष्यकृता स्मारितस्तद्दर्शनादि च समानेन हेतुना योनिमन्त्रो ऽप्यत्र मन्त्रेण स्थूलस्य कर्तृत्वे संभवति

२२

वा॰ प्र॰
६८

प्रत्याभासत्वादित्यत आह नाप्यस्य पूर्वपक्षेभञ्जत इति सर्वं हि पूर्वपक्षमस्य प्रश्नेन परिहिहीर्षन्नत्र तत्संस्कारी री
पर्यवस्येत् तस्य तु ब्रह्मरूपतायां पर्यवसानात्पूर्वपक्षमपि स्वीकरोतीत्यर्थः अपि च तावेतौ सत्वक्षेत्रज्ञौ
न ह वा स्वं विदित्किं च न रज आर्धंसत इति रजो विघातनाध्वंसनेनास्ति समेवं विदिकरोतीत्येतावतैव विधीय
संहारात्जीवस्य ब्रह्मात्मतापरतास्य लक्ष्यत इत्याह तावतो चेति चोदयति कथं पुनरिति परिहरति उच्यते
नेयं श्रुतिरिति आ[illegible] नक्षत्र जीवो ब्रह्मणाभिचाकशीतीत्यस्ये शंको तयादि जीवो ब्रह्मात्मानाश्रातिकथं
वर्त्यस्मिन् भोक्तृतावगमः चैतन्यसमानाधिकरणं हि[illegible] भोक्तृत्वमव[illegible]भासत इति तन्निरासायाह श्रुति
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति स तदुक्तं भवति नेदं भोक्तृत्वं जीवस्य तत्त्वतो पि तु बुद्धिसत्त्वे सुखादिरू
पपरिणाते चितिच्छायापत्त्या उपयन्नं चैतन्याभिव्यक्तं ननु तत्त्वतो जीवः परमात्मा भुंक्ते तदेतद्ध्यास
भाष्ये कृतव्याख्यानं तदनेन नकृत्वाचितोद्घाटिता॥ अंतर उपपत्तेः॥ नन्वंतस्तद्धर्मोपदेशादित्यने
नैतद्गतार्थं संति खल्वत्राप्यमृतत्वाभयत्वादयो ब्रह्मधर्माः प्रतिबिंबजीवदेवतास्वसंभविनस्तस्मात्
ब्रह्मधर्म्मोपदेशान्ब्रह्मैवात्रविवक्षितं सा स्त्रांश्च ब्रह्मलोपादानात् उच्यते यदस्य तदस्येत न्नास्य से थे
प्रयुज्यते परोक्षं ब्रह्मेन तथा प्रतिबिंबेतु मुख्यते उपक्रमवशात्स्वर्वमितरेषां प्रवर्णनं कृतं न्यायेन येन राम०

वसरः खल्वत्रानुषज्यते कर्त्तेपि बहुनावित्यत्र हि जीवपरमात्मानौ प्रथममवगतावितित दनुरोधेन गु
हाप्रवेशादयः पश्चादवगता व्याख्याताः तद्वदिहापि यस्य षोडशी रीपुरुषोऽदृश्यत इति प्रत्यस्ताभिधाना
त्प्रथममवगते छायापुरुषे तदनुरोधेनाक्ष्णत्वाभयत्वादयः स्तुत्याः कथंचिद्व्याख्येयाः तत्र चाम्नातं
कतिपयपत्वं वर्णावस्थानात् अभयत्वमचेतनत्वात् पुरुषत्वं पुरुषाकारत्वात् आम्नातं कनीनिकायत
नत्वात् ब्रह्मरूपत्वं मुक्तरूपोपसृत्वादियोगात् एवं वामनीत्वादयोप्यस्य स्तुत्यैव कथंचिन्नेतव्याः किं
च खं चेत्यादिश्रुतिवाक्यमग्नीनां नाचार्यवाक्यं निर्णेतुमर्हति आचार्यस्तु गतिं वक्ष्येति च गत्येतत्तदभिप्राय
न तत् कः परिशिष्टाभिप्रायं तस्मात् छायापुरुषस्यैवात्रोपास्य इति पूर्वः पक्षः संभवमात्रेण जीवदेवते
उपन्यस्ते नाधिकाशङ्कोपदर्शिता यचसंवदव्यत इत्यस्यात्राभावादन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यनेन निराकृत
त्वादेवं प्राप्त उच्यते पुरुषवद् इत्यानिद्यन्नाभिधाने हि सर्वनामपदे सति प्रोप्यसन्निहितस्यार्थमवेता
मभिधातुं शक्तिः सन्निहितात्तु पुरुषात्मादिशब्दात्तेन यावत्स्वार्थमभिदधाति तावत्सर्वनामप्या
नार्थानुषोप्यभिधीयत इति कृतं तत्तदर्थस्यावरोधेन तायुरुषात्मशब्दो च सर्वनामनिरपेक्षो स्वरसतो
जीवे वा परमात्मनि वा वर्त्तते इति न च तयोश्चक्षुषि प्रसक्तदर्शनमिति निरपेक्षस्य पुरुषपदप्रत्यापिता

थनुरीघेन पुरुष इति चकृष्प तइति च यथासंभवं व्याख्येयं व्याख्यातं च भाष्यकृता प्रसिद्धवदुपादानं
शास्त्राद्यपेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमित्यनेन विरुद्धः शास्त्रान्तरोपलब्धिरेव परो दर्शयिष्यति तत्प्रत्य
क्षवद्रूपचर्यते प्रशंसार्थमित्यर्थः अपि च तत्र देवचरमं प्रथमानुगुणतया नीयते पञ्चेन्दुंशक्यमलंचरह
त्वमतत्वाद्योबहवस्त्राशक्याङ्गनेतुं न हि स्वसत्ता स्वेशावस्थानमात्रमस्मत्तत्वं भवति तथा सति किं ना
मतामस्तेस्यादिति वार्थमस्मत्पदं भयाभये पि चेतनधर्मो नाचेतने संभवतः एवं वामनीत्वादृपोऽप्यन्य
त्रब्रह्मणोनेतुमशक्याः भूतपक्षमयपदेश श्वोपपादितः तत्रदिदमुक्तमुपपन्ने इतिसत्तदस्मत्तमभयमे
तद्ब्रह्मेत्यफक्षे स्यादाशंक्यनेनु सर्वगतस्येश्वरस्य कस्माच्चक्षुरे वस्थानमुपदिश्यत इतितत्परिहरति
श्रुतिः तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वाभिषिंचन्ति वर्त्मनी एव गच्छतीति वर्त्मनीयस्मच्छानेसत्तदुक्तं भवति
निर्लेपस्येश्वरस्यनिर्लेपं चक्षुरेवस्थानमनुरूपमिति तददिदमुक्तं तथापरमेश्वरानुरूपमिति संयद्वा
माद्गुणोपदेशश्च तस्मिन्ब्रह्मणि कल्पते घटते समवेतार्थे त्वादित्यर्थः विंवादिषु तुच्छसमवेतार्थः
वामनीयानि सम्भजनीयानि शोभनीयानि पुण्यफलानि वामानि संयन्ति संगच्छमानानि वामान्य
नेनेति संयद्वामः परमात्मा तत्कारणत्वात्पुण्यफलोत्पत्तेः तेन पुण्यफलानि संगच्छन्ते सर्वपुण्य

फलानि वामानि नयति ततो कामीति वामनी स एव उ एव भामनी भामानि भानानि तानि नयति लोकानि

ति भामनी तदुक्तं श्रुत्या तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति स्थानादिव्यपदेशा

च्च आशंकोत्तरमिदं सूत्रं तत्राशंकामाह कथं पुनरिति + स्थानान्यारूपोपे यानि स्थानान्यारूपः नाम

रूपप्रकाराः तेषां व्यपदेशात् सर्वगतस्यैकस्थाननियमो नावकल्प्यत इति ननु नानातितो हि स्थाने मह रूप

दृष्टं यथा पादसामग्रि तत्कथम् अल्पं चक्षुरधिष्ठानं परमात्मनः परममहत इति शंकार्थः परिहरति श्र

त्रोच्यते इति स्थानत्वेन नभस इव नानास्थचीपाश्वादि स्थानत्वं विशेषतस्तत्र ब्रह्मरागस्थानि तानि उपासन

स्थानानीति तेरस्य पुक्ता यथा परे शब्दा अपि च प्रकृतानुसाराद् अपि ब्रह्मैवात्र प्रतिपत्तव्यं ननु प्रातिबिंबजी

वदेव नाइत्याह सूत्रकारः । सुखविशिष्टाभिधानादेव च स एव खल्पो ख्यायते उपकोशलो ह वै कामला

यनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास तस्याचार्यस्य द्वादश वर्षाण्यग्नीनुपचचार स चाचा

र्यो अन्यान् ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायग्राहयित्वा समावर्तयामास तमेवैकमुपकोशलं न समावर्त्त

यति स्म जाया याचत त्वामावर्त्तनाय अभ्यर्थितत्तद्वचनमवधीर्याचार्यः प्रोषितवान् ततो ति दुः

नमानस मनश्य परिचरणकुशलमुपकोशलमवेत्य त्रयोऽग्नयः परिचरणाकृतज्ञपराधीन

२४

वा·प्र०

८२

चेतनवंश्रद्दधानायास्मै दृढभक्तये समेत्य ब्रह्मविद्यामूचिरे प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति अथोपकोशलउ
वाच विजानाम्यहं प्राणो ब्रह्मेति स हि सूत्रात्मा विभूतिमत्त्वाद् ब्रह्मरूपाविर्भावात् ब्रह्मेति कं च तु खं च न
जानामीति न जानामि न हि विषयेन्द्रियसंपर्कजं सुखमनित्यं लोकसिद्धं त्वं च भूताकाशं चेतनं ब्रह्म भवितु
मर्हतीत्यर्थः तेनमग्नयः अनूचुः यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति एवं संभूयोक्त्वा प्रत्येकं स्वविषयां
विद्यामूचुः पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इत्यादिना पुनस्तस्य वृत्तं संभूयो ~~युक्तप्रत्येकं स्वविषयां विद्यामूचुः पृथिव्यु~~
~~ग्निरन्नमादित्य इत्यादिना पुनस्तस्य वृत्तं संभूय~~ चुः एषा सौम्य ते स्मद्विद्या प्रत्येकमुक्त्वा स्वविषया विद्या आत्मवि
द्या च यास्माभिः संभूय पूर्वमुक्ता प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता ब्रह्मविद्यैमुक्ता सा
भिः गतिमात्रं त्ववशिष्टं नोक्तं तद्विद्याफलप्राप्तजा बालस्तवाचार्यो वक्ष्यतीत्युक्त्वा अग्नयः उपरेमिरे एवं व्यव
स्थिते यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति श्रुतर्व्याचष्टे भाष्यकारः तत्र खं आहेति प्रतीकाभिप्राये रो
ति आश्रयान्तर प्रत्ययस्याश्रयान्तरे प्रक्षेपः प्रतीकः यथा ब्रह्मशब्दः परमात्मविषयो नामादिषु क्षिप्यते इदमेव
तद्ब्रह्मेत्युपास्यं नामेति तथेदमेव तद्ब्रह्म यथाभूताकाशमिति स्यात् नूनं चेतनदिष्टं लौकिकस्य सुखस्य साधन
पारत्वं अंक्ष्य पिता चाम यस्तेन सह वर्ततइति साम यंस्तुखं तदेवं व्यातिरेकेश एवमुक्त्वा उपपाद्ये गुरुणामा राम

इतरेतरविशेषितौ त्विति तदर्थस्य विशेषितत्वात् खकावपि विशेषितावुच्येते सुखशब्दसमानाधिकरणा
त्खंशब्दो भूताकाशमर्थं परित्यज्य ब्रह्मणि गुणयोगेन वर्त्तते तादृशा च खेन सुखं विशिष्यमाणं सामर्थ्या
द्रत्नं निरामयं भवतीति तस्मादुपपन्नमुभयोर्यादानं ब्रह्मशब्दाभ्यां सुखस्य प्रयोजनमाह नन्वद्वितीयद इति ब्रह्मपदं
कंपुनस्योपरि प्रयुज्यमानं शिरः सर्वं खं पदस्यापि [redacted] ब्रह्मपदं शिरः प्रयोः कं खं पदयोः ते ब्रह्मशिरसीत
यो भौ यो ब्रह्मशिरस्त्वमस्तप्रयुक्तनेति किमापानामित्यत आह तदेव वाक्योपक्रमे इति। नन्वग्निभिः पूर्वं निर्दिष्ट
तो ब्रह्मपदयोः। लिङ्गान्याचार्यवाक्येपि तदेवानुवर्त्तनीयमिति कुत इत्यत आह आचार्यस्तु ते गतिं वक्ते
ति गतिमात्राभिधानमिति पदाध्ये तेभिन्नवाक्यत्वाद्वाक्ये तथापि पूर्वेषां वक्रार्थकवाक्यतां गमिते गतिमात्रा
भिधानात्किमुक्तं भवतीति तुभ्यं ब्रह्मविद्यास्माभिरुपदिष्टा न हि दृष्टं गतिर्नीर्ज्ञातं चाकिंचिदृषि कृत्याध्येयं
परापित्वाचार्यो वक्ष्यतीति तदनेन पूर्वासंबद्धार्थान्तरविवक्षा वारितेत्यर्थः एवमग्निभिरुपदिष्टे प्रोषिते आचार्ये आ ते
चार्यः कालेनाजगाम आगतञ्चोपकोशलमुवाच ब्रह्मविद इव ते सौम्य मुखं प्रसन्नं प्रतिभाति को नु त्वामनुशशा
सेति उपकोशलस्तु भीतो नीचैर्भीत इव को नु मामनुशिष्याद्भगवन्प्रोषिते त्वयि त्यापान्तरीयं पदं इति बोध्य
मानोऽपह्नुवयावदग्नीनामनुशासनमवोचत् तदुपश्रुत्याचार्यः सुचिरं क्लिष्ट उपकोशले समुपजातरपाह

हृ॰

श्री

वा.प्र. अस्मान्येवमुक्त्वा ते पुनरग्नयो विद्यामग्निर्न वितताते भ्यो मासा भूत्वा मनुत्तं देवतां प्रतिपद्यंते तेभ्यो मासेभ्यः संवत्सरदेवतां ततः ८
पः प्रत्युवाच सौम्य किलते ग्नयो न ब्रह्म साकल्येनावोचन्नहं तु साकल्येन वक्ष्यामि यद्भवमाहात्म्याद्यथा
८२ पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवं विदि पापकर्म न श्लिष्यते इति एवमुक्तवत्याचार्ये आहोपकोशलः
ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचाचार्योऽक्षिरादित्योगतिविज्ञमनाः पद्युक्तमग्निभिः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म
खं ब्रह्मेति तत्परिपूरणाय य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यादि संयद्वामं भवत्याचार्येणायेसुखं ब्रह्म। सेव्यो
नेसंयद्वामं वामनी भामनी त्येवं गुणकं प्राणसहितमुपास्ते ते सर्वे अपहतपाप्मानो अन्यत्कर्म कुर्वंतु मा
वाकार्षुः अर्चिषमर्चिरभिमानिनी देवतां अभिसंभवंति प्रतिपद्यंते अर्चिषोऽहरहर्देवतां अह्नः आपू
र्यमाणपक्षं शुक्लपक्षदेवतां ततः आदित्यमादित्याच्चंद्रमसं चंद्रमसो विद्युतं तत्रस्थितान्तेनान्पु
रुषकश्चिन्नब्रह्मलोकादेत्याऽमानवो अमानव्यां सृष्टौ भवो ब्रह्मलोकभव इति यावत्तादृशः पु
रुषस्तान्सत्यलोकस्थं कार्यब्रह्म गमयति एष देवपथो देवैरर्चिरादिभिर्नेतृभिरुपलक्षित इति देव
पथः एवं च ब्रह्म गंतव्यमनेनोपलक्षितः इति ब्रह्मपथः एतेन यथा प्रतिपद्यमानाः सत्यलोकस्थं ब्रह्मैतं
मानवं मनोः सृष्टिभूतमावर्त्तं जन्मजरामरणप्रवाहं पुनर्नावर्त्तंते तत्र तो आवर्तो मानवो लोकः तेषा
वर्त्तनत्वात्पुनरावृत्तिः ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यांतेऽकृतात्मानः प्रविशंति परं पदं तदनेनो राम.

व्याख्यानव्याख्यानेन श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्चेत्यपि सूत्रं व्याख्यातं अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः प
रुषो ऽक्षिणीति नित्यवत् श्रुतं श्रुतेर्नित्येष्टायामनुरूपेणावक्तव्यत्वात् तेकस्य नागौरवं चास्मिन् पक्षे प्रसज्यत इत्य
हृतं च समुपासनकालं इति तथा विज्ञानात्मनोपीति विज्ञानात्मनो हि न प्रदेशउपासनात्मन्यत्रैदृष्टच
रो ब्रह्मणस्तत्र कृत्वश्रुतेरूपर्थः भीषाभिधात्र्यदृष्टलगाः प्रोक्तमतिरोहितार्थे ॥ अंतर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्म ञ
व्यपदेशात् ॥ स्वकर्मोपार्जिते देहे तेनान्यत्र नियच्छतीति तस्यादिरशरीरस्तत्रान्तर्यामितां भजतेऽप्र
वृत्तिनियमनेलस्यगो हि कार्यचेतनस्य शरीरेण : स्वशरीरे हि पादेः शरीरेण वाशपादौ हृष्टं नाशरीरस्य
व्रह्मणो भवितुमर्हतीति नो हि जातुपवांकुरः कुटत्रवीजाज्ञापतेतर नेन तन्माद्यस्य पनइत्येतदपि श्रा
स्मिन्वृदितवांतस्यात्परमात्मनः शारीरेद्दपादिश्हितस्यांतर्यामितायाश्च संभवात्प्रधानस्य वा पृथि
व्याद्यभिमानवतस्तावां देवतापाः अत्रिमोद्यम्पृथिवीतिवायोगिनः जीवात्मनो वांतर्यामितास्या
ततत्र यद्यपि प्रधानस्याहृष्टत्वाश्रुतत्वामतत्वाविज्ञातत्वानि संति तथापि तस्याचेतनस्य द्रष्टृत्वश्रो
तृत्वमंतृत्वविज्ञातृत्वानि नो श्रुतो नाभिभावाद्नात्मनवाञ्चेषन आत्मेति श्रुतेरनुपपत्तेर्ने प्रधानस्यांत
र्यामितापद्यपि पृथिव्याद्यभिमानिनो देवस्यात्मत्वमस्ति अहष्टत्वाद्यपञ्च सह द्रष्टृ ता ~~[illegible]~~

वा.प्र०
८२

सेतितथापि तस्याचेतनस्य द्रष्टृत्वश्रोतृत्वमंतृत्वविज्ञातृत्वाभावात्तानामभावादनात्मत्वाच्चैषव अंतर्यामीति
श्रुतेरनुपपत्तेर्न प्रधानस्यांतर्यामित्वं तापि यद्यपि पृथिव्याद्यभिमानि नो देवस्यात्मत्वमस्ति श्रुते द्रष्टृत्वाद्य
[redacted]दिभिरुपपद्यते शरीरेंद्रियादियोगस्तु पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनो ज्योतिरित्यादिश्रु
तेः तथापि तस्य प्रतिनियत[redacted]पमनात्यः सर्वान्लोकानंतरो यमयति यः सर्वाणि भूतान्यंतरो यमय
तीतिश्रुत्यवरोधानुपपत्तेः योगी तु यद्यपि लोकभूतवशितया सर्वांल्लोकान्सर्वाणि भूतानि यंतुम
र्हति तत्र तत्रानेकविधदेहेहेद्विपादिनिर्माणेन स स्वकधा भवति स त्रिधा भवतीत्यादिश्रुतिभ्यः तथा
पि जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादिति वक्ष्यमाणेन न्यायेन विकारविषये विद्यादिसिद्धानां व्यापाराभा
वात्सोपि नांतर्यामी तस्मात्परिशेष्याज्जीवस्यैव चेतनो देहेंद्रियादिमानद्रष्टृत्वादिसंपन्नश्च यमह
स्यादिं स्यात्मति [redacted] इति विरोधात्तत्रा अभ्यंतरस्य देहेंद्रियादिनाशेषनाशात्तत्रेतद्यथा अमु. [illegible]
लोपभोगाभावेन कृतविप्रनाशाकृताभ्यागमप्रसंगात् आत्मनि तिष्ठन्निति चाभेदेपि कथंचित्भेदो
पचारात् स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नीति यत् यमात्मा न वेदेति च स्वात्मनिर्देशविरोधात्मे प्रा रा.म.
पंचस्यात्मा शरीरमित्यादि च सर्वस्य महिम्नीति दो जंपदि पुनरात्मनो पि नियंतुरन्योनियमिताभ

वेदितावातनत्तस्य तस्याप्यवस्थाद्वय इत्यनवस्थाप्रसंगात्। सर्वलोकभूतानियंतृत्वं च जीवस्यादृष्टद्वारा तदुपा
र्जितौ हि धर्माधर्मौ नियच्छत इत्यनया द्वारा जीवो नियच्छतीत्युक्तवचनं च जाल्माभिप्रायं तस्माज्जीवो ने
वांतर्यामी न परमात्मेति प्राप्तमेवं प्राप्तेऽभिधीयते। देहेंद्रियादेर्नियमेनास्य देहेंद्रियांतरेण कर्मोपार्जित
तद्वेतरविधार्जितं जगत्प्रकृतिस्थमीतिहासपुराणेषु तावद्भगवतः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः परमेश्वर
स्य जगद्योनित्वमवगम्यते में न तन्न यथकुंजनसाधारणानुमानाभासेनागमविरोधिना शक्यमपह्नो
तुं तथा च सर्वविकारजातं तद्विद्याशक्तिपरिणाम[illegible]त्तस्य शरीरेंद्रियसंस्थानेव वर्ततइति पृथ्व्या पृथ
पृथिव्यादिदेवतादिकार्यकरणोः तान्येव पृथिव्यादिदेवतादीन्नुशक्नोति नियंतुं न चानवस्था नहि नियं
त्रंतरं तेन नियम्यते किंतु यो जीवो नियंता लोके सिद्धः परमात्मैवोपाध्यवच्छेदकल्पितभेदस्तथास्याप
नइत्यसकृदावेदितं नतु ततो नियंत्रंतरं तुनश्चानवस्था तथा च नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्याद्यापि श्रुतयउप
पन्नार्थाः परमार्थतो नत्वयोमितोन्यस्य जीवात्मनो द्रष्टुरभावादविद्याकल्पितजीवपरमात्मभेदाश्रया
स्तु ज्ञातज्ञेयभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवो विधिनिषेधशास्त्राणि च सर्वं चा
धिदैवादिषु स्वकस्यैवांतर्यामिणः प्रत्यभिज्ञानं समंजसं भवति यः सर्वान्लोकान्यः सर्वाणि भूता

२७

बा०प्र

नीप्रत्ययइत्येकवचनमुपपद्यते अस्मन्नतत्वं च परमात्मनि तिसमं जसंनामन्त्रय आत्मानैतिष्ठन्निसांदिषु

८४ चाभेदे पि भेदोपचारः क्लेशोनभविष्यति तस्मात्परमात्मा तांतर्यामीनन्नी वादि रिति सिद्धं ष्टथियादित्तन

पिन्त्वं तेअधिदैवं यः सर्वेलोकेषु षिततथिलोकं यः सर्वेषुवेदेषु धिवेदं यः सर्वेषुयज्ञेषु धिपतं यः सर्वे

षुभूतेषु धिभूतं यः प्राणाद्यात्मांतमध्यात्मं संत्तात्मा अप्रसिद्धत्वादि त्यपक्रमत्मात्रं एवं पक्षः दृशेना

दिक्रियामाः कर्जेरि प्रवृत्तित्विविरोधादित्यर्थः। अदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेः अयपदे पयात्तदृस्यम

धिगम्यतेपजरहरस्यं वु द्विंद्रियाविषयः अश्यरूपकमेंद्रियागोचरः अगोत्रं करणारहितं अवर्णं त्रा

ही ह्मणत्वादि हीनेन केवलमिंद्रियाणामविषयः इंद्रियाण्यप्यस्यनसंतीत्याह अचक्षुरश्रोत्रमिति

बुद्धीन्द्रियाण्युपलक्षयति अपाणिपादमितिकर्मेंद्रियाणिनित्यं विभुं प्रभुं सर्वगतं सूक्ष्मं दुर्विज्ञानत्वा

तस्यादेहनित्यं सर्वं परिणामितित्यन्नेत्याह अव्ययं कूटस्थमित्यर्थः परिणामोविवर्जोवास

रूपस्योपलभ्यते चिदात्मनानुसारूप्यंजडानां नोपपद्यते जडं प्रधानमेवानोद्गणवोतिः प्रतीयता

योनिप्रह्योनिमित्तं चेत्कुतो जीवतिशक्तिपापरिणममानसरूपास्यवृत्तिःपरिणामादृष्टाः यथो

र्णनाभि। लालायमरिणमात्मनातातेतवस्तत्वरूपात्तथाविवर्जो अपि विवर्जमानसरूपास्यन वि राम॰

रूपाः यथा रज्जुविवर्त्ताधारेरोरगादयो रज्जुसरूपाः तज्ज्ञातुरज्ञोतुं न्नर इति विपर्यस्यते तेन च हेम
पिंडपरिणामो भवति लूतातंतुः तत्कस्य हेतोरत्यंतवैरूप्यात् तस्मात्प्रधानमेव जगद्गतो योनि
रिति युज्यते स्वविकाराननुगत इति तदसारं यः सर्वज्ञः सर्ववित् इति चास्य राम्मरा त्परस्याख्यानं अ
त्सरात्परतः पर इति श्रुतेः न हि परस्मादात्मनो वागविकारजातस्य च परस्मात्प्रधानादृते अन्यद्द्रष्टुं
संभवति अतः प्रधानात्परतः परमात्मा सर्ववित् तद्भूतयोनिस्तत्त्वसारं प्रधानमेव तत्त्वं सांख्याभिमतमेवा
त्त्र श्रुयतस्याप्रामाणिकत्वान्न तत्र परितुष्यति अस्तु तर्हि नामरूपबीजशक्तिभूतमव्याकृतं भूतसू
क्ष्मं प्रधीयते हि तेन विकारजातमिति प्रधानं तत्त्व खलु जडमतिवीथ्यमतिवीथ्यस्य जगतस्य नामरूप
स्योपादानं युज्यते सारूप्यात् ननु त्वचिदात्मानि वीच्योविरूपो हि सः अचेतनानामिति भाष्यं सारूप्य
प्रतिपादनपरं स्यादेतत्स्माज्जैप्रधाननिराकरणेनैवैतदपि निराकृतप्रायं तत्कुतो स्पष्टीक्रियते अत आ
हापि च पूर्वत्राहष्टत्वादीति सति बाधके स्यानाम्नयपरांइहतु बाधकं नास्तीत्यर्थः तेन तदैस्यते सा
दावुपचर्यतां ब्रह्मणो जगद्योनिताऽविद्याशज्ञयुपत्वेनेहत्वाविद्याशक्तेरेव जगद्योनित्वसंभ
वेन द्वारद्वारिभावो युक्त इति प्रधानमेवात्र वाक्ये जगद्योनिरुच्यत इति पूर्वः पक्षः अथ योनिशब्दो

वा·प्र० निमित्तकारणापरः तथापि ब्रह्मैवानिमित्तं तत्तु नीव इति विनिगमनाभावेन हेतुरस्तीति संशयेन पूर्वः पक्षः
८५ अत्रोच्यते अक्षरस्य जगद्धीनि भावमुक्त्वा त्वनंतरं यः सर्वज्ञ इति श्रुत्या सर्वज्ञस्य सङ्च्यते। तेन निर्दिष्टस्य
मायात्मत्वमभिज्ञानतः स्फुटं अक्षरं सर्वविद्धिष्वयो निर्वाचेन तं भवेत् अक्षरात्परतः इति श्रुतिस्तु योऽ
ते मता अश्रुते पत्स्व कापोणि ततो व्याकृतमक्षरं नह तिरोहितमिवास्ति किंचन यन्तु सारूप्याभावा
न चिद्रात्मपरिणामः प्रपंच इति ~~अश्रुतेपत्स्वकापोणि तो व्याकृतमक्षरं नेह तिरोहितमिवास्ति कि~~
~~चनयन्तु सारूप्याभावान्न चिद्रात्मपरिणामः प्रपंच~~ इति ब्रह्मविवर्तः प्रपंचो यं ब्रह्मणोस्परिणा
मिनः। अनादिवासनोड्योन सारूप्यमपेक्षते न खलु बाह्यसारूप्यनिबंधनस्सर्वस्य वो विभ्रम इति
म नि नियमित्तमस्ति अंतरं दृ पिहि कामकोध[illegible]म यो न्माहस्थ आदेमेन सादृपचारात्सारूप्यानपेक्षा
जस्य तस्य विभ्रमस्पुरशीनाते आपिचहेतुमात्रिविभ्रमेतरद्भावास्तु योगे युज्यते अनाद्यविद्यातद्वा
सनाप्रवाहपतितस्तूनानुपोगमहेति। तस्मात्परमात्मविवर्ततया प्रपंचस्तद्योतिर्भुजग इव
रज्जुविवर्ततत्यातद्योतिः ननु तत्परिणामतयात तस्माज्जन्माद्यस्य सर्वविन्त्वोक्ते लिंगानुपपत्तिर्द्वेषेति
~~समानस्या नार्थपिसतदेव पतिप~~ द्य जन्माद्यस्य प्रश्नामि त्यत्र ब्रह्मैवोपदिश्यते तेयत्वेन ननु प्रधानं नो राम०

वात्मनश्चोपास्यत्वेनेति सिद्धं न केवलं लिंगादपि श्रुत्यपि एवमिति समाख्यानादपि सततदेव प्रतिपन्नत्व
मित्याहापि चद्दे विधे इति लिंगोत्तरमाह कस्मिन्नु भगवद्दत्त भोगाभोग्यास्ते भ्योद्यातिरिक्तो भोक्ता रिअवच्छिन्नो हि
जीवात्मा भोग्येभ्यो विक्षेपेभ्यो व्यतिरिक्त इति नन्तद्ज्ञाने न सर्वं ज्ञातं भवति समाख्यातरमाहापि चसत्र ब्रह्मविद्या
सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति ब्रह्म वाच्येते कइदृढ़ापद्यरूपा अष्टादशेति प्लवंते गच्छति अस्थापिन इति ब्रह्मणः अतएवा
हका केते यज्ञरूपा रूप्यंते नेनेति रूपयज्ञो रूपमुपाधिर्येषां ते यज्ञरूपाः तत्रषोडशर्त्विजः कतुपज्ञ नेतो याधि
नाकृतिकृशद्यः प्रहन्न इति यज्ञो याधयज्ञत्विजः एवपुनमानोपियज्ञोपाधिरेवस्वपत्नीय तानो यज्ञस्तं योग
इतिस्मरणात् एते ह्यष्टादश यज्ञरूपा ये धात्विगादिषु जकमेपज्ञः यज्ञस्त्रयो यज्ञइत्यर्थः तत्र कर्मा वरस्व
र्गाद्यवरफलत्वात् अपि यंति प्राप्नुवंति न हि दृष्टांतहो ह्वोतिकयोरितर...नामि प्रायो विशेषलाभ द्व्यपदेशाभा
न वेनेतरो विशेषणं हि तुल्याचष्टे विशिष्टोतिशारीरा दित्यपलक्षणं प्रधानादिमत आह नात्र प्रधानं नाम किं
चिदिति ६७ रूपोपन्यासाच्च ॥ इत इतरमतेनात्रे यस मानेव गमध्ययति तस्याग्निर्मूर्द्धादिरूपवतः साति नाय मा
नत्वसंभवेनाकस्मात् नकत्वकल्पनं न युक्तं प्रकरणं खल्वेतद्धि स्वयोनेः सत्विधिश्च जोपमावं नानोसत्ति धेश्च
प्रकरणं बलीयइति जायमान परित्यागेन विश्वयोनेरेव प्रकरणितो रूपाभिधानमिति चेत् न प्रकरणिनः
नाम्नां व्याख्यायमानमते व्याचष्टे ... पुनः शास्त्रे ... विशेषयोनेः ... मति जोपमा

प्र० व० शरीरेन्द्रियादिराहित्यस्य विग्रहवत्त्वाविरोधात् न चैतावता मूर्त्तिर्दिक्कृतयः प्रकरणविरोधात्स्वार्थपरित्यागेन
३९ सर्वात्मनामात्रपराशतिमुक्तं अतेरर्पतविग्रहत्वाद्याधीप्रकरणात्त्ववलीयस्त्वात्तसिद्धेश्च प्रकरणिनो संवंधत्वा
यमानमध्यपातित्वं ज्ञायमानग्रहणलोकारणमुपपन्नं तस्माद्भाष्यकृतात स्मादूरणपगेभरिवभगवान्प्राणस्म
नासर्वभूतेज्वरः कार्योनिर्द्दिष्टपन इति सांप्रतं नत्विति इदानीं सन्त्रुमनवषेपमेवनेताहाक्षिप्यतइति प्रकरण
त। छ। वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् प्राचीनशाल सत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनबुडिलाः समेत्य मीमांसां चक्रुः को
न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मेत्युक्ते जीवात्मेति प्रत्ययो माभूदित्यत उक्तं किं ब्रह्मेति ते च मीमांसमाना निश्चयमना
धिगच्छन्तः केकेयराजं वैश्वानरविद्याविदमुपसेदुः उपसद्य चोचुः आत्मानमेवेमं वैश्वानरं प्रवीसि तमध्येविस्मर
नो ति तमेव नो ब्रूहीत्युपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां मितित अमष्टर्थः वैश्वानरस्य भगवतो द्यौर्मूर्द्धा
सुतेजाः चक्षुर्विश्वरूपः सूर्यः प्राणोवायुः पृथग्वर्त्मात्मा पृथग्वर्त्मप्रस्य वायोः सन्द्यथवर्त्मसस्वात्मस्व
भावोयस्य सपृथग्वर्त्मात्मासंदेहो देहस्य मध्यभागः सआकाशो बहुलः सर्वगतत्वात् नवस्तिरेव रयिरापः पतोह्ला
न्नमन्ना त्वरपितस्माद्द्योरयिरत्नानोसां च मूत्रीभूतानां वस्तिः स्थानमिति वस्तिरेव रयिरित्युक्तं पादौ पृथिवी
तत्र प्रतिष्ठानात् तद्देवं वैश्वानरावयवेषु द्युसूर्यानिलाकाशजलावनिषु मूर्द्धचक्षुः प्राणसंदेहवस्तिपादेषु स०

कैतस्मिन्वैश्वानरबुद्ध्या विपरीतयो पासकानां प्राचीनयोग्याला हीना मूर्द्धयानां धर्मप्रारंभक्रमशादेहशी
र्णतावस्तिभेदपारस्यैथीभाव्वदूषरोरुपासनानां लिंदयामूर्द्धादिसमस्तभावमुपदिश्यप्रमाप्यते पस्त्वेतेमेवै
प्रादेशमात्रमभिविमानमितिस सर्वेषु लोकेषु कप्रभृतिषु सर्वेषु भूतेषु स्थावरजंगमेषु सर्वेष्वात्मसु
देहेंद्रियमनोबुद्धिजीवेष्वन्नमत्तिसर्वेषु बुधिफलमश्नातीतात्पर्यः अथास्य वैश्वानरस्य भोक्तुः भोजनस्थानमि
होत्रतां संपिपादयिषयाह श्रुतिः उरएव वेदिर्वेदि सारूप्यान्लोमानि बर्हिः आस्तीर्णं बर्हिः सारूप्या
त्हृदयंगार्हपत्यो हृदयात्प्राणानंतरमनोन्वाहार्यपचनः आस्यमाहवनीयः तत्र हितरन्नं हूयते न तेनु कोन
आत्मा किं ब्रह्मरूपक्रमेणात्मब्रह्मशब्दयोः परमात्मनि निरूढत्वेन तदुपरक्तायां बुद्धौ वैश्वानरस्यापारूपः
श्व्रात्मस्वनुरोधेन परमात्मन्येव केचिद्वैतुं युज्यंते न तु प्रथमावगतौ ब्रह्मात्मशब्दौ चरमावगतवैश्वा
नरादिपदस्यानुरोधेनान्यथयितुं युज्येते यद्यपि च वाजसनेयिनां वैश्वानरविद्योपक्रमे वैश्वानरं ह्येव भगवा
नस्संप्रति वेद तन्नो ब्रूहीत्युक्त्वा नात्मब्रह्मशब्दोक्तः तथापि तत्समानार्थछांदोग्यवाक्यं तदुपक्रममित्यतितेन
निश्चितार्थेन तदविरोधेन वाजसनेयिवाक्यार्थो निश्चीयते निश्चितार्थेन ह्यनिश्चितार्थो व्यवस्थाप्यते न
निश्चितार्थेन विनिश्चितार्थकर्मवत्वब्रह्मापि सर्वशाखाप्रत्ययमेव न च घम्र्द्दत्वादिकं ज्ञावत्स्मृताग्निदे

वा.भ० वतातीनात्मनामन्यतमस्यापिसंभवतिनचसर्वल्लोकाश्रयफलभागितानचसर्वपाप्मप्रदाहः इतिपारिशेष्यात्
९७ परमात्मैववैश्वानरइतिनिश्चितेकुतः पुनरियमाशंकाशब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानादिति उच्यते तत्रैवोपक्रमानुरोधे
नान्यथानीयतेयत्नेतुंशक्यमतोयुक्षौचवैश्वानराग्निशब्दावन्यथानेतुमितिशंकितुरभिमानः अपिचांतः
प्रतिष्ठितत्वंचप्रादेशमात्रत्वंचनसर्वव्यापिनोपरिमितस्यपरब्रह्मणः संभवतः नचप्राणाहुत्यधिकर
णतान्यस्यजाठराग्नेर्युज्यतेनचहृदयादीनांगार्हपत्यादिताब्रह्मणः संभविनीतस्माद्यथायोगंजाठरभूता
ग्निर्देवताजीवानामन्यतमोवैश्वानरोनतुब्रह्मतथाचब्रह्मात्मशब्दावुपक्रमगतावप्यन्यथानेतव्यौ
मूर्द्धादिपृष्ठस्तुतिमात्रेऽथवाग्निशरीरायादेवतायास्वेष्वपियोगात्तथकमूर्द्धत्वादयउपपद्यंतइतिशंकितु
नकु राभिसंधिः अत्रोत्तरंनैतत्स्याद्दृष्ट्युपदेशात्। अद्धाचरममनन्यथासिद्धंप्रथमावगतमन्यथयतिनत्वत्रप
रस्यानन्यथासिद्धिः प्रतीकोपदेशेनवामनोब्रह्मेतिवन्नदृष्ट्युपदेशेनवामनोमयः प्राणशरीरोभारू
पइतिवदुपपत्तेः क्रमस्तावद्वैश्वानराग्निशब्दयोः ब्रह्मवचनत्वात्तन्नानन्यथासिद्धिः तथाचब्रह्माश्रयस्य
प्रापयस्योतराश्रयेणजाठरवैश्वानराद्रूपेत्वेपुरुषवाजोदरवैश्वानरोपाधिनिवाब्रह्मणोउपास्येवैश्वानर
धर्मेणब्रह्मधर्माणांचसमावेशउपपद्यतेअसंभवादिति।तिसूत्रावयवंव्याचष्टेपारिवेहपरमेश्वरोनवि राम०

वस्येते तिपुरुषमपि चैनमधीयते इति सूत्रावयवं व्याचष्टे यदि केवलमेवेति न ब्रह्मोपाधितया नापि
प्रतीकतयेत्यर्थः न केवलमंतः प्रतिष्ठितं पुरुषमपीत्यपेरर्थः अत एव पुरुष इति पुरुषमनूद्य न वै
श्वानरो विधीयते न यासति पुरुषे वैश्वानरस्य क्षिप्तत्वप्रक्षिप्ते न स एव च परमेश्वरस्य हि हि जाठरे वैश्वानर इ
ह्रोपुरुषत्वमस्तीति भाष्यविरुद्धो न क्षतिविरोधश्च स यो हैतमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेंतः प्र
तिष्ठितं वेदेति वैश्वानरस्य हि पुरुषत्ववेदनमत्रानूद्यते न तु पुरुषस्य वैश्वानरत्ववेदनं तस्मात्तस्यैवो
ग्निर्वैश्वानरो यदि तियदः प्रवेशसंबंधः पुरुष इतितु तत्पुरुषस्य हेतुरूपदेशादित्युक्तं अत एव न देव
ताभूतं च अत एवेत्येभ्यः अतेसुतनर्क मूर्द्धत्वादिसंबंधः सर्वलोकाश्रयफलभागित्वसर्वपाप्मप्रदाहात्म
ब्रह्मपरोपन्यासेभ्यो हेतुभ्य इत्यर्थः यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामिति मंत्रवर्णोपि न केवलो ह्य प्रकाश
विभवमात्रस्य भूतानि रिममीह शंमहिमानमाहापि तु ब्रह्म विकारतया नाद्य पे ~~केवलमंत्रवर्णोपि न~~
~~केवलस्यैव प्रकाशविभवमात्रस्य भूतानि रिममीह शंमहिमानमाहापि तु ब्रह्म विकारतया नाद्य पे~~
गोतिभावः साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः यत्त्वमुक्तं मूर्द्धादिषु द्युप्रभृतिषु पुरुषावयवेषु द्युप्रभृतीन्
पृथिवीपर्यंतान् त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान्नध्यात्मपुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्य

चैतेपुरुषविधंपुरुषेंतः प्रतिष्ठितं वेदेति। अत्रावयवसंपत्त्या पुरुषविधत्वं कार्यकरणसंघातरूपपुरुषावय
वमूर्द्धादिचुबुकांतप्रतिष्ठानाद्वृत्तिः प्रतिष्ठत्वं समुदायमध्यपतितत्वात् तदवयवानां समुदायिना अत्रैव
तिरश्चीनमाह यथा वृक्षे शाखामिति शाखाकांडमूलस्कंध समुदाये प्रतिष्ठिता शाखा तन्मध्यपतिता
भवतीत्यर्थः समाधानांतरमाह यद्वेति अंतःप्रतिष्ठत्वं माध्यस्थ्यं तेन साक्षित्वं लक्ष्यते तदुक्तं भव
तिवैश्वानरः परमात्मा चराचरप्रचारसाक्षीति सर्वेषां पक्षिणां नुशयमुन्मूलयति निश्चितं चेति विश्वात्मकत्वा
त्वैश्वानरः प्रत्यगात्मा विश्वेषां वायं नरस्तद्विकारत्वाद्विश्वप्रपंचस्य विश्वे नरा वा जीवात्मानोऽस्य तादा
त्म्येनेति। अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः॥ साकल्येनोपलंभासंभवात् उपासकानामनुग्रहायानंतोऽपि पर
मेश्वरः प्रादेशमात्रमात्मानमभिव्यनक्तीत्याहातिमात्रस्यापीति अतिक्रांतो मात्रां परिमाणं अतिमा
त्रः उपासकानां हृत्ते उपासकार्थमिति यावत् व्याख्यांतरमाह प्रदेशाधु वेति संपत्तेरिति जैमिनिः मूर्द्धा
तनुपक्रम्य छुबुकांतो हि कायप्रदेशः प्रादेशमात्रः तत्रैव त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवांसंपाद्य
पन्प्रादेशमात्रं वैश्वानरं दर्शयतीति अत्रैव जाबालश्रुतिसंवादमाह सूत्रकारः आमनंति चैवमस्मिन्नि
त्यविमुक्तेऽत्र विद्योपाधिकल्पितावच्छेदे जीवात्मनि स खल्वविमुक्ते सोऽस्मिन्प्रतिष्ठित इति परमात्मा तादात्म्या

तत्र तत एव बुद्धितिः अनेन जीवेनात्मनेति अविद्याकल्पितत्वेन भेदमाश्रित्याधाराधेयभावः चरणाभ्रंशेष
मतिशोहिताथीं॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य द्वि
तीयः पादः॥२॥ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्॥ इहहि पत्तेन ब्रह्मोपक्षिप्यते तत्र पारवत्वेन सेतुत्वाद्भेदषष्ठ्याः
प्रयोगतः द्युभ्वाद्यायतनेयुक्तं नामृतं ब्रह्म कहि चित्त पारावारमध्यपाती हि सेतुः नाम्भा अवछिद्यमानो
जलविधारको लोके दृष्टः न तु वंधहेतुमात्रं हटिति गडादिष्वपि प्रयोगप्रसंगात् न चानवछिन्नं ब्रह्मसे
तुभावमनुभवति न चामृतं सक्षत्प्राम्नतस्यसेतुरितियुक्तेन च प्रहाणोमृदम्तमालिप्य स्पतत्वे सेतुः स्या
त न चाभेदेषष्ठ्याः प्रयोगो दृष्टपूर्वः तदिदमुक्तममृतस्यैष सेतुरिति श्रवणादिति अमृतस्येति श्रवणा
त्सेतुरिति श्रवणादिति योजनान्वेत्वाममृतस्येति श्रवणादिति विशदतया न व्याख्यातं सेतुरिति श्रव
णादित्यिव्याचष्टे पारवत्वादिति तथा च पारवत्वममृतस्यातिरिक्तसेतावनुश्रियमाणो ब्रह्मनं वा संपल्
पयितुं कल्पितं भवेत् न तत्वलु स्वकार्यो पहितमयीदितः कायवस्थायावदरगछत पारवद्भवतिभवति च
द्युभ्वाद्यायवनं तत्र कृतित्वात्स्रकृत्या यत्न तत्वात्तद्विकाराणां भवति चात्मात्मा श्रीत्मशोद्वस्य स्वभाव
वचनत्वमात्मकाशात्मा प्रसीमरतिवतभवतिचास्य ज्ञानमपवर्गोपयोगि तदभावे प्रक्षोनाद्विवेकेन

ना.प्र. पुरुषस्यानवधारणादपवर्गस्यानुपपत्तेः यदि तावस्मिन्प्रमाणाभावेन न परितुष्यति अस्तु तर्हि नाम रूपवीजश
८५ क्तिभूतमव्याकृतं भूतसूक्ष्मं कर्म्माद्यायतनं तस्मिन्प्रमाणं लोके सर्वस्योपपत्तेः सति तदपि प्रधानोपन्यासेन सेतुत्व
सूचितं यथा तु साक्षात् कर्म्मफलं कर्म्माद्यायतनमादित्यः सेतुतो वायुरेवास्तु वायुना वै गौतम सूत्रेण अयं
च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्तीति श्रुतेः यदि तावत्शब्दाभिधेयत्वेन विधृत
र विना परितुष्यसि भवतु तर्हि शारीरः तस्य भोक्तृ भोग्यान् कर्म्मादीन्यायतनत्वात् यदि पुनरस्य
कर्म्माद्यायतनस्य सावेत्तृ श्रुतेरत्रापि न परितुष्यसि भवतु तर्हि हिरण्यगर्भ एव भगवान् सर्वज्ञः सूत्रा
त्मा द्युभ्वाद्यायतनं तस्य कार्यत्वेन पारवत्त्वं चामृतत्वं हिरण्यगर्भ इत्यादि सर्वमुपपद्यते अत्र यम् पि वायु
नावै गौतम सूत्रेण श्रुतिमुपन्यस्य नाम्न सूचितः तस्मादयं प्रभृतीनामायतनमिति प्राप्ते सम्यगव
नाद्वाक्यस्य सेतुलोपर्वपक्षेपि मुख्यार्थः सेतुशब्दो हि नेष्यते न हि मद्दारुमयो मूर्त्तः पारावारमध्यवर्तीया
यसा विधारको लोकसिद्धः सेतुः प्रधानं वाव्याकृतं वा वायुर्वा जीवो वा सूत्रात्मा वाभ्युपेयते किं तु
पारवत्तामात्र परीला शारीरिकः सेतुशब्दो भ्युपेयः सोस्माकं पारवत्ताविर्विधरणत्वमात्रेण
योगमात्रातरूढिं परित्यज्य प्रवर्त्तत इति जीवानाममृतत्व प्राप्तिसाधनत्वं चात्मज्ञानस्य पारवत्तस्य राम.
अभिधीयते द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्मैवेन प्रधानी व्याकृतवायुप्राणहिरण्यगर्भाः कुतः स्वशब्दात् धारणाच्च तत्रैव

५ नः सर्वज्ञ लीति न स्मा मानाधि कुर लं हि साधन भेद्यपपद्यते तथा च मए वा ज्ञा स्वमतत मेलु दिव्यशंका ऋति वा ने नमात्र ते नोतरमाह तत्रामतना
लत्वापिष्यति अस्मत शब्दस्य मोक्ष प्रधानो यथा ह्येकयोर्द्विवचनैकवचन इत्यत्र द्वित्वैकत्वे ह्येकश
ताम् र्थो वत्यथा ह्येके क्षिति स्यान्नतदिदमुक्तं भाष्ये कैवल्यसाधनत्वादिति तथा चास्मत स्येति च सि तु रि
ति चन्द्रका व्याख्यायतनं ड्यपत्वेति अत्र चस्वद्वादि तिनं त्रेभ्वरितं अत्र स्मशब्दादि ति च सहा यतनाइ
ति सच्छब्दादि ति च ब्रह्म शब्दादि चेति सूचयति सर्वेत्यात स्वस्व शब्दांस्यादेतन आयतनामतन
व ज्ञावे प्र बराादि ति विकार रूपेनन्ने नि वोये मि सधाभिसंधानं पस्पसत थो नः भेदप्रपंचं सत्यम
मि मन्यमान इति यावत तस्यापवादो दोषः अप्रतेमत्यो रिति सर्वेत्रझे ति तिति पत्सर्व म विघा
७ शेषिलं तत्यमार्थतो ब्रह्मैतु यद्रूसन त्सर्वमित्यर्थः अपरआह इति नात्र षोभ्वाख्यायतनस्यैस्पसेतु
तो च्यते येन पारव त्ता स्पान्न किंतु ज्ञानवोतिपत ज्ञानंकी र्तितं पश्च वाचोविमुच्यथे तिवाक्विमोकः
तस्मा स्मत्त्वसाधनत्वेमसेतु तो च्यहेतन्नो भयमपि पारवद्देवन चप्राधान्यादेवमुइति सर्वना
म्नाएकव्याख्यायतनमात्मैव परामृश्यते ननु तत्त्रानवा ग्विमोचन इवि सांप्रतं वाग्विमोचनात्मना
न भावनयोरेव विधेयत्वेन प्राधान्यात पत्सप्रधानमेव सर्वनाम्नापरामृश्यते क्वचिद पोऽयंतत
पाप्रधानमुत्सृज्यपो ग्य त पा गुणो पिपरामृश्यते मुणो पस्टप्पप्प पहु पस्टप्प पपरिदृश्यते मिघ
देशात ॥ घुभ्वाद्यायतनं मकृत्वा विघ्यादिदोषमुक्तौ १

शब्दस्य अत्र

वा०प्र० तेहृदयग्रंथिरित्यादिनातेनतत्कृत्वाध्यायन्तविशेषमेवब्रह्मणःस्वमुक्तोपसृप्यत्वंपदासर्वेप्रमुच्यंतेत
८ स्माद्धोऽकृत्यंतरेप्रसिद्धेतस्यानुक्तोपसृप्यत्वात्कृत्वाध्यायन्तेब्रह्मेतितिश्रीपतेहृदयग्रंथिस्त्वाविद्यारा
गद्वेषभयमोहाःमोहश्चविपर्ययःशोकःपरंहिरण्यगर्भादिस्वरूपंपर्स्यन्तद्वद्बलतथोक्तंतस्मिन्ब्रह्मणि
परत्वदृष्टेदर्शनेतेस्मिन्नतद्दर्थमितिपावत्पश्याचर्मेणीद्विपिनंहृतीतिचर्मार्थमितिगम्यतेनामरूपा
दिरूपप्याविद्यामिप्रायंकामायेस्यहृदिस्थिताइतिश्रविद्यामुपलक्षपंतिनानुमानमतछ्रुतात्नानु नु
माननिरूपलक्षणानाव्याकृतमित्यपिद्रष्टव्यंहेतोरुभयत्रसाम्यात्प्राणाभक्ष्याचेत्तातछ्रुत्वंहेतु
रनुकृष्यतेस्वपंचभाष्यकृद्भिनुमाहनचोपाक्षिपरिछिन्नस्येतितसम्पकूसंभवतिनांतसमित्यर्थः
भोग्यत्वेनव्याप्ततन्नत्वमतिद्विष्टंस्यादेतरतछ्रुत्वादित्यत्रापिहेतुरनुकृष्यतेऽहंतकस्मात्पृथक्रूपो
गकरणंपावतानश्राणाभेदनुमानेस्त्येकस्पयोगःकस्मान्नकृतरत्यतआहपृथग्योगितिःभेदव्य
पदेशात्दित्यादिनाहिप्राणाभेदेवनिविध्यतेनप्रधानंततश्चैकयोगकरणोदुर्विज्ञानंस्यादितिप्रकर
णततनखल्वहिरण्यगर्भादिषुत्तातेषुसर्वेत्तातंभवतिकिंतुब्रह्मण्येवेतिस्थितपरस्तात्स्यांचपदि
जीवोवाहिरण्यगर्भोवाध्यायध्यापनेमेवेततततत्त्वसिकृत्यानश्रन्नेत्योमिचाकशीतीतिपरस्तात् राम॰

मिधानमाकाङ्क्षितं प्रसज्येत न च हिरण्यगर्भ उदासीनः तस्यापि भोक्तृत्वात् बैतनचतीवात्मैवधर्मा
ध्यापनं तेतथाचसूत्रं स्वाच्चकथ्यते नत्कथनायच प्रल्लापिकथ्यते अन्यथासिद्धौ ते पितीवात्मकथन
माकाङ्क्षितं स्यादिति वाच्यं पतीन खिगवाक्यार्थावबोधनस्वरसेनात्माप्येत प्राणा भन्मात्र प्रसिद्ध जीवा
त्मा खिगमापात्तं तानवगवगतमलौकिकं ब्रह्मावबोध्यत इति स्तुभाषितं पश्चापि येग्योपनिषत्कृ
तेन व्याख्याने नेतितत्र ह्यनस्त्रन्तस्योभिचाकशीति जीव उपाधिरहितेन रूपेण ब्रह्मस्वभाव उदा
सीनोऽनभोक्ता रश्मितं तत्रदर्थमेवाचेत नस्य बुद्धिसत्वस्यापारमार्थिकं भोक्तृत्वमुक्तं तथा चेच्छं
भूतं जीवं कथ्यपतानेतं मन्त्रवर्णो नह्यस्वाधापतनं ब्रह्मेव कथितं भवति उपाध्यवच्छिन्नस्य जीवः प्र
तिषिद्धो भवतीतितिन पैङ्गी ब्राह्मण विरोधइत्यर्थः प्रयं वाग्घोभि इति तन्मध्येन पठितामिति कृत्वाचित
पे रमधिकरणार्थ इजामित्यर्थः ॥छ॥ भूमा त्वेव प्रसादांदध्ययदेशातू नारदः खलु देवर्षिः कृमविद्द मना
त्मविज्ञपाशो च्युमात्मानं मन्यमानो भगवंत मात्मज्ञ त मात्मान सिद्धं महायोगीनं सनत्कुमारमुपस
साद उपसद्य चोवाच भगवन्नात्मज्ञता ज्ञ तितं शोकसागरपारमुत्तारयतु मां भवानिति तस्य क्ष
त्पसनत्कुमारेण नाम ब्रह्मेत्युपास्वेत्युक्ते नारदेन पृष्टं किं नाम्नोस्ति भूय इति तत्र सनत्कुमार

वा० प्र० भूमावैतस्मादूर्ध्वानिति प्रत्युक्तं तस्मात्प्राणात् भूयस्त्वाभावात् नातेतरस्यादृष्टेन भूमेमोऽयमात्मा प्राणएवेव भवितुमर्हतीत्याशंकिते ११
स्य प्रतिवचनं वाग्वाव नाम्नो भूयसीति देवं नारदसनत्कुमारयोर्भूयसी प्रश्नोत्तरेकवागिंद्रियमुपक्रम्य
५१ मनः संकल्पं चित्तध्यानविज्ञानबलान्नतोयवायुसहितं तेजोनभः स्मराशाप्राणेषु पर्यवसितेऽध्याकर्णे वसिते
व्यविवेकः संकल्पं तस्य कारणं द्वयो परविषयमिति मितप्रयोजननिरूपणं चित्तं स्मरः स्मरणं प्राणा
स्य च समस्तक्रियाकारणफलभेदेन पित्राद्यात्मत्वेन चरघारनाभिदृष्टांतेन सर्वप्रतिष्ठत्वेन च प्रा
न णस्य पतत्वदर्शिनो नोतिवादित्वं च नामादिभ्यः प्रपंचादाशांताङ्ग्यस्त्वमुक्त्वा एवं नारदेन सनत्कुमार
एकं वृथैनस्य षष्ठ्या अतिवदतिपः सत्येनातिवदतीति सा हीनं कृतिपर्यंतानुक्त्वोपदिदेश सुखं
त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति तदुपश्रुत्य नारदेन सुखं भगवो विजिज्ञास इत्युक्ते सनत्कुमारो यो वै भूमा
तत्सुखमित्युपक्रम्य भूमानं व्युत्पादयांबभूव यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिना तदीदृशे विषये विचार
आरभ्यते तत्र संशयः किं प्राणो भूमा स्यादाहोस्वित्परमात्मेति भाव भवितव्ये स्यादाहोस्विदित्युपामा
नाधिकरणं हि शपस्य बोधमुक्तं भाष्यकृता तत्र यत्नसिनः प्रश्नसंदर्भे यद्भूमाद्रूपस्तो न तः उच्यमाने
तु तद्रूपद्व्यते प्रश्नपूर्वकं नत्वं प्राणात्किं भूय इति पृष्टं नापि भूमेति भावो न भवितारमंतरेणाशक्यो
निरूपयितुमिति भवितारमपेक्ष्य भाग माणाः आशास्यामंतर्येशाबुद्धि सन्निधानान्नमेव भवितारं प्राप्य राम०

निर्दिशणोतिपृष्टोभयंद्रवित्तराज्ञिमाछेदित्यत्रा त्रिरिवात्रेर्द्र विर्पथाहुर्मं ख्या महेह वि वा विशेषणा
मिति न चात्मनः प्रकरणाद्गत्मैव बुद्धिस्थ इति तस्यैव भूमा स्यादिति युक्तं सनत्कुमारस्य नाम ब्रह्मेत्युप
सितिप्रतीकोपदेशरूपेण जनेरणानारद्य प्रश्नस्यापि तद्विषयत्वेन परमात्मोपदेशप्रकरणस्यानुच्छा
नात् अत द्विषयत्वे चोत्तरस्य प्रश्नो नरूपो वेयं ध्विकरण्येन विप्रतिपत्तेर प्रामाण्यप्रसंगात् तस्मा
द्दस्मिन्प्रकरणे प्राणस्यानंतयातस्यैव भूमेति युक्तं तदेतन्मूढं प्रबीजेद दर्शयन्ताभाष्यकारेण सू
चितं पूर्वपक्षसाधनमिति न पुनरुक्तं न च भूयो भूयः प्रश्रात्परमात्मैव नारदेन जिज्ञासित इति यु
क्तं प्राणोपदेशानंतरं स्योपरमात् तदेवं प्राणस्य भूमेति स्थिते पद्यत्तद्विरोधात्यातात् ततः प्रतिभा
तित त्रस्तुगुणात यानेयंनीतं च भाष्यकृता स्यादेतत् एष तु वा अतिवदतीति तु शब्देन प्राणद
ते र्शिनोऽतिवादित्वं व्यवच्छिद्य सत्येनातिवादिनं वदन् कथं प्राणस्य भूमानमभिदधीतेत्यत आह प्रा
२ णमेव विति प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वमिति नामाद्याशातमती त्यवदनशीलत्वमितरार्थेऽप
वदुक्तं भवति नायं तु शब्दः प्राणातिवादित्वाव्यवच्छिन्नत्यपितु नदतिवादित्वमपरित्यज्य प्रत
तत्र नु कृष्य तस्यैव प्राणस्य सत्यस्य सत्यश्रवणमननश्रद्धानिष्ठाकृतिभिर्विज्ञानाय निरूप्य याप स

स्येनातिवदतीत्यभिप्रायः व्रतमेवातिवादित्वमुच्यते नु शब्दो नामाद्यतिवादित्वाद्व्यावर्त्य नत्रिननामाद्या
शं न वाद्यतिवादी किंतु सत्यप्राणवाद्यतिवादीत्यर्थः अत्र चागमाचार्योपदेशाभ्यां सत्यस्य श्रवण
मथागमाविरोधियुक्त्यापतिवेशनं मननं मत्वा च गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिरननुसूयिभिः सह संवा
दं तत्त्वं प्रहृत्य श्रद्धानंतरं च विषयांतरदोषदर्शी विरक्तस्ततो व्याहृतेंद्रियस्तद्ध्यानाभ्यासं करोतीत्येव
मस्य कृतिः प्रपंचः अथ तद्ध्यानाभ्यासनिष्ठो भवति परंतरमेव तत्त्वविज्ञानमनुभवं प्रादुर्भ
वति तदेतत् व्याख्यातुमपि आहुः भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यंतजं योगिज्ञानमिति भावनाप्रकर्षस्य
पर्यंतो निष्ठा तस्माज्जायते तत्त्वानुभव इति तस्मात् आगामस्य वक्ष्यमेति ग्रामे मि धीयते स एष तु वात्र
तिवदति यः सत्येनातिवदतीत्यक्वाभ्यमोच्यते तथा चैष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदती
ति ग्रहणं तत्र सत्यशब्दः परमार्थनिरूढ इति उक्त्वा परमार्थमाह परमार्थस्त्वपरमात्मैव ततो
ऽन्यत्सर्वं विकारजातमनंतकपाचिरपेक्षया कथं चित्सत्यमुच्यते + तिवादित्वं उक्त्वा सान्यतिर
पेक्षया लिंगादिभ्यो बलीयस्त्वाद्गमीनं केवलमिव सन्निधानमात्रानुक्तार्थपेक्षादिति दुर्बला
रूपं चित्तारणविषयत्वेन शंसं व्याख्यातुं एवं च प्रागारूढं ब्रह्मणि भूमादयगम्यमानो न प्रोरा राम०

विषयो भवितुमर्हतीति किंतु सत्यस्य परमात्मनस्स्वरूपं चानात्मविद आत्मानं विविदिषोर्नारदस्य प्रश्नेपरमा
त्मा तमेवास्मै व्याख्यास्यामीत्यभिसंधिमान् सनत्कुमारः सोपानारोहणन्यायेनस्थूलादारभ्य तत्र तत्र भूमव्युत्पाद
कमेणाभूमानमतिदूरीनतयापरमसूक्ष्मं व्याख्यास्यामास सर्वत्र च प्रश्नपूर्वतां प्रश्नवाहयति तेनोत्तरेण सर्वेषा
प्रश्नपूर्वं सोऽहं भगवो विजिज्ञास इति नियमोस्तीत्यादि सुगमेन भाष्येण कृत्यादितं वित्तानां दिस्ताधनपरं पटामन्तं न
त्र्यादिः प्राणांते चतुःशासने तावन्मात्रेणैव प्रकरणसमाप्तेर्न प्राणस्यात्मापि न तो चेतनत्वदभिधाने हिंसापे
क्षत्वेनन प्रकरणसमाप्तेत तस्मात्रेदं प्राणस्य प्रकरणमपि तु मध्यमतः प्राणः तस्य सत्यात्मनि सात्मन
प्रवे प्रकरणां शंकते प्रकरणांतरमिति प्राणप्रकरणसमाप्तौ द्वयर्थः निराकरोति न सभगवत्तिति संदेशप्रा
श्री पेनतिहेभूयस्स तत्प्रकरणसच्चेदमौणाः प्राणस्यैव तत्प्रकरणं भवेत तन्नापुनरुक्तमि त्यक्तनके वलम्यातेभू
मात्मनायरमात्मनो लिंगादयेतिमाहसूत्रकारः धर्मोपपत्तेश्चयदपि एवं प[illegible]रणाक घंचिल्लीं
तेनतहनुमाप्य[illegible]भाष्यकारो र्वयतीति पोष्य सोसुषुप्तावस्थापामिति सुषुप्तावस्थापामिं द्विमाघ
संग्यात्मैवन प्राणां परमात्मनः प्रकरणपति अन्यपराणे विनश्वरमिसर्थः अतीरो हि तात्पर्यमन्यतत्र छेत्र
स्वमेवरानथतेः आदरशाहोवरास मुरापेरूं: परमात्मनि चावयवप्रसिद्धापोगिकः अवयवप्र

वा०प्र०

८८

सिद्धेश्च समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति वर्णोऽसवाचकत्वं न च वर्णौघात्काशस्योतत्वप्रोक्तत्वेनोपपद्येतेसर्वे
सेव रूपधेयस्य नामधेयात्मकत्वात् सर्वे हि रूपधेयेन नामधेयसंसृष्टं त्रमतनुभूयते गौरयं कृष्णोऽयमिति न
वोपायत्वात्तत्संभेदसंभवो न हि धूमो याधावद्धि धीधूमसंभिन्नं बह्निमवगाहते धूमोऽयं वह्निरिति किंतु
वैयधिकरण्येन धूमाद्वह्निरिति भवति तु नामधेयसंभिन्नो रूपधेयप्रत्ययो रित्येषो यमिति त्र्यापि च नाम्ना
नुयाये पि रूपधेयप्रत्यये लिंगेद्रियादि जन्मानि नामसंभेद इति शोधः। सतदुज्जरपरणोमीईश्वर कोपर
नाम्नाख्यंतत्वविषयं पश्चाद्गुरु र्को प्रतिष्ठतीति तस्मात्परमेव ब्रह्मेहध्येयं तस्यैव परत्वं शरीरायेत्स्ये
तिप्राप्ते उच्यते ईश्वरणध्यानयोरेकः कार्यकारणभूतयोः अर्थक्रौत्सर्गिकं तत्वविषयत्वं तथैस
तेः ध्यानस्य साक्षात्कारः फलं सो ह्यात्कार स्योत्सर्गे तस्य तत्वविषयः क्वचित्तु बाधकोपनिपाते स
मारोपितगोचरो भवेत् न चास्य यथा वादेणस्य उत्सर्गस्यापि तथोस्यापि तत्वविषयत्वात्तत्कारणस्य ध्याना
तस्यापि तत्वविषयत्वे अपि च वाक्यशेषरोऽक्षवाक्यत्वसंभवेन वाक्यभेदो युज्यते संभवति च परपु
रुषविषयत्वेनाप्यधित्यभिज्ञानात्मस भिव्याहाराद्दैकवाक्यतातदनुरोधे नपरात्परं इत्यत्र परात्परि
जीवघनविषयं द्रष्टव्यं तस्मात्पुरुषः पुरुषोध्यातव्यश्च द्रष्टव्यश्च भवतीति सिद्धं तेन चात्र जीवघन रम०

शाब्देनप्रकृतोभिधातव्यः परः पुरुषं परामृश्यते किंतु तीवध्यानात्परात्परो यो ध्यातव्योद्वयश्चअस्मव
तिनमेवकथ्यपितु मीवद्यतोजीवः खिल्यभावमुपाधिवशात्प्रापन्नस्तदुच्यते स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलो
कमिति अथ च तु क्षिकशततमयर्णाकपुरुस्थहृतीपपक्तिस्थोपेशोधः॥ भेदोदृष्टः तस्मान्नामसंभि
न्नाः पृथिव्यादयो अवर्णान्तान्यस्याक्यपिता एव विद्या एव नामानि ध्योकारात्मकानि तद्धाप्रत्यात्तदुपृथिव्या
नुमासवर्गीयाणि निसंनु प्राणस्येवमोंकारेण सर्वावागिति श्रुतेः अतः ओंकारात्मकाः पृथिव्यादयो
अवर्णान्ताइति वर्णास्वात्स्वरूपेण परमात्मेति प्राममेव धाप्रे भिधीयते अकारः परमात्मैव नवर्णाः
कुतः अवर्णान्तश्रुतेः न खल्वतु वर्णानामनिष्पत्तिर्व्यादीनि वर्णाधारोपि तु महेति किंतु परमात्मैवतेषांपर
मात्मविकारत्वात्तन्न च नामधेयात्मकं रूपधेयमिति फल्गु स्वरूपभेदादुपायभेदादघोत्रिया भेदा
च्चेदथा हि शब्दत्वसामान्यात्मकानि श्रोत्रग्राह्याण्यपि भिधेयप्रत्ययार्थक्रियाणि नामधेयान्यनुभूयन्ते
रूपधेयानि तु घटपटादीनि घटत्वपटत्वसामान्यात्मकानि चक्षुरादीन्द्रियग्राह्याणि मधुधारणाप्र
युरणाद्यर्थक्रियाणि च भेदेनानुभूयन्ते इति कुतो नामसंभेदः न चेति स्थोपमितिशब्द समानाधि
करण प्रत्ययः न खलु दिव्धात्मको यं पिण्डस्त्वमनुभवः किंतु यो नाम नानादेशकालसंबन्धः पिंडो

वा॰ प्र॰ पंसन्निहितदेशकालइत्यर्थः संज्ञानुगृहीतसंबंधैरसंज्ञाभ्यासात्पिंडाविनिवेशितेवसंस्कारोद्बोधसं
८४ पन्नायाप्रतीस्मर्यतेयथाहुः पद्मज्ञास्मरणंतत्रनतत्पद्मपदहेतुकंपिंडस्यनहिदृष्टःसतस्तज्ज्ञासंस्कारपितुंलम
संज्ञाहिस्मर्यमाणापिप्रत्यक्षत्वंनबाधतेसंज्ञिनःसातटस्थाहिनरूपाच्छादनक्षमेतिनचवर्णातिरि
क्तेस्फोटाख्यप्रलोकिकेअल्लरूपहृप्रसिद्धिरस्तिलोकेनचैवप्रामाण्यंकइतिउपरिहान्यवेद्यपिध्य
तेतिवेदितव्यास्माभिस्तत्वविदोनस्मानुभूतोत्रग्राह्यग्राहकावर्णानामेवग्रहणंतद्ध्येतरनुपपत्तेः समुदा
यप्रसिद्धिबाधनादवयवप्रसिद्ध्यापरमात्मैवाक्षरमितिसिद्धं। येतुप्रधानंपूर्वपक्षेपितानानेनस्
त्रेणापरमात्मैवाक्षरमितिसिद्धांतयंतितेरेवरोतधतेरित्यनेनकथंप्रधानंनिराक्रियतइतिवाच्यंअ
पनाधिकरणत्वमात्रंधृतेरपितुप्रशासनाधिकरणतातथाचश्रुतिः एतस्यवाअक्षरस्यप्रशासने
गार्गिसूर्याचंद्रमसौविधृतौतिष्ठतइतितथाप्यंबरांतधृतेरित्यनयैकमेतावद्धृतत्वमक्षरस्यप्रशा
सनादितिप्रतावतेवप्राधाननिराकरणसिद्धेः तस्मादुणांत्तरतानिराक्रियेवास्मार्थः नचस्थूला
दीनांवर्णोघधाग्रोअस्थूलत्वमिमादिनिषेधानुपपत्तेर्वेलोपुशंकेयनास्तीतिवाच्यंनाद्यवद्यंप्राप्ति
पूर्वकास्सप्रतिषेधाभवंतिअप्राप्तेषुपिनित्यानुवादानांदर्शनात्यथानांतरिक्षेनदिवीत्यग्निश्चेय सम॰

नपत्तिवेक्षानुवादः तस्माद्यत्किंचिदेतत् साच प्रशासनात् ॥ प्रशासनमात्मा चेतनधर्मो नाचेतने
प्रधानेवा अव्याकृतेवा संभवतिन चमुख्यार्थसंभवे कूलंपिपतिषतीतिवद्गौणमुचितमिति भावः ॥
अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ अविशंतु विक्षारणस्याक्षरस्येश्वरात्परत्वसत्वं वा प्रधानमव्याकृतं वाते
षामन्येषांभावोन्यभावस्तं मन्यते व्यावर्जयति श्रुतिः तद्वाएतदक्षरंगार्गीमादिका अत्र तेनैव सूत्रेण
जीवस्याप्यक्षरतानातिषिद्धेत्याह तथेति नान्यदितस्त्यादिरूपाहि श्रुतिरात्मभेदः प्रतिषिध्यते तथा चो
पाधिमेदभिन्ना जीवानिषिद्धा भवं समेदाभिधानादित्यर्थः इतोपिन शारीरस्याक्षरशब्दितेत्याह चक्षु
मित्ताहिना अक्षरस्य चक्षुरोत्रपाण्यादिवारयन्ती श्रुतिरौपाधिकजीवस्याक्षरतां निषेधतीत्यर्थः तस्मा
द्धर्गोप्रधानाव्याकृतजीवानामसंभवात्संभवाच्च परमात्मनः परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धं ॥१०॥ ईक्षति
कर्मव्यपदेशात्सः कार्यब्रह्मणोजनप्राप्तिफलत्वात्पद्यमेदतः ईक्षणेनध्यानयोर्ध्येयमपरंब्रह्मगम्यते।
ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः सर्वगतपरब्रह्मवेदनेन ज्ञावाय जोससा समीकृत्री यते ब्रह्मलोकामि
तिनदेशविशेषप्राप्तिरुपपद्यते न तस्मात्परमेवब्रह्मध्येयंध्येयत्वेनचोद्यते न च क्षणस्यलोकेतत्व
विषयत्वेनप्रसिद्धेः परस्येव ब्रह्मणस्तथाभावात् ध्यायतेःश्रुतिनसमानविषयत्वात्परंब्रह्मविषय

ब्रा० प्र० ८५

मेव ध्यातव्यमिति सांप्रतं समानविषयत्वस्यैवासिद्धेः परो हि पुरुषो ध्यानविषयं परात्परस्तु दर्शनविष
यः नच तत्त्वविषयमेव सर्वत्र दर्शनं अतत्त्वविषयस्यापि तस्य दर्शनात् न च मननदर्शनं तत्त्वतत्त्वविषय
मेवेति सांप्रतं मननाद्भेदेन च तत्र दर्शनस्यानिर्देशात् न च मननमपि तत्॥ समाप्तः धौशो धः॥ अनंतरवा
क्यनिर्दिष्टो ब्रह्मलोको वा जीवघनं स हि समस्तकरणात्मनः सूत्रात्मनो हिरण्यगर्भस्य भगवतो निवास
भूमितया करणाय त्विवता नो जीवानां तत्र संघात इति भवति जीवघनः तदेवं त्रिमात्रोंकारायतनेप
रमेव ब्रह्मोपास्यं अत एव चास्य देशविशेषाधिगतिफलमुपाधिमत्त्वात् क्रमेण च सम्यक्दर्शनोत्पत्तौ
मुक्तिः ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति तु निरुपाधिब्रह्मवेदनविषयं या श्रुतिर्परं तु ब्रह्मलोके क्रमात्प्राप्त
नमुपास्यमिति मंतव्यं॥ दहर उत्तरेभ्यः॥ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं सद्मं गुहाप्राप्तं पुंडरीकं
पुंडरीकसमावेशो वेश्म दहरोस्मिन्नंतराकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यं आगमाचार्योपदेशाभ्यां
श्रवणं च तदविरोधिना तर्केण मननं च तदन्वेषणं तदनु च केवलं चादरंतर्य दीर्घकालसेवितेन ध्याना नैरं
भ्यासपरिपाकेण साक्षात्कारो विज्ञानं विशिष्टं हितत्ज्ञानं उत्तरेभ्यः तदिच्छा विजिज्ञासनं अत्र सं
शयमाह तत्रेति तत्रायं प्रथमं तावदेष संशयः किं दहराकाशादन्येव किंचिदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासित राम०

यंचउत दहराकाश इति यद्यपि दहराकाशोऽन्वेष्टव्यस्तथापि किंभूताकाशः आहो शारीर आत्मावि
वापरमात्मेति संशयहेतुं पृच्छति कुत इति तद्धेतुमाह आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्यामिति तत्र मध्यमं त्वाद्
तभूताकाश एव दहर इति पूर्वपक्षयति तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वादिति स एष तु बहूत्तरो जरसं
दर्भविरोधात्तुच्छः पूर्वपक्ष इत्यपरितोषेणापक्षान्तरमालंबते पूर्वपक्षी अथवा जीवो दहर इति प्राप्तं पु
रुमित्यर्थः तत्र आधेयत्वाद्विशेषाद्ब्रह्मपुरं जीवस्य पुरमिति देहो न ब्रह्मणः पुक्तो हेतुद्वयविपोशतः आसाधा
रणेन हि व्यपदेशा भवंतिपथ्या/दितिजलपवनबीजादिसामग्रीसमवधानजन्माप्यंकुरः शालिबीजे
नव्यपदिश्यते शाल्यंकुर इति न तु क्षित्यादिभिस्तेषां कार्यांतरेष्वपि साधारणात् तद्दिह शरीरं ब्रह्मवि
कारोऽपि न ब्रह्मणा व्यपदेष्टव्यं ब्रह्मणः सर्वविकारकारणत्वेनातिसाधारण्यात् जीवभेदधर्माध
र्मोपार्जितं तदसाधारणकारणत्वात् जीवेन व्यपदिश्यत इति युक्तं अपि च ब्रह्मपुर इति सप्तम्य
धिकरणे स्मर्यते तेनाधेयेनाने न संबद्धव्यं न च ब्रह्मणः स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितस्यानाधेयस्याधारसंबंधः
कल्पते जीवस्त्वाराग्रमात्रमित्याधेयो भवति तस्मात् ब्रह्मपुरशब्दो हृदयरि सम्य देहादिष्वेहरणतया जीवे
पोगिकोवाभाक्तो वा व्याख्येयः चेतन्ये च भक्तिदृष्टधानोनुपधाने तु विशेषः साच्छेत्वेगम्यतां स्यात्तरे तत्

वा०प्र० जीवस्य पुरं भवतु शरीरं पुंडरीकं दहरं गोचरं तावत्तस्य स्वभविष्यति वत्सराजस्य पुरइव उक्तापित्र्यां मैत्रस
५६ स[...]न्निसन्न आह तत्र पुरस्वामिनः स्वपमर्घो वेश्मस्वल्वधिकरणमनिर्द्दिष्टाधेयमाधेयविशेषापेक्षा
यां पुरस्वामिनः प्रकृतत्वात्तेनैवाधेयेन संबंधस्तदनपेक्षं नाधेयांतरेण संबंधं कल्पयति ननु तथापि श
रीरमेवास्य भोगायतनमिति को हृदयपुंडरीकस्य विशेषः यन्न हेवास्य सन्निधीयत आह मन उपाधिक
श्च जीव इति ननु मनोपि चलत्तया सकलदेहवृत्ति पर्यायेशोत्पत्र आह मनश्च प्रायेणेति आकाश+
इतितथाप्यहोचरस्याह न चात्र दहरस्याकाशस्यान्वेष्यत्वमिति स्वग्रामे उच्यते भूताकाशस्यताव
त्तूनदहरत्वेपावान्यापमाकाशस्तावानेषोऽंतर्हृदय आकाश इत्युपमानविरोधात्तुतथाहि तेन तस्योप
मेयत्वं रामरावणयुद्धवत्तदांगतामेदमारोप्य गतो स त्वां न युज्यते व्याप्तिस्तु दहराकाशस्य ब्रह्मत्वेन
भूताकाशात्तभेदेनोपमानेस्य गतिः न चानवच्छिन्नपरिमाणमवच्छिन्नं भवेति तथा सत्यवच्छेद
नुपपत्तेः न भूताकाशमानत्वं ब्रह्मणोत्र विधीयते येन स्याद्यावानयमाकाश इति श्रुतिविरोधः स्या
दपि तु भूताकाशोपमानेन तु पुंडरीकोपाधिप्राप्तं दहरत्वं निवर्त्यते अपि च सर्वे यद्वन्नरैहैतवोदह
राकाशस्य भूताकाशत्वं व्यासेधंतीत्याह न च कल्पितमेदइति नापि दहराकाशो जीव इत्याह यद्य राम०
+पादस्था रूपत्वादिना सामान्येन जीवेऽभोक्तेः भूताकाशएवोपमाकाशप्राप्तो दहरोपमितांतराकाश +८

व्याप्तत्वश्रुतिरिति उपलब्धेरधिष्ठानं ब्रह्मणो देह उच्यते तेनासाधारणेन देहेन ब्रह्मपुरं भवेत् देहे हि ब्रह्मो
पलभ्यंते इति असाधारणतया देहो ब्रह्मपुरमिति व्यपदिश्यते न तु ब्रह्मविकारतया तथा च ब्रह्मशब्दार्थो
मुख्यो भवति अस्तु वा ब्रह्मपुरं जीवपुरं तथापि यथा वत्सराजस्य पुरे उज्जयिन्यां मैत्रस्य सद्म भवति ए
वं जीवस्य पुरे हृत्पुंडरीकं ब्रह्मसद्म न भविष्यतीति उत्तरेभ्यो ब्रह्मलिंगेभ्यो अवधारणात् ब्रह्मणो हि बाधके प्र
माणे बलीयसि जीवस्य च साधके प्रमाणे सति ब्रह्मलिंगानि कथंचिदभेदविवक्षया जीवे व्याख्यायंते
न चेह ब्रह्मणो बाधकं प्रमाणं साधकं वास्ति जीवस्य ब्रह्मपुरव्यपदेशश्चोपपादितो ब्रह्मोपलब्धिस्था
नतया अर्भकौकस्त्वं चोक्तं तस्मादसति संभवे ब्रह्मलिंगानां नाब्रह्मणि व्याख्यानमुचित
मिति ब्रह्मैव दहराकाशो न जीवो भूताकाशो वेति अत्र चात्मानमनुविद्य ब्रह्मानुभूय चरतां चार
तेषां कामेषु चरणं भवतीत्यर्थः स्यादेतत् दहराकाशस्यान्वेष्टव्यत्वे सिद्धे न तत्र विचारो युज्यते न तु त
दन्वेष्टव्यमपि तु तदाधारमन्यदेव किंचिदित्युक्तमिति तमनुभाषते यदप्येतदिति अनुभाषितं दूषय
ति अत्र ब्रूम इति यद्याकाशाधारमन्यदन्वेष्टव्यं भवेत् तदेवोपदिश्युत्तरनीयमाकाशस्तु तोद
नं तु क्षोपयुज्यते इत्यर्थः चोदयति नन्वेतदपीति आकाशरूपं घनमपि तद्दहरं तद्वेर्जीवस्तु सदृशं प्रदर्शि

नायेव अथाकाशपरमेवकस्मान्न भवतीत्यत आह तं चेत् ब्रूयुरिति आचार्येण हि दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्
तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्युपदिष्टे अन्तेवासिना आक्षिप्तं किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं
पुंडरीकमेव तावदल्पं ततोऽल्पतरं तदवरुद्धमाकाशं तस्मिन्नन्तरस्ति न सूक्ष्मतमे किमपरमस्ति यो नास्त्येवेत्य
र्थः तत्र किमन्वेष्टव्यमिति तदस्मिन् आक्षेपे परिसमाप्ते समाधानावसरे आचार्यस्याकाशोपमानोपन्य
मवचदुभे आस्मिन्द्यावापृथिवी समाहिते इति तस्मात्पुंडरीकावरुद्धाकाशत्वेऽपि द्यावापृथिव्यावेवान्वे ह
ष्टव्ये उपदिष्टे नाकाश इत्यर्थः परिहरतीति नैतदेवं हीति स्यादेतत् एवमेवैतत् नो खल्वल्पमुपगमास्तव दोषत्वे
न नोद्यते इत्यत आह तत्र वाक्यशेषः इति वाक्यशेषो हि दहराकाशस्य वेदनस्य फलवत्वं ब्रूते यत्फलव
त्तत्कर्तव्यतया चोद्यते यत्कर्तव्यं तद्दिष्टमिति तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति दहराकाशवि
षयमवतिष्ठते स्यादेतत् द्यावापृथिव्यावेवात्मानो भविष्यतः तावन्मात्रमेवालस्यापि व्यते आकाशश्च
हवन्तत्वाकाशाधारो तौ वेवपुरास्त्रश्रुते इत्यत आह अस्मिन् कामाः समाहिता यतिष्ठिता इति सर्वम आ
त्मापहतपाप्मा इत्यनेनेमेन हि प्रकृते द्यावापृथिवी समाधानाधारं आकाशमात्मव्यद्यावापृथिव्यभिधा
नत्वं वह्नियमपीति शेषः ननु सत्यकामत्वानस्येतत्कृतं तदनेन रनिर्हृशात् ननु दहराकाशवेदनस्येतत् आराम०

हृत्समुच्चयार्थेन च शब्देनेतिन्नास्तिन्का मा इति च स एष इति चैकवचनं तंनइद्यावापृथिवी उपसंग्रहमहेतो
रिदहराकाश एव परामृष्ट इति समुच्चयार्थः तदनेन क्रमेण तस्मिन्पुंडरीके इति अत्र तत्र च उक्तं होन तत्र सप्तमी का
शमत्रिलं ह्युहपुंडरीकं परामृश्यतीत्र क्रोन्नवति तस्मिन्नुहत्पुंडरीके पुरं तराकाशं तदन्वेष्टव्यमितसर्थः
गतिशङ्का स्यात्तथा हि दृष्टलिंगं वउक्तेरेभ्य इत्यस्य प्रयं च सत्तमेव दहराकाशं प्रक्रम्य बताहो कष्टमिदं प्र
वर्त्ते तेजंतत्त्वानां त्वावबोधविकलानां पुरुषेभिः स्वाधीनमपिन प्राप्यते तद्यथा चिरंतन निरूढानि बिदुमत्यपि
हितानोऽकलक्षोनशकलानां पाथिगतानामुपर्युपरि संचरद्भिरपि यो धेयमायावद्धि ग्रवि स्वं उनि वहम्बने
शोतातिनो पादीपनरत्यसिसंधिमती साहं तमिव सस्त्वेर मिवकृतिः प्रवहते इमाः सर्वाः प्रजा अहरह
र्गच्छंत्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदंतीति स्वापकाले हि संवेदनवैविह्वानविद्वोभ्य जीवलोकोदहपुंडरीकाश्रयं द
हराकाशाख्यं ब्रह्मलोकं प्राप्नोप्यनाद्यविद्यातमःपटलपिहितदृष्टितया ब्रह्मभूयमोपन्नो ऽहमस्मीति
न वेद सोऽपं ब्रह्मलोकशब्दः तदुक्तिं वृथ्य प्रत्यहं जीवलोकस्य दहराकाशस्यैव ब्रह्मरूपलोकतामाह
तुं न देव तदाहम्भो प्यकारः इत्यश्रु परमेश्वरस्य दहरोपस्मा दहरवाक्यशेषइति तदनेन गतिशब्दो व्या
ख्यातो न घो हि दृष्टमिति सूत्रावयवं याचष्टे न थाप्यह रहे जीवानामितिवेदेलोके च दृष्टं यद्यपि च

५१

वाच०प्र

५८

सुत्रस्य ब्रह्मभावे लौकिकं प्रमारणां तरमस्ति तथापि वैदिकीमेव प्रसिद्धिं स्वापयितुमुच्यते ईदृशीनामे
यं वैदिकी प्रसिद्धिः पल्लोके पिगीयते यथाश्वत्थं रेपथाच लोके तथेह ब्रह्मलोक शब्दोपीति योगेनालिंग
चेति सत्रावयवं व्याख्यां चोद्यमुखेनावतारयति ननु कमलासनलोकमपीति यदि इह शब्दोति गमयेद्यदि
ब्रह्मणो लोक इति व्युत्पत्त्या वलि याग रुष्य तित्या येषष्ठीसमासः कर्मधारयो बलीयानिति स्थितमेव
तथापीह षष्ठीसमासनिराकरणेन कर्मधारयसमास स्थापनायलिंगमप्यस्तीति तदप्यक्तं सत्रक
रेणात याहि लोक वेदप्रसिद्धा हरहः ब्रह्मलोकमाख्याभिधानमेव लिंगकमलासनप्राप्तेर्विपत्तारसंभ
वाद्यावर्तमानं षष्ठीसमासाशंकां व्यावर्त्तयद्दहराकाशप्राप्तिवेवावलिष्ठने नदहराकाशो ब्रह्मलोको
कः किंतु तद्ब्रह्मेति ब्रह्म चलोकश्चेति कर्मधारयः सिद्धो भवति लोक्यत इति लोकोह सुंदरी कस्ये खलु
यं लोक्यते ... यत्खलु सुंदरीकल्पमं तकरणां तास्मिन्सुद्दे प्रत्याहृते तरकरणानां योगिनोनि
र्मलः इवोदके चंद्रमसो बिंबमतिस्वच्छं चेतन्यज्योतिः स्वरूपं ब्रह्माव लोक्यत इति धने ... स्यमहिम्नो
स्मात्स्यिन्नुपलब्धेः सोत्रोधृतिशब्दो भावव चनः धृते श्च परमेश्वरस्य दहराकाशः कुतः अस्य विधर
णालक्षणस्यमहिम्नोस्मिन्नेव ईश्वरस्य चश्रुत्यंतरे तेषु ते ष्वपलब्धेः निगदे व्याख्यातमस्य भाष्यं प्रसि एम०

द्वेष्वनचेयमाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि लक्षणा गुणयोगात्त्वनन्तत्वादिः सांप्रतिकीयथार्थगगनाभि
चेच्चवाकइतिलक्षणा किंतु संततानिरूढेतिस्तत्रार्थः यत्त्वाकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि मुख्यस्सवनमेवदिसा
चहे तेनेत्यापस्थाने कार्यत्वमिति अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति च मीमांसकानां मुद्राभेदः हन्तलभ्यते
त्याकाशशब्दाद्विभुत्वादिगुणयोगेनापि ब्रह्मणि न च ब्रह्मरूपेव मुख्यो नभसि तु तेनैव गुणयोगेन वास्से
तीति वाच्यं लोकाक्षीनावधारणात्वेन शब्दार्थसंवेधस्य वैदिके पदार्थप्रत्ययस्यतत्पूर्वकत्वात् न
नुयावान्वयमाकाशस्तावानेषोन्तर्हृदयाकाश इतिव्यतिरेकनिर्देशात् लक्षणायुक्ता नहि भव
ति गंगायां कूलमिति विवक्षिते गंगायां गंगेति प्रयोगः तत्किं सिद्धान्ती पौर्णमास्यां पौर्णमा
स्यापन्ने तामावास्यायाममावास्यायां जनेते स साधुर्वैदिकः प्रयोगः न च पौर्णमास्यमावास्याश
ब्दावाग्नेयादिषु मुख्यौ यथा कं यत्र शब्दादर्थप्रतीतिस्तत्र लक्षणा यत्र पुनरन्यतोर्थे निश्चिते शब्द
प्रयोगस्तत्र वाचकत्वमेवेति तदयुक्तं उभयस्यापि व्यभिचारात् सोमेन यजेतेति शब्दादर्थः प्रती
यते न चात्र कस्यचिद्व्याख्यानिकत्वं कृतेवा साध्यर्थात् न च यस्यैवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य
एवं विद्वानमावास्यामित्यत्र पौर्णमास्यमावास्याशब्दो न लाक्षणिको न कस्माद्यागे किंचिद्देनदि

५६

वा०प्र० ति ॥ १७ ॥ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन् जीवो विषयेन्द्रियसंयोगजनितं का
५८ लुष्यं जहातीति सुषुप्तिः संप्रसादो जीवस्यावस्थाभेदो न ब्रह्मणः तथा शरीरात्समुत्थानमपि शरीरा
श्रयस्य जीवस्य न त्वनाश्रयस्य ब्रह्मणः तस्माद्यथा पूर्वोक्तैर्वाक्यशेषगतैर्लिंगैर्ब्रह्मावगम्यते दहराका
श एव वाक्यशेषगताभ्यामेव संप्रसादसमुत्थानाभ्यां दहराकाशो जीवः कस्मान्नावगम्यते न स्यान्नास्ति
विनिगमने निःशंकार्थं नासंभवात् तं प्रसादसमुत्थानाभ्यां हि जीवपरामर्शो न जीवपरः किंतु तदीय
वास्तविकरूपब्रह्मभावपरः यथा चैष परामर्शो ब्रह्मण एवेति तेन संप्रसादसमुत्थाने जीवलिंगमपि तु ब्र
ह्मणास्तवनार्थ्योदितं यथैवस्य ते आकाशोपमानोदयस्तु ब्रह्माव्यभिचारिणः ब्रह्मपरा श्चेत्यास्ति विनि
गमने न्यूनार्थः ॥ १८ ॥ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ इह दहराकाशमेव प्रकृत्योपाख्यायिकेयमात्मानमन्वि
ष्य सर्वाँल्लोकानाप्नोति स सर्वांश्च कामानिति तमात्मानं देवा देवेषिनौ सुरासुरराजाविंद्रविरोचनौ समित्पाणी
प्रजापतिं विवसितुमाजग्मतुः आगमनं च द्वात्रिंशद्वर्षाणि परिचरणपरौ ब्रह्मचर्यमूषतुः अथैतौ
प्रजापतिरुवाच किंकामाविहस्थौ युवामिति तौ होचतुर्य आत्मा अपहतपाप्मा तमावां विविदिषावस्थितौ इति
२ तः प्रजापतिरुवाच य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मा अपहतपाप्मादिगुणोपाधिज्ञानात्सर्वलो राम०

ककामावाप्रिरेन्नरस्वन्नमभपमथैत तृष्का त्वासताव प्रतीशाकल्म षावरतातपा छायापुरुषं जग्रहेतुःश्र
जापतिं च पप्रच्छतु श्रघपोपंभगवोष्मृ दृश्यते यष्माद्दशे यष्ठ्वखड्गादौ तृतम सतेष्व सा व ष्यवा सकस्य सर्वे
षि तितमे तयोऽश्क त्वा प्र श्रप्रजापतिवे ताहोस्तु दृस्तु ह्याता वेतौ श्रस्माभिरस्ति छ्यान श्रात्मोपदिष्टः ए
तो छायापुरुषम्रतियत्नोन दृष्टि दृवे श्वांतो स्तइति ब्रुमः ततः समारोपितयो दित वहुमानो विभाति तो
संतौ होमेनस्वेन यथावह्नसदेशनगर्दृ ही यातां रसनपोराशपमतुरुध्यपयांयं ह पि ध्याम इत्युमिस ग्रा
ल थिमान् प्राप्त्वा चड स्तशराव श्रत्मानमवेह्ने थाः श्रथास्मिन्यं ऽशपष्य स्त स्व ब्रूतमिति तो च हष्ट्वा संतुष्टहृ
पोना ब्रूतां श्रथ प्रजापतिरिं तो विपरीतग्राहिणो मामृतामित्याशयवान् पप्रष्ट किमत्राय ष्यतमिति तो
ह्मोचतुः पश्चेवावामत्मि चिरब्रह्मचर्यचरणास मुपजाताप तन स्वल्लोमो दिमंतावेवमावयोः प्रतिरू
पकं नरवल्लोमादिम दृह शरावे यश्याव इतिघु नरेतयोः छायात्मविभ्रमम पनितौ सुपेथेव हि छायापु
रुषउय जेना पापुधमे भेदेना वगम्यमान श्रात्मल दृरणा विहारेत नात्मा एव मेवे देशरीरेनात्मा किंतु त
तो भिन्नमित्यं च पव्यमिरेकाम्पामेतो जानीयातामित्याशयवान् प्रजापतिरुवाच साधुलंकृतौ सुव
सनौ परिष्कृतौ भूत्वा पुनरुदशरावे यश्यतमात्मानं पष्ठात्र पदृपथस्त ह्नत किमिति तौ च साधुलंकृतौ सुव

बा॰ प्र॰ सनौ छिन्ननखलोमानौ तथैव चक्रतुः पुनश्च प्रजापतिना पृष्टौ तमेवात्मानमूचतुः तदुपश्रुत्य प्रजापति
१०० रहो बत ताभ्यां प्रशान्तस्ववान यो विभ्रम· तद्यथाभिमतमेवात्मतत्त्वं कथयामि तावत्कालेन कल्मषेक्षी
णो सद्भूचनसंदर्भयोर्वोपपत्त्युपपत्तिलोचनयात्मतत्त्वं प्रतिपत्स्येते स्वयमेवेति मत्वोवाच स एष आत्मा एतद
मृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तयो विरोचनो देहात्मानुपातित्वात्मच्छायायां देह एवात्मत्वमिति मत्वा तेन सह
नमागत्य तथैवासुरानुपदिदेश देवेन्द्रस्तु अप्राप्तमनीन्द्र सद्दैनो ध्यनेव किंचिद्धिरल्पकल्मषतया छायापाध्याय
त्मनि शरीरगुणदोषानुविधायिने नित्ये नैतद्दोषं परिभाव्य पश्चादहमत्र छायात्मदर्शने भोग्यं पश्यामीति प्रजा
पतिसमीपे संस्थितः पाणिः पुनरपि पाप आगतः प्रजापतिना आगमनकारणं पृष्टः परिभावितं जगाद
प्रजापतिस्तु व्याख्यातमप्यात्मतत्त्वं सौशाकल्पषावरणतया नाग्रहीः तत्पुनरपि तत्त्वं पाप चरापर
रि द्वात्रिंशद्वर्षाणि ब्रह्मचर्यमथ प्रक्षीणकल्मषाय तेऽहमेतमेवात्मानं भूयो व्याख्यास्यामीति तेनोच
न सच्च तथा चरितब्रह्मचर्यः सुरेन्द्रः प्रजापतिमुपससाद तदुपसत्त्यापश्चात्को प्रजापतिर्व्याचष्टे य आत्मा
पहतपाप्मादिलक्षणो लोचिते दर्शितः सोऽयं पश्य योऽस्वप्ने महीयमानो वनितादिभिरनेकधा स्वप्नोपभो
गानमुञ्जानो विहरति अध्यात्मि न्नपि चैव द्रोभयं दृश्यते पघ्य पछायापुरुषवन्न शरीरधर्मानुपतति रम॰

तथापि शोकभयादिविविधवेदनानुभवान्नात्राप्यस्ति स्वस्ति प्राप्तिरित्यत एव ।। तिमघवति पुनरपरा
णि चरद्वात्रिंशद्वर्षाणि ब्रह्मचर्यमिदानीमप्यक्षीणकल्मषोसीत्युवाच प्रजापतिः अथास्मि त्रेवंकारमुपस
न्नेमघवति प्रजापतिरुवाचेऽयमस्मात्मा अपहतपाप्मादिगुणोदर्शितः अक्षिणि च स्वप्ने च सस्य वयो विषयेन्द्रि
यसंयोगविरहात्मसन्नः सुषुप्तावस्थायामिति अत्रापि नेन्द्रो निर्ववार यथा हि जायद्दास्वप्नगतो वाऽयम
महमस्मी मानि भूतानि चेति विजानाति नैवं सुषुप्तः किंचिदपि वेदयते तदा खल्वयमचेतयमानोऽभावप्रा
प्त इव भवति तदिह का निर्वृतिरिति एवमुक्तेवति मघवति ब तावद्यापि न ते कल्मषक्षयोऽभूत् तत्पुनरपराणि
चरपंचवर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्युक्तवान् प्रजापतिः तदेवमस्य मघोनं त्रिभिः पर्यायैर्व्यतीयुः षण्नवतिर्वर्षा
णि चतुर्थं पर्यायं पंचवर्षाणीति संवमेकोत्तरशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरतः सहस्राक्षस्य संपेदिरे अ
थास्मै ब्रह्मचर्यसंपन्नाय दग्धकल्मषायमघवते पुरुषेऽक्षिणि यः स्वप्ने यश्च सुषुप्ते अनुस्यूतस्तस्यात्मा
पहतपाप्मत्वादिगुणो दर्शितः तमेव मघवन्नमं स्वशरीरमित्यादिना विस्पष्टं व्याचष्टे प्रजापतिः अथ मर्त्य
मिसंक्षिपाय त्विं चिरसुखदुःखमागमापायि तत्संबन्धशरीरेन्द्रियान्तःकरणसंबन्धित्वात्तनः सपुनरेतानेव श
रीरादीन् बोनाद्यविद्यावशादात्मत्वेनाभिषतीतः तद्गतेन सुखदुःखेन तद्गतमात्मानमनुमन्यमानोऽनुतप्यते परा

वा·प्र॰ त्वयमपहतपाप्मत्वादिलक्षणमुदासीनमात्मानं देहादिभ्यो विविक्तमनुभवति अथास्य शरीरवतोऽप्य
१०१ शरीरस्य न देहादिधर्मदुःखप्रसंगोऽस्ति तिनानुतप्यते केवलमपैति तेचैव ध्यानरघने रूपे अवस्थितः स
मस्तलोककामान् तृप्तो भवति एतस्यैव हि परमानंदस्य मात्राः सर्वे कामाः दुःखं त्वविद्यातिमोहेन मिति तेन वि
ज्ञानाप्रीतिश्च शीलितोपनिषदो व्यामोहः देहे जायते तेषामनुग्रहाय परमुपाख्यानमवतारयन्नेवं व्यवस्थितेः
जाग्रत्काल संस्मभोऽत्रा जापमादहेनि च स्वप्ने च सुषुप्ते च चतुर्थे पर्याये य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समु
त्थायेति जीवो वात्मेवापहतपाप्मादिगुणः श्रूयते नो खलु परस्मात् स्थाने संभवति नापि स्वप्नसु
स्थायोगः नापि शरीरात्समुत्थानेन तस्मादस्यैतत्स्वैत्सोपहतपाप्मादिगुणः श्रूयते जीवस्य चेत
त्सर्वमिति सत्यापहतपाप्मा यो पाप्मा योऽकृत्रिमोऽपहतपाप्मादिभिः परब्रह्मगम्यमेतत्तु जीवस्यापहतपाप्म
त्वादृपोनसंभवमीत्यक्तं वचो नाद्विदृष्टं तिकिमिथववेवनं तत्कुर्पान्तनास्ति वचनस्यातिभारः नैव मानांतर
विरोधः न हि जीवः पाप्मादिस्वभावः किं तु कार्यबुद्धिशरीरारंभत्वोस्य पाप्मादिः शरीराद्युभावे न भवति क्षुम तेभ
स्वधर्मविजोभावः इति पाकार्थेनिराकरोति तस्माति श्रेयान आविर्भूतस्वरूपत्वं सम्पद्याभिसंधीः पौर्वापर्यपर्या
म न लोचनस्मात्तावदयम् निषेयोऽस्तु दूरतु हुमुक्तमेकंपप्रपंचं ब्रह्मात्तदर्शनकं रिद्धंच सर्वतं दिवज्रैः रत्नो रिवमुजंग एम॰

इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते तथा च जीवोप्यविद्याकल्पितदेहेंद्रियाद्युपहितं ते रूपं ब्रह्मणो न तु स्वाभाविकं सर्वं च
नामरूपात्मकं यदस्मिन्नविद्योपाधौ संभवंति आविर्भवं ब्रह्मस्वरूपे तु निरुपाधौ सर्वैर्भवंतो ब्रह्मण
एवं न जीवो ह्यस्य एवं च ब्रह्मैवापहतपाप्मादिगुणांश्च सोज्ञमिलितदेव दहराकाशो न जीवस्य हेतत्स्वरू
पाविर्भावे चेद्दृष्टमेव जीवस्तु हि विप्रतिषिद्धमिदमुच्यते जीवस्याविर्भूतस्वरूप इत्यत आह भ्रमेतत्पदं गतस्येति
उत्तरशरावप्राप्तौ येनेति पथे वा हि मध्योनः प्रति बिबान्युदशरावउपत्तनापापधर्मकारणानलक्षणविर
हात्मा सर्वे देहेंद्रियाद्युपजनापापधर्मकारणानात्मकं दशरावद्दृष्टांतेन शरीरात्मतापाद्युच्छ्रानं
बाध इति नोदयति कथं पुनः स्वं च रूपमिति द्वयोः तत्संसृष्टेहि तेनाभिभूतत्तस्माद्विविच्यमानं ध्यते हे
मतारकादिकूटस्थं नित्यस्य पुनरन्येनासंस्पृष्टस्य कुतो विवेचनादृभिव्यक्तिः न च संसारावस्थायां जी
वीत्वभिव्यक्तः दृष्ट्याद्योन्यस्य स्वरूपं वैचसंसारावस्थायां भासेन इति कथं जीवरूपं न भासत इत्यर्थः
परिहरति भाक्तविवेकज्ञानोत्पत्तेरिति अयमर्थः पद्यप्यस्य कूटस्थं नित्यस्यात्मसंसर्गो नवस्तनोस्तिप्यप
पि च संसारावस्थायामस्य दृष्ट्याद्रिरूपं चकास्ति तथाप्यति वाञ्चानाद्यविद्यावशाद्दृष्टिद्याकल्पितेर्देवदे
हेंद्रियादिभिरसंसृष्टमपि संसृष्टमिव विविक्तमप्यविविक्तमिव दृष्ट्यादिरूपम स्पष्टं ते तथा च देहेंद्रिया

वा०वृ०

१०२

गतैस्तयादिभिस्तयादिभिरविभवति उपपादितं चैतत् विस्तरेण ध्यानभाष्ये इति तेनैवोपाधेस्तेयधापि स्फ
टिकादयो जपाकुसुमादिसन्निहिताः सन्निधानं च संयुक्तसंयोगात्मकं तथा च संयुक्तात्तथा पि चुन साक्षा
त्तु जपाकुसुमसंयोगिनश्च तेतावता दृष्टांतिता दृतिवेदनाहमेभयशोकादयह्वीतिकेयोनयतितथादे
१ हाद्वीति संप्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्येतद्विभजते श्रु
तिकृतं विवेकज्ञानमिति निदर्शनेन श्रवणमननध्यानाभ्यासाः विवेकविज्ञानमुक्तं तस्य विवेकविज्ञानस्य
फलं केवलात्मस्वरूपसाक्षात्कारः स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स च साक्षात्कारो ह्यत्रिरूपः प्रपंचमात्रे प्रविला
पयन् स्वयमपि प्रपंचरूपत्वात्कतकरजोवत्प्रविलीयते स्पष्टा च निर्मिष्टृति खिलप्रपंचजालमनुपसर्ग
न पराधीनप्रकाशमात्मज्योतिः सिद्धं तेन भवति तदिदमुक्तं परंज्योतिरुपसंपद्येति अत्र चोपसंपत्तावुत्तरका
लापामपि स्त्रात्म्यमोमुखंत्वाह्नायस्व पितीतिवन्नंतव्यस्पष्टा च विवेकसाक्षात्कारः शरीरात्समुत्थानं त
तु शरीरापादानकं गमनं न ह्यसत्स शरीरस्यापि संभवति प्रारब्धकार्यकर्मस्वरूपस्य पुरस्तादिताह तथा
विवेकाविवेकमात्रेणोक्तेन केवलस्वरूपो ह वेत् तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिभ्यो जीवस्य पर
मात्मनो भेदः प्राजापत्यवाक्यसंदर्भपर्यालोचनयाप्येवमेव प्रतिपत्तव्यमित्याह केवल चैतदेवं प्रतिपत्त रामः

व्यमिति स्यादेतत्प्रतिछायात्मवत् जीवं परमात्मनोभिन्नमपि अमृताभयात्मत्वेन ग्रहयितव्यपश्चात्प
रमात्मानममृताभयादिमंतं प्रजापतिर्ग्राहयति नत्वयं जीवस्वपरमात्मभावमाचष्टे छायात्मनइवे
त्यतआह नापिप्रतिछोपात्मायमासिल।दितइतिआदिलादितीयात्मैवोयदिश्यतेनछायापात्मातस्मा
दृसिद्धोदृष्टांतेरत्यर्थः किंच द्वितीयादिश्वपि पर्यायेषु एतंत्वेवते भूयोनुव्याख्यास्यामीत्यपक्रमात्प्रथमप
र्यायेनिर्दिष्टोनछायापुरुषो विवक्षितोन्यो द्रष्टात्मेति दर्शयति अन्यथा प्रजापतेः प्रतारकत्वप्रसंगात् दि.मा
हद्वितीयेपीति अथ छायापुरुषस्य वृत्तीवः कस्मान्नभवति तथाच छायापुरुषस्यैवेतमिति यदभ्यदृश्यमह र
त्यत आह किंवाहमघस्वप्नेहन्तिनमद्रालमिति किंचेति समुच्चयाभिधानं एवीयपत्तिसाहित्येद्व ते
तत्कुशोकानिराकरणद्वारेणाछायापुरुषोस्थायीस्थापी चापमात्मा च कात्तिप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः नाहखलु
ल्वयमेवमितिइति अयंसुषुप्तः सेप्रति सुषुप्त्यावस्थायां अहमस्मीत्यात्मानमहंकाराख्यदृश्मात्मानेनजानातीति केनप्र
कारेणानजानातीत्यत आह नाहमहमस्मीमानिभूतानि चेतियघस्तग्रस्तप्रवेतिनहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्वि
परिलोपोविद्यते विनाशित्वात् इति अनेनाविनाशित्वंसिद्धवद्धेतुकुर्वतासुप्रोत्थितस्यात्मप्रत्यभिज्ञानमु
क्तंयस्त्वाहं जागरितसुप्तः सएवेतर्हि जागर्मीति आचार्यदेशीयमतमाहकेचित्तितियदित्येतन्मिमने

४६

वा०प्र० सर्वोत्तिष्ठत्तु रूपमितिसुतनजाहान्तर्यामिस्थापसम्बन्धः ॥ जीवस्त्रोपाधिकल्पितस्य ब्रह्मभावउपदेश्यो न चासौ जीवपरः १२
नान्तरो जीवश्च स्तुरविष्ठानं पुरुषं परामृश्य तस्मात्तत्त्वमुच्येत ततो न भवेत्पौरुषेयत्वेन तास्मिवाक्यो
१०३ पक्रमसूचितस्य परमात्मनः परामर्शात् न खलु जीवात्मनोऽपहतपाप्मत्वादिगुणसंभवइत्यर्थः तदे
तद्विषयति तेनात्मेतस्मिंस्तु बोधं मतौ तरमाहापरेत्तुवादिन इति यदि न जीवः कर्त्ताभोक्ता चैव स्तुतो
भवेत्तत्तं तदापापः कर्मविषयश्च वक्तव्येरन् सूत्रकारवचनं चनासंभवादिति कुप्येत वत्स खल्वपस
गुणानां जीवे संभवमाह न चाभेदेन ब्रह्मगुणानां जीवानां ब्रह्मगुणानामसंभवो जीवेष्विति तेषामनभिप्रा
व्यप यः तेषां वादिनां शारीरस्तु भेदेनाव्यपदेशात्तथा हि यौ यौ परौ नौ चनपावेदितानामेकमद्वयात्मतत्त्वं
जीवात्मविद्योपधानकल्पितादन्यत्र ताभ्यामिव गम्यते न चवस्तुसतोऽपहतपाप्मनो गुणाः समारोपिते
षु जीवेषु संभवन्तीति न खलु वस्तुसत्यारज्ज्वा धर्मोः सेव्यत्वादयः समारोपिते भुजंगे संभवितः न च स
मारोपिते भुजंगेरज्ज्वाभिन्नत्वं तस्मान्नत्स्वत्रव्याघातः अविद्याकल्पिते बुद्ध्ये भोक्तृत्वं यथालोकसि
द्धमुपात्त्रैकेत्यैर्मविधयः प्रवर्त्तिरे ह्यपनोदिविधय इवनि षिद्धपिनहीस्यात्सर्वाभूतानीतिसाध्यंयोऽ
स्मिवारेतिक्रांतनिषेधं पुरुषमात्त्रिमाविद्यापरसुरूपमप्यत्वाच्छीत्स्वस्वस्वरूपं इदमाह तेषांसर्वेषामिति ते
ननुयह्मचेदक्षत्र व्यक्तते जीवपरामृश्यशब्द उपदेशमितिस्त्वष्टव्यस्थानात्तु जीवः परामृष्टः वज्ञावश्यविलयं एम०

न तस्य पारमार्थिकं ब्रह्मभावं दर्शयितुमित्यर्थः अनुकृतेरिति चेत्यत्र सूत्रे निगूढव्याख्यानेन भाष्येणाख्या
ख्यातं अनुकृ[illegible]तेस्तस्य चन्द्रमानेनेत्यसौ दृष्टः स तिर्नेजोन्तरं यतः तेजोधात्वन्तरं तस्मादनुकाराच्च गम्य
ते बलीयसाऽहिंसो यथा तेजसा मेदं तेजश्च इतारकादित्यभिभूयमानं दृष्टं न तु तेजसोन्येन पेपापि
षायकाः प्रदीपस्य गृहस्थ दारुणः न ते स्वभासा प्रदीपं भासयितुमीशते अयते च तस्य भासा सर्वमिदं विभा
तीति सर्वेश्वरः प्रकृतस्य पद्येत्वः न चात्र तुल्यरूपेणानुभानमनुकारः संभवति तेन हि गायो व राहमनुधावतीति
तिर्कस्य विहंगानुधावनमुपपद्यते गवामपि तुल्यत्वेऽहि शश्रूकरानुधावनं तस्माद्युष्मद्दिपियास्मिन्द्यौः पृथि
वी चान्तरिक्षमोतमिति ब्रह्म प्रकृतं तत्र थाप्यविभवानुकारस्य सामर्थ्यलक्षणेन लिंगेन प्रकरणबाधया
तेजोधात्वन्तरमवगम्यते न तु प्रसंलिंगानुपपत्तेः तत्र तं तस्येति च सर्वनाम प्रत्यासत्ति प्रदर्शनीयमेवाव
मृष्यं तेन च तच्छब्दं पूर्वजिपरामर्शीति नियमः समासन्नहि तेन रुचं रागात्तस्यायपमिताद्धेपर्वा
किं चिरस्ति तस्मात्प्रयोगानां नरान्न प्रमितमपि तेजोन्तरमलौकिकं शब्दाद्युपास्यत्वेनगम्यत इति प्राप्त उच्यते
त ब्रह्मैवेपवहितं तद्दिलिंगं न तु तेजस्य लौकिके न स्नात्रंदुयास्यत्वं ब्रह्मज्ञेयं तु गम्यते तमेव भान्तमित्यत्र किमजो
किं तेजः कल्पयित्वा सूर्यादीनां तमनुभानमुपपाद्यतां किं वा भारूपः सत्यसंकल्प इति आत्मत्वप्रसि

वा०प्र० द्वैत प्रग्रहणे भानेन सूर्यादीनां भानमनुपपाद्यतामिति विशेषेक्षतसंभवेक्षतकल्पना। न तु ज्ञेयप्रसिद्धे
१०४ नां लौकिकमुपास्यते जो पुरुषनेनापि तु अक्षतिप्रसिद्धं ब्रह्मैव तत्त्वेयमिति वदन्तीह प्राज्ञस्य वाक्यमाभवितुमर्हतीति
ति विरोधमाह समत्वाच्चेति तेनानु स्वप्रतिभाने सूर्यादयः स्वास्सुखं ते जो ये स्वं तेन स्वधर्मेन तेजः स्वं पतेन तथा
तरेव वस्तुषु तेजो बाह्यसोपादितेन ज्ञाप्यपितं रूपादि प्रकाशयति नान्याप्याति तमंधकारेपि रूपदर्श
नप्रसंगादित्यत आह यं भांतमनुभात्युरिति न हि तेजोंतरस्य तेजोंतरापेक्षा सा प्रासेधामं किं तु तज्ज्ञानमनुभा
नेन चलो वैचनभानमनुभांति सूर्यादयः तदिदमुक्तं न हि प्रदीपं दीपान्तरमनुभाप्य व्यभिचारमाह यस्य
ज्ञमितिमेव दृष्टं भवति यदि स्वरूपेसाम्याभावमभिप्रेतानुकारो निराक्रियते न ह्यभिचारः अथ
क्रियासाम्याभावे सोसिद्धः अस्ति हि वायुरत्र सौस्वरूपादिसदृशपोरति पिल निपतति देशाद्वहनक्रि
यासाम्यं तु मायः पिंडयोरस्ति यद्यपि दहनक्रियान भिद्यते तथापि पिंडव्यभेदेन क्रियाभेदं कस्यचित्वान्त्रि
पासाहशेपव्याख्येयं तदेव मर्हनु हृतेरिति विभज्य तस्य चेति सूत्रो वपवविभजते तस्य चेति ज्योति
षां सूर्यादीनां ज्योतिः प्रकाशकमित्यर्थः तेजोंतरेणानिंद्रियभावमापन्नेन सूर्यादितेजो विभा
वीत्यप्रसिद्धं सर्वशब्दस्य हि स्वरसतो निशेषाभिधानं प्रवृत्तिः सा तेजो धाता वल्लो किकरूषं पमात्रप्रका राम०

शक्तेः संकुचेत् ब्रह्मण्यपि तु तैः शेषजगदवभासके न सर्वेशब्दस्य वृत्तिः सकुण्ठतीति तत्र शब्दमाहात्म्येतितस्
वैत्रस्वत्वे पृतत्रशब्दः पूर्वोक्तपरामर्शी तेनरक्तेरागादिमास्वविप्रकृतेः परस्मिन् प्रत्ययेर्थभेदेन्वाख्याप
माने प्रातिपदिकप्रकृत्यर्थस्यैकत्वे ह्यजत्वमस्तीति तेनेतिनिरामर्शान्नव्यभिचारः तथा च सर्वनामत्व
तिरेव ब्रह्मलोपस्थापयति तेन भवतु नाम प्रकरणं हि लिङ्गं बलीयः श्रुतिस्तु लिङ्गात् बलीयसीति श्रौतमिह
ब्रह्मैव गम्यत इति अपि चापि तैत्तिरीये तातपेर्द्वितामिधानपोरपे। तेतामिधानेपुक्तं हेत्वर्थत्वादि साहानन्तर
चहेरामपेपरेकोश इति अस्मिन्वाक्ये ज्योतिषां ज्योतिरित्युक्तं न तत्र कथं तदेव ज्योतिषां ज्योतिरित्यये
ह्यायामिरसुपतिष्ठते न तत्र सूर्यो भाति इति स्वातन्त्र्येण तत्त्वमानेनपे। इति स्यादत्र हेत्वर्थमिति ब्रह्मण्यपि
चेषां मानप्रतिषेधो वक्तव्यः नेदं तथ मध्यप्राप्तं न तत्र सूर्यो भातीति नेयं सति सप्तमी पतत्स्वरूपो हीनां
तस्मिन्स्वरूपभिभवः प्रतीयते तापि तु विषयसप्तमी तेन न तत्र ब्रह्मणि प्रकाशयितव्ये सूर्योदयः प्रक
शकतया भाति किंतु ब्रह्मैव स्वरूपो दिषु प्रकाशयितव्येषु प्रकाशकत्वेन भाति तच्च स्वयंप्रकाशं अग
त्यो न हि गृह्यते इत्याहि श्रुतिः यइतिश्चापि स्वरूपे तेन नद्वासयत इति ब्रह्मणो ग्राह्यत्वमुक्तं पराद्वि
त्यगतमित्यनेन तु तस्यैव ग्राहकत्वमुक्तमिति विष्णुपादाद्देवप्रमितः नांतसोमानमेदेयत्तिपरस्मिन्मान

वा.प्र० वर्जितेभ्यस्तमध्ये शितानी वेनोक्तसीतेन संशयः किमङ्गुष्ठमात्रश्रुत्यनुग्रहायजीवोपासनापरमेतद्वाक्यम
१०५ त परमात्मानुरोधेन चेशानश्रुतिः कथंचिद्व्याख्येयेत्याहोस्विदीशानश्रुत्यनुग्रहाय परमेश्वरपरमेतदङ्गुष्ठ
दनुरोधेनाङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः कथंचिन्नीयतां तत्र आपाततः स्वारस्यतरानुरोधविषये प्रथमानुरोधोन्यथा इति
अङ्गुष्ठश्रुत्यनुरोधेनेशानश्रुतिर्नेतव्या अपि च पञ्चकं हृत्पुण्डरीकं हृदयस्थानं तत्र परमात्मनः स्थानमेव
दति ईशानत्वं हि तस्योपलब्धिस्थाने शास्त्रमाश्रित्य भगवतः कमलनाभस्य ननु च तथैवाङ्गुष्ठश्रुतिः स्था
नभेदोति इष्टं इति परिमाणमात्रं निर्दिश्यते न च मध्ये आत्मनीत्यत्रापि स्थानभेदो वक्तव्यतेत्यास
शङ्क्याप स्वभाववचनो वा जीववचनो वा त्वम्भाववचनो वा स्यात् तत्र स्वभावस्य भवितृधीनत्वि
रूपत्वात्यास्वरूपत्व भवितुरनिर्दिश्यमानत्वात् केस्य मध्य इति न च जीवपरपरमात्मधर्मत्वाद् स
तिनेषस्थानं निर्दिशोविश्वस्पष्टं स्वहृत्पद्मपरिमाणानिर्दिशः परिमाणानि ईशस्य परस्मिन्नसंभवीति
जीवात्मैवाङ्गुष्ठमात्रः स खल्वन्तःकरणपाधिकल्पितो भागः परमात्मनः अन्तःकरणं च प्रायेण
हृत्कमलकोशस्थानं हृत्कमलकोशश्च मनुष्याणामङ्गुष्ठमात्र इति तदवच्छिन्नो जीवात्मा प्यङ्गुष्ठमा
त्रो नभस्ववंशपर्ववदवच्छिन्नमरत्निमात्रं अपि च जीवात्मनः स्पष्टमङ्गुष्ठमात्रत्वं स्मर्यते अङ्गुष्ठ राम०

मात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति न हि सर्वेशस्य ब्रह्मणो यमेन बलान्निष्कर्षः कल्पते यमोपि न
गोहरिगुरुवशगोऽस्मिन स्वतंत्रः प्रभवति संयमने ममापि विष्णुरिति तेनांगुष्ठमात्रत्वस्य जीवे विनि
श्चयोपाहापेल्लोकं किं विद्वत्तम भव्यप्रति जीवस्येशानत्वं व्याख्येयस्य तदद्वैत इति चेद्ग्रहकृतजीवरूपपर
मशति तस्माज्जीवात्मैवात्रोपास्य इति प्राप्तमेवं प्राप्तेऽभिधीयते प्रश्नोत्तरतादीशानश्रवणस्यावि
शेष ॥ ८ ॥ तं जीवस्य ब्रह्मरूपत्वप्रत्यायनपरं वचः इह हि भूतभव्यमात्रं प्रति निरंकुशेशानत्वं प्रतीयते प्रा
कृपष्टं चात्र ब्रह्मप्रश्नोऽन्यत्र धर्मादित्यादिना तद्दनेतरस्य संदर्भस्य तात्पर्यतिवचनमौचितेतिस्यतद्वैत
रिति ब्रह्माभिधाने फ्रांते मध्ये चांगुष्ठमात्रेत्पापद्यपि जीवोवगम्यते तथापि न तत्परमेतद्वा
क्यकिंत्वंगुष्ठमात्रस्य जीवस्य ब्रह्मरूपतां प्रतिपादयत् परस्य वे निरंकुशमीशानत्वं न संकोचयितव्यं
च ब्रह्मप्रश्नोत्तरताहानिः स्यात्तेन यथा तत्त्वमसीति विज्ञानात्मनं त्वंपदास्पदस्य नहि तिपरमात्म
तेकत्वं प्रतिपाद्यते न पुनर्होहाप्यंगुष्ठपरिमितस्य विज्ञानात्मन ईशानत्वाद्ब्रह्मभावः प्रतिपाद्यते
इतिफक्को ॥ ७ ॥ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् सर्वगतस्यापि ब्रह्मणो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्येति
जीवाभिप्रायेन चान्यतः परमात्मनः इह ग्रहणमर्हतीति तेन जीवपरमेतद्वाक्यमित्यर्थः मनुष्यानेवे

ना०१०

तित्रैवर्णिकानेवार्थित्वादितिप्रोक्तः संजातानां मोक्षमाणानां च कामेषुकर्मसुअधिकारंनिषेधति
१०६ शक्तत्वादितितिर्यक्देवर्षीणांअशक्तानामधिकारंनिवर्त्तयतिउपनयनादिशास्त्राच्छ्रोतिशूद्राणाम
नधिकारितांदर्शयतियदप्युक्तंपरिमाणनिर्देशात्सर्वतेष्वेतिपश्चेत्तत्परमात्मपरेक्षिमितितर्हिजी
वइहोच्यतेनतुपरमात्मेबोध्यतांउच्यतेचजीवस्तस्माज्जीवपरमेवेतिभावः परिहरतितन्मात्रस्य
तदेहितिजीवस्यहितत्त्वंपरमात्मभावः तद्धक्रमयनचजीवमनमिधायप्रशंसंवक्तुमितिजीवउच्यत
इत्यर्थः ननुदेवादीनांवाध्यत्तगरासंभवात्देवर्षीणांब्रह्मविज्ञानाधिकारचिंतासमन्वयलक्षणेऽप्र
संगतेत्यस्यांप्रासंगिकीसंगतिंदर्शयितुंप्रसंगमाहाशुद्धमात्रश्रुतितिरितिस्पादेवतद्देवादीनां
विविधविचित्रानंदभोगभोगिनांवैराग्याभावान्नार्थित्वंब्रह्मविद्यायामित्यतआह तत्रार्थित्वंता
वन्मोक्षाविषयमितिसपातिशयपोगस्वस्वर्गादिकपुभोगेषिभावादस्तिवैराग्यमित्यर्थः ननुदे
वादीनांविग्रहाद्यभावेनेद्रियाद्यसन्निकर्षेणापाः प्रमाणादिहेतरनुपपत्तेरविद्वत्तयासामर्थ्या
भावेननाधिकारइत्यतआह तथाचसामर्थ्यमपितेषामितियथाचमंत्रादिभ्यस्तदवगमस्त
थोपरिष्टादुपपादयिष्यते ननुश्रद्धवदुपनयनासंभवेनाध्ययनाभावाज्जेषामनधिकारइत्यत्राऽऽराम०

हनचोपनयनशास्त्रेणेतिनखलुविधिवत्गुरुमुखात्गृह्यमाणोवेदःफलवत्कर्मब्रह्मावबोधहे
तुरपिस्वाध्यायनोत्तरकालेनिगमनिरुक्तव्याकरणादिविदितपदतदर्थसंगतेरधिगतश्राद्धन्याये
नत्वस्यपुंसस्समर्प्यमाणःसचमनुष्याणामिहजन्मनीवदेवादीनांप्राचिभवेविक्षिवद्वर्धीतोनोत्रा
म्नापरहजन्मनिस्समर्प्यमाणःअतएवस्वयंप्रतिभातोवेदःसंभवतीत्यर्थःनचकर्मणेनधिकारेब्रह्म
विद्यानधिकारोभवतीत्याहयद्यपिकर्मस्वनधिकारकारणमुक्तमितिवस्वादीनांहिनस्वाद्यंतरम व
स्तिनापिभृग्वादीनांभृग्वाद्यंतरमस्तिप्राचांचवस्वादीनांतेषामधिकारत्वेनेदानींदेवकृविता
भावादित्यर्थःविरोधःकर्मणीतिचेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्मंत्रादिपदसमन्वयात्प्रतीयमानो २
र्थःप्रमाणांतरविरोधेसत्यर्थेनमौनंनुविरोधेप्रमाणांतरविरहेचेदंविग्रहवत्वादिदेवतायाःसा
तेघतमानःप्रस्तरइत्यादिवद्युपचरितार्थोमंत्रादिनाक्षेपःतथाचविग्रहाद्यभावात्शक्तेप
हितोयोर्थोपहितोव्राह्मणोदेवनेतिअचेतनत्वात्नास्याधिकारोप्यधिकारइतिशंकार्थःति
राकरोतिनकस्मादनेकप्रतिपत्तेःसैवकृतइत्यतआहदर्शनात्कृतिसुस्मृतिसुचतथाहिस्क
स्यानेककायनिर्माणमदर्शनाद्धानपुल्पनेबाधदर्शनाद्धानत्राहदर्शनमस्तिहकृतिस्मृतिमांदर्श

मातन्नहि लौकिकेन प्रमाणेनादृष्टत्वादागमेन दृष्टमदृष्टं भवतीमा भूद्यागादीनामपि स्वर्गसाधनत्
त्वमदृष्टमिति मनुष्यशरीरस्य मातापितृसंयोगजत्वनियमाद्दृष्टसति पित्रोः संयोगे कुतः संभवः संभ
वे वानग्नितोपि धूमः स्यादिति बाधदर्शनादिति चेन्न हन्त किं शरीरत्वेन हेतुना देवादिशरीरमपि मा
तापितृसंयोगजत्वं सिसाधयिषसि तथा च श्रुते कार्त्तिकेयादेराभासः स्वेदजोद्भिज्जादीनां शरीराणाम
तद्धेतुत्वात् इच्छामात्रनिर्माणत्वे देहानामदृष्टचरमिति चेन्न भूतोपादानत्वे नेच्छामात्रनिर्मा
णत्वासिद्धेः भूतवशिनो हि देवादीनां नानाकार्यचिकीर्षावशात् भूतक्रियोत्पत्तौ भूतानामपरस्प
रसंयोगेन नानाकायसमुत्पादात् दृष्टा च वशिन इच्छावशात् वश्यक्रिया यथा विषविद्याविद इच्छा
मात्रेण विषशकलप्रेरणं न च विद्याविदो दर्शनेनाधिष्ठाने दर्शनात् व्यवहितविप्रकृष्टभूता
धादर्शनाद्देवादीनां कथमधिष्ठातृत्वमिति वाच्यं काचाभ्रपटलपिहितस्य विप्रकृष्टस्य च
भौमस्य नेत्ररश्मेरादर्शनेन अभिचारात् अस्मत्पक्षदृष्टयोर्देवादीनां काचाभ्रपटलादिवृतम
हीधरादिभिर्न व्यवधीयंते न चास्मदादिवत्तेषां शरीरित्वेन व्यवहितविप्रकृष्टादिदर्शनासं
भवोनुमीयत इति वाच्यं आगमविरोधे नानुमानस्योत्थानयोगात् अंतर्धानं चांजनादिनाम रम०

तुजानामिवनेषांप्रभवतामुपपद्यतेतेनसन्निहितानामपिनक्तुंदेशेदर्शनेसंभविष्यतीत
स्मात्सूक्ष्ममनेकप्रतिपत्तेरितितथाहिकतिदेवाइत्युपक्रम्यतियेभ्योदेवशस्त्रस्यहितेनिविदिक
तिदेवाइत्युपक्रम्यतेनिविदेवैश्वदेवेशाकल्यायायाज्ञवल्क्येनत्रयश्चत्रीचसहस्रेतिनिविन्त्रा
मशस्यमानदेवतासंख्यावाचकानिमंत्रपदानिसतदुक्तंभवतिवैश्वदेवस्यतिविदिकतिदे
वाःशस्यमानाःप्रसंख्यानाइतिशाकल्येनपृष्टेयाज्ञवल्क्यस्तोऽजरंत्रयश्चत्रीचशतेत्यादिया
वत्संख्याकावैश्वदेवनिविदिदेवास्तस्यावंतइतिपुनश्चशाकल्येनकतमेतइतिसंख्येयेषु
पृष्टेषुयाज्ञवल्क्यस्योऽजरंमहिमानएवैषामेतेत्रयस्त्रिंशत्त्वेवदेवाइतिअष्टौवसवएकाद
शरुद्राःद्वादशादित्याइंद्रश्चप्रजापतिश्चेतित्रयस्त्रिंशद्देवाःतत्राग्निश्चपृथिवीचवायुश्चांतरिक्षं
चादित्यश्चद्यौश्चंद्रमाश्चनक्षत्राणिचेतिवसवःतेहिप्राणिनांकर्मफलाश्रयेणकार्यकार
णसंघातरूपेणपरिणमंतोजगदिदंसर्वंवासयंतितस्माद्वसवःकतमेरुद्राइतिदशेमेपु
रुषेप्राणाबुद्धिकर्मेंद्रियाणिदशएकादशंचमनइतितदेतानिप्राणाःवहंतित्वात्तेहि
प्रायणकालेउत्क्रामंतःपुरुषंरोदयंतीतितेरुद्राःकतमआदित्याइतिद्वादशमासाःसंवत्स

वा० प्र०

१०८

यज्ञप्रजापतेन्व

रस्यावयवाः पुनः पुनः परिवर्त्तमानाः रथाराभ्रमतामापद्यंते चक्रमेफलोपभोगं चाश्रयंतीत्यादि
त्यास्त्रशनिरिंद्रः स हि बलेस्याह्निरेवं स्वपरमाईशान्नातपांहि सर्वोनुप्राणिनः प्रमापयतितेन स्तनयि
त्नुरशनिरिंद्रः यज्ञः प्रजापतिरिति पुरुषरूपं च पशवः प्रजापतिः एतत्सर्वं त्रयस्त्रिंशद्देवाः षष्ठा
मग्निपृथिवी वायुरंतरिक्षमादित्यद्यौ नामानमीतोऽभिघंते षड्देवा देवाः तेनुषट् अग्निं पृथिवीं चैकी वंतोनत
कृत्यांतरिक्षं वायुं चैकीकृत्य च आदित्यं दिवं चैकीकृत्य च यो लोकाः त्रय एव देवा भवंतीति एतस
त्त्रयो ल्लाप्राणायोरंतर्भवंतः अन्नप्राणौ द्वौ देवौ भवतः तावप्यर्द्धो दिवसएकः कतमोध्यर्द्धः योयंवा
युः पवते कथमयमेक एवाध्यर्द्धः यस्मिन्सति सर्वमिदमध्यर्द्धं तत्कर्द्धिं प्राप्नोति तेनाध्यर्द्ध इति क
तम एक इति स एव चाध्यर्द्धः प्राणः एकोप्यसौ सर्वदेवात्मत्वेन बृहत्वात् ब्रह्म तदेव त्यदित्याचक्षते य
रोक्षाभिधायकेन शब्देन तस्मादेक एवैव देवस्य महिमवशाद्युगपदनेकदेवरूपता माहश्रुतिः स्मृतिश्च
निगद्व्याख्याना आत्मैव पृथक् नानाभूतपापानुष्ठानवशात्प्राणिमाद्यैश्वर्यशाली पुनः पश्चान्नाकार्यं तिमोरां
त्र्यधनेतत्रकैव कथा देवानां स्वभावसिद्धमानामेमाह प्राप्नुणिमाद्यैश्वर्य रागमिति अणिमा महिमा लघिमा
प्राप्तिः प्राकाम्यमेव च ईशत्वं वशित्वं च यत्र कामावसायिते ति ऐश्वर्य गणी अपरा व्याख्याति स्त्रे ने कत्र कर्म राम०

भावादुपाधेरप्येकस्याः प्रतीतेः।पाचकादिवत्तथाकाशादिशब्दवत्।व्यक्तिवचनाश्च वस्त्वादिशब्दाः।तस्यास्त्वनि
त्यत्वान्नपाससहसंबंधोनित्योभवेत्।विग्रहादियोगेनसावयवत्ववस्त्वादीनामनित्यत्वात्।अतः पूर्वेवस्त्वादिशब्दे
नस्वार्थेनसंबद्धआसीत्।स्वार्थस्यैवाभावात्।ततश्चोत्पन्नेवस्त्वादौवस्त्वादिशब्दसंबंधः प्रादुर्भवन्देवदत्ता
दिशब्दसंबंधवत्पुरुषस्यबुद्धिप्रभवइतितस्यवैकीयाकार्थप्रत्ययोपिपुरुषबुद्ध्यधीनः स्यात्पुरुषबुद्धिश्च
मानान्तराधीनज्ञानेतिमानान्तरापेक्षयाप्रामाण्यंवेदस्यस्यादित्येतदितिशंकार्थः।अन्तरंगत्वातः प्रभावात्
वस्त्वादिजातिवाचकाश्चशब्दाःज्ञातीयोव्यक्तिंचिकीर्षेत्तांबुद्ध्वावालिख्यततस्यांप्रभवन्नेतदिदंतत्संभवत्वो
एतदुक्तंभवतियद्यपिनाशकदुपादानकारणंवस्त्वादीनांब्रह्मोपादानत्वात्।तथापिनिमित्तकारणोम्नु
क्रमेणक्रमेणानवैतावताशब्दार्थसंबंधस्यानित्यत्वंवस्तुत्वादिजातेर्नोतदुपाधेर्वोक्यास्विद्यासत्वाच्छिन्न
स्यानित्यत्वादिति।इममेवार्थमाक्षेपसमाधानाभ्यांविभजते।ननुउक्तमाद्यस्यपतरइति।तेनिगदव्याख्या
ता।तत्किमिहानीस्वयंभुवावाङ्मितिनाकालिदासादिभिरिवकुमारसंभवादिः तथावतदेवप्रमान्तरा
पेक्षत्वादप्रामाण्यमापततीतिभिन्नततआहा अस्यगोप्यमवाचस्संप्रदायप्रवर्तनात्मकत्वइतिसंप्रदायो
गुरुशिष्यपरंपरयाध्ययनं।एतदुक्तंभवति।उपेयारपिष्यतिवाग्रेभाष्यकारः।अपिसाधयितेप्येतदश्यते

वी०
१८

तद्दर्शितात्मीयामापि कल्पने तथाभावो नु मीयत इत्याह। अपि च चिकीर्षितमिति। आक्षिपति। किमात्मकं पुनरि
ति। अयमभिसंधिः। वाचकशब्दप्रभवत्वं हि देवतानामभ्युपेतव्यं। अवाचकेन तेषां बहुत्वकालेऽवनात्
तत्र न तावद्स्वाहीनां वकाः शब्दा यो वर्णा वा वकाः तेषां प्रत्युच्चारणमन्यत्वेनाशक्यसंगतिग्रहत्वात्। अग
हीतसंगतेश्च वाचकत्वेऽतिप्रसंगात्। अपि चैते प्रत्येकं स्वार्थमिलिताः। तेषामेकवक्तृकप्रयुज्यमानानां
रूपतो व्यक्तितो वा प्रहरस्मिरामपवगेव तन्मिथः साहित्यसंभवाभावात् न च प्रत्येकसमुदायाभ्यामन्यः
प्रकारः संभवति। स्वरूपसाहित्याभावेऽपि वर्णानां मात्रेयादीनामिव संस्कारद्वारकमस्ति साहित्यमि
ति सा प्रत्तेऽविकल्प्यासहत्वात्। कोनु खल्वयं संस्कारोऽभिमतः किमपूर्वमाग्नेयादिवत्तस्मिन्नेव किं वा भावना
परनामा स्मृतिप्रसवबीजं। न तावत्प्रथमः कल्पः। न हि शब्दस्वरूपतो यागतो वा विहितो विहितसंगति
रथोधाहतुगेद्धिपयदुच्चरितस्वबुद्धिरेणागृहीतस्य वागृहीतसंगतेरप्रमापकत्वात्। तस्माद्विहितो
विहितसंगति विहितसमस्ततायत्तनागश्वशोद्धोधमाग्नेयवत्प्रयापकोऽभ्युपेयः। तथा चापूर्वाभिधानोऽस्व
संस्कारोऽर्थप्रत्यायनोगामित्यर्थप्रत्ययात्प्राग्वर्णे नश्यः। न च तदा स्पागमोपायोऽस्ति। अर्थप्रत्ययात्तु तदु
वगममर्थयमानो दूरूत्तरमितरेतरेतराश्रयमपि विशति संस्कारावसायादर्थप्रत्ययः तन्निश्चितरवसायइति भा राम०

वनाविधानत्वक्तसंस्कारः स्मृतिप्रसवसामर्थ्यमात्मनः। न च तदेवार्थप्रत्ययप्रसवसामर्थ्यमपि भवितुमर्हति
नापि तस्यैव सामर्थ्यस्य सामर्थ्यांतरं न हि येनैव देहेन शक्तिः सैव तस्य प्रकाशनशक्तिः नापि देहनशक्तेः प्रकाश
नशक्तिः अपि च युक्तं मेरुगोचरीतेन्योयवर्णेभ्यः सैवास्ति स्मृतिबीजं वासनेत्यर्थप्रत्ययप्रसङ्गेन न वास्ति। तस्मा
न्न कथंचिदपि वर्णेभ्यो अर्थधीहेतवः नापि तदतिरिक्तस्फोटात्मा तस्यानुभवानारोहात्। अर्थधीर्येयस्तकार्यान्नदृष्ट
गमे परस्परान्वयप्रसंगइत्युक्तप्रायं। सत्तामात्रेण तस्य नित्यस्यार्थधीहेतुत्वे भावे सर्वदार्थप्रत्ययोत्पादप्रसंगो
निरपेक्षस्य हेतोः सदा हितत्वात्। तस्माद्वाचकोध्वन्यात्मवाच्यो सा इत्यनुपपन्नमिति। अत्राचार्यदेशीय आह।
स्फोटमिसहेति। मध्यामहे न वर्णाः प्रत्यकाशतिन स्फोट इतिनुमन्यामहे। तदनुभवानंतरं विदितसंभते र्थ
धीसमुत्पादात्। न च वर्णातिरिक्तस्यानुभवो नास्ति गौरित्येकं पदं गामानयमुक्तामि त्येकं वाक्यमिति। नानावर्णो
ता पहातिरिक्तैकपदस्वाध्यावगते सर्वजनीनं तं। न चायमतिबाधकराकपदकाद्यानुभवः शक्यमिथ्येति वक्तुं
ष्ट नाप्योपाधिकाडपाधिखल्वेकधीश्रांतावास्यां तु। एकार्थधीहेतुतावानतावदेकधीगोचराणां ध्वनखदिरप
लाशानां एक निर्भासिः प्रत्ययसमस्ति। तथा समितिधवखदिरपलाशादि तिन जातु स्यात्। नाप्येकार्थधीहे
तुता। तद्धेतुत्वस्य वर्णेष्वाससत्वात्। तद्धेतुत्वेन तु साहित्य कल्पनेअन्योन्याश्रयप्रसंगं साहित्या नद्धेतुत्वेन

वा.
५१.

हेतुत्वाच्च साधयिष्यामीति तस्मादुपमर्दाधितो नुपाधिश्च पदवाक्यगोचरः क्वचिदभ्यासोनुभवो वर्णातिरिक्तं वाच
कमवलंबते। स स्फोट इति। तच्च ध्वनयः प्रत्येकं व्यंजयंतोपि न द्रागित्येव विशदयंति। येन द्रागर्थधीः स्यात् किंत्वापे
तुरत्नतत्वज्ञानवत् यथा स्वं हि त्रिचतुःपंचषड्दर्शनजनितसंस्कारपरिपाकसचिवचेतो लब्धजन्मनि
चरमे वेतसि स्वकारत्नि। विशदं पदवाक्यतत्त्वमिति प्रागनुत्पन्नायाः तदनंतरमर्थधियउदयः। इतिनो
चेद्यामानर्थकोधनीनां। नापि प्रायो। तदभावे तज्ज्ञानितसंस्कारतत्परिपाकाभावेनानुग्रहाभावात्
श्रोत्रस्य स्वतः केवलस्याजनकत्वात्। न च पदप्रत्ययवत्प्रत्येकमप्यक्रमार्थधीप्रमाधास्यतीत्यत्रैव व
र्णाः चरमस्तत्तदा विवः स्फुटतरामिति युक्तं। यत्का व्यक्तावभासिना या प्रत्यक्षज्ञाननियमात्। स्फोटज्ञा
नस्य च प्रत्यक्षत्वात्। अर्थधियस्तत्र व्यक्षायामानां तज्जन्मनोव्यक्तरोवोपजनोन वास्यात्। न पुनरस्फुट न
इति न समः समाधिः तस्मान्निरस्फोट एव वाचको न वर्ण इति मंडनाचार्यदेशीयमतं। स्तमनमपपा
दयत्रषोपाकरोति। वर्णा एव तु शब्द इति। एवं हि वर्णातिरिक्तः स्फोटोभ्युपेयेत यदि वर्णानां वाचकत्वेन
संभवेत्। स्वानुभवयद्धतिमध्यासीनदि धावाचकत्वं वर्णानां सगीकत्वेनाशक्यसंगतिग्रहाद्वाद्य
त्सूसमस्तप्रकारद्रूपाभावाद्वा। न तावत्प्रथमः कल्पः। वर्णानां सगीकत्वेमानाभावात्। न तु वर्णानां प्र राम०

स्मृत्याः सुगमत्पत्वं स्वर्वेतन मिद्धं नप्रत्यभिज्ञानानुभवविरोधात्। एवं वासत्यप्येकत्वे ज्वालादिवत्सादृ
श्यनिबंधनेनैवेतत्प्रत्यभिज्ञानमिति सौगताः। सादृश्यनिबंधनेनास्य स्खलद्वाधकोपनिपाता
द्वाह्लीपेतथ्य विज्ञानादौ अभिचारदर्शनात् तत्र च विज्ञानादौ व्यभिचारदर्शनेनेतत् दुष्टे तथा यानुख
तेह ह्रैः स्वतः प्रामाण्यं वादिभिः दृष्टसे तद्धि यो मोहारज्ञातमपि बाधनौ स्वस्ववेद्य बहारे बुसंशयात्मा
त्वयं ग्रजेतद्। इति। सुपर्वितं चैतस्माभिन्नापि कारणेकार्यान्तरेषं प्रत्यभिज्ञानं गवादिजातिविषयं तथा
दिव्यक्तिविषयं। नासां प्रतिनरं भेदोपलंभात्। अन्तरा वशाकृभेदोपलंभात्। अन्तरा चशकृभेदोपलंभाद्
के भेदउत्पद्यते। सोमशर्मा धीतेन विष्णुशर्मेति युक्तं पतोवक्तुं युगकारमुद्गारमस्तु तियुगमनुभवः प
रीस्पतां पथा कालासींवस्त्वास्ति मनीषे च गवी त्वमारास्यव्यक्तिभेद प्रथा यां समसामे वतरत्तुगतमेकं
सामान्यं प्रथते। तथा किं गकारादिषु भेदेन प्रथमाते युगत्व मेकं तरत्तुगतं च वकास्ति किं वा पथा गोत्वमा
जानतरां क भिन्नदेशपरिमाणासंस्थानमत्स्वत्नपु प्रधानभेदा तृभिन्नदेशाभिवाल्यमिवमहदिपदीर्घमि
२ ववामनमिव तथा गव्यक्ति राजनतराकापि व्यंजकभेदेन इर्मान्तु पाति तीव प्रथतइति भवंतराव विदांकुर्वे
तां तत्र गव्यक्ति भेदमंगी कृ ति। पिपोगत्वस्यैकस्य परोपधानभेदकल्पना प्रयासः सर्वरंगव्यक्तावेवास्त

२

प

वा०

११९ किंमंततगेदुनागत्वेनाभ्युपेतेनपथाद्भ्ः। तेनयत्रा ध्वनेर्जातेस्तद्वर्णो देवलस्यते। यत्किलभ्यंतुनादेभ्य इतिग
त्वादिध्वी हृथा। नचस्वरूक्तिमत्यादिवत् व्यक्तिभेदप्रत्ययः स्फुटः प्रत्युच्चारणमस्ति। तथा सति हशगका
रानुदात्तादिरैवत्रः इति प्रत्ययः स्यात्तस्याद्दशकालउदात्तकारयद्रकारमिति। नवैवजात्यभिप्रायो भ्यासोप
थाशतेकत्वस्तिन्त्रिरीतुपापुंक्तदेवहत्तरइति। अत्रहि सोरस्याईक्रूंइतो पिगकरादिष्य क्लौलोकस्योच्चारणा
भ्यासप्रत्ययस्याविनिहतेः। चोदकः प्रत्यभिज्ञानस्यबाधकमुपस्थापयति। कथंत्वेकस्मिन्काले बहू
नामुच्चारयतामितिपद्युगपद्विरुद्धधर्मसंसर्गवत्तत्रानां। पद्यागवाप्वादिद्विशपेकशपके सशाल
कंबलादिमान्युगपदुदात्तानुदात्तादिविरुद्धधर्मसंसर्गवांश्चापंवर्णस्तस्मान्नानाभवितुमर्हतीति। न
चेहानारपोपेजंकदृष्टधर्माइतिसांप्रतांयंतकात्यस्यवापवास्तेयाम श्रावणत्वेकथंतद्धर्मोः श्राव
णाः स्युः इदं तावदत्रवक्तव्यं। नहिगुणाणोवरस्मिंद्विपगुणानमपिगोचरयति। माभूवन्श्रावणारसमश्रो
त्रग्राह्यगंधरसशब्दगोचराणांनइंद्रिः पृथिव्यइकोकाशगोचरारावेचमानाममूर्तायुगोचरंश्रोत्रंतद्गु
णास्तुउदात्तादीन्गोचरयिष्यति। तेचशब्दासंसगोग्रहाद्धर्मतेनाध्यवसीयेते। नचशब्दस्यप्रत्य
भिज्ञानाबध्यतेकत्वस्वरूपतउदात्तादयोधर्माः परस्परविरोधिनोपयोपेतासंभवंति। तस्माद्यथामुख राम०

स्यैकस्य मणिकृपाणादर्पणाद्युपधानवशान्नानादेशपरिमाणसंख्यानभेदवद्विभ्रमः स एवमेकस्या
पि वर्णस्य व्यंजकध्वनिनिबंधनोयं विरुद्धनानाधर्मसंसर्गो विभ्रमो न तु भाविको नानाधर्मसंसर्ग इति
स्थितेऽस्तु पेत्यपरिहारमाह भाष्यकारः॥ अथवा ध्वनिकृत इति॥ अथवेति पूर्वपक्षसंख्यावन्नेपति। भवेतां
नाम गुणा गुणिनामेके द्विपृग्रात्वेौ तथाप्यदोष। ध्वनीनामपि शब्दवत् श्रावणत्वाद्ध्वनिस्वरूपं प्रत्र पू
र्वकं वर्णाभ्यां निष्कर्षति। कथं पुनरयमिति। न चायमानिधोरेरितविशेषवर्णात्समासमात्रप्रत्ययो न तु
वर्णातिरिक्तात्तदभिव्यंजकध्वनिप्रत्यय इति सांप्रतं तस्यानुनासिकत्वादिभेदभिन्नस्य गादेर्व्यक्तिव
त्प्रत्यभिज्ञाभावात्प्रत्यभिज्ञायमानस्य चैकत्वाभावेन सामान्यभावानुपपत्तेः। तस्मात्स्वरूपात्मको
वैष शब्दः। शब्दातिरिक्तो वा ध्वनिः। शब्दव्यंजक आवरणोन्मुपेयः। उभयथापि चान्तु व्यंजनेषु वतन्त्र
ध्वनिभेदोपधानेनानुनासिकत्वादयो वर्णधर्मा नाः तद्धर्माश्च शब्दे प्रतीयंते न तु स्वतः शब्दस्य ध
र्माः। तथा च येषामननुनासिकत्वादयो धर्मोः परस्परविरुद्धाभासंते। भवंतु तेषां ध्वनीनामनित्यता। न
हि तेषु प्रत्यभिज्ञानमस्ति येषु तु वर्णेषु प्रत्यभिज्ञानं न तेषामननुनासिकत्वादयो धर्मा इति नानित्याः
शब्दवेद्यसातिसालंबनाइति यद्येषपरस्याग्रहो धर्मिणगृह्यमाणे तद्धर्मा न शक्या गृहीतुमिति। एवं

वा.
११२ नामाख्यात तथा तुल्यतुल्यतः तथाप्यदोषद्व्यर्थः। तदनेन प्रबंधेन सर्वेणीकृत्वेन वर्णानाम शब्दस्य संगतिग्रहनया
यस्वाद्यकृत्वमापादितेन वर्णानां तस्य वाच्यते। यस्तु समस्तप्रकारद्वयासंभवेन यदासंजितं तत्त्रिराविकौशुराहाव
र्णोस्पष्टार्थे प्रतीतेरिति। कृत्स्नं नाम मध्यमाशगएकदेशणाहनकल्पयामीति। निराकरोति। नास्या अपि बु
द्धेरिति। निरूपयतु तावद्धोरेकं पदमिति धियमायुष्मान् किमिपं पूर्वानुभूता नाकाराद्दीनेव सामस्येनाव
गाहते किं वा गाकाराद्यतिरिक्तं गवयमिव वराहादिभ्यो विलक्षणं। पदं गकारादिविलक्षणमवभास
येत्। गकारादिरूषितः प्रम्ययोनस्यात् न हि वराहधीमहिषरूषितं वराहमवगाहते। पदतत्त्वमेकं प्रत्येक
मभिव्यंजयंतो ध्वनयः प्रयत्नभेदभिन्नास्तत्स्थानकरणनिष्पाद्यतयान्योन्यविसदृशात्तत्पदव्यंजक
ध्वनिसादृश्येन स्वव्यंजनीयस्येक पदतत्त्वस्यामिथो विसदृशानेकपदसादृश्यान्यापादयंतः साहृश्यो
यधानमेदादेकमप्यभागमपि नानेव भागवदिव भासयंति मुखमिवैकं नितवर्णपरिमाणस्थानसं
स्थानभेदैर्मणिकृपाणादर्पणद्योः। नेकमनेकवर्णोपरि माणसंस्थासंस्थानभेदादेवं वकल्पिता
रावास्य भागावर्णाः इति चेत् नाकि महानीवर्णभदानसत्यपि बाधके मिथ्येति वक्तुमध्यवसितोसि। ए
कधीरेव नानात्वस्य बाधिकेति चेत् तत् तास्त्रां नाना वर्णाः प्राप्यंत इति नानात्वावभासस्यैवैकत्वं कस्मा राम०

न बाधते। अथवा वनसेनादिबुद्धिवदेकत्वनानात्वेन विरुद्धे। नो खलु सेनावनबुद्धी गजपदातितुरगादी
नां चैकशोकं किंशुकादीनां च भेदमप्यबाधमाने दृष्टे उदीयेते। अपि तु भिन्नानामेव सतां केनचिदेकेनोपाधिनाव
च्छिन्नानामैक्यमापादयन्ती। न चौपाधिकेनैकत्वेन स्वाभाविकं नानात्वं विरुध्यते। न ह्यौपचारिकमग्नित्वं
माणवकस्य स्वाभाविकं नरत्वं विरोधि। तस्मात्प्रत्येकवर्णानुभवजनितभावनानिचयलब्धजन्मानि नि
खिलवर्णावगाहिनी स्मृतिर्ज्ञानमेकेऽस्मिन्नाभासमानानां वर्णानां तदेकविज्ञानविषयतया वाचकार्थ
धीहेतुतया वाचकत्वमौपचारिकमवगन्तव्यं। न चैकार्थधीहेतुत्वेनैकत्वमेकत्वेन चैकार्थधीहेतुमा
वहति परस्पराश्रयं। न ह्यर्थप्रत्ययात्पूर्वमेतावन्तो वर्णा एकस्मृतिसमारोहिणो न प्रथन्ते। न च तत्प्रथा
नन्तरं वृद्धस्यार्थधीर्नोत्पद्यते इत्यर्थप्रत्यायकत्वं तेषामेकार्थधियं प्रति कारकत्वमेकमवगम्यैकपदत्वा
अवसानमिति नान्योन्याश्रयेण। तेषां चैकस्मृतिसमारोहिणां क्रमाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामभेदो व
र्णानामिति यथा कथंचित्प्रयुक्तेभ्यः सरोरसेभ्यो प्रत्ययप्रसंग इति वाच्यं। उक्तं हि। यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्र
तिपादने। वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः॥ इति। ननु पङ्क्तिबुद्धाविवैकस्यामसत्क्रमायामपि वास्तु
वीथ्यालादीनाम पंक्तिरिति तथैव यथाप्रयुक्तानां चार्थधीहवर्णानां नित्यानां विभूनां वास्ति वास्तवः क्रमः

प्रत्ययोपाधिरक्तभवेत्। सर्वैकदेशिकुतस्यः क्रमेणोच्चारणामिति चेत्। न एकस्यामपि [illegible] तौ वर्णो रूपवतत्क्र
११२ मवतत्पूर्वानुभूततापरामर्शात्। तथाहि जारा राजेति प्रत्ययोऽस्य तिथियोः तत्वे पिवर्णानां क्रमभेदाम
द्भेदः स्फुटतरं वकाशेति। तथा वनाक्रमतिभ्रमरे [illegible] क्रमयुक्तानामभविशेषेस्य तिबुद्धावेक स्यां वर्णानां क
मप्रयुक्तानोपधाङ्गः। पदावधारणोपायान्वहू हनिश्छेति सूत्रयः। क्रमम्नातिरिक्तत्वे स्वरवाक्यश्क्र तिस्य
तीति। शेषमतिरोहितार्थं दिक्मात्रमत्र [illegible]। विस्तरस्तु [illegible] तत्वबिंदावववगंतव्यः इति अलं वानैया
यिकै विवादेन संत्वनित्या सव वर्णास्तथापि गत्वाघवछेदे नैव संगतिग्रहोनादिश्च व्यवहारः सिद्धस्तीत्या
हा अथापिनामेति। अत एव चनित्यत्वं ननुधा ध्या मेवमीमांसायां वेदस्यनित्यत्वं सिद्धं तत्किं पुनः साध्यतद
त्पत आह। स्वतंत्रत्रस्यकर्तुः स्मरणादेवास्थितिवेदस्यनित्यत्वरति। न द्यनित्याज्जगदुत्पत्तुमर्हति। तस्मा
हेतु प्युत्रं त्रिमत्वेन सापेक्षत्वात्। तस्मान्निर्यो वेदो जगदुत्पत्त्रिमत्वात् ईश्वरवदिति सिद्धमेवनित्यत्वमनेन द
र्शितं। शेषमतिरोहितार्थं। समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च। शंकामपहोत्तरत्वा
त्तत्रस्पष्टं कापदानि पठति अथापिस्यादिति। अभिधानाभिधेयाविच्छेदे हि संबंधनित्यत्वं भवेत्। एवमथ
यकोष्वेत्यपरंपराविच्छेदे वेदस्यानित्यत्वस्या तन्निरन्वयस्य तुजगतः प्रविलयेत्पतासत तथ्वायूर्वे सत्यादे राम॰

मिधानाभिधेयावत्यंतमुच्छिन्नाविति किमाश्रयः संबंधः स्यात् । अध्यापकाध्येतृसंतानाविच्छेदे चवि
माश्रयो वेदः स्यात्तत्र जीवास्तावत्तद्वासनावासिताः संतीति वाच्यं अंतःकरणगुणाधिकल्पिता हि ते
तद्विच्छेदेन स्थातुमर्हंतीति । नच ब्रह्मणस्तद्वासना तस्य विद्यात्मनः शुद्धस्वभावस्य तदयोगात् । ब्रह्म
णश्च सृष्ट्यादौ अंतःकरणादयः तद्वदुच्छिन्नाश्च जीवाः प्रादुर्भवंतीति न पूर्वकर्माविद्यावासनावंतो भा
वितुमर्हंतीत्यपूर्वत्वात् । तस्माद्विरुद्धमिदं शब्दार्थसंबंधवेदनित्यत्वस्य हि प्रलयाभ्युपगमेनेति । अभिधा
नाग्रहणेनाध्यापकाध्येतृग्रहणेनाध्यापकाध्येतृणां बुद्धौ शंकां निराकर्तुं सूत्रमवतारयति तत्रेदम
भिधीयते समाननामरूपत्वादिति यद्यपि महाप्रलयसमये नांतःकरणादयः समुदाचरंति तदुत्पत्तयः सं
ति तथापि स्वकारणे निर्वाच्यायामविद्यायां लीनाः सूक्ष्मेण शक्तिरूपेण कर्मविक्षेपिकाविद्यावास
नाभिः सहावतिष्ठंत एव । तथाच स्मृतिः आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ॥ अप्रत
र्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः इति । ते चावधिं प्राप्य परमेश्वरेच्छाप्रचोदिता यथा कूर्मदेहनिलीना
न्यंगानि तत्तो निश्चरंति यथा वा वर्षापायप्राप्तमृद्भावा निर्मंडूकशरीराणि तद्वासनावासितत
तया घनाघनासारावसेकसुहितानि पुनर्मंडूकदेहभावमनुभवंतीति यथापूर्वं वासनावशात्पूर्वस

११५

माननामरूपात्पुनरुद्भवतोपपद्यतीश्वरात्प्रभवः संसारमंडलस्य तथापीश्वरात्माशाभ्र त्कर्मा विद्यासहकारी
तदनुरूपमेव सृजति। न च सर्गप्रलयप्रवाहस्यानादिताम् अंतरेणैतदुपपद्यत इति सर्गप्रलयाभ्युपगमे
पि समानानामनादिता न विरुध्यत इति। न हि स्मृत्युक्तं उपपद्यते वाप्युपलभ्यते चागमत इति। स्यादेतत् भवत्वना
दिता संसारस्य तथापि महाप्रलयान्तरिते कुतः स्मरणं वेदानामित्यत आह। अनादौ च संसारे यथा स्वा
पप्रबोधयोरिति। यद्यपि प्राणमात्रावशेषता तन्निःशेषतेति सुषुप्तिप्रलययोर्विशेषः तथापि
कर्मविक्षेपसंस्कारसहितलयलक्षणाविद्याशेषतासाम्येन स्वापप्रलययोरभेद इति द्रष्टव्यं
ननु नायमपीशानः सर्वेषां सुप्तावस्थां केषांचिन्न प्रबोधात् तेभ्यश्च सुप्तोत्थितानां ग्रहणसंभवात्।
प्रायणकालविप्रकर्षेऽप्यभ्यासवासनोच्छेदः कारणाभावेन तत्तावासनायाः स्मरणोपपत्तेः। शब्दार्थ
संबंधवेदव्यवहारानुच्छेदो युक्तो न महाप्रलये तु सर्वप्राणिनामाशयमात्रवर्त्ती। प्रायणकालविप्रक
र्षोऽत्र संस्कारमात्रोच्छेदहेतुस्तद् इति कुतः सुषुप्तवत्पूर्वप्रबोधव्यवहारवदुत्तरप्रबोधव्यवहार इति वो
दयति। स्यादेतत् स्वाप इति परिहरति नैष दोषः सत्यपि व्यवहारोच्छेदेऽस्तीति अयमभिसंधिः। न तावन्मया
शाकालविप्रकर्षोऽसि वे संस्कारोच्छेदकोऽपूर्वाभ्यस्तस्य त्यनुसंधानात् जातस्य हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेः मनु राम०

ष्यजन्मवासनानां चानेकजन्मान्तरसहस्रव्यवहितानां पुनर्मनुष्यजातिसंसर्गे नक्रमेणा व्यक्त
भावप्रसंगात् तस्मात्कल्पविपर्ययामपि पश्चसत्यापि प्रायशः कोऽपि विप्रकर्षो ह्यपूर्ववासनानुवृत्तिः तत्
कैव कथा परमेश्वरानुग्रहेण धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयसंपन्नानां हिरण्यगर्भप्रभृतीनां महर्षीणां प
था चामनुष्येभ्य आच कृमिभ्यो ज्ञानादीनामनुभूयते विकर्षः। एवमामनुष्येभ्य आच भगवतो हिरण्य
गर्भात्तज्ज्ञानादीनां प्रकर्षोऽपि संभाव्यते। तथा चानुतद्दभिवदंतो वेदस्मृतिवादाः प्रामाण्यमप्रत्यूहमश्नुव
ते। एवं चात्रभवतां हिरण्यगर्भादीनां परमेश्वरानुगृहीतानामुपपद्यते कल्पान्तरसंबंधिनिखिलव्यवहा
रानुसंधानमिति सुगममन्यत्। स्यादेतत् अस्तु कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानं तेषां अस्य तु सृष्टावन्यराव
वेदाः अन्यराव वैयामर्थ्योः अन्यराव बहरांतिश्रमाः धर्मोऽज्ञानं तयोः षष्ठ्यां धर्मता। अनर्थश्चेत् मेतोऽर्थश्चानीप्सि
तः अप्रवृत्ता स्वर्गस्यानस्मात्कृतं मन्नकल्पान्तरव्यवहारानुसंधानेनात्मके किं विलक्षणत्वात्। तथा च पूर्वे
व्यवहारे क्षुद्रातश्शब्दार्थसंबंधश्च वेदस्वानितो प्रसज्येयातामित्यत आह। प्राणिनां च सुखदुःखमात्मपर्द
ते यथा वस्तुस्वभावसामर्थ्य अन्यथापि तु महेति न हि जातु सुखं तत्वेन तन्निहास्यते दुःखं चोपादिस्य
ते न च जातु धर्माधर्मयोः सामर्थ्य विपर्ययो भवति। न हि स्मृतिविदा यटोद्घटश्च ते तु भ्योऽजायते तथास्तम्पि

वस्तुसामर्थ्यनियमाभावात्सर्वेसर्वस्माद्वेदितिपिपासुरपिदहनमाहृत्यपिपासामुपशमयेत्।शीतार्त्तोवा
११५ तोयमाहृत्यशीतार्तिमिति।तेनस्पष्टतरेपिब्रह्मणःहत्वाद्दिनयहेतुरर्थेहेतुश्चयागादिरिति।तानुपूर्व्यात्सि
द्धा।एवंपरावरवेदास्मिन्कल्पेनएवकल्पांतरेतरएवंवेषामर्थाः।नएवंवर्णाश्रमाद्यपिसाधर्म्यसंभवेन
द्वैधर्म्येकल्पनमनुमानागमविरुद्धम्।आगमाच्चेहभूयांसोभावाकारेणाद्दष्टताः।श्रुतिस्मृतिपुराणा
ख्यातमद्दष्टोयोन्यथाभवेत्।तस्मात्सुष्टूक्तंसमाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधइति।आग्निवौत्रका
मयतेतिभाविनीद्वात्रिमात्मिन्यजमानएवाग्निरुच्यते।नत्वग्नेरेवेतोतरमग्निरग्नीमध्वादिष्वसंभ
वादनधिकारंजैमिनिः।ब्रह्मविद्यास्वधिकारंदेवर्षीणांब्रुवाणाःप्रष्टव्योजातोकिंसर्वासुब्रह्मविद्यास्व
विशेषेणसर्वेषांकिंवाकासुचिदेवकेषांचित्पद्यविशेषेणास्वासुतनामध्वादिविद्यास्वसंभवःकथ
मसौवाआदित्योदेवमध्वित्यत्रहिमनुष्याआदित्यंमध्वध्यासेनोपासीरन्नउपास्योपासकभावोहिभे
दाधिष्ठानोनस्वात्मन्यात्मनस्यस्यदेवतायाःसंभवति।नचादित्यांतरमस्तिप्राच्यामादित्यानामस्मिन्कल्पे
स्थीएगाधिकारत्वात्पुनश्चादित्यव्यथायमारीपंचरोहितादीन्युपक्रम्येति।अयमर्थः।असौवाआ
दित्योदेवमध्विति।देवानांमोदनात्मधिचमधुभ्रामरमधुसारूप्यमाहासक्रांतिः।तस्मादित्यमधुनोघो एम०

रेवतिरश्चीनवंशः अंतरिक्षं स धूपूपः आदित्यस्य हि मधुनो अपूपपस्तेमंतरिक्षमाकाशं तत्रावस्था
नात्तयानिवसोमात्स्यपपप्रमस्तीम ग्रौदूयंतेत्यान्यादित्यरश्मिभिरेरश्मि संवलितेरुत्यत्रपाकान्यस्ती
भाववमापन्नानादित्यमंडलमस्त अत्रमधुपेनीयंते। यथा हि भ्रमराः पुष्पेभ्य आहृत्य मकरंदं स्वस्थाननमा
नयन्त्येवमस्त्यत्र चाभ्रमराः प्रयोगसमवेतार्थस्मरणादिभिः ऋग्वेदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्यत
न्निष्पन्नमकरंदमादित्यमंडलेरोहिताभिरस्य प्राचीभिरश्मिनाडीभिरानयंति तस्मात्तेवसवउपजीवंति
तथा अथ अस्यादित्यमधुनो दक्षिणाभिरश्मिनाडीभिः शुक्लाभिर्यजुर्वेदविहितकर्मकुसुमेभ्यः आहृ
त्याग्रौहुतंसोमादिपूर्ववदमस्ततभावमापन्नं यजुर्वेदमंत्रभ्रमरा आदित्यमंडलमानयंतितदेतदमस्तरु
ल द्रउपजीवंति तथास्यादित्यमधुनः प्रतीचीभिरश्मिनाडीभिः कृष्णाभिः सामवेदविहितकर्मकुसुमेभ्य
आहृत्याग्रौहुतंसोमादिपूर्ववदमृतभावमापन्नं यजुर्वेदमंत्रभ्रमरा आदित्यमंडलमानुयंतितदमस्त
तमादित्याउपजीवंति अथास्यादित्यमधुन उदीचीभिरतिकृष्णाभिरश्मिनाडीभिरथर्ववेदवि
हितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्रौहुतसोमादिपूर्ववदमस्ततभावमापन्नमथर्वांगिरसमंत्रभ्रमरा त
योध्वमेधवावस्तौमयकर्मकुसुमादितिहासपुराणामंत्रभ्रमरा आदित्यमंडलमानयंति अभ्ययंध

सीमयंत्रस्तोत्र

वाक्स्तोमेषु पारिप्लवं शंसतीति श्रवणादितिहासपुराणमन्त्राणामप्यस्तिप्रयोगः तद्रसस्तं मरुतउपजी
वंति॥ अथास्यपाश्चादित्यमधुनद्युधीरश्मिनाद्योगोप्यास्ताभिरुपासनभ्रमरैः प्रणववकुसुमाद्राहृ
११६ त्यादित्यमंडलमानयंतीति तद्रसस्तत्सुपजीवंतिसाध्याः तारतताश्चादित्यस्यपाश्चपाः पंचरोहितादृ
पोरश्मिनाद्यः तगाहिसंबद्धाः क्रमेणोपदिश्यंतेतिमोक्तनागतद्वेवास्तेद्दृष्टउपलभ्य यथास्वं
समस्तैः करणैः प्रशस्तैश्चदृष्टिप्रसादकस्य वीर्यान्नाद्यान्यमतं। तदुपलभ्यादित्येतत्प्यंति तेनतृप्ता
स्तेनत्देवानांवस्वादीनामोदनंविदधदादित्योमधुरातद्रुक्तंभवति। नकेवलमुपास्योपासक
भावशाकुस्मिन्विरुध्यते आपितु ज्ञातृज्ञेयभावश्च प्राप्यप्रापकभावश्चेति। तथाग्निपाद इति
आधिदैवतं खल्वाकाशो ब्रह्मेत्याकाशे ब्रह्मदृष्टिः विधानार्थमुक्तं आकाशस्यहिसर्वगतत्वरूपादि
हीनत्वंच ब्रह्मणा सारूप्यं तस्य चैतस्याकाशस्य ब्रह्मणाश्चतुरः पादाः अग्न्यादयोग्निपाद इत्यादि
नोदर्शिता यथा हि गोष्पादा न गवा वियुज्यंते एवमग्न्यादयोप्याकाशेन सर्वगतेनोत्ताकाशस्यपा
दात्वेवमाकाशस्य सर्वतुष्पदो ब्रह्मदृष्टिं विधाय स्वरूपेण वायुं संवर्गगुणकमुपास्यं विधातु
मही करोति वा पुर्वविसंवर्गः। तथा स्वरूपेणैवादित्यं ब्रह्मदृष्ट्योपास्यं विधातुमही करोति आदि राम०

त्योव्रज्ञेत्यादृशः।उपदेशः अतिरोहितार्थमन्यत्।यथा चेतनाविशेषिरासर्वैवांदेवर्षीतांसर्वोसुव्रह्मविद्या
स्वधिकारः।किंतु यथासंभवमिति।तेत्ररसुपतिष्ठते।ज्योतिष्मभायात्रलौकिकोत्थादित्यादिशद्धप्रयोगम्रन्य
याज्ञोतिर्मड्लादिपुरुष्टोनवैतेषामस्तिवेतन्यं।नह्येतेषुदेवरत्रादिवत्ररनुरूयाद्यपतेर्वेह्यास्यादेनतमं
त्रार्थवादेतिहासपुराणालोकिभ्यइति।तत्रनगम्भातेदह्लेरामिंडहस्तमिचकाशीर्षंड्रोदह्रितिवाकाशि
मुष्टिः।तथातुविश्रीवो वापोहनः सुबाहुर्धहोमहोदड्डीवत्राणीति द्वातेरतिविग्रहवत्वदेवतायामेवा
थिवाहालामिवदेति।तथाहविर्भोक्तृनेदेवतायास्दशयंति अड्डींदुपिवचप्रस्थितंस्सेत्यारयः। तपेशनं
ड्रोदिवद्द्धशोघृथिव्यारेद्रौअपामिंद्रस्तपंवतानो।इड्रोष्मामिंद्रन्मोध्धिराणातिंड्डल्लेमेयोगेहव्यडं
द्दति।तपेशानमस्पतगातः स्वर्हशामीशानमिंड्रतस्थुषइति।तथावरिवसितारंप्रतिदेवतायाः प्रसा
देप्रसन्नायाष्पफलदानेदशयति अग्रडु।तिभिरेवदेवात्तुताइः श्रीणाति तस्मैश्रीताइषमूर्जंवयद्धं
तीति।तत्प्रश्रयेनमंड्रः प्रजयापशुभिस्तर्पयतीति चाध्यमशास्त्रकाराअप्याड्डः।तेर्त्तास्तर्पत्पेनं सर्वे
कामवरैः भुमेति पुराणाववांसैचभूयामिंदेवताविग्रहादिपंचकप्रपंचमावत्तनोलौकिका अपिदे
वताविग्रंहादिपंचकंम्मरंतिवोपवरंतिवा।तथाहि यमंदंडहस्तमालिखति वरुणंपाशहस्तमिंद्रंवज्र

हत्वं कथपं तिस्र देवनाद् इत्यभिमुख इति । तथोश मामिमा भाष्ये देवग्रामो देवलोकेत्रमीति । तथा स्या प्रसादं
११७ च प्रसन्नात्मा फलदानमाहुः अप्रसन्नोस्य पशुपतिः पुत्रोस्य जातः प्रसन्नोस्य धनदो धनमनेन लब्धमिति
तदेतत्पूर्व पत्नी दृष्टपात्रेनेत्युक्तेन हिलोकानामेति । न खलु प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तो लोको नाम प्रमा
णान्तरस्य किंचित्तु प्रत्यक्षादिमूला लोकप्रसिद्धिः सत्यतामश्नुते तदभावे त्वंधपरंपरावत्तन्मूलाभावा
त् विप्लवते भवति ग्रहणाशौ प्रत्यक्षादीनामन्यतमस्य क्वचित् प्रमाणं नवेति हासादिमूलं भवितुमर्हति
तस्यापि यो हेयत्वेन प्रत्यक्षाद्यपेक्षणात् प्रत्यक्षादीनामन्यतमा भावादित्याह । इति हासपुराणयोरपि
ति न नूक्तमन्त्रार्थवादेभ्यो विग्रहादिपञ्चकप्रसिद्धिरित्यत आह अर्थवादानामपीति । विध्युद्देशेनैकवाक्य
तामापाद्यमानानामर्थवादानां विधिविषयप्राशस्त्यलक्षणापरान् स्वार्थे प्रमाणं भवितुमर्हतीत्यर्थः । उक्तं हस
शब्दार्थ इति दिशा दृष्टान्तापविस्तः प्रमाणान्तरेण तु यत्र स्वार्थोपि समर्थ्यते यथा वायोः क्षेपिष्ठत्वं तत्र प्र
माणं तत्र वायोः क्षेपिष्ठत्वे न तु शब्दसामर्थ्यात् यत्र तु प्रमाणान्तरमस्ति यथा विग्रहादिपंचके सो
र्थः शब्दादेवावगम्यते अत एव शब्दान्न तदवगममपि तु मूलाभीति तदवगमापास्य तत्रापि तात्पर्य
मभ्युपेतव्यं न चैकवाक्यत्वभयं परंभवन्तीति नित्यं ध्यासन्ति वाक्यं भिद्येत । न च संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्य राम

त्वेवाक्यभेदापत्तेस्तस्मात्प्रमाणांतरानधिगतविग्रहादिमंत्राद्यन्यपरत्वे शब्दादवगंतव्येति मतो
द्देशमात्रमिति सर्थेः मंत्रास्तु श्रीत्यादिवध्युत्वादिभिस्तत्र तत्र विनियुज्यमानाः प्रमाणाभावात् ननु प्रवे
त्तीतः कथमुपयुज्यंतां तेषु तेषु कर्मस्वित्यपेक्षायां दृष्टप्रकारे संभवति नादृष्टकल्पनोचिता दृष्टश्च
प्रकारः प्रयोगसमवेतार्थस्मरणं। स्मृत्या चानुतिष्ठंति अनुष्ठातारः पदार्थानतश्चौत्सर्गिकी वार्थ
परतापदानामित्यवगते तत्प्रयोगसमवेतार्थस्मरणात्तात्पर्यशालिनां मंत्राणां नानधिगते विग्रहादा
वपि तात्पर्यं युज्यते इति नतेभ्यो यित्तसिद्धिः। तस्माद्देवताविग्रहवत्त्वादिभावग्राहकप्रमाणाभावा
त्प्राप्तप्रमाणागोचरत्वात्स्येति आम्नां पन्नवं प्राप्तमिधीयते। भावं तु बादरायणोऽस्ति हि। तुशब्दः पू
र्वपक्षं व्यावर्त्तयति नीहारादिभूतधातोरादित्यादिष्वेतनत्वमभ्युपेयतद्रूपं तमतिरोहितार्थमंत्रार्थवादादि
अवहारादिविग्रहादिग्रहणेनेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि गृह्यन्ते मंत्रादीनां तु व्यवहारः प्रवृत्तिस्तु
स्पर्शनादितिपूर्वपक्षमनुभाषते पदं प्राप्तमिति एकदेशिमतेन तावत्परिहरति अत्र ब्रूमइति तद्दे
तनृत्वेयत्स्विरामुं त्वोपपद्यते इति अत्राह पूर्वपक्षे शाश्वस्त्वियं गतिर्यत्रात्पयोधीनहत्विस्वंनामन
घन्यपरः शब्दोन्यत्र प्रमाणं भवितुमर्हतीति न हि विचित्रनिर्माणजनयश्चेनोधावतीति वाक्यं। इतः सार

१०

मे

वा.प्र वैयर्थ्ये दूषणं गमयितुमर्हति । न च तत्र वति महावाक्ये वान्तरवाक्यार्थो विशिष्टरूपः प्रकारो वर्गं तु न चय

११८ त्वयमात्रांसो यमर्थो स्मृत भवति तस्मात्प्रयस्मात्ति त्वात्तत्पुनः अप्रस्तावादीनामिष्यंगतिर्न त्वहं काह

रणार्थमाघटदर्शनायोन्मीलितं च स्तु घटपटौ वा पटं वा केवलं न्त्योपलभते तत्र हेवमेकदृष्टिप्रतिपत्तिवेप

त्तिरणादूषिते परमसिद्धान्तवा । इह अत्राभ्यन्ते विधमउपन्यासइति । अयमभिसंधिः लोके विशिष्ट

थप्रत्यायनाय पदानि प्रयुक्तानि तदेतत् रयान स्वार्थमात्रस्मरणे पर्यवस्यन्ति नहि स्वार्थस्मरणमात्र

पलोके पदानां प्रयोगो दृष्टपूर्वः वाक्यार्थं तु दृश्यते । न वैतान्यस्मारितार्थानि सानोद्वाक्यार्थं प्रत्याय

यितुमीशत इति स्वार्थस्मरणेनावाक्यार्थमिति पर्यवान्तरव्यापारः कल्पितः पदानां तत्वपदार्थ पततत्ते

विनायपर्यवस्यतीति न स्वार्थमात्राभिधाने पर्यवसानं पदानां । तत्र नन्वति वाक्ये विधानपर्यवसानं

तथा सति नञ् पदमनर्थकं स्यात् । यथाहु । सात्साद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनं वर्णास्तथापि नैत

तस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले वाक्यार्थमितिपर्यन्ते यां प्रहृ नोनान्तरीयकं पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रति

पादनमिति सेयमेकस्मिन्वाक्ये गतिं यत्र तु वाक्यस्यैकस्य वाक्यान्तरेणासंबंधस्तत्र लोकानुसारतो भू

तार्थव्युत्पत्तौ वसिद्धायामेकैकस्य वाक्यस्य तत्र द्विष्टिशिष्टार्थप्रत्यायने न पर्यवसितत्वान्न हन्ति नः पक्षो ऽकुत रामः

ष्विद्दितोः प्रयोजनांतरापेक्षापामन्वयः कल्प्यते यथा वा पूर्वस्मिन्क्षेपिष्ठादेवतावायुमेवस्वेनभागधेयेनो
पधावति स एवैनं भूतिं गमयति। वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यत्र इह तु स्वाध्यायाध्ययनविधिः स्वाध्याय
शब्दवाच्यवेदराशिं पुरुषार्थेनामन्वेष्यन्तोऽभूतार्थमात्रपर्यवसितानार्थवादा विध्युद्देशेनैक
वाक्यतामगमयिष्यत्। तस्मात्स्वाध्यायविधिवशात्केमथ्योकाक्षायां हुत्रांतादिगोचराः संतस्तत्स्तुत्यापन
द्वारेणाविधेयप्राशस्त्यं लक्षयंति। न पुनरविधि। सेत स्वार्थाराववततत्वं द्वारेणाप्रभवंति। तथा सति ल
क्षणेन भवेत्। अभिधेयाविनाभावस्य तद्वीजस्याभावात् अत एव यं गायाद्योषद्यत्र गंगाशब्दः स्वा
र्थसंबद्धमेव तीरं लक्षयति न तु समुद्रतीरं॥ तत्कस्य हेतोः स्वार्थप्रत्यासत्त्यभावात्। नचैतत्सर्वेष्वर्था
विवक्षायां कल्पते। अत एव यत्र प्रमाणांतरविरुद्धार्थवादार्द्रूपं ते यथादित्यो वै यूपो यजमानः प्रस्त
रः स्वेच्छमात्र यः तत्र यथाप्रमाणांतराविरोधो यथाचुस्त स्वार्थतात्पर्यमपविरोधि सिद्ध्यर्थं गुणवादस्त्वि
तिवृत्तास्त्विद्धिरितिवास्स्वत्रयन्त्वेमिति। तस्मादत्र सोऽर्थोऽपि वादानां प्रमाणांतरविरुद्धः तत्र गुणवादेन प्रा
शस्त्यलक्षणा तिलस्थितैलस्थाणायत्र तु प्रमाणांतरसंवादः तत्र प्रमाणांतरादेवार्थवादादपि सोऽर्थप्र रु
सिध्यति द्वयोः परस्परानपेक्षयोः प्रत्यक्षानुमानयोरिवैकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तेः प्रमाणांतरपेक्षयापात्वनुवादकत्वम

वा.प्र० मानान्तरमनुपलब्धः प्रथमं यथा प्रत्यक्षादिभ्यो धर्मावगमश्रुतिर्न तथाम्नायमात्रात्तत्र अनुत्पाद्य येत्वा न तत्तु प्रमा
११८ णापेक्षया अनुवादतो द्वयोः स्वार्थेनपेक्षत्वादितु केन न्वेवं मानान्तरविरोधे पि कस्माद्गुणवादो भवति
पाववाशङ्काविरोधे मानान्तरमेव कस्मान्न बाध्यते वेदान्तैरिवाद्वैतविषयैः प्रत्यक्षादयः प्रपञ्चगोच
राः कस्माद्वोर्थवादस्य तद्वेदान्ता अपि गुणवादेन न नीयन्ते अत्रोच्यते लोकानुसारतो हि विधौ हि
विषयः शब्दानान्द्वारं तस्य तात्पर्यतश्च पर्यकस्मिन्वाक्ये पदानां पदार्थो द्वारं तो वा कार्यश्च तात्पर्यतो वि
षयः । एवं चो वाद्वैतैकवाक्यतापामपि यथा यदेवदत्त्री पाणौः कैतव्ये पेकं वाक्यं एषा बहुक्षीरेत्यपरं । तद
स्य बहुक्षीरत्वप्रतिपादनद्वारं । तात्पर्यं तु केवलं स्येति वाक्यान्तरार्थे तत्र पद्वारतः प्रमाणान्तरविरोधे अन्यथा
नीयते यथा विषं भक्षयेति वाक्यं मा स्य गृहे भुङ्क्ष्वेति वाक्यान्तरार्थपरं सत् यत्र तु तात्पर्यं तत्र मानान्त
रविरोधे पौरुषेयमप्रमाणमेव भवति वेदान्तास्तु पौरुषेया लोकवन्नयान्तिरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चब्रह्मप्रति
पादनपराश्च पौरुषेयास्तु ततः सिद्धं तात्त्विकप्रमाणाभावः सतः तात्त्विकप्रमाणाभावात् तत्प्रत्यक्षादीनि प्र
व्या व्यसौ व वहारिके तस्मिन्नुपपद्यते न चादित्यो वै यूप इति वाक्यं आदित्यं यूपत्वप्रतिपादनपरं स
अपितु यूपस्तुतिपरं तस्मात्प्रमाणान्तरविरोधे द्वाराभूतो विषयो गुणवादेन नीयते यत्र तु प्रमाणं राम०

तदविरोधकं नास्ति यथा देवताविग्रहादौ तत्र द्वारतोपि विषयः प्रतीयमानो न शक्यस्त्यक्तुं न च गुणवादे
न तेषु मुख्यो हि मुख्ये संभवति गौणग्रहणमाश्रयेदिति प्रसंगात्। तथा सत्यनधिगतं विग्रहादिप्रतिपादयत्वाक्यं भि
द्येतेति चेत्तत्रोद्धाभित्रमेवेन ह्यात्कां। तथा सति तात्पर्यभेदोपि निवेत। न द्वारतोपि तदवगतौ तात्पर्यं
तदेकत्वनोपाश्रयोगता। तच्च यस्य यत्र न तात्पर्यं तस्य न तत्रापि प्रामाण्यं तथा सति विशिष्टपरं वाक्यं वि
शेषणोस्व प्रमाणमिति विशिष्टपरमपि केवलं विशेषणाविषयत्वान् विशिष्टविषयत्वेन तु न ताल्ले
येपरस्पराश्रयत्वं आसेपात विशेषणाप्रतिपत्तौ सत्यां विशिष्टविषयत्वं विशिष्टविषयत्वाच्च तद
न्वेयः। तस्मात् विशिष्टप्रत्यय युरेभ्योपि पदेभ्यो विशेषणानि प्रतीयमानानि तस्यैव वाक्यस्य विषयत्वेनानि
श्रुतान्युपेयानि यथा। तथा पुरेभ्योप्यर्थवादेभ्यो देवताविग्रहादयः प्रतीयमानाः श्रुतिप्र य
माणा तदविरोधेन युक्तात्यक्तुं। नाहि मुख्यार्थसंभवे गुणवादो युज्यते। न च भूतार्थमप्यपौरुषेयं वचो
मानान्तरापेक्षं स्वार्थे येन मानान्तरासंभवे भवेदेव प्रमाणं स्यादेतत्तात्पर्ये क्वेपि पदे वा क्वच भेदेक
थं तत्र्यैकार्थतादेकं वाक्यं ना तत्र तत्र प्रधानस्वं तन्त्र तदर्थ विशिष्टैकपदार्थप्रतीतिपर्यवसानं न संभवा
न्न तु पदार्थान्तरविशिष्टः पदार्थोन्यकः स विद्वारभूतः स च विद्वारी तेन तात्पर्यविशेषः। नन्वेवं सत्योहस्तं

१२

वा.प्र.

भुक्त्वा ग्रामं गच्छतीत्यत्रापि वाक्यभेदप्रसंगः। अन्योन्यसंसर्गे ओदनं भुंक्तेति। अन्यस्तु ग्रामं गच्छतीति न एकत्र

१२० प्रतीतेरपर्यवसानात् भुंक्ते इति हि समानकर्तृकतापूर्वकालताव प्रतीयते। नचैवं प्रतीतिरपरकालक्रियांत

रप्रत्ययमंतरेण पर्यवस्यति। तस्माद्धावतीति यदसमूहे यस्माद्धि ताः पदार्थस्य तपः पर्यवस्यंति तावदेकवाक्यं ग

अर्थवादवाक्ये चेत्ताः पर्यवस्यंति विनैव विधिवाक्यविशिष्टार्थप्रतीतेः। नच द्वाभ्यां द्वाभ्यां पदाभ्यां वि

शिष्टार्थप्रत्ययपर्यवसानात्। पंचषट्पदखाति वाक्येष्वस्ति नानात्वप्रसंगः। नानात्वेपि विशेषणानां वि

शेष्यस्यैकत्वात्। नस्मवसक्तेक्षूतस्य प्रधानभूतस्य गुणभूतविशेषणानुरोधेनावर्त्तनायोगात्। प्रधान

भेदेतु वाक्यभेद एव। तस्माद्विधिवाक्यादर्थवादवाक्यमन्यदिति वाक्ययोरेव स्वस्ववाक्यार्थप्रत्ययावसि

तत्वात्पारयोः पश्चात्कुतश्चिदपेक्षायां परस्परान्वय इति सिद्धं। अपिचेंद्रादिदेवत्यानीति देवतामुद्दिश्य

हविस्त्यागः स च तद्विषयस्वत्वत्यागइति हि यागशरीरं। नचुवेतस्य नोलिखता देवतोद्देशस्त्वानव

स्वरूपरहिता चेतसि शक्यतमालेखितुमिति मागविधिनेवतइ पाये। हिरण्याप्रशस्त्यमंत्रपरमोपि

मंत्रार्थवादेभ्यः तद्रूपमवगम्यते तदनुपेपत्ते। रूपांतरकल्पनायां प्रमाणाभावात्। मंत्रार्थवादयोश्च स्वतं

त्रे लक्ष्यत्तिप्रसंगश्च यथा हि व्रात्या व्रात्यस्तोमेन यजेतेति व्रात्यस्वरूपापेक्षायां पस्यापिता वि ता म रम०

होवासोमंनपिबेत्तस्य व्रात्य इति सिद्धवत व्रात्यस्वरूपमवगतं व्रात्यस्तोमविध्यपेक्षितं तस्य सिद्धिः धिप्रमाणात्वं
भवति यथा वा स्वर्गस्वरूपमलौकिकं स्वर्गकामो यजेतेति विधिनापेक्षितं तदर्थवादतोवगम्यमानं वि
धिप्रमाणकं। तथा देवतारूपमपि ननु देशो रूपज्ञानमपेक्षते न पुना रूपसत्तामपि देवतायाः समारोपे
णापि रूपज्ञानमुपपद्यते इति समारोपितमेव रूपं देवताया मंत्रार्थवादैरुच्यते सरूपज्ञानमपेक्षि
तो। तज्ज्ञानं तीसंभवे न मंत्रार्थवादेभ्यः परावांतरस्य तु रूपस्यासति बाधके नुभवारूढं तथाभावं परित्यज्या
न्यथात्वमनुभूयमाने मस्योप्रतिक्षस्यापि तु। तस्माद्विध्यपेक्षितं मंत्रार्थवादैरन्यपरैरपि देवतारूपं बुद्धावुप
निधीयमानं विधिप्रमाणमेवेति युक्तं सोदनार्थ विध्यपेक्षायामन्यपरादपि वाक्याद्देवतागतोर्थः स्वीक्रियते
तदेपक्षेवतनास्ति शब्दस्वरूपस्य देवतात्वं न वत तस्य कालांतरवेद्यतादि त्यत आह। न च शब्दमात्रमिति नके
वलं मंत्रार्थवादतो विग्रहादि सिद्धिः अपि त्वितिहासपुराणात् लोकस्मरणाभ्यां मंत्रार्थवादमूलाभ्यां वा प्रत्य
क्षादिमूलाभ्यां वेत्याह इतिहासेति। ध्यपते युज्यते। निगदमात्रव्याख्यातमन्यत्। तदेवं मंत्रार्थवादादिसि
द्धे देवताविग्रहादौ गुणविधिपूजा च देवतापूजा नाम को पासो देवताप्रसादहेतुद्वारेण स्वफलायावकल्पते अ
चेतनस्य तु पूजामप्रतिपद्यमानस्य तत्तदनुपपत्तिः। न चैवं पक्षकर्मणा देवतां सिध्यति मुराणभावात् इति यानतः

वा.प्र.त.
१२१

फलोत्पादियागभावनायाः श्रुतं फलवत्त्वं यागस्य वतां प्रति तत्फलांशं वा प्रतिष्ठितं करणत्वं हातव्यं। यागभाव
नायाश्चावाह फलवत्त्वायागलक्षणस्वकारणावांतरव्यापारत्वाद्देवताभोजनप्रसादादीनां। कृषिकर्म
णाइव तन्त्रस्यावांतरव्यापारस्य सस्याधिगमसाधनत्वं। आग्नेयादिनामिवोत्पत्तिपरमापूर्वावांतरव्यापाराणां
भवन्मते स्वर्गसाधनत्वं मुभयत्रापि नत्वापि पक्षे समानं। न तु देवतायाः विग्रहादिमत्त्वा प्राधान्यमिति न धर्म
मीमांसायाः स्वतन्त्रं अपि वाशब्दपूर्वत्वात्तपस्य कर्मप्रसाधनं गुणत्वेदेवतायाः इति रितिविरुध्यते। तस्मात्सिद्धं
देवतानां याचेण ब्रह्मविद्यास्वधिकार इति। शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि॥ अवा
न्तरसंगतिं कुर्वन्नधिकरणतात्पर्यमोमाह। यथा मनुष्याधिकारे इति। शंकाबीजमाह तत्रेति निर्दिष्टेति निखि
लानुष्ठेगेष्वा भवति केआनिदेकस्य नाम वेतनस्यार्थिताना लिपे नाधिताया अभावात् शूद्रो नाधिक्रि
येतानाप्यस्य ब्रह्मज्ञानसामर्थ्याभावः द्विविधं हि सामर्थ्यं निजं वागंतुचं। तत्राद्विजातीनामिव शूद्रा
णामश्रवणादिसामर्थ्ये निजमप्रतिहतं। अध्ययनताधानानां भावागंतुकसामर्थ्याभावे सत्यनधिका
र इति चेत्। हताधानाभावे सत्यग्न्यभावादग्निसाध्ये कर्मणि माभूदधिकारः। न च ब्रह्मविद्यायामग्निः
साधनमिति किमिति अनादिहिताग्नेनाधिक्रियते नित्वाध्ययनाभावान्नसाधनानामनधिकारो एम०

ब्रह्मविद्यायामिति सोऽप्ययुक्तं । यतो यः पदाहवनीये जुहोतीत्याहवनीयस्य होमाधिकरणतया विधा
नात्तद्रूपस्य लौकिकतयानारभ्याधीतवाक्यविहितादाधानादन्यतोनाधिगमादाधानस्य द्विजातिसंबं
धितया विधानात् । तत्साध्योऽग्निर्लौकिकोन शूद्रस्यास्तीति नाहवनीयादिसाध्ये कर्मणि शूद्रस्याधिका
र इति । न च तथा ब्रह्मविद्यायामलौकिकमस्ति साधनं यच्छूद्रस्य न स्यात् । अध्ययननियमं इति चेत् न
विकल्पासहत्वात् । तदध्ययनं पुरुषार्थे वा नियम्येत यथा धनार्जने प्रतिग्रहादिकं क्रत्वर्थे वा यथा व्रीही
नवहंतीत्यवघातः । न तावत् क्रत्वर्थो न हि स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति कंचित् क्रतुं प्रकृत्य पठ्यते यथा दर्श
पौर्णमासं प्रकृत्य व्रीहीनवहंतीति । न चानारभ्याधीतमप्यव्यभिचारितक्रतुसंबंधतया क्रतुमुपस्थापय
ति येन वाक्येन क्रतुना संबध्येताध्ययनं । न हि यथा जुहूरव्यभिचारितक्रतुसंबद्धमेवं स्वाध्याय इति त
स्मान्न क्रत्वर्थे नियमः । नापि पुरुषार्थो पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिर्हि पुरुषार्थो भवति यथा फलं तदुपा
यो वा । तदुपायो हि विहितविधिता प्राक्सामान्यरूपा प्रवृत्तिः पुरुषेच्छाधीनिबंधनेवा इति कथं तासु तु सामा
न्यतो विशेषतश्च प्रवृत्तिर्विधिपराधीनैव । न त्वनधिगतकारणाभेद इति कृत्ये व्यवतास्तु घटतां । तस्मादध्य
यनप्रवृत्तितया पि अगत्या क्रत्वर्थताक्रतुरेति हि विधिविषयेण विधिपरामर्शाति विषयेणाने नाध्येतव्ये तेवि

१५

बा॰ प्र॰ षपीत्रिपतेरिति क्रत्वर्थः। नचाध्ययनं वा स्वाध्यायो वा तदर्थज्ञानं वा प्राप्तविधेः पुरुषेणाधीनाप्रवृत्तिर्येन पु
१२२ रुषार्थः स्यात्। यद्यध्ययनेनैवार्थावबोधरूपं तिवस्तेतत्तोमानां न तद्विरोधः। तद्रूपस्य विनाध्य
यनं पुरस्तात्कारिपाठेनाप्यधिगमात्। तस्मात्सुवर्णं भार्यमिति वदध्ययनादेव फलं कल्पनीयं। तथा
चाध्ययनविधेरनियामकत्वात्। शूद्रस्याध्ययनेन वा पुरस्तात्कारिपाठेन वा सामर्थ्यमस्तीति सोपि ब्रह्म
विद्यायामधिकृतः। मा भूद्वाध्ययनाभावात् सर्वत्र ब्रह्मविद्यायामधिकारः। संवर्गविद्यायां तु भविष्यतीत्य
हहारितामाशूद्रेतिशूद्रं संबोध्य तस्याः प्रवृत्तेः। नचैवमशूद्रमशूद्रकया विरुध्यतवषु तया शूद्रेति वर्णो नीयः अ
वयवप्रसिद्धितः समुदायप्रसिद्धेरनपेक्षत्तया बलीयस्त्वात्। तस्माद्यथानधीयानस्येहोतिधारस्य
नेऽधिकारो वचनसामर्थ्यादेवं संवर्गविद्यायां शूद्रस्याधिकारो भविष्यतीति प्राप्तएवं प्राप्ते ब्रूमः। न शूद्र
स्याधिकारो वेदाध्ययनाभावादिति। अयमभिसंधिः। यद्यपि स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यध्ययनविधिर्न किंचि
त्फलवत्कर्मारभ्याम्नातो नाप्यध्ययनश्रिवरिंतक्रतुसंबंधपरार्थो गतः। ननु द्रव्यादिव स्वाध्यायो व्याप्नुवंरिं
तक्रतुसंबंधस्तथापि स्वाध्यायाध्ययनसंस्कारविधिरध्ययनस्यापोस्ते तोपायतामवगमयन् कंपि
ड्डापि तद्यज्ञवत्स्वर्गे सुवर्णं भार्यमिति वदर्थवादिकं वा फलं कल्प्यापि त्वाविनियोगभंगेन स्वाध्यायेना रम॰

धीपीति चेवमर्थः कल्प्यतां किं वा परंपरयाप्यन्यतोपि। सिद्धंतमधिगम्य निर्बुद्धे शूद्रो विदितविशयो न नद्दृष्टद्वारे
णापरेयुरपाप्यप्रतीतोपे। सिद्धंतप्रतिलंभे च पथाश्रुत विनियोगोपपन्नो च संभवे पोश्रुत विनियोगभंगेना
ध्ययनाद्देवाश्रुताद्दृष्टफलकल्पनोचिता। दृष्टस्तु स्वाध्यायस्याध्ययनसंस्कारः तेन हि पुरुषेणास प्राप्य
ते। प्राप्तस्य फलवत्कर्मब्रह्मावबोधस्यभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनमुपजनपतिन तु सुवर्णधारणादौ दृष्टद्वारे
णापरं चरणाप्यस्य पत्नित्सितपुरुषार्थात्तस्माद्विचारितं त्यसान्नाय्यद्वारपरीक्षणविनियोगभंगेन फलं कल्प्यतेप
दावाध्ययनसंस्कृतेन स्वाध्यायेन फलवत्कर्मब्रह्मावबोधो भाव्यमानोभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजन इति छा
पितत्र स्वाध्यायस्याध्ययनं तत्स्यैव कर्मब्रह्मावबोधोभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनो नान्यस्याध्ययनपतादि सं
स्कारसंस्कृतस्याध्ययनस्य द्विजातीनामेव तु उपनयनाभावे नाध्ययनसंस्काराभावात् पुरुषकादि प्रतिन
स्वाध्यायजन्यो धीविबोधः शूद्राणां न फलाय कल्पत इति शास्त्रीयसामर्थ्याभावान्न शूद्रो ब्रह्मविद्याया
मधिक्रियत इति सिद्धं। प्रातिश्रुतवत्कृमहेतिपत्तत्र शूद्रशब्दस्य रागार्थं विद्यायामनवक्लृप्तहेतोपिद्र
शूद्रां सिद्धवदभिधानस्य नापूर्वकल्पनात्तत्पापस्य चोभयत्रसाम्यात्तद्धिती यपूर्वपक्षमनुभाषते पत्पु
नः संवर्गविद्यायामिति। दूषयति न तावच्छूद्रं कृतत्पापाभावात्। ननावच्छूद्रः संवर्गविद्यायां सान्नाचोप

तेऽपथैतया निषादस्थपतिं याजयेदिति निषादस्थपतिः किंत्वर्थवादगतोपमन्दशब्दैः सवान्पनः सिद्धमर्थ
मवद्योतयतीति न तु प्रापयतीत्यध्वरमीमांसकाः। अस्मत्कल्पमपरा इष्टिवाक्यवार्त्तिकबाधकेऽप्रमाणं तदर्थो
वगम्यमानो विधिनावापेक्षितः स्वीक्रियतां नान्यथा पश्चात्सिन्नर्थे उक्तो बाधकः तच विध्यपेक्षास्ति द्विजा
त्यधिकारिप्राप्तितं भेन विधेः पर्यवसानात् विध्युद्देशगतत्वेन त्रैवर्णिकापयोगो द्यतेव चनबलान्निषादस्थ
पतिवत् न त्वेष विध्युद्देशगत इत्युक्तं। तस्मात्त्वार्थवादमात्राच्छूद्राधिकारसिद्धिरिति भावः। अपि च
किमर्थवादस्वलीन विद्यामात्रेऽधिकारः शूद्रस्य कल्प्यतां संवर्गविद्यायां वा न तावद्विद्यामात्रे इत्याह का
मं वा पुमिति न हि संवर्गविद्यायामर्थवादः दृष्टो विद्यामात्रेऽधिकारिणमुपन्नयति अतिप्रसंगात् अ
तर्हि संवर्गविद्यायामेव शूद्रस्याधिकार इत्यत आह अर्थवादस्थतावेति। तत्किमेवैतच्छूद्रपदं प्रमेन्त्र
गीतं संवैतद्युक्तं तुल्यं हि सांप्रदायिकमित्यत आह शक्यते वा येन दृशा दृदिति एवं किल न्यायाख्याय
ते जानश्रुतिः पौत्रायणः। श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्यः त्रिपातिथिवे भूवसवतेषु तेषु ग्रामनगरशृं
गाटकेषु विविधानामन्नपानानां पूर्णानतिथिभ्य प्रावसथान्कारयामास मत्त्वा। तेषावसथेषुम
मान्नपानमस्त्विन उपयोक्ष्यन्त इति। अथो हंसा रात्रौ हानवोऽङ्गस्य गुणगरिमसंतोषिताः संतो देवर्षयो हं रा०

सद्रूपमास्थाय तदनुग्रहाय तस्य निदाघसमये दोषाहर्म्ये तलस्थस्योपरि मालामाबध्नात् तमु-
तेषामग्रेसरं हंसं संबोध्य पृष्ठतो व्रजन्नेकतमो हंसः साद्भुतमम्बुवाचाभोभो विभल्लाक्ष भल्लाक्ष जे
ज्ञानश्रुतेरस्य पौत्रायणस्य द्युनिशोद्यलोके आपततमा प्रसांक्षीर्मैतत्त्वा धाक्षीदिति तमेवमुक्तवन्त-
मग्रगामी हंसः प्रत्युवाच। कमु वर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्कमात्थ। अयमर्थः। कं वर इति
सोपहासमवरमाह। अथ वावरो वराकोयं ज्ञानश्रुतिः कमितास्तेप। पुरुषात्स्वयं वराकः। तस्मात्कमे-
नं किंभूतमेनं संतं प्राणिमात्रं रैक्कमिव सयुग्वानमात्थ। युग्वा गन्त्रीशकटी तया सह वर्तत इति सयुग्वा
रैक्कः। तमिव कमेनं प्राणिमात्रं ज्ञानश्रुतिमात्थ रैक्कस्य हि ज्योतिरसह्यं न त्वेतस्य प्राणिमात्रस्यैत-
स्य हि भगवतः पुराणज्ञानसंभारसंयुक्तस्य रैक्कस्य ब्रह्मविरोधमैत्रैलोक्योदरवर्तिप्राणिमात्रधर्मोन्ति-
भवति। न पुनरस्य रैक्कधर्मैकदेशोपि कस्यचिद्धर्मो विगाहत इति। अथैषां हंसवचनादात्मनोऽत्यंतनिकर्षमुत्क-
र्षकाष्ठां च रैक्कस्योपश्रुत्य सविविग्नमानसो ज्ञानश्रुतिः किं नव रइवास्य पराजितः यो नः पुन्येन निम्व-
सन्बुद्धेलंकं कथं कथमिति निरीर्थम तिवाहयांबभूव। ततो निशावसानेपि प्रभुनवंदारुवृंदहश्रारवलुक-
ति सहस्रसंवलितमंगलतूर्यनिर्घोषमाकर्ण्य तल्पतलस्थः स्वराजा सकपर्देपतार्स्माद्भूपाद्दि

वा॰प्रत॰ श्रैक्वं ब्रह्मविद्‌मेकं तरतिंसयुग्वानामिति विविक्तेषु तेषु विपिननगनिकुंजनदीपुलिनादिप्रदेशेषात्वि
१२४ ष्यप्रपलतोस्मभ्यमावस्वेति स च तत्र तंश्री त्विष्यक्षा विरति विविक्ते देशे शकटस्याधस्तात्मानं कंडूयमा
नं ब्रह्मराणपनमद्रीस्सीत दृष्ट्वा स रैक्वो यं भवितेति प्रतिभाव्यपि तं उपविश्य सविनयमप्राक्षीत्त्वमसि हे
भगवन्सयुग्वा रैक्व इति तं स्यैव रैक्वः स्वभावानुसृतैस्तैरिंगितैर्गोर्हः स्यो ध्वांधनापाचोऽन्नीय वं मारा
त्येति वेदयामास राजानु तं निशम्य गवां षट्शतानि निष्कं च हारं चाश्वतरीरथं वादाय सत्वरं रैक्वं प्र
तिचक्रमे गत्वा चाभ्युवाद हे रैक्व गवां षट्शतानीमानि धनिष्कश्च हारश्चायंमश्वतरीरथ एतानादत्स्व
अनुशाधि मां भगवन्निति अथैनं मुक्त्वैनं प्रतिसाटोपं च सस्पृहं चोवाच रैक्वः अहहारे त्वा शूद्र तवैवस
ह गोभिरस्त्विति। अहेति निपातः साटोपमामंत्रणे हारे इत्यायुक्त्वा गंत्री रथः हारेत्वा गोभिः सह तवैवा
स्तु किमेतन्मा वेशामेषधनेनाकल्पवर्त्तिनो गार्हस्थ्यस्पतिवोहानुपयोगिनेति भावः। अहहरेत्वेतितु
पाठोऽनर्थक एव वा च गोभिः सह इत्यत्र प्रतिसंबध्यं उपाहानेऽप्यावापे दूषितः तस्मान्मा त्वापि कामयंता
वः। शूद्रेश ह्येनजानस्फ तीराजेन्पोप्यवपवसुलत्पा वकुस ह रैक्वः परां लत्तनां विद्यापयपिसुराजानो
जानश्रुतेः शूद्रेति अभिवचस्य चयामासा कथं पुनः शूद्रेश ह्येनमपुगुमत्रासच्यतइति। उच्यते तहाडवुरा राम॰

तानद्यावधे। ध्रुवमसि दृढाव जानश्रुतिः ध्रुवं प्राप्नवानित्यर्थः ध्रुवा वाजानश्रुतिर्दुवे ध्रुवा प्राप्न्य
र्थे। अथवास्मु वारैधं जाः नश्रुतिर्दुष्टा व गतवानुतस्मात्त्र हादव रणादि ति छ्छेनभुर्वा ज्ञानश्रुति वो
रैक्वो वा परामृश्यतइत्युक्तं। तथेष लगतेष्वो ऽनन्त्र चैत्ररथेन लिंगात् इतश्च न ज्ञातिष्टु ह्रोज्ञानश्रुति
पतकारणं प्रकरणानिरूपणीकि पमाणोत्तत्रियत्वमस्य ज्ञानश्रुतेरवगम्यते चैत्ररथेन लिंगा दिति
वाक्यशेषाणः प्रकरणं निरूपयति उत्तरत्र संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियस्य
त्रियत्वेन समानानां संवर्गविद्यायां समभिव्याहारात् लिंगात् संदिग्धस्य क्षत्रियभावो ज्ञानश्रुतेः क्षत्रि
योऽतिश्चीयते अथाह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं सूदेन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बि
भिक्षे इति प्रसिद्धयाजकत्वेन कापेयेनाभिप्रतारिणो योगः प्रतीयते। ब्रह्मचारि भिक्षापाचास्यां प्रत्यक्षत्वमव
गते। नहि ज्ञातु ब्रह्मचारी भूडानभिज्ञतौ याजके नच कापेयेन योगात् न्यो ऽभिप्रतारिणः क्षत्रियत्वं वा
स्य चैत्ररथी त्वात्। तस्माच्चैत्ररथिनामैकः क्षत्रियपतिरजायतेति चैत्र नात चैत्ररथित्वं वास्य का
पेयेन याजकेन योगात् सतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्निति हि छन्दोगा ब्राह्मणे श्रूयते तेन
चित्ररथस्य याजकाः कापेयाः तथा चाभिप्रतारी चित्ररथात् तस्मः सन्नेवं कापेय याजनोपायोऽभवदिति। पस्ति

त्रैरथिः स्यात्। समानानामन्वयानां हि प्रायेण समानान्वया याजका भवंति। तस्माच्चैत्ररथित्वादभि
प्रतारीकापेयेतिः सोमपानसमभिव्याहाराज्जानश्रुतिः क्षत्रियः संभाव्यते। इतश्च क्षत्रियो जा
नश्रुतिरित्याह। क्षत्तृप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च। क्षत्तृप्रेषणाद्यर्थसंभवे वक्ता दृशस्यैव हान्यस्य स्पष्ट
ष्टस्यैश्वर्यप्रायेणास्त्रांतिपस्य हक्षेत्रयुधिष्ठिरादिवदिति। संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च। नके
वलमुपनीताध्ययनविधिपरामर्शेन शूद्रस्यानधिकारः किंतु तेषु तेषु विद्योपदेशप्रदेशेषूपनयन
संस्कारपरामर्शात् शूद्रस्य तदभावाभिधानात् ब्रह्मविद्यायामनधिकार इति। नत्वनुपनीतस्यापि
प्रलोपदेशः श्रूयते तान्हानुपनीयैवेति। तथा शूद्रस्यानुपनीतस्यैवाधिकारो भविष्यतीत्यत आह।
तान्हानुपनीयैवेत्यपि ग्रहर्षिते नोपनयनप्राप्तिः प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य येषामुपनयनं प्राप्तं तेषा
मेव तन्निषिध्यते। तच्च द्विजातीनामिति द्विजातयस्तैर्विनिषिद्धोपनयनाभ्राधिक्रियंते न शूद्र इति। त
दभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः। सत्यकामो हि जाबालः प्रमीनपितृकः स्वां मातरं जबालामपृच्छदिह
माचार्यकुले ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि तद्ब्रवीतु भवती किंगोत्रोऽहमिति सा ब्रवीत्त्वं जननकपरिचरणा
परतया नाहमज्ञासिषं यद्गोत्रं त्वमसीति स त्वाचार्यं गौतममुपससाद उपसद्य चोवाच भगवन्ब्रह्मच रम०

र्मुपेयांत्वयीति· सहोवाचनाविद्वानगोत्रउपनीयतइतिकिंगोत्रोसीति। अथोवाचसत्यकामः
नाहंवेदस्वंगोत्रंस्वांमातरंजबालामपृच्छंसापिनवेदेतितदुपश्रुत्याभ्यधाद्गौतमः। नाहितन्मन
आर्जवयुक्तमीदृशंवचस्तेनास्मिन्ब्रह्म इसंभावनास्तीहिज्ञातिजन्मानमुपनेष्यइत्युपनेतुमनु
शासितुंचजाबालंगौतमःप्रवृत्तः तेनापिनशूद्रस्याधिकारइतिविज्ञापिते। नसत्यादगाइतिनसत्य
मतिक्रान्तवानसीति। श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्चेतिनिगदव्याख्यातेनभाष्येणव्याख्यातंतत्र
तिरोहितार्थमस्पष्टं कंपनात्· प्राणवज्रश्रुतिबलाद्वाक्यप्रकरणाच्चभंक्त्वावायुपंचवृत्तिराध्यात्मि
कोबाह्यश्चात्रप्रतिपाद्यः। तथाहिप्राणशब्दोमुख्योवायावाध्यात्मिकेवज्रशब्दश्चाशनौ। अशनिश्च
वायुपरिणामवायुरेवहिबाह्योधूमज्योतिःसलिलसंवलितःपर्जन्यभावेनपरिणतोविद्युत्स्तनयि
त्नुवृष्ट्यशनिभावेनविवर्तते। यद्यपिचसर्वंजगदितिवस्तुवायुकंप्रतीयते· तथापिसर्वशब्दआपे
ऽपिकोपिनस्वाभिधेयंजहातिकिंतुसंकुचितवृत्तिर्भवति। प्राणवज्रशब्दौतुब्रह्मविषयत्वेस्वार्थमे
वत्यजतः। तस्मात्स्वार्थत्यागाद्वरंचनैःसंकोचःस्वार्थलेशावस्थानात्। अमृतशब्दोऽपिमरणाभा
ववचनोनसार्वकालिकंतदभावंब्रूते। आपेक्षिकस्तत्रापितदुपपत्तेः। यथाऽमृतादेवाइति। तस्मा

१८

ब्र.प्र.२०

१२६

स्यारणावच्छिन्नस्य तनुरोधाद्वापरिस्त्वात्र विवक्षितो न ब्रह्मेति प्राप्तं। एवं प्राप्त उच्यते। कंपनात्। सर्वस्य जग
गतः कंपनात्परमात्मैव श्रूयमाणः प्राणमितः इति मेरूकतुल्यानुष उपते ब्रह्मणो हि बिभ्यदेतज्जगत्स्वव्यापारे
तिपमेत प्रवर्त्तते न तु मर्यादामतिवर्त्तते। एतदुक्तं भवति। नच श्रुतिसंकोचमात्रेण स्तम्भपारतागोहे
तुः अपि तु पूर्वापरवाक्यैकवाक्यताप्रकरणाभ्यां सबलितः श्रुतिसंकोचः। तदिदमुक्तं पूर्वापरयोर्ग्र
थभागयोः ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे इहैव कथमंतराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहि
ति तदनेन वाक्यैकवाक्यता दर्शिता प्रकरणादपीति भाष्येण प्रकरणमुक्तं। यत्तु लुप्तद्देतद्देवप्रश्ना
नं प्रतिवक्तव्यमिति तस्य प्रकरणप्रस्तावः सिसृक्ष्यमाने शास्त्रे प्रमाणं भवेदसंबद्धप्रलापत्वात्पत्नु
पुविज्ञानात्क विरम्य तत्त्वमभिहितमापेक्षिकं तदिति अपि पुनर्मृत्युं जयतीति श्रुत्या ह्यपमृत्युवि
जयोक्तो न तु मृत्युविजय इत्यापेक्षिकत्वं तच्चतत्रैव प्रकरणान्तरं करणो न हेतुना न केवलमुपक्र
मात् दर्शपेक्षिकमिति पितुपरमात्माभिधानं न मभिधायातो न्यदान्नेमितिवा प्राणशब्दात्वाभिधानान्तत्वा
तोऽस्यास्मादवान्तो भवतीति भावः। ज्योतिर्दर्शनात्। अत्र हि ज्योतिःशब्दस्य तेजसि मुख्यत्वाद्ब्रह्मणि ज
घन्यत्वात्प्रकरणान्चक्षुस्तद्वेलायत्वात्। एवंविधश्रुतिसंकोचस्य चात्राभावात् प्रस्तुतब्रह्मज्योतिःपदे नेतो राम०

क्तेः पूर्वकालाथो यापीडन प्रसंगात्। समुत्थानञ्च क्तेः श्रुते जरावज्योतिः। तथा हि समुत्थानमु
द्गमनं मुख्यतेन न तु विवेकविज्ञानं तदुत्क्रमणं च तेजः प्रसंगेऽर्चिरादिमार्गेणोपपद्यते। अथोदितमर्चिरादि
पेक्षया परंज्योतिर्भवतीति तदुपसंपद्य तत्सामीप्यं भूत्वा स्वेन रूपेणाभिनिः पद्यते कार्यब्रह्मलो
कप्राप्तौ क्रमेण मुच्यते। ब्रह्मज्योतिः पक्षे तु ब्रह्मभूत्वा कापरा स्वरूपनिष्पत्तिः। न च देहादिविवेकब्रह्मस्व
रूपसाक्षात्कारो निवृत्तिरूपो निष्पत्तिः साहि ब्रह्मभूयात् प्राचीना न तु पराचीना सैव मुपसंपद्येति
त्वाश्रुते पीडनप्रसात्रिसन्धिभिः क्वतिभिः प्रकरणबाधनात्तेजरावात्रज्योतिरितिप्राप्ते संबंधाप्तेभिधी
यते परमेव ब्रह्मज्योतिः शब्दकस्मात् दर्शनात्। तस्यहीह प्रकरणेनुवृत्तिर्दृश्यते यत्स्वनुप्रातित्वाय
पु. ४ तेपाप्मविधुरोमृत्युपतैश्चप्रकृतज्योतिर्ह्येमात्माभिधापितो सन्न थेवर्षे प्रसंगात् प्रकरणादेवत द्वगते
रहेतुस्वार्थसंसर्गेणात्पर्येनोक्तदोषसंभवइति पौर्वापर्यपर्यालोचनयाप्रकरणानुरोधात् रूढिमपि
पूर्वकालतामपि परित्यज्य प्रकरणानुगुणेन ज्योतिः परं ब्रह्म प्रतीपत्ते प्रत्युक्तं मुमुक्षुणादित्यप्राप्ति
रभिहिते तेतिनाशावात्पतिकोमोक्षः किन्तु कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिः चक्रमम मुक्ताभिप्रायं स्वेन रूपेणा
भिनिष्पद्यत इति वचनं न चैतत्प्रकरणोक्तब्रह्मतत्त्वविदुषोऽगम्यमानोतीस्तः तथा चक्रतिर्नतस्मा

त्मगमाउक्तं मंतीति अत्रैव समवनीयंत इति तच्चतद्वारेणाक्रममुक्तिरर्चिरादिमार्गस्य हि कार्यब्रह्म
१३७ लोकप्रापकत्वं न तु ब्रह्मभूयहेतुभावः जीवस्य तु निरुपाधिकनित्यशुद्धबुद्धब्रह्मभावसाक्षात्कारहेतुके
मोक्षे क्रमतमर्चिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मलोकप्राप्त्यास्त्रात्रापि ब्रह्मविदेस्तदनुपपत्तेः तस्मान्नज्योतिरादि
त्वमुपपद्यसं प्रसादस्य जीवस्य स्वेन रूपेणा पारमार्थिकेन ब्रह्मणाभिनिष्पत्तिरानसीतिक्रतेसौत्तरा
पिक्लेशः आपिचयरूपेतिः स उत्तमः पुरुष इती हैवोपरिष्टाद्विशेषणान्नेजसो व्यावर्त्य पुरुषविषयत्वे
नावस्थापनात् ज्योतिःपदस्य परमेव ब्रह्मज्योतिर्न तु तेज इति सिद्धं ॥ ९ ॥ आकाशोर्थान्तरत्वादिव्यपदे
शात् ॥ यद्यप्याकाशस्ताल्लिंगादित्यत्र ब्रह्मलिंगदर्शनादाकाशः परमात्मेति यस्मादितं तथापि तद्वन्त्र
परमात्मलिंगदर्शनाभावान्न नामरूपनिर्वहणस्य भूताकाशेप्यवकाशदानेनोपपत्तेः अकस्मादत्ररू
दिपरित्यागस्यायोगात् नामरूपे अंतरा ब्रह्मेति च नाकाशस्य नामरूपनिर्वहितुरंतरालत्वमाहात्पितु ब्र
ह्मणा स्तेन भूताकाशो नामरूपयो निर्वहिता ब्रह्म चैतयोरंतरालमध्यं सारमिति यावत् न तु तेवा दैव
ब्रह्म अंतरालं यानि वोदत स्मात्प्रसिद्धं भूताकाशमेवाकाशो न तु ब्रह्मेति प्राप्तमेवं प्राप्त उच्यते परमेवा
काशं ब्रह्म कस्मादर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् नामरूपमात्रनिर्वाहकमिहाकाशमुच्यते भूताकाशं च वि सम०

कार्यत्व तु लतदमृत मिति श्रुत्यन्तरात्तु लैवाकाशमिति सिद्धं॥ नत्वत्र सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन॥ आदिमध्यावसानेषु संसार्येव प्रतिपादनात्॥
कारत्वेननामरूपाभ्यां तःपातिस्तत्कथमात्मानमुद्दिशेत नहि सुषुप्तिस्ते तोपि विज्ञानीत्वस्कंधेनात्मानं वो
द्धुमुत्सहते नचनामरूपकृतिरविशेषतः प्रवृत्ता भूताकाशवत्तु नामरूपांतरे संकोचयितुंशक्तिसंभवेत्स
युक्तेनचन्ति वोहक तेतिरंतु शक्तमवगमं ब्रह्मलिंगंकथं चित्तज्ञैशीनपरतंत्रे नेतु मुचितंअनेन जीवेनात्म
नानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीति चस्त्रष्टुत्वमतिस्फुटं ब्रह्मलिंगमत्रप्रतीपते ब्रह्मरूपतमा च
जीवस्यव्याकर्तृत्वे ब्रह्मणास्तु व्याकर्तृत्वमुक्तंसर्वं चतिवे हितुरेव चोक्तएलालोयय जीवात्मनो निर्वहि
ताअन्यत्वातरज्ञापितत्वर्थे भेदकल्पनापि नफलातथा च तेनामरूपे यदाकाशमंतरे त्यपमर्थोतरव्यपदेश
उपपन्नो भवत्याकाशस्यतस्मादर्थान्तरव्यपदेशात् तत्परत्वेयंथसंदर्भेसर्वेत तत्रैवपोज्यते संसार्येव तावदात्मा
अहंकारास्परे प्राणादिपरीतःसर्वेजनसिद्धत्वमेवमोपे विज्ञानमयः प्राणेषु साद्देश्यतिसंदर्भआदि
मध्यावसानेषु अन्यस्तीतितदनुवादपरो भवितुमर्हति एवं संसार्यात्मैव किंचिद्रूपेस्य महानसंसार
स्यावानारितेनानादित्वाहजउच्यते नेडतरतिरिक्तः कश्चिदस्त्र निमित्तमुद्दबुद्धमुक्तस्वभावः प्रतिपाद्यः
पन्तु सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः प्राज्ञेनात्मनापरिष्वक्तइतिभेदं मन्यसे नासौभेदः किंतु पमात्मशब्दः स्वभाववच
विषयः नस्तेवसुषुप्त्युत्क्रान्त्यवस्थायांविशेषैर्मा वातसंपिंडितमसेनात्मनास्वभावेन परिष्वक्तोनर्किंचिदेदे

त्वभेदेपिभेदव्यपचारेणापोज्ञनीयंयथा दुःखाज्ञः संपिंडितम्भ्रदातिपत्यादपश्चात्प्राणाः संसारिणएवकार्प
१२८ करणासंघातात्मकस्यतगतो जीवकर्मो क्लिनतयातद्योगपतत्पाचपोजनीयाः तस्मात्के सार्यवात्स्थ
तेनतुपरमात्मा प्रतिपाद्यतइतिभ्राभं एवंश्राभेउच्यते सुमुक्षुक्रोत्पोभेदेनव्यपदेशादित्युक्तं जैतेऋम
माभिसंधिंकिंसंसारिणोन्यःपरमात्मानात्मीत स्यात्संसार्य्यात्मपरंयोयंविज्ञानमयःप्राणेषुहृदीति वाक्यं
आहोस्वित्तदृहूसंसारिव्यतिरेकेणपरमात्मनोसंकीर्त्तितत्वात्संसारिणश्चादिमध्यावसानेष्ववमर्शी
तसंसार्य्यात्मपरंनतावत्संसार्येतिविक्तस्यतस्याभावस्तस्यातिपादिकाद्विशतशश्रायमाइस्ततेतोशंघ्र
गतिसामान्यादिस्यादिभिःसत्संसृष्टभेरूपपादितानन्वाचापिसंसार्येतिविक्तपरमात्मसंकीर्त्तनाभावःसु
सुमुक्षुक्रोतपोस्तत्संकीर्त्तनात्नचप्राज्ञस्यपरमात्मनोजीवाद्भेदेनकीर्त्तनेनगतिसंभवेराहोश्चिदिति
वद्दोपचारिकंपुत्रनंनचप्राज्ञशब्दःप्रज्ञाप्रकर्षशाकिंनिरूढवृत्तिः कथंचिदज्ञविषयोव्याख्यातुमुचितः
नचप्रज्ञाप्रकर्षोसंकुचत्तवृत्तिर्विदितसमस्तवेदितव्यात्सर्वविच्चिंसो न्यत्रसंभवतिनचैवंभूतोजीवा
त त्मानस्मात्सुमुक्षुक्रोतपोभेदेनजीवात्मात्तस्यपरमात्मनोव्यपदेशात्तयोयंविज्ञानमयइत्यादिनाजीवा
त्मानंलोकसिद्धमनूद्यतस्यपरमात्मभावोनधिगतःप्रतिपाद्यतेनेनतुजीवात्मानुवादमात्रपरतापेतः २म०

सा

निर्विशेषां सिद्धमनधिगतार्थबोधनपरं हि शास्त्रं प्रमाणान्तरानुपादेयमात्मनिष्ठं भवितुमर्हति। अत एव च संसा
रिणां परमात्मभावविधानाय आदिमध्यावसानेषु तद्बाधनपरामर्श उपपद्यते। एवं च महतश्चात्मत्वं च सर्व
गतस्य नित्यस्यात्मनः संभवन्नापेक्षितं किं कस्यापि प्यते पक्षमध्येव बुद्धौ द्वे तावदवस्थोपन्यासो हि ति
नानेनावस्थात्वं विवक्ष्यते आपित्ववस्थानामुपजनापायधर्मकत्वेन तद्वतिरिक्तमवस्थावद्धि तत्पर
मात्मानं विवक्षति। परीतनवाक्यसंदर्भालोचनादिति॥ पत्यादिशब्देभ्यः। सर्वस्य वशी वशः सामर्थ्यं
सर्वस्य जगतः प्रभवत्यप्रत्यूहावस्थानसमर्थ इति। अत एव सर्वस्येशानः सामर्थ्येन तच्च प्रभुत्वेन सर्व
स्येष्टे तदिच्छानुविधानाज्जगतः। अत एव सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य नियन्तान्तर्यामीति यावत्। किं च स एव
वंभूतो हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषो विज्ञानमयो न साधुना कर्मणा भूयान्नुहूह्यो वै मेतीत्येवमाद्युक्तः। अतपो
संसारिणं परमात्मानमेव प्रतिपादयति। तस्मादुक्तो वात्मानं मानान्तरासिद्धमनद्भुतस्वरूपप्रभावप्रति
पादनपरो मोयं विज्ञानमयः इत्यादिको संदर्भ इति॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरक
भाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ जयति गणाधीशः॥ आनुमानि
कमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च। स्यादेतत्। तत्र तत्र जिज्ञास्यं प्रति ज्ञायते

वृत्तेश्च कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य कारणमस्त्यव्यक्तमिति न च महतः पर
मव्यक्तमिति प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरगोचरं शरीरस्य शान्तघोरमूढरूपशब्दाद्यात्मकत्वेना
व्यक्तत्वानुपपत्तेः तस्मात्प्रधानमेवाव्यक्तमुच्यते इति प्राप्त उच्यते नैतदेवं न खल्वेतत्काठकं वा
क्यमिति लौकिकी हि प्रसिद्धिरूढिर्वेदार्थनिर्णयनिमित्तं तदुपायापातात्तु यथाहुः य एव लौकिकाश
ब्दास्त एव वैदिकास्त एव तेषामर्था इति नित्यपरीक्षकाणामपारिभाषिकी येरूढे यौगिकी हि सा न वेदार्थनि
र्णयनिबंधनं सिद्धौ बाधादिवाकवतत्तस्मादृते तत्तावन्न प्रधाने प्रतीयते योगस्तत्रान्यत्रा
पि तुल्यं तदेवमव्यक्तमश्रुतावन्यथासिद्धौ पाप्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरगोचरोपमव्यक्तश
ब्दः यथा चास्य तद्गोचरत्वमुपपद्यते तथाग्रे दर्शयिष्यते तेषु शरीरादिषु मध्ये विषयानुरक्त
चरणनुपि द्विपथाम्बोधानमालव्यचलातिस्वबमेंद्रियहयाः स्वगोचरमालंबेतिश्चात्माभोक्ते
त्याहुर्मनीषिणः कथमिन्द्रियमनोयुक्तो गोपथा भवेति इंद्रियार्थमनःसन्निकर्षे रागादिव्यागं
धादीनां भोक्ता प्रधानस्थाको तावतो वचनेन प्रकरणमिति गंतव्यं विष्णोः परमं पदं प्रधानमि
ति तत्सांको नाम्नवतारयति ते श्रेंद्रियादिभिः संपतैरिति श्च संयमाभिधानव्यतिरेकमुखेन से

पमावद्गातीकरणांपरशब्दः श्रेष्ठवचनः नन्वांतरत्वेनपरिश्रेष्ठत्वंतद्देहेंद्रियाणामेवबाह्येभ्योगंधादिभ्यः
१२० श्रेष्ठत्वेस्यादित्यतआह।अर्थापिशब्दादपकृतिनांतरत्वेनश्रेष्ठत्वमपितुप्रधानतयानच्चविवक्षाधीनेग्रहेभ्य
श्चेंद्रियेभ्योतिग्रहत्वायार्थानांप्राधान्यंश्रुत्यातिविवक्षितमितींद्रियेभ्योर्थानांप्राधान्यात्परत्वंभवतिघ्राण
जिह्वावाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वचोहीन्द्रियाणिकस्माद्ग्रहाइत्यतआह।गृह्णंतिवशीकुर्वंतिबध्नंतिबध्नं
तिपुरुषपशुमितिनचैतानीन्द्रियाणिवशीकर्तुमुत्सहंतेयावद्गंधादयःपुरुषपशुंवैगंधरसनामरूपशब्दका
मकर्मस्पर्शान्नोपहरंतिअतएतेवगंधादयःस्वायत्तावतिग्रहाः तदुपहारेणग्रहाणांग्रहत्वापत्तेस्तदिदमुक्तं
इंद्रियाणांग्रहत्वविषयाणामतिग्रहत्वमितिश्रुतिप्रसिद्धरीतिग्रहत्वेनेंद्रियेषुसाम्येपिमनसःस्वगतेन
विशेषेणार्थेभ्यःपरत्वमाहविषयेभ्यश्चमनसःपरत्वमितिकस्मात्पुनरार्थेभ्योपरत्वं।दैष्टोगरूढ्यतइत्य
आह।मनश्चक्षुरादितत्वमभितानारम्भकः श्रेष्ठत्वेहेतुमाहभोक्तृत्वेतितरत्वेनस्थितास्वामिनमा
हात्मानमध्यवोधयतिस्मतिभ्योहिरण्यगर्भबुद्धिरात्मशब्देनोच्यतेइत्याहाध्यवोतिपूरितिभोग्यजात
स्यबुद्धिरधिकरणमितिबुद्धिःएतदेवंसर्वासांबुद्धीनांप्रथमजहिरण्यगर्भबुद्धौकनीयहिरण्यत
गर्भबुद्धेर्महत्वेन्नायमनात्मात्वेनतस्यबुद्धिमात्रापृथक्करणमुपपन्नेनन्वेतेस्मिन्नस्येहिरण्य राम॰

गर्भबुद्धेरप्यवान्तरथिनश्चात्मनोभोक्तुरत्रोपादानमिति न रथमात्रं परिशिष्यते अपि तु रथवानपीत्य
तत्राह एतस्मिन्नुपन्यासे इति यथाहि समारोपितेऽत्र तितिबिंबं वान्तरवस्तुनोऽभिधीयते न तथा न परमात्मनो वि
तानात्मावस्तुनोऽभिधीयते इति परमात्मैवारथवानिहोपात्तः तेन रथमात्रं परिशिष्टमिति अधरयादिरूपकल्प
नायाः शरीरादिषु किं प्रयोजनमित्यत आह शरीरेंद्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य हीति वेदनासुखा
द्यनुभवः प्रत्यर्थं भवतीति प्रत्यगात्मेह जीवोऽभिमतस्तस्य ब्रह्मावगतिर्न च जीवस्य ब्रह्मत्वमानांतरसिद्धं ये
नात्र नागमोपेक्षो तेमाह तथा चेतिवागीतिछुद सिद्धतीपालोपः शेषमतिरोहितार्थं पूर्वेपादे रागोनुशय
बीजनिराकरणपरं सूत्रं सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्॥ प्रकृतेर्विकाराणामनन्यत्वात्प्रकृतेरव्यक्तत्वे विकारउपचर्य
ते यथा गोभिः श्रीणीतेति गोशब्दस्तद्विकारे पयसि अव्यक्तात्कारणाद्धिकाराणामनन्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हे
ते प्रमाणमाह तथा च श्रुतिरिति। अव्याकृतमव्यक्तमित्यनर्थांतरं नन्वेवं सति प्रधानमेवाभ्युपेतं भवति सुख
दुःखमोहात्मकं जगदेवं भूतादेवकारणाद्भवितुमर्हतीति कारणात्मकत्वात्कार्यस्य प्रच्छन्नस्य सुखात्मत्वं तत्प
च्छन्नस्य दुःखात्मत्वं तदुर्ज्जः प्रच्छन्नस्य मोहात्मत्वं नन्नमतं यावाव्यक्तं प्रधानमेवाभ्युपेतमिति शंकानिराकर
णार्थं सूत्रं॥ तदधीनत्वादर्थवत्प्रधाने हि सांख्यानां सेश्वराणामनीश्वराणां वा ईश्वरस्तत्स्वतन्त्रं तेऽप्योवावक्त

२३

वा॰ प्र॰

नोभिन्नं शक्यं निवर्तयितुं ब्रह्मणोऽस्ति यस्माविद्याशक्तिर्मायादिशब्दवाच्या न शक्या तत्त्वेनान्यत्वेन वा निर्वक्तुमि
१३९ दमित्थं वास्या अव्यक्तत्वं यदनिर्वाच्यत्वं नामसौ यमव्याकृतवादस्य प्रधानवादाद्भेदः अविद्या[illegible]श्वरा
धीनत्वं तस्याप्रयतात्मन्तश्चेद्व्यमात्मभूतशक्तिकापापालमिति शक्तेरर्थवत्त्वं तदिदमुक्तमर्थवती हि स्यादेतच्च
दिब्रह्मणोऽविद्याशक्त्याऽसंसारः प्रजापतेर्हेतमुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसंगः तस्याः प्रधानवज्जादवस्थायास्तूनत्वान्नाशेऽपि
समस्तसंसारोच्छेदस्तन्मूलाविद्याशक्तेः समुच्छेदादिति तत्राह मुक्तानां च पुनर्बन्धस्यानुत्पत्तिः कुतः विद्यया त
स्याबीजशक्तेर्दाहात् अयमभिसंधिर्न वयं प्रधानवदविद्यां सर्वजीवेष्वेकामाचक्ष्महे येनैवमुपालभ्येमहि किं
त्वियं प्रतिजीवं भिद्यते तेनैनं यस्यैव जीवस्य विद्योत्पन्ना तस्यैवाविद्यापनीयते न जीवान्तरस्य भिन्नाधिकरणयोः
विद्याविद्ययोरविरोधात् तत्कुतः समस्तसंसारोच्छेदप्रसंगः प्रधानवादिनां त्वेष दोषः प्रधानस्यैकत्वेन तदु
च्छेदे सर्वोच्छेदः अनुच्छेदे वा न कस्यचिदिति अनिर्मोक्षः प्रधानाभेदेऽपि चैतन्यविवेकख्यातिलक्षणाविद्यास
दसत्त्वनिबंधनौ बंधमोक्षौ न हि कृतं प्रधानेन अविद्यासद्भावाभावाभ्यामेव तदुपपत्तेर्न चाविद्योपा
+ धिभेद इति परस्पराश्रयादुभयासिद्धेरिति सांप्रतं अनादित्वाद्बीजांकुरवदुभयसिद्धेः अविद्यात्वमात्रेण त्वेक
त्वोपचारोऽव्याकृतमिति चाव्याकृतमिति चैवं नन्वेवमविद्येव जगद्बीजमिति कृतमीश्वरेणोपत्तत्राह परमेश्व राम॰

२ धिभेदाधीनो जीवभेदो जीवभेदाधीनश्चाविद्योपा

१ नाज्ञ येति न सत्वेन नैवेतनानधिष्ठितं कार्यमुपपद्यत इति त्वक्तुं प्रतिज्ञैव परमेश्वरं निमित्तं तथा चोपादानमपीत्याह १

1 पतेप्रपंचविभ्रमस्पृहीश्वराधिष्ठानत्वमहि विभ्रमस्य वरज्ज्वाधिष्ठानत्वेतेन यथा शुक्तिविभ्रमो रज्जूपाद्य
नस्सर्वे प्रपंचविभ्रमईश्वरोपादानः तस्माज्जीवाधिकरणाण्यविद्या निमित्ततयाविषयतया चेश्वरमाश्रय
तेऽस्तीश्वराश्रयेणच्यतेनत्वाधारतया विद्यास्वभावेऽव्यक्षाणीति दनुपपन्नेरितिन्यसवाहुपसांस्वरूपप्र
तिबोधरहिताः शरीरतेस्सारिणो जीवइति यस्मामविद्योपां सम्पाशरीरते जीवाः श्रीवानां स्वरूपं वास्तवं ब्रह्म
वह्नोधरहिताः शरीरशतिलयतजः संसारिणा इति विसेषतः अव्यक्ताधीनता जीवभावस्येति यद्यपि
जीवाव्यक्तयोरनादित्वेनानियतं पौर्वापर्यं तथाप्यव्यक्तस्य पूर्वत्वं विवक्षितं तदुक्तं सम्यपि शरीरत्वादि
दृष्टाशीनामितिगोबलीवर्दपदवदेतद्व्याख्यातव्यं आचार्यदेशीयमतमाहान्येत्वितिरात्तदूषयति नैतदितिप्रकरणा
पारीशेष्य योरभूयत्वतुल्यत्वान्नैवतग्रहणानि यमहेतुरस्तीति त्वोक तेअव्यक्तस्यार्थस्येति अव्यक्तपदमे
वस्थूलशरीरव्याहृतिहेतुः व्यक्तत्वात्तस्येति शंकार्थः निराकरोति नैवमित्यव्यक्ताधीनत्वादितिप्रकृतहाना
प्रकृतप्रक्रियाप्रसंगेनैकवाक्यत्वेसंभवति नवाक्यभेदो युक्तस्तेन चाकांक्षोदितनैकवाक्यत्वमुभयोश्चप्रकृ
तमिष्टभयोग्राह्यत्वेनैकार्थत्वेनीतिसोमिकामिधायकमपिपदंशरीरद्वयपरं न च सुख्यापाहप्तत्वान्तरामि
योपाचारिकंभवतिपद्योमहत्त्मात्रनिराकरणाकांक्षापांकाकपरं प्रयुज्यमानंस्थादिसर्वेपिहेत्यपरेभि

२४

वा.प्र

ज्ञापनेपि यथाहुः काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोपि नोदितः उपघातप्रधानत्वान्न श्वादिभ्योन रक्षतीति
१२२ ननु शरीरद्वयस्यात्राकाङ्क्षा किंतु दुःशोधत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्य न तु मा[illegible]कस्य स्थूलस्य एतद्धि
सप्तदशीभूत्वा तत्या सुकरं वैराग्यविषयत्वेन शोधयितुमिति स्पष्टमाह न चैवमंतव्यमिति विष्णोः परमं पद
मव्यक्तमव्यक्तमप्यपि तु परमव्यक्तप्रतिपाद्यत्वेन प्रसक्तं तेन तु वैराग्याय शोधनमित्यर्थः अलं वा विवादेन अ
वतु सूक्ष्ममेव शरीरं पदं शोध्यं तथापि न सांख्याभिमतमव्यक्तप्रधानं परमित्यस्मत्पक्षे साहसं सर्वथा नेति ॥ ज्ञे
यत्वावचनाच्च ॥ इतोपि नायमव्यक्तशब्दः सांख्याभिमतप्रधानपरः स्वां खलु प्रधानाद्धि वेकेन पुरुषं
निश्रेयसाय ज्ञातुं व्यविभूत्यैच प्रधाने ज्ञेयत्वेनोपादीयते न चेह तन्नीयादिति वोपासीनेति वा विधि वि
ते भक्तिरस्तीत्याह अपि चेत्यादिना ननु चैतावता सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञानं भवतीति भावः ज्ञेयत्वावचन
स्यासिद्धिमाशंक्य व्या[illegible]ता सिद्धिप्रदर्शनार्थं सूत्रं ॥ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ निदर्शया
स्यं तेन भास्यभाष्यं ॥ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ वरप्रदानोपक्रमादिमृत्युनचिकेतःसंवादस्य
आवाक्यसंहतिसमाप्तेः कठवल्लीनां स्थितत्वात् नचिकेतसे कुपितेन पित्रा प्रहिताय मंतुष्टः स्त्रीन्वरा
न् प्रददौ नचिकेतास्तु प्रथमेन वरेणाऽपितुः सौमनस्यं वव्रे द्वितीयेनाग्निविद्यां तृतीयेनात्मविद्यां वरम् रा.प्र.

णामेष वरस्तृतीय इति वचनात् ननु तत्र वरप्रदाने प्रधानगोचरैस्तैः प्रश्नप्रतिवचनेन तस्मात्कथं वहो
पृष्टत्रिजीवपरमात्मपरैव वा कल्पते: न त्वप्रक्रांतप्रधानपराभवितुमर्हतीत्याह तस्मान्न प्रधानस्यावका
शः शब्दवाच्यत्वमिति हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनमित्यनेन व्यवहितं जीवविषयं यथा मरणं प्रा
प्यात्मा भवति गौतमेत्यादि प्रतिवचनमि॥ति पो अनात्मन्वाहुनोदकः किं जीवपरमात्मनोरेक एव प्रश्नः
किं वा भेदो जीवस्य येयं प्रेते मनुष्य इति प्रश्नो न्यात्परमात्मनोऽन्यत्र धर्मादित्यादि स एकत्वे सत्र विरोधस्तपा
णामिति भेदे तु पितुः सौमनस्याग्निविद्यात्मज्ञानविषयवरत्रयप्रदानानंतर्भावोऽन्यत्र धर्मादि सा
दे प्रश्नस्य तृतीयवरांतरकल्पनापातात् तीमर इति बाधप्रसंगः वरप्रदानानंतर्भावो प्रश्नस्य तद्
नप्रधानास्थानमप्यनेन वर्भितं वरप्रदाने सूत्र महनः परमव्यक्तमित्यासेपः परिहृत इत्यत्रोच्यते ने
वं वयमिह हि इति वक्तव्यो जीवपरमात्मनोरभेदात् तु प्रश्नव्याभेदेनैक एव प्रश्नः श्रुत एव प्रतिवचनम
१ प्येके सूत्रं त्वाज्ञत्व भेदाभिप्रायं वा रत्वज्ञं जीवपरमात्मनोरभेदं तत्र तत्र प्रक्रम्य पन्यासेन भगवता भाष्य
कारेणा दर्शितं तस्माद्यादि जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्ये येयं प्रेते इति हि नचिकेतसः प्रश्नमुप
क्षिप्य न कामविषयमलोभं चास्य प्रतीत्यमुत्यक विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये इत्यादिनाभिनचिकेतसं

प्रशस्य प्रश्नमथित्तदीयं प्रशंसन् अस्ति त्वप्रश्ने ब्रह्मैवोत्तरमस्य वा च तं दुर्दर्शमिति यद्यपि पुनर्जीवात्मा सोऽभिवे

 तजीवागोचरः प्रश्नप्राप्तगोचरत्वोत्तरमिति किं केन संगच्छेत अपि च यद्विषयं प्रश्नमुपक्रान्तस्य स्फनैव

प्रशंसितोऽनचिकेतापद्दिन्नमेवम् यं यं छेत्ते दुजरेत्वावदध्यात्ततः प्रश्नोत्सादृष्टार्थ्यात् स्यात् प्रश्नान्तरेत्व

स्यावस्थस्थाने प्रसारिता सत्य दृष्टार्थास्यादि तादृप्यत्वप्रश्नेतिथ्यस्मिन् प्रश्नोपलक्ष्य शेषमतिरोहितार्थं

महदत्त्वश्रनेन सांख्यप्रसिद्धेः वैदिकप्रसिद्ध्याविरोधात् न सांख्यप्रसिद्धिर्वैदृश्या दन्ते ब्धे स्फक्तं सांख्यानां

महत्तत्त्वं संज्ञामात्रं पुरुषार्थे कि यादात्मं मत तस्यभाव संज्ञा तन्मात्रं महत्तत्वमिति यावत् पुरुषार्थक्रिया

शब्दादिकप्रभोगलक्षणाः स्वलं पुरुषान्यतारख्यातिलक्षणा सा च सर्वा महदिति बुद्धेः समाख्याने दृष्टिमह

त्तत्त्वं संज्ञामात्रं मुच्यते इति च मसभवदविशेषात्॥ अजा शब्दोऽपि यद्यपि च्छागायां रूढस्तथाप्यधास्तावि

द्याधिकारान्न तत्र वर्त्तितुमर्हतीति तस्मादूढेरजाकृतेरसंभवा योगेन वर्त्तयितव्यस्तत्र किं स्वतंत्रं प्रधा

नमनेन मंत्रवर्णेनानूद्यतामुत पारमेश्वरी मायाशक्तिस्तेजोबन्नरूपा किं याकारणमुच्यतां किं ताव

त्सांप्राप्तं प्रधानमेवेति तथा हि यादृशं प्रधानं सांख्ये समर्पितं तादृशमेवास्मिन्नत्र मन्त्रेणानूदितं प्रतीयते

हि प्रधानलक्षणं प्रकृतिर्न्नायतहत्यना चसका चलोहितमशुक्लकृष्णा च यद्यपि लोहितत्वादयो राम॰

वशीन रजः प्रवृत्तिषु सक्तं तथापि लोहितं कुसुंभादि रंजयति रजोपि रंजयतीति लोहितं एवं प्रसंन्त्रपाय:
शुक्लं सत्त्वमपि प्रसन्नमिति शुक्लं एवमावरकं पिधा दिकृष्णं तमोप्यावरकमिति कृष्णं परेणापि जौना
व्याकृतस्य स्वरूपेण लोहितत्वादियोगत्वमास्थेयः किंतु तत्कार्यस्य तेजोब्रन्नैरोहितत्वादिकारणेऽपचर
रू रितायं कार्यस्यापि वीकारणे कस्यनीयं तदस्मा[illegible]कमपि ईतुल्यं अजो ह्येको जुषमाणोनुशेते जहात्ये
नां भुक्तभोगामजोन्य इति त्वान्मभेदश्च वर्णात्सांख्यस्य तेरेवात्र मंत्रवर्णोपन्यासमिज्ञानं न त्वयाकृतप्र
भेर क्तिमायाः तस्यामेकात्मा अप्रपञ्चमेनात्मभावात् तस्मात्स्वतंत्रं प्रधानं शास्त्रमितिप्राप्तं तेयें सामान्यस्था
वयवधर्मैरितिज्ञवयवाः प्रधानस्यैकस्य सत्त्वरजस्तमांसि तेषां धर्मा रोहितत्वादयः तैरिति प्रज्ञास्त्रैगु
ण्यान्विता रतिसुखदुःखमोहात्मिकाः तथाहि मैत्रस्य रूपं सुतर्मदा यां मैत्रस्य सुखं तत्कस्य हेतोस्तं प्रति
सत्त्वसमुद्भवात् तथा तेन सपत्नीनां दुःखं तत्कस्य हेतोः तां प्रति रजः समुद्भवात् तथा चैत्रस्य तामवि
दतो मोहो विषादः स कस्य हेतोस्तं प्रति तमः समुद्भवात् तेनेर्मदा पाच सर्वे भावा व्याख्याताः वैतरिदं
त्रैगुण्यान्वितत्वं प्रजानां अनुशेत इति व्याचष्टे तामेवाविद्ययेति विषयाहिशब्दादयः प्रकृतिविकाराश्चै
गुणैन सुखदुःखमोहात्मानः इंद्रियमनोहंकारप्रनादि कपा बुद्धिसत्त्वमुपसंक्रामंति तेन बुद्धिसत्त्वप्र तर

२६

१२४ धानविकारस्सुखदुःखमोहात्मकं शब्दादिरूपेण परिणमते चितिशक्तिस्तु अपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा
पि बुद्धिसत्वात्मनो विवेकमबुद्ध्वा मानाबुद्धिवृत्त्येव विपर्यासेनाविद्यया बुद्धिस्था सुखादीनात्मन्यभि
मन्यमाना सुखादिमती भवतीत्यर्थः मुक्तस्तु सीदुःखीमूढोहमिति वा विवेकितया संसारत्येकः सत्त्वपुरुषान्य
ताख्यातिसमुन्मूलितनिखिलवासनाविद्यानुबंधस्तन्मोक्षहानेनाप्रकृतिं तदिदं मन्यं पुनरपि भुक्तभोगा भुक्तं
मिति वाचष्टेत्र भोगापवर्गौ शब्दाद्युपलब्धिर्भोगः गुणपुरुषान्यताख्यातिरपवर्गस्तावुपरूपते हितप
पुरुषइति एवं प्राप्तेऽभिधीयते न तावदन्तो हि सेको ज्जुषमाणामनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोमन्य इत्येत
दात्मभेदप्रतिपादनपरमपि तु मिद्धमात्मभेदमनूद्य बंधमोक्षौ प्रतिपादयति सत्याचानूदितो भेदः एको दे
वः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मेत्यादिश्रुतिसिद्धात्मैकत्वप्रतिपादनपरत्वामि विरोधात्का
ल्पनिकोऽवतिष्ठते तथा च न सांख्यप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानमित्यजावाक्यं च मस्सवाक्यवन्न परिप्लवमौचित्यं
नस्वतंत्रप्रधाननिश्चयायपर्याप्तमिति तदिदं मुक्तं सूत्रकृता च मसवदविशेषादिति उक्तं रसूत्रमवतारयति
तुंशकृतेन त्वविदं तन्न स्थिरइति सूत्रमवतारयति अत्र ब्रूमः ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके॥ स
र्वशाखाप्रत्ययमेकं ब्रह्मेति स्थितौ शाखांतरे ज्ञानोहितोदि[illegible] गुणाप्येणीनी तेजोबन्नलक्षणानाम एम॰

पुनांतु जरायुजस्वेदजोद्भिज्जचतुर्विधभूतग्रामत्रकृतिभूतेपमज्ञाप्रतिपन्नस्यारोहितज्ञमुक्तरूपामितिरोहितो
ऽहृदिरूपतयाऽनस्याएवप्रत्यग्भिन्नानानुनन्तु सोऽखपरिकल्पितान्य प्रकृतिं तस्या अप्रामाण्ये कतवाश्कतस्
त्पश्कृतकल्पनाप्रसंगान्तरं जनार्चिरोहितात्कपचारस्यसति मुख्यार्थसंभवे योग्यात्ततदिदमुक्तं रोहिताद्दि
नाशङ्कानाभाति अजायस्य च समुदायप्रसिद्धिपरित्यागेन तज्ञापत्तद्दृश्यवयवप्रसिद्धिर्ह्यामयगतद्दोषप्रसं
गात्तद्दनुरूपकल्पनयासमुदायप्रसिद्धेर्वानपेक्षायाः सा कारान्तआपि चापमापेक्ष्यतिकल्पायोक्ष
हर्शनानुगुणोन सा ख्यस्य त्यनुगुणात्वाहन्तथेहापीति किं कारणं प्रतिसत्कपक्रम्येति ब्रह्मस्वरूपंत्ताकृत्तो
गत्काद्दगांनभवतिविप्रबुद्धत्वात्तस्य यथाहुः पुरुषस्य च प्रबुद्धस्य नाप्रबुद्धा विज्ञातिर्भवेत् इत्याशय्य वतीत्र
स्यतिः पृच्छति किं कारणं यस्मात् ब्रह्मणोत्तगद्दु त्पत्तिः तत्किं कारणं ब्रह्मे सर्थैः ते प्रसिद्धे रः ध्यानयोगे
नात्मानं गताः आप्त्यप्रपश्यन्निति योऽत्तनाथो निपोनि मितिअविधाशक्तिपोनिः साच प्रति जीवं नानेत्य
क्तं अतो वीक्ष्योपपन्नामुषमतिरोहितार्थस्तु तां नरमवतारस्य तुंशकते कथं पुनरिति अजा हृतिं जातिस्ते
जोवन्ते तु नास्ति न च तेजो बन्धानो न त्नस्य वृत्तागद् जन्मति भिन्नो प्यजा शहृसंश्य वतीत्या हृतेजोवन्नानामि
तिस्तत्त्रमवतारस्यमिति आत उजरं परतीक ल्पनोपदेशान्मम धादवद्दविरोधनंनुकिं छागालोहितमुक्तरुहे

वत्सत्वादहश्रीनामपिछागादीनामुपलंभादित्यत आह पदकृपेति बहुबर्करं बहुशावां शेषं निगदव्या
१२५ ख्याते॥ न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च॥ अवांतरसंगतिमाह सवंयरिह्नेतेपीति पंचज
नाइति द्विसमासार्थः पंचसंख्यया संबध्यते न च द्विक्तख्योसंज्ञापामिति समासविधानात्समनुदेशु निरू
२ ढोयं पंचजनशब्द इति वाच्यं तथाहि पंचमनुजाइति स्यात् एवं चाल्मनि पंचमनुष्या त्रामाकाशश्च चेप्र
तिष्ठानमिति निस्तात्पर्यं सर्वस्येवप्रतिष्ठानानन्तस्मादृदरसंमावाजत्यागेनात्र योगआश्रयेप्रजनश
ब्दस्वरूपं त्रिज्ञत्वेपुव्याख्येयः तत्राप्यपिकिं पंच प्राणादयो वा कपशे भगता विवक्ष्यतामुतत इति द्विका
आन्ये सबके चिन तत्रपी वेयपर्ययपर्यालोचनया काराववान्व्ये दिनवाक्यपोविरोधात्तत्रहिज्ञोतिषाप
चते त्व मन्नेने तरत्रन च षोडशीग्रहणाग्रहणावद्विकल्पसंभवो नुष्ठानं हि विकल्प्यते न वस्तु कथं पंचानामुल
नुष्ठान कथाविध्यभावात् तस्मात्कानिचिदेवतत्वानि इह पंचपत्येकं पंचसंख्यायोगीनियंच विंशतित
त्वानि भवंति सांख्यप्रसिद्धमहदादीनि पंचविंशतिस्त्वानि समर्प्यंत इति तान्येवानेन मंत्रेणाम्नायंत इति नाप्र
कृतिप्रधानादीनां वाधारत्वेन आत्मनो व्यवस्थानात् स्वात्मनि चाधाराधेयभावस्य विरोधात् आकाशस्य
च व्यतिरेचनान्नत्र पंचविंशतिर्जनाइति स्यान्नपंचपंचजना इतिवाच्यं सप्यकाशात्मनो व्यतिरेचनेमूल रभ॰

लप्रकृतिभागैः सत्वरजस्तमोभिः पंचविंशतिशब्दोपपत्तेस्तथा तत्त्वात्मकाशाप्यासप्तविंशतिस्तं
ख्याः पंचविंशतिस्तत्वानीति स्वासिद्धांतव्याकोपइति चेन्न मूलप्रकृतित्वमात्रेणैकीकृत्य सत्वरजस्तमां
सि पंचविंशतित्वोपपत्तेः हिरण्यगर्भावेन तु तेषां समप्रविशति त्वाविरोधात तत्सांख्यशास्त्रं सांख्यस्यप्रति
रितिश्रुतो मूलप्रकृतिं प्रधानं नाम स्वपस्य विकृतिरपितु प्रकृतिरेव तदिदमुक्तं मूलेति महदहंका
रतत्वं महतो विकृतिः प्रकृतिश्च तदेव नामसेस तंपंचतन्मात्राणां तदेव सात्विकस्तत्प्रकृतिरेकादशें
द्रियाणां पंचतन्मात्राणि चाहंकारस्य विकृतिराकाशादीनां पंचानां प्रकृतिः तदिदमुक्तं महदाद्याः प्र
कृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु षोडशसंख्यावछिन्नो गणो विकारस्तत्र पंचभूतानि एकादशेंद्रिया
णीति षोडशको गणः पद्यपि पृथिव्यादयो घटादीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्वांतर
मिति न प्रकृतिः तत्वांतरोपादानत्वं चेह प्रकृतित्वमभिमतं नोपादानमात्रं त्वमित्याविरोधः पुरुषस्तु कू
टस्थो नित्योपरिणामीन कस्यचित्प्रकृतिर्नापि विकृतिरिति एवं प्राप्ते अभिधीयते न संक्षेपसंग्रहार्थ पि
प्रधानादीनां प्रकृतिसत्वाशेकाकर्मकस्मात् नानाभावात् नानात्वेनानि पंचविंशतितत्वानि नेत्यापं
चशः पंचशः साधारणो धर्मोस्तिन खलु सत्वरजस्तमो महदहंकाराणामेकः कश्चित्पावागुणो वादृश्ये

१३६ जातिबोधर्मे पंचत्वमात्रादिभ्यो आहत्य सवादिषु वानुगतः कश्चिदस्ति नापि एाधि व्यासज्ञो वायुप्राणा
नां मापिर सत्त्वच स्तुत्वकृत्स्नो त्रवाचां नापि पाणिपादपायूपस्थमनसां येनैकेना साधारणो नोपग्रही
तां पंचपंचकाभवितुमर्हेति पूर्वपक्षैकदेशी नमु त्थापयति अथो च्येत पंचविंशति संख्येवोपमि
तिपथ पिपरस्परो संख्यापामवोतरसंख्याद्वित्वादिका नास्ति तथापितत्पूर्वे तस्याः संभवात्सो वोपिपंच
सं ख्यापाप्रमाससमायरेखालक्षणार्थेपूर्व संख्योपमस्यत इति दूषयति अपमे वा ऽस्मिन्पक्षे दोषइतिन
चपंचशब्दो तत्र शब्देन समस्तोस मस्तः शक्यो वेक्तुमित्याह परस्यात्रपंचशब्द इति नतु भवतु समा
सः तथापि किमित्यत आह समस्तत्वात्रनवी प्सात्रापिच वीप्सा पांपंच च द्वयग्रहणादृशो वत्सवानी नि
नसो ख्यासमतिप्रत्याभिज्ञा नमित्य समासमभ्पपेमाह न पंचकद्वय ग्रहणं पंचपं चचेतिनचैकाय
चसंख्या पंचसंख्यांतरेण त्रा कात्विद्गेषु पंच शब्दस्य संख्योपस ज्र्जनद्व्यवचनत्वेन संख्यायाऽपस
र्ज्जनत्वपावि शेषणेनासंपो गादित्याहैकस्यापि च संख्यापाइ इति तदेवं पूर्वपक्षैकदेशिनिषिते परम
पूर्वपक्षे णमुत्थापयति नत्वापत्रपंच संख्या कान तः पंचेति अत्र तावत्सन्नौ समानयोगः संभव
तीतिव स्यतेत थापिपो गिकं पंचजनश ब्दम भ्युपेत्य दूषयति पुन्यं पंच पूली शब्दस्येति पंचपूली राम॰
पुरु

त्यत्र पक्षेपि एकस्यैकार्थसमवायिनी संख्यावच्छेदिकास्ति तथापि इयं समुदायिनो वाच्यिनस्त्रिनत्तु
समुदायं समासं समभ्येत्र तत्तास्मिन्न कृतिंते समुदायपरत्वपेक्षायां पदांतरामिहिता पंचसंख्यासंबध्यते
पंचेति पंचतना इत्यत्र तु पंचसंख्यापोत्पत्तिशिष्टपात्र नानाभिवृच्छित्रत्वात्समुदायस्य च पंचपूली
षट्त्वाप्रतीतिः नपदांतरामिहितासंख्यासंबध्यते स्यादेतत् संख्येपत्तनानां मामूत्कुद्धांतरवासंसं
ख्यावच्छेदः पंचसंख्यायास्तु तयावच्छेदोभविष्यतीनाहसामुवेच्छित्रे स्यत आह भवदपीदंवि
शेषणामिति उक्तोत्र दोषः नत्वप्रपसर्जने विशेषणानपत्पते पंचशष्कुल्यवतावत्संख्योपायस
र्जनसंख्यामाह विशेषणत्वं पंचतना इत्यत्र समासे विशेषणापेक्षायां तु न समासः स्यात् सामर्थ्या
त्वाद्धि भवति ऋद्धस्य राजपुरुष इति न त्वप्रपसर्जने समासोपि तु पदत्वतिरेव ऋद्धस्य राजः पुरुष
इति सापेक्षत्वेनासामर्थ्यादिति तार्थः अतिरेकाद्दुति तत्र भक्तु यमात्रे पदिसत्वरजस्तमोसित्र
धानेनैकीकृत्यात्मा काशोनत्वेभ्यो व्यतिरिच्यते तदासिद्धं न यायाको पदः अथ चेत्सत्वरजस्त
मांसि मिपो भेदेन विवक्षंते वृथापि वस्तुत्वव्यवस्थापने आधारत्वेनात्मा निरूप्यतां
अपेक्षायां तेरप्यस्त्वाकाश स्याधेयस्य व्यतिरेचनमनर्थकमिति समर्थि ... तथ्ये कथं च संख्या

वा.प्र० ५ नयापं च जनशब्दो ... ५

श्री मात्रमन्यवृत्तेरसमीति रिक्तः रोस संज्ञापामिति एतत् यास्यमास समरुहणातपंचजनशब्दस्तावदुपपतिरू

शिवेन ढः न च रूढौ समासमवपवधुसिद्धे ... शान्तापेक्षत्वात् रूढेः न धि रूढौ मुख्यार्थः प्राप्य तेन तः समस्त

ला हीनयोगात्तसो नवाक्य संबंधाद्धेतुः परकाक्य विरोधी वा न तो रूढ्यपरित्यागेनैव वृत्त वरत्याघ्यो

१३१ तरकल्पापित्वा वाक्यमुपपाद्नीयं यथा रूपेनेनाभिचरनुपजेते तिरूपनशब्दस्य कुति विशेषेति रू

ढिनिरूढपरित्यागेनैव निपसा रानसार रूपेनार्थवादिकेन ऋतु विशेषवर्त्ततेन चैमंतं तत्वेषु रूढः प

च विंशति संख्यानुरोधेन न तत्वेषु वर्जे पि न यः रूढौ समासो पंच विंशतेरेव संख्या याश्रभावात् कथं न

विषु वर्त्तेन एवं च के ते पंचजना इत्यपेक्षायां किं वाक्यशेषगताः श्राणादयोगत्यंतो उत पंचविंशति

गवानीति विषये न त्वानामप्रामाणि कत्वाप्राणादीनां च वाक्यशेषश्रवणात् हीनावाक्यशेष

गतानाम विग्रहणामिति सांख्यते विरोधेपि तु व्यवस्थनमात्रोदरी ग्रहणा ग्रहणा वद्विकल्पोपपत्तेः

न चेयं वस्तु स्वरूपकथा अपितु उपासनानुष्ठान विधिमनसैवानुदृष्टयेति निविषिश्र वराक्कथं पुनः

प्राणादिषु जनशब्द प्रयोग इति जनवाचकः शब्दो जनशब्दः पंचजनशब्द इति पात्र तत्त्वकथं प्राणादि

षु जनेषु प्रयोग इति व्याख्येयं ... तानि तावत् पथेसमुदायगशब्दार्थं जनशब्दार्थो नास्ति रामः

५ ... नवका ... ५ २०

स्यपयेत्नुपोगस्य बहुत्वोपरित्यागेनैव हरिमन्तरं दृश्यते जेन संबंधान्मिति तन्नशक्यमानः पंचजनशब्द
भाजः ननु सत्तामवयवप्रसिद्धौ समुदायशक्तिः रूढ्या तु मनुष्यपत्नेषु भवति च पंचविंशतित्वे षु मुख्यवयवप्र सं
सिद्धिरित्यत आह समासबलादिति स्यादेतन्न रूपाव लाभे हृदिराष्ट्रीपते हेतुर्न दृष्टस्तस्य प्रयोगोस्य
करोदिवहुत्वादिषु तथा च लोकप्रसिद्धाभावात्र हदि हि ता। हि पति कथं पुनस्सेती ति नेने चुतावसं
चजनशब्दस्य प्रथमः प्रयोगो लोके दृष्ट इत्यस्तित्येव प्रयोग इ इ स सिद्ध हृ सिति स्थवीयस्तपाम्फपेत्य नमिधाया
प्रथमप्रयोगाभावसमाधत्ते शकोदिद्दिति आचार्यदेशीयानां मतभेदेषु पितपंचविंशतिस्त
त्वानि सिद्धानि परमार्थतस्तु पंचजनावा क्वोषगता एव ते स्युः वा नाहृ केचिद्दिति शेषमति
रोहितार्थे। कुत्स्नत्वेन वाकाशादिषु पथाप्य यदिष्टोक्तेः। अथ समन्वयलक्षणं केयमकारे विरो
धाविरोधविंतानविताहि ... न स्यास्मृतिन मविरोधलक्षणमित्यत आह प्रतिपादिते ब्रह्मलक्षणसूति
अपमर्च्छः तानैकशारत्वागमेत जन्मा क्वा लोचन ... पावाक्यार्थाः ... भेपपवु सिद्धे प्रमाणांतरविरो
नवाक्यार्थविगते रप्रामाण्यमाशंक्याविरोधव्युत्पादनेन आह श्रामा रूप स्थाप्य तमविरोधलक्ष
णम्पदः आसंगिकं तु तत्रस्पृतिविषयाणां वाक्यानां परस्परमविरोधप्रतिपादनेनानुलक्षणार्थं तस्य

१०

पोजमेव तस्यैव प्रतिपादयिष्यते इह हेतुवाक्यानां सृष्टिप्रतिपादकानां परस्परविरोधेऽप्यसल्लिङ्गगयीनो
न समन्वयः सेद्धुमर्हति तथा च न जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणं न च तत्र गतिसामान्येन च तत्सिद्धिरूपे
१३८ प्रधानस्याशब्दत्वप्रतिपादने तस्माद्वाक्यानां विरोधो विरोधाभ्यामुक्तार्थाक्षेपसमाधानाभ्यां समन्वय
स्य व्युत्पादयतस्त्विति समन्वयलक्षणेन संगतमिदमधिकरणं वाक्यानां कारणे कार्ये परस्परविरोध
तः समन्वयो जगद्योनौ न सिध्यति परास्तानि सदेव सोम्येदमग्र आसीत् तदस्मादीनां कारणविषयाणां
आत्मा वा इदमग्र आसीदित्यादिभिर्वाक्यैः कारणविषये विरोधः कार्यविषयस्त्वाकाशादि विभिन्नक्रमाक्रमो
त्पत्तिप्रतिपादकानां विरोधः तथा हि कानिचिदन्यकर्तृकां जगदुत्पत्तिमाचक्षते वाक्यानि कानिचित्
स्वयंकर्तृकां सृष्ट्यां च कार्येण तत्कारणत्वमपि ब्रह्मलक्षितं सृष्टिविप्रतिपत्तेन कारणतायां ब्रह्म
लक्षणे विप्रतिपत्तौ सत्यां भवति तल्लक्षणे ब्रह्मण्येषापि विप्रतिपत्तिः तस्माद्ब्रह्मणि समन्वयाभावा
त्तन्न समन्वयगमो ब्रह्मवेदान्तेभ्यः कर्त्रादिप्रतिपादनेन कर्मविधिपरत्वोपचरितार्थोऽविवक्षितार्थो वा
जपोपयोगेन इति प्राप्ते क्रमादीनामादिग्रहणेनाक्रमो गृह्यते सर्वथाप्युच्यते सर्गक्रमे विवादेऽपि न स्रष्ट एम०
रि विप्रतिपत्तेः तत्त्वसद्वोऽभ्यापानिराकार्येत पाकुचित् न तावदस्ति सृष्टिक्रमे विगाने श्रुतीनामविरो

धातृतयात्मनेकपीठीसम्पर्कवशात्तो देवकृतः प्रथमं च करदंष्ट्रादिकं करोति अथ तदुपकरणः कुंभं कुंभोपकर
णाश्च हस्तरदंडकोपकरणं अस्यैव तेन गोधूमकणिकानां करोति तद्विंडोपकरणस्तूपचतिष्ठत
मृत्पिंडो तदस्यादेव दत्तस्य सर्वं नैतस्मिन् कर्तृत्वात् तथा कांवकुंभ देवदत्तात्मकादिसंभूतं तस्माच्चक्रादेः कुंभादि
तिशकं च देवदत्तात् कुंभः समुद्भूतः तस्मात् दुर्दंडको हरणादीशमादिनं तथाप्ति असंभवः सर्वोस्मिन् कार्ये तत्राते
६ क्रमवत्त्वमपि देवकृतं स्यसाक्षात्कर्तृत्वेनु स्मृतत्वात् तथेहापि पंचष्वाकाशादिक्रमेणैव सृष्टिः तथाप्या
काशानलानिलादीनेव तत्र साक्षात्परमेश्वरस्य कर्तृत्वात् च्छवं वकुं परमेश्वरादाकाशः संभूतः इतिश
कं च वकुं परमेश्वराद्दनलस्संभूत इति यदि त्वाकाशाद्वायुर्वायोस्तेज इत्यत्र तेजसो वायुर्वायोराकाश
इति श्रुत्पाद्य वेदितोधानचैतद्दृश्यते तस्मादमूषामविवादः श्रुतीनां स्वं सदृशां श्लोकानां स्तनं तेति अक्रम
मिधापिमापिंकि तिरस्कृत्यासकां हि स्वव्यापारमभिधानमक्रमेण कुर्वतीनामभिधानां क्रमं तिरस्कृत्य
पथाक्रमाय स्थितानां स्वक्रमेण च्यंते पथाक्रमं भवति ज्ञानानि ज्ञातानीति तदेवमविज्ञानमप्यपेत्यानु वि
ज्ञानमुच्यते स्पष्टीस्वलेवं दृह्नि ज्ञानं स्त्रप्रातुसर्ववेदांतवाक्येषु न नु स्मृतः परमेश्वरः प्रतीयतेन चात्र श्रुति वि
ज्ञानमात्र पाप्तातिनेचस्रष्टि विज्ञानं स्यष्टुरि तद्धीनं निरूपत्ते विज्ञानमावहतीति वाच्येनात्रोषस्वस्पष्टृत्व

श्री

मात्रेणोच्यतेऽपि तु सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिनारूपेणोच्यते स्य प्रत्यक्त्वात्स्वरूपं सर्ववेदांतानुगतेन
१३५ त्वज्ञानेच फलवद्ब्रह्मविदाप्नोति परं तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतेः स्पष्टत्वात् ज्ञानस्यतु न फलं स्वरूपत्वे
न फलवत्संनिधावफलं तदंगमिति स्पष्टं विज्ञानं स्पष्ट ब्रह्मज्ञानांगं तदनुगुणस्तन् ब्रह्मज्ञानाव
तारोपायनपायत्वया ख्येपंतथा च श्रुतिः तेनान्नेन सोम्य शुंगेनापो मूलमन्विच्छेत्यादिकाशुंगे
नाग्रेण कार्यं प्रेरणोति पावकत्वस्यात्रस्य सृष्टिविप्रतिपत्तिः स्पष्टाविप्रतिपत्तिमावहति अपितु गुणत्वस्याप
कल्पकेति तदनुगुणमपाख्याख्ये आपापच्च कारणे विगानमसद्वा इदमग्र आसीदित्येनद्यैषप्रश्नो
को भवतीति पूर्वप्रकृतं सद्भूताकेष्वा सदेवेदमग्र आसीदित्याच्छमाने ल्ह सतोभिधाने संवद्धस्या
तश्च सन्तरेणांच विरोधः तस्मादौपचारिकमाख्येपंत द्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदित्यनिरूपेकपे
तयोघस्मस्तामिति न कारणे विवाद इति सूत्रे च सूत्रार्थः पूर्वपक्षो निवर्तयति आकाशादिसृष्टिसमाने
सृष्टिक्रमे विगानेपि न स्रष्टरि विगानं नुतः पर्यैकस्याश्रुतोप्यपदिष्टः परमेश्वरः सर्वस्य कर्ता तथैव श्रु
त्यंतरेष्वपि कैः केन रूपेण कारणत्वेन श्रूयते कुत्रस्य पश्चात्मपदिष्टः क्रम आकाशादिषु आत्मन आकाशः
संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति तस्यैव क्रमेण समस्तानप बाधनेन तत्तेजोसृजते सा एम०

कान्तरेण

रिकायामपि स्रष्टेरुक्तेनेतरसम्भावापि विगानेन [ ]न्वे कर्तात्मन आकाशकारणत्वेनोग्निरप्स्वत्र च तेज
कारणत्वेन न कथमविगानमित्यत आह कारणत्वेनेति हेतौ तृतीया सर्वत्राकाशानिलानलतोयसा
द्याकारणत्वेनात्मनः प्रपंचितत्वे तदधस्तात् आक्षिपन्नरतिकमेकं नैरिरूपं कर्मणीवारूपेन चेत
नमतिरिक्तकर्तारं प्रति क्षिपति किं तत्पक्ष्या वपतिनहि लूयते केदारः स्वयमेवेति वाल्पनेके दारइ
तिवालविनारे देवदत्तादिप्रति । क्षिपतिस्त्रपितुरुपपत्त्यापपत्तेवृत्तत्वात्सर्वं समंजसम् ॥ जगद्वाचित्वात् ॥ न
नु ब्रह्म ते ब्रवाणीति ब्रह्माभिधानप्रकरणात् उपसंहारे च सर्वान्पाप्मनोपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं
स्वाराज्यं पर्येति य एवं वेदेति निरतिशयफलश्रवणात् ब्रह्मवेदनादन्यत्र तदसंभवात् आदित्यचंद्रा
दिगतपुरुषकर्तृत्वस्य च यस्य चेदं कर्मेति वा सत्पवच्छेदके सर्वनाम्नाप्यपसंस्थितस्य जगतः परा
मर्शे जगत्कर्तृत्वस्य च ब्रह्मणोन्यत्रासंभवात् कथं जीवमुख्यप्राणाशंकाउच्यते ब्रह्म ते ब्रवाणीति
[illegible] बालाकिना गार्ग्येण ब्रह्माभिधानं प्रतिज्ञाय ततत्र दृष्टिसादिगतां ब्रह्मपुरुषाभिधानेन तावद्ब
ह्मोक्तं पश्चाच्चाजातशत्रोपदिष्टे बालाकेरवती यथा पुरुषाणां कर्तोपरूपस्य वा एतत्कर्मेति वाक्यं न तेन ब्रह्मा
भिधानप्रतिज्ञानेन चास्य दीपेनोपक्रमे राणस्य वाक्यशेषं नियंतुं तस्मादजातशत्रोर्वाक्यसंदर्भपौर्वा

१२

२।१।३ कृत्वा न स्यात् परिसमाप्तिर्न्यायः पारवत्ता वाक्यशेषे वाप्याभिप्रायात् एकधा भवतीति अवणा स्पष्टं स्पष्टं सत्यत्र ..२

वपालोचनया पोस्यार्थप्रतिभाति समस्तं ग्राह्यं ग्राह्यः अत्र च कमेश शङ्कास्तावद्यापारे निरूढवृत्तेः कार्ये तु क्रियमाण

१४० तिक्रमतया वर्जनं नवरूढो हस्ताः तानि पुत्राश्च पितुर्मनश्च ब्राह्मणस्य च कर्मलोकपत्नीपुत्रैः समस्तं वे

दितव्यं न योपदिश्यते आदित्यादिगतपुरुषकर्तृत्वं च प्राणाः संपद्यन्ते हिरण्यगर्भरूपप्राणस्य

स्थाविशेषत्वादित्यादिदेवतानां कतमः स एको देवः प्राण इतिश्रुतेः उपक्रमानुरोधेन चोपसंहारे सर्व

शब्दः सर्वोमाप्यन इति च सर्वेषां च भूतानामिति चापेक्षिकवृत्तिः बहूनां पाप्मनः बहूनां भूतानामि

त्येवं परोऽस्य कस्मिन्वाक्ये तदुपक्रमानुरोधात् उपसंहारी वर्णनीयं पदं तु दृप्तबालाकिमन्त्र

णो ब्रह्माभिधायिनेऽन्यापोद्यताजातशत्रोर्वच नं ब्रह्मविषयमेवान्यथा तदुक्ताद्विशेषाभिवदेतार

हैल ह्माभिधानमसंबद्धं स्यादिति मूलेतत्थाप्यनेन तद्ब्रह्माभिधानं भवितुमर्हति तुरीयाभिधानमेव यत्का

रणं वेदितव्यं न योपन्यस्तस्य पुष्पादिकं नेदनापायं बालाकिं प्रति बुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्त

पुरुषमामंत्र्य नामभिः शब्दाश्रवणात् आगादीनामभोक्तृत्वं च स्वामित्वं प्रति बोधयत्येष्यानात्मा

दिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं स्वामिनं प्रतिबोधयति परस्तादपि तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं

भुंजते एवमेवैष प्रज्ञात्मा एतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेते आत्मानं नत्वात्मानं भुंजतीतिश्रवणात् यथाएम०

स्वेष्ठि

मानेभीऽप्येतिन्निवात्मानमपि परमात्मनोऽनुज्ञात्वेवेद्दितिसादिनाजादित्सादृश्योभुंक्ते इति तस्मात्जीवात् ॥
ध्यनपुरुषः स्वेभ्यस्तेभ्यो कारणभूते विषपानेभुंक्ते यथा वा स्वाम्यमात्मनोऽस्थितिं न भुंजं तिते हि अश्वेष्टिने अश
नाद्यादनादि ग्रहणेन भुंजोस्यैव मे वैषप्रज्ञात्मा जीवश्चादिमादिगते तत्सम्भि विषपानभुंक्ते तेत्याहि स्मादृश
आलोकदृष्ट्यादिनासाचिव्यमाचरेत्तो जीवोऽस्मिन् वब्रह्मणोभेदात् ब्रह्मैवहं वेदितव्यं तत्पोष्पदिरूपतेपश्ये
वेतत्कर्मेति जीवप्रपुज्यानो देहेन्द्रियादीनां कर्म जीवस्यैभवतिकर्मत्वान्यत्वाद्धर्माधर्मयोः कर्मशब्द
व्यत्वेऽरूढ्यनुसारेणेनैतन्तो चैष मो धर्मो जीवस्य धर्मो । लिंसत्वात्रादित्साद्दीनां भोगोपकरणानां दे
षपि जीवस्य कर्तृत्वमुपपन्नं उपपन्नं च प्राणाभ्यन्तरं जीवस्य प्राणाः शब्दत्वे पेच प्रश्नप्रतिवचनेभिः
एतन य लोके पुरुषो शापि इत्यपेदास्तुन्नः स्वप्नं नकचुन वश्यतीत्यादिके तपोरपि नस्पष्टं ब्रह्माभिधानमुपल
भ्यते जीवव्यतिरेकश्च प्राणात्मनो हिरण्यगर्भस्याप्युपपद्यते तस्माज्जीवप्राणयोरन्यतरः
इह ग्राह्यो न परमेश्वर इति प्राप्नुमेवं प्राप्नुच्यते अस्या वादिनमापोह्य बालाकिं ब्रह्मवादिने राजाकथ
मसंबद्धमिथ्यावादकमर्हति यथा हि केन चिन्मालिलस्वरणे तु मातिनाकाचे मतिरिक्तं वेदितव्यं दृ
जेपरस्यकाचोपेनमतिरिक्तत्वं लक्षणं पीनादित्याभिधापततात्मनो विशेषेतिज्ञापापियोरन्तत्वा
भिधानमसेबद्धमसर्णो वा मरणाभिधाने न पूर्वाभिधापि नो विशेष मापादयति स्वपनेपिम्ट्वाभिधाना

ततस्मादनेनोत्तरवादिना पूर्ववादिनो विशेषाभ्यापादूपतामारोतित्वमेवकर्तृत्वमेवमज्ञातशत्रुराजाहम
२५१ बालाकेर्ब्रह्मवादिनो विशेषमात्मनोदर्शयन्नाजीवधाराणाभिधानेसंबद्धंस्यात्तनपौर्वापर्यंब्रह्मणोऽभ •५
भिधानेमिथ्याभिहितंस्यात्तथाचनकार्त्स्न्यद्धिशेषेबालाकेर्गोम्पोर्दज्ञातशत्रोर्भवेत्तस्मादनेन
ब्रह्मतत्वमेममभिधातव्यंतथाचसत्यस्यनामिथ्याचर्यंतस्मान्नेहब्रह्मतेब्रवाणीतिब्रह्मोपक्रमात्सर्वो
न्यपाप्मनःअपहत्यसर्वेभ्यो चभूतानांस्वाराज्यंपर्येतियएवंवेदेतिसतिसंभवेसर्वश्रुत्यसंकोचा
त्किरातिशयेनफलेनोपसंहाराद्ब्रह्मवेदनादन्यत्रश्चैतदनुपपत्तेरादित्यादिकर्तृत्वस्यचस्वातंत्र्यल
रास्यचमुख्यस्यब्रह्मणःसंभवादन्येषांहिहिरण्यगर्भादीनांतस्मात्तदात्संभवात्तद्वेषएवह
लोकइत्यादेर्जीवाधिकरणाभवन्नशेषनापाह्यानप्रश्नस्यपदास्तुसुप्तःस्वपन्नकेनचवैनपश्यपथ्यात्मि
न्नाराष्ट्रवैकधाभवतीत्यादेरुत्तरस्यचब्रह्मरूपेवोपपन्नेब्रह्मविषयत्वंनेशितपतेऽथकस्मान्न
भवतोहिरण्यगर्भभगोचरश्मओपरेत्थाचनेनाभ्यांब्रह्मविषयत्वसिद्धिरित्येतान्त्रैराचिकीर्षुःपठ
तिस्पत्तस्मादात्मनःप्राणापथापतनेप्रतिष्ठंतइतिस्मतदृष्टोमवृत्तिष्ठात्मैवजीवप्राणानामधिकरणा
तान्यरितिपद्यापिचशावोनात्मनोभिघातेनयथापुण्याधवछिन्नस्यपरमात्मनोजीवत्वेनोपाधि एम

इत्येवमादिस्मृतिगतानां तत्त्वैकदेशभूतानां कर्तृत्वं किं तु तत्त्वमेवेत्यस्य कर्मसिद्धिरिति वाक्यादेतेन न्यायेन

मित्राद्वैतमास्थायाधारधेयभावोऽयुक्तः सर्वत्र जीवनाधारत्वमपारानन्तत्वं च परमात्मन उपपन्नं तद्देवत्वा
त्मकत्वात् न शत्रुत्वाकस्य संदर्भस्य ब्रह्मपरत्वे सिद्धे तेषां सर्वेषां तत्त्वमेतिषाः पाराभिधाने न संगच्छते तश्रुति
१२२ कर्मेशस्तु कापि भिन्नाधीनो भवतीदं इत्यस्ति सर्वनामपरामृष्टं च तत्कार्यं सर्वनामच्छेदस्य निर्दिष्टं परमात्मनि च
किं चिद्विदृश्यते तत्र सन्निहितेन चादिप्रसादि पुरुषः संनिहितः तापि परामृष्टो बहुत्वात् पुल्लिंगत्वाच्च
सततिरिति चेत्तस्य न पुरुषकर्तृत्वाभिधानात् पुरुषाणां कर्जैतने नैव गतार्थत्वाच्च तस्मादस्मिन् अपि
प्रत्यक्षं बद्धं संबद्धं ब्रह्म ज्ञानदेवपरामृष्टं भवति अन्यत्व मिदमुच्यते जीवप्राणाशब्दौ च
ब्रह्मपरौ जीवशब्दस्य चोपलक्षणापरत्वात् न ब्रह्मशब्दो जीवोपलक्षणपरस्तथा सति वदत्सम
न्वयसमाप्तिः केनचित् नाधिगतार्थबोधनस्य... अधिगतबोधनं फलं न प्राप्तमधिगतेनाधिग
गत तोपलक्षणामुपपन्नं न च संभवत्येकवाक्यत्वं भेदो नाप्युः वाक्यशेषानुरोधेन जीवप्राणपरमात्मो
परत्वमपि तु ब्रह्मपरत्वमेवेति सिद्धं स्यादेतत् निर्दिष्टानां पुरुषाणां कार्यत्वं हि अपातुकतिरतिदिष्टा
ग तत्फलेकार्येष्वपि तेषामेव कर्मेति निर्दिश्यते तेन कुतः पौनरुक्त्यमिति तत्राह नापि पुरुषविषयस्य
तिकर्तृत्वेन शब्देनैव कर्जोरस्य प्रसिद्धत्वात् प्रयोजनरूपाभावात् ... नामकं ... नाविनाकर्जा भवति नापि कृतिर्मा
४ कमना ... विधानेनाकारितमथ ... ते ... तेन मानस ... ते ... भवेतन ... ४

पुरुषनिति निर्वेसर्पः। नन्वपरिदृष्टस्य ज्ञानस्य रूपस्य तत्त्वं तस्मिन्नितः उपाधिकत्वेनोपासितस्य न तु विस्मरणस्य हेतुत्वं न च तत्र तेषां प्रकाशत्वमिति। नन्वप्राणएवैकधाभवत्यादि चिदाकाशादि रूपाणि।

वनापराभिधानामूर्तैरिक्तः कुतः प्रतीपगत इत्यतो वाक्यान्तरं पठति एतस्मादात्मन आकाशः इति अपि च सर्वदेवे

५४२ दोवैनास्ति दुर्गमेनदित्याह सुषुप्तिकाले चेति वेदान्तप्रक्रियापामेवोपपत्तिमुपसंहरत्यातेनाह न साधनाभावात्मनो

यतोनिःसंबोधवशेनः स्वच्छताद्रूपामिमिवरूपमस्येति स्वच्छतोरूपो न तु स्वच्छत्वेनैव लपविक्षेपसंस्कारोपोस्तु अमा

वात्मसमुदाचरद्वृत्तिविक्षेपाभावमात्रेणोपमानं तदेव विभजते उपाधीति उपाधिभिरंतःकरणाभिदिनै

नितपदृशोघटानेघटपटादिज्ञानेन दृष्टितं स्वरूपमात्मनः परिविज्ञानमित्येवोच्यते तत्तत्स्तदविशिष्ट

मनवच्छिन्नं स्वतन्त्रं ब्रह्मैव स्यान्तः स्वान्तिस्पमितितोपाधितन्तिनेनापितदृष्टितं स्व... ब्रह्मस्वभावस्याप्र

हारणादनदुक्तं विशेषेतिपरानुपलम्भस्य णाविधोपहृष्टितोविक्षेपसंस्कारः समुदाचतिरं तदाविशेष

विज्ञानोत्पादास्य भजागरितावस्थापरिणामितोरूपानुभंशरूपमागमनमितितन केवलकौशित

किंग्राह्यत्वे वा नस्तने पोपि सर्वमेव श्रोन्तर्पोज्यैवत्युतिरिक्तं परमात्मानं मामनन्तीत्याहापि चैवमेकद

तिनन्न आकाशशपनस्थानं नत्तु तः परमात्मप्रत्यपरत्पत श्राह आकाशशब्देतिन तावन्मुख्याकाशस्या

माधारत्वसंभवः परापि चैव दहरसमतिसहस्रहिताभिधाननाडीसंचारेणसुषुप्तावस्थापापुरीतद्व

स्थानमुक्तं तदप्येतत्करणस्यैतस्माद्दहरोस्मिन्नंतराकाशइतिवदाकाशशब्दः परमात्मनिमित्तव्यइ राम०

प्रथमभाष्यकृन्मताता जीवानिराकरणपरत्वमवतारितं तत्र मंदाधिपोनेदं प्राणानिराकरणायेति बुद्धिं
मा भूदित्याशयवानाह प्राणनिराकरणस्यापीति तौ ह द्वावाजग्मतुः तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मतुः तम नात्त
प्रत्नु... तमेतैर्नामभिरामंत्रयांचक्रे बृहन्पांडरवासः सोमराजन्निति स तूष्णीमेवास तस्मा... नोत्तस्थौ तं पाणिनापेषंबोधयां
चकार स होत्तस्थौ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोभूदित्यादि सोपं सुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्य
तिरिक्तोपदेशादिति ॥ वाक्यान्वयात् । ननु मैत्रेयीब्राह्मणोपक्रमे याज्ञवल्क्यो न गार्हस्थ्याश्रमादुत्तमाश्र
मं दिपासता मैत्रेय्या भार्यायाः कात्यायन्या सहार्थसंविभागकरणोक्ते मैत्रेयी याज्ञवल्क्यं पतिं अमृतत्वार्थि
नी पप्रच्छ यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् कथं तेनामृता स्यामिति नेति नेति होवाच
याज्ञवल्क्यः पृथिव्योपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेत्येतेन ता
मृतत्वसाधनभवेयुरिति वित्तसाध्यानि कर्माण्यमृतत्वउपपद्येरन्नत्त देवतु नाशास्ति वित्तानसाध्यत्वादमृतत्व
स्य कर्मणां च ज्ञानविरोधिनो नस्य हकारित्वानुपपन्नेरिति भावः सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां कि
महं तेन कुर्यामिति यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि अमृतत्वसाधनमिति शेषः तत्रामृतत्वसाधनज्ञानोप
त्या सायं वैराग्यपूर्वकत्वात्त्यागविषयेषु पतिजायादिषु वैराग्यमुत्पादयितुं याज्ञवल्क्य उवाच न वा अरे पत्युः लो

कामायेत्यादिवाक्यसंदर्भमुवाच आत्मोपाधिकं हि प्रियत्वमेषां ननु सामान्यात्प्रियाण्येतानि तस्मादेषां प्रति
१४३ जायादिभ्यो विरम्य प्रत्यक्स्वात्मन्येव सर्वात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो वा श्रुत्यो
वधारणे आत्मैव द्रष्टव्यं स्तात्तत्र त्रिरूपः एतत्साधनानि च श्रवणादीनि विहितानि श्रोतव्य इत्यादि
ना कस्मात् आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणादिसाधनेनेदं जगत्सर्वं विदितं भवतीति वाक्यशेषप्रतो ना
मरूपात्मकस्य जगतस्तत्त्वं पारमार्थिकं रूपमात्मैव भुजगस्येव समारोपितस्य तत्त्वं रज्जुः तस्मादात्मनि
विदिते सर्वमिदं जगत्तत्त्वं विदितं भवति रज्ज्वामिव विदितायां समारोपितस्य भुजगस्य तत्त्वं विदितं भवति
प्रतस्तस्मादात्मैव द्रष्टव्यः ननु नरत्वादिरूपं जगतस्तत्त्वरूपेण तत्त्वं दृष्टव्यं ननु नोपपन्नो ब्रह्मत्वपरादान् ब्रा
ह्मणजातिर्ब्राह्मणोऽहमित्यभिमान इति पाचकपरादात्परा कुर्यात् अस्मत्तत्त्वपदार्थं कं पोत्र ब्राह्मणो ब्र
ह्म ब्राह्मणजातिं वेदैवं क्षत्रियादिवत्पिंड्यहं आत्मेव जगतस्तत्त्वं न च तद्व्यतिरिक्तं तद्दिसंत्रेव भवंती
श्रुतिरूपे पतितं दृष्टान्तप्रबंधे नाह पञ्च दुंदुभिर्नानशक्यते ग्रहीतुं तन्तोन व्यतिरिच्यते प्रथारक्तत्वेभु
क्तिकापाभुक्तेगोवार दुंदुभ्यादिशब्दसामान्यात्मा हन्यमाने वाः न ग्रहीतुं चानि पग्रहे विना क्षीत्रिनिका
लेना मरूपात्मीत स्मान्नामचैतन्यमानो सिद्धं तेतदिदमुक्तं यथा दुंदुभेर्हन्यमानस्येति दुंदुभिग्रहणेन तद्

त शब्दसामान्यमुपलभ्यते न केवलं स्थितिकाले नामरूपप्रपंचाच्चिदात्मातिरेकेणाग्रहणान्न चिदात्म
तो न व्यतिरिच्यते अपि तु नामरूपोत्पत्तेः प्रागपि चिद्रूपावस्थानात् तदुपादानत्वाच्च नामरूपप्रपंचस्य तद
नतिरेकः रज्जूपादानस्येव भुजंगस्य रज्ज्वनतिरेक इत्येवं दृष्टान्तेन साधयति भगवती श्रुतिः स यथार्द्रैधा
ग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद इत्यादिना च
तुर्विधो मन्त्र ऋग्यजुरित्यादि इतिहास इत्यादिना षड्विधब्राह्मणमुक्तं भवति यथाग्नेर्मात्रप्रथममेवागम्यते क्षुद्राणां एतदुक्तं
विस्फुलिंगानामुपादानत्वं अथ ततो विस्फुलिंगा व्युच्चरन्ति न चैते ग्नेस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां निरूप्यन्ते एवमृग्वेदा
द्योऽल्पप्रयत्नादुच्छ्वासेन व्युच्चरन्तो न ततस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां निरूप्यन्ते अग्न्यादिभिर्नोपलभ्यन्ते यदा च ना
मरूपस्य प्रगतिः तदा न स्वैकरसरूपस्वरूपस्य कैवल्य[illegible] स्थितिभावः न केवलं तदुपादानत्वात् ततो न व्य
तिरिच्यन्ते नामरूपप्रपंचप्रलयसमये च तदनुप्रवेशाभावान्न व्यतिरिच्यते यथा सामुद्रमेवांभ
भः पृथिवीतेजःसंपर्कात् काठिन्यमुपगतं सैंधवखिल्यः स हि स्वाकरे समुद्रे क्षिप्तोऽम्भ एव भवत्येवं चि
दंभोधौ लीनं जगच्चिद्रेव भवति न तु नश्यति न व्यतिरिच्यत इति एतद्दृष्टान्तप्रबन्धेनाह स यथा सर्वासामपामित्या
दिना दृष्टान्तप्रबन्धमुक्त्वा दार्ष्टान्तिके योजयति एवं वा अर इदं महद्भूतमिति महत्त्वेन ब्रह्मणोऽकं इदं ब्रह्मेत्यर्थः पृ म

३६

वि तानेम प नः॥ तेसत्यंज्ञानंतंतिस्यंअपारंसर्वगतंविज्ञानघनंविज्ञानैकरसइतिपावतस्तेभ्यः कार्यकारणाभावेन
सर्वस्थितेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय साम्येनोत्थाय कार्यकारणसंघातस्य ...घवघ्रेदातद्‌ः ...
१४४ त्वादपश्च दं वर्धिन्ने विदात्मति तद्विपरीतेप्रतीयते पृथोदकप्रतिबिंबितेचंद्रमसि सितोपगतांकेपादृप
तदिदं सोम्येनोत्थानंपश्चात्वागमाचार्योपदेशपूर्वकं मननंनिदिध्यासनप्रकर्षपर्यंतज्ञोस्यब्रह्मरूप
स्वात्मा त्वात्मस्वरूपावतितेतदानिमेष्ठ निखिलसर्वास्ना विद्यामलस्य कार्यकारणसंघातभूतविनाशे
तान्येवभूतानि नश्यंत्यनु तद्रूपाधिभिदात्मनः खिल्यभावो विनश्यतीति तोनप्रेत्यकार्यकारणभू
तनिर्ज्ञो हगंधादिसंज्ञास्तिनप्रेत्यसंज्ञास्तीतिसंज्ञामात्रनिषेधात्तुदात्मानास्तीतिमन्यमानास
मैत्रेयीति ह्योवाचयाज्ञवल्क्यः भवाग वानमूमुहन्मो हिवान्प्रेत्यसंज्ञास्तीति सह्योवाचयाज्ञवल्क्यः
स्वाभिप्रायं हेतेहिरूपादिविशेषसंज्ञानिवेधनोदुःखितात्यभिमानज्ञानंदज्ञानैकरसब्रह्मानु
भवेतत्केनकंपश्येत्केनवाकेनविजानीयात्ननेहि तदृश्यकर्मभावोस्तिस्वप्रकाशत्वादेतद्द्योभ
वतिनसंज्ञामात्रंपमयाआसेध्यते अपितुविशेषसंते तितदेवमम्तफलेनोपक्रमात्मध्येचात्म
विज्ञानेनसर्वविज्ञानेप्रतिज्ञायतद्दुपपादनादुपसंहारेमहद्भूतमनंतमित्यादिनाचब्रह्मरूपाभि राम

८ तद्रूपनिरूपणे तानात्यपिततोऽसूतमभिव्यक्ताव हि रिव प्रत्यस्य व्याव त्युत्थाव भसंगात्॥ तथा जीवात्मनो ब्रह्मविकारो न ब्रह्मत्वेऽत्यंतं भिद्यते॥ ८

धानात् द्वैतनिरूपाचार्द्वैनगुरुणकांतेनात्र ह्येवमैत्रेयीब्राह्मणे प्रतिपाद्यं न जीवात्मेति नास्ति पूर्व
पक्षमिदमधिकरणं आत्रोच्यते भोक्तत्तात्ता जीवरूपोत्थानसमाधयो मैत्रेयीब्राह्मणे पूर्वप
क्षेणोपक्रमकृतः प्रतिज्ञाधादिमोऽपसंबंधीनाभोक्तृत्वेम्लणेपुल्यते नापि ज्ञानकर्तृत्वमकर्तुंसा
ध्यात्रमहतो भूतस्य विज्ञानात्मभावेन समुच्छानाभिधाने विज्ञानात्मन एव द्रष्टव्यत्वमाह। आन्य
था ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वपरेऽस्मिन् ब्राह्मणे तस्य विज्ञानात्मत्वेन समुच्छानाभिधानमनुपपन्नं स्यात् तत्त
स्यतु द्रष्टव्यत्वेऽपपद्यते इत्युपक्रमात्रं पूर्वपक्षः कृतः। भोक्तृत्थितान्ब्रभोऽपजातस्येति तदुपोद्बलन
मात्रं सिद्धांतस्तु निगदव्याख्यातेन भाष्येणोक्तः न द्वैपोवापुपोल्लोच्यनपामि ऋपी ब्राह्मणस्य ब्रह्मप
रोनपरत्वं स्थितेमो आ जीवात्मनोपक्रमाचार्य देशीयमतेन तावत् समाधत्ते सूत्रकारः प्रतिज्ञासि
द्धेर्लिंगमाश्मरथ्यः यथा हि वह्नेर्विकाराव्युच्चरन्तो विस्फुलिंगा न वह्नेरत्यंतं भिद्यंते तद्रूपत्वाभावात्
स्याततनाप्यत्यंतं नभिद्यंते परस्परं सव्यावृत्तिप्रसंगात् सर्वेतं प्रत्यप्यदृशावेपथ्याद्यतस्मात्कथंचिद्ब्र
ह्मो जीवात्मनोऽभेदश्रुतत्रतावैज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदमु
पादाय परमात्मनिदर्शितव्यो विज्ञानात्मनोपक्रमरत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते आचार्यदेशीया

उपाधावभेदक

१८५ तमतेन समाधत्ते उक्तमिष्यत एवं भावादितोऽसौ भिन्नो जीवो हि परमात्मनो न तु तस्मिन्नत्र एव संसारदेहे हि दुःखम
नो बुद्ध्युपाधिनस्तस्य कर्मत्वं सर्वदा कलुषत्त्वस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्संप्रसन्नस्य देहे हि दृष्टा
दिस्ववद्यातादुक्तमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणाम एतदुक्तं भवति भविष्यंतम
भेदं कालेऽप्यभेद उक्तः यथाहुः पाञ्चरात्रिकाः आमुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवस्य परस्य च मुक्तस्य तु न भेदो
ऽस्ति भेदहेतोरभावत इति अत्रैव वक्ष्यति मुण्डमस्य तिष्ठतीत्येवमिति पूर्वे देहे हि पाद्युपाधिकृतं कलु
षत्वमात्मन उक्तं संप्रति स्वाभाविकमेव जीवस्य नामरूपप्रपञ्चाश्रयत्वलक्षणं कालुष्यं पार्थिवाना
ध्व मणीनामिव श्यामलत्वं केवलं पाकेन्धनज्ञानेनाग्निना तदपनीय जीवः परात्परं पुरुषमुपैतीत्याह कचि
ज्जीवाश्रयमपीति नहीति निदर्शनं यथा सोऽम्भेमानघ इति तदेव माचार्यदेशीयमतं द्वयमुक्त्वा त्रापरितु
ष्यन्नाचार्यमतमाह सूत्रकारः ॥ अवस्थितेरिति काशकृत्स्न एतस्माच्छरीरात्समुत्थाय परमात्मनः इति न जी
वस्यात्मनोऽन्यत्वापि तद्धि कारः किं त्वात्मैवाविद्योपधानकल्पितावच्छेद आकाश इव घटमणिकादि
कल्पितावच्छेदो घटाकाशो मणिकाकाशनन्तु परमाकाशादन्यस्तत्त्वाधिकारेणात तस्य जीवात्मनोऽपक्र
मः परमात्मनैवोपक्र[illegible] स्यन्तेऽतोऽभेदात् स्थूलदृष्टिलौकिकप्रतीतिसौकर्यो[illegible] पाधिकेनात्मरूपेण म०

णोपक्रमकृतः अत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति तथाचेति अथ विकारः परमात्मनो जीवः कस्मान्न भवतीत्या
काशादिवदित्यत आह नचेति नेत्यादि प्रभृतीनामिति न हि यथा तेजःप्रभृतीनामात्मविकारत्वं श्रूयते स
च जीवस्येत्यत्र चार्थेत्युपमन्ते विभजते काशकृत्स्नस्याचार्यस्येत्यत्रांशांतिके सत्यभेदे कार्यकारणभा
त वाभावात्तस्मान्नात्यंकोभेद इत्याह स्थितेः तथा च कथंचिद्भेदोपीति तन्मास्थाप कार्यकारणभावः किंपान्नपी
स्फ कंभत्तत्वपमुक्ताशेकाकृत्स्न्योपमते रत्याधृत्वेन निर्धारयति तत्रेति तेषु मध्ये काशकृत्स्नीयं मतमित्यत्रा
त्यतिके जीवपरमात्मनोरभेदे तात्विके अन्योपाधिकल्पितो भेद इत्येवं तत्त्वमसीति जीवात्मनो ब्रह्मभा
वत्वोपदेशश्रवणमनननिदिध्यासनप्रकर्षपर्यंतजन्मनाऽसाक्षात्कारेण विधूयाशकाः समूलकार्यं
कषितं ज्वामदिविभमदेववादजन्तुनत्वसाक्षात्कारेण राजपुत्रस्येव च म्लेछकुले वर्द्धमानस्यात्मानि सम्मा
गोपितो म्लेछभावो राजपुत्रोसीत्याप्तोपदेशेन न तु अस्मद्विकारः शरावादिः शतशोपि मन्नदिति चिन्मा
नस्तज्जन्मनाम क्षाव साक्षात्कारेणा शक्यो निरक्तं पिउत नक्स्य हेतो कृतस्यापि महतोऽभिन्नाभिन्नस्य
नात्विकत्वात्तत्वकृतनष्टत्तानेनेष्टुनुभशक्यात्वात्तोयं प्रतिपाद्यविषितार्थानुसारः अपिच जीव
स्यात्मविकारत्वेन स्वज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्स्वप्रकृतावप्ययेसति नामृतत्वस्याशास्तीति

तात्पर्यमात्मनि विक्रियात्वाभावे नार्थः न केवलं कारणस्यैव परिणामः अपक्षेनानन्तत्वं च नास्तीत्यर्थः तत्त्वमसीत्यत्र श्रुतिरेवेति

१५६ अपुरुषार्थत्वमनंतत्वप्राप्तेश्चेति विरोधश्च का पुनरत्र स्वमते त्वेतदुभयं नास्तीत्याह स्वपक्षे सती
नात्मानुत्पत्तिर्न जीवो विकारः किंतु ब्रह्मैवेत्युक्तं तस्मिन्नात्मनः पाश्चात्यपक्षे इति कथं च यथाग्नेः क्षुद्रा
विस्फुलिङ्गा इति ब्रह्मविकारश्च इति दृष्टा शंकामुपसंहारव्याजेन निराकरोत्यत एवास्यापसंप्रत्ययतः
श्रुतिविप्रतिषिद्धार्थानुसारश्चात्मतत्त्वमाविष्कृतविकारपक्षेन संभवति आत्मचेति योजनाद्वितीयपू
र्वपक्षबीजमनपेक्ष्य विकृतिस्वभावामपाकरोतीति पदयुक्तं पश्यन्तस्यैवेति शेषं मतिरोहितार्थं व्याख्यातार्थं वत्
तीयपूर्वपक्षबीजनिरासेन शङ्कान्तरोपनैव तत्संबंधारणात्मता अपरो नैवं तस्य शक्यनिरासत्वात् त
त्कोऽतिकेदृक्षत्वं तद्वैतमात्मनो नैककर्मणः कारणकेन तत्पक्षोपपत्तिः आत्मन्यकर्मत्वे विनाशात्मक
केन विज्ञानोत्पादितिशंकोल्लिखितभेदपक्षे वा सैकालिके वा भेदेन सर्वमतद्वैतपर्यालोचनमप्येवमेवेसा
हापि च यत्तदीति कस्मात् पुनः कौशाक्रत्वस्य मतमात्रोपत्तेनैतदेषामाचार्यपादानामित्यत आह
तं तु पुरस्तादिदमिति का शङ्का त्वस्य मतस्येति प्रबंधोपन्यासेन पुनः श्रुतिमात्रे स्मृतिमत्त्वं च पसंहा
रोपक्रममात्राञ्छ्रुतेति काचित्पाठः आत्मश्रुतेतिनस्वाभाव्यपं अर्थे जननमजरामरणाभीतिपासेति
पास्ताशांसर्वाशां महानजइत्यादिनाप्रतिषेधः परिणाममपरे आत्मस्वान्यभावपक्षेरेकातिका इति राम०

अपि तत्र स्वमात्मविशेषे अनवधानतया न बलान्न बलाव धारणं ततः इंप्रायेकमिनेकमिति अत्तार्थमात्मविज्ञानेभुवेकनिष्ठितार्थं वज्ञानं मोक्षोपायः श्रूयते ४

प्रतिपादनपर एकमेवाद्वितीयमित्यादयोऽद्वैतदर्शननिंदपराश्चान्योऽसावन्योऽहमस्मीत्यादयो जन्म
जरादिविक्रियाप्रतिषेधपराश्च महानजेसास्यएषर्क तपउपरमहूरेनऋपिचयदिनीवपरमात्मनोभेदाभे
दावस्थोपपितानां तत्र सत्योमिथ्योविरोधात्सत्तुमुच्चपापावादेकस्यबलीयस्त्वे नात्मनिश्चयवादवि ज्ञानेना
पेतबलीयसेकेनाद्वैबेलपत्ता बलविनोधानस्यबाधानातेवेदांतविज्ञानस्यनिर्दुष्टत्वार्थो इति तदेतदाह
यश्रन्मश्रामुमुक्षूणामिति एकत्वमनुपपश्यत इति दिक्षतिनेपुनरेकत्वानेकत्वेऽनुपश्यत इतिनुपदि
स्येत्र तपरमात्मनोऽभेदोभाविकर्जतदि व्यपदेशवुद्धिभेदोक्षेत्रतपरमात्मेति कथंचानित्यशुद्धबुद्धमुक्त
स्वभावस्यतेवतःक्षेसारिताविधाकृतनामरूपोपाधिवशादिति चेत्तुकस्येयमविद्यानतावत्क्षेत्रस्यतस्य
परमात्मनोव्यभागतिरेकाभावनापिपरमात्मनस्तस्यविद्येकरस्यस्येऽविद्याश्रयत्वानुपपत्तेः तत्रसं
सारित्वासंसारित्वविद्याविद्यावत्कत्वरागिनातापंडेदाभेदाविफलभाविकोमविर्तुमर्हतश्चित्रेपचितेप्र
थमपादेऽद्वैतदर्शननिंदयाचैकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपराःपौर्वापर्यालोचनयासर्ववेदान्ताःप्रतीयन्तेतत्र
पुष्पाविंचास्वतांदोत्ता विकेप्रतिबिंबानामभेदेपिनीलमणिरूपाणिकाचाकृपाक्षिदभेदात्काल्पनिको
भेदोबुद्धव्यपदेशाभेदोवत्स्पलिङ्गविवमवुहातत्त्मिमातिचप्रतिबिंबानिनीलीत्यलेपलाशवृपाम
४ तरूपविरहेपमिसंसर्गीरबुद्धिव्यपदेशभेदाज्ञामितजीवपरमात्मभेदोपिभाविकइत्यततआहक्षिप्यतेचक्षेत्रज्ञपरमात्मे

९७ लातिहृदरीर्घादिभेदभांजि बहूनीतिरवं परमात्मनः प्रबुद्धस्वभावानुडीवानौरे कांतिकेप्पा निर्दिचनोम्भेरे
पानाद्यविद्योपधानतभेदान्कालसनिकोनीवा नाभेदो बुद्धिस्वपरे शभेदावपंचपरमाविभुद्धविज्ञाना ने
रस्वभावइमेवजीवा अविद्याशोकदुःखाद्युपद्रवभाजइति वर्त्तेयति अविद्योपधाने च यद्यपि विद्याः
भावेपरमात्माति न साक्षाद्दस्तितथापि तस्याति विंबकल्पजीवद्वारेणपरास्मिन्नुच्यतेन चैवमसौसाप्रय
जीवविभागाश्रयाविद्या विद्यापश्चजीवविभागइतिवीतांकुरवदनादित्वात् अतएवकानुद्विश्यएव
ईश्वरेः मायामारचयतिअर्थिकामुद्दिश्यानोसर्गादौजीवानामलौभावातेकथचा मानेससाक्षि
विविधवेदनाभाजेकुर्यादि साद्यनुपायोगो निरवकाशोनरकस्वादिमानसंसारोनाप्यादिमानविद्याजी
वविभागोयेनानुपुत्स्येतेति अत्रवचनामममहशोनाविद्यामुपलक्ष्यपतिस्पादेतद्यदिनजीवाद्धुत्सुम्भि
घतेहंनजानेः स्फुरदिति प्रत्यगात्मथासानतनेधाचनिहितंगुहायामिति नोपपद्यतेसतआह सत्पामिति
तिपद्याहिपिंबस्यमरीचिकूपागारस्थयागुहाएवं ब्रह्मणोपि प्रतिजीवं भिन्नाअविद्यागुहाइतियथाप्रति
बिंबेषु भासमानेषु बिंबं तदभिन्नमपि गुह्यमेवंजीवेषु भासमानेषु तद्भिन्नमपि ब्रह्मगुह्यं अत्र तदिहि
ब्रह्मरूपेसहृदयमितसतअहनब्रह्मणो स्फुरतिपेताक्ष्मेरूपप्रभ्यतयोनिबंधं कुर्वतितेवेदान्ताद्यमितिः राम०

स्यात् । सर्वात्मना भागशो वा परिणामाभ्युपगमे वा पर्यायादनित्यत्वाच्च तद्दार्ष्टान्तो मोक्षोऽपि तथा स्यात्तप
दित्वे ब्रह्मापि मोक्षं नित्यमकृतकं च ब्रह्म पुरस्त्वाहुन्यायेनेति एवं च नदीसमुद्रनिदर्शनेनामुक्तेऽभेदमुक्त
स्य चाभेदं जीवस्यास्थितत्वेषामपि मायेनाङ्गगतिः न जातु घटः पटो भवति न नूनं पथा नदीसमुद्रो भव
तीति कार्यानन्तर्गतिमिन्नापुरुषान्तः किं पार्थं परमाणावः उत्ते घांशस्यान्त भेदः आहोत दारसोऽवयवी तत्र संस्था
न भेदस्यावयवविनो वा समुद्रनिवेशोपि नाशात्कस्य समुद्रो लोकतानदीप्राप्यः परमाणूनां नु समुद्रप्राप्य
परमाणुभ्यः पूर्वं वा स्थिते भौभेदः एव नाभेदः एवं समुद्रारूपितेषां भेदस्यावयवेतुकाशाकाशोत्पन्नीपि मवमत मास्था
प जीवं परमात्मनोंऽशमात्र एषु तेषां कथं निष्कलत्वेति : क्रियं शांतमितिच निष्कलं निरोधः नित्यलमिति स्ताव्य
वत्वं आसेधति न तु सांशत्वमेश्वश्च जीवः परमात्मनो नभस इव कण्ठा ने मिमंडलावच्छिन्नं नभः शब्दश्र
वणयोग्यं वा पार्थिव शरीरावच्छिन्नं पंचवृत्तिः प्राणा इति चेत् तन्नावच्छिन्नभोनभसोंशत्वं तस्य तत्वात् तेक
र्णनेमिमंडलावच्छिन्नमंशः इति चेत् हं न हि प्रामाण्यात् विवेकेन कर्णनेमिमंडलं वा तत्संयोगो वेत्य
र्थं भवति न च कर्णनेमिमंडलं तत्संयोग इत्युपलतोऽभेदानन्तसंयोगेन भो धर्मत्वाज्जस्यांश इति चेन्नानु
पपत्तेः न भोधर्मत्वे हि तदनवयवे सर्वत्राविशिष्टमिति तत्संयोगं सर्वत्र प्रयतेत नत्वस्ति संभवो न चपवमर्था

४०

न प्यवर्त्तुनइत्यतिस्मान्नत्याप्तिश्चे व्याप्यैवं चेद्व्याप्तोतितन्त्र नास्येव व्याप्यैवास्तिकेवलं प्रमातिसंबंधाधीननिरूपण त
मर्वेद् पातंनिरूप्यतेइतिचेत्तन्नामरूप्यतानतस्मं पुकंतन्न भः अवरणायोग्यं सर्वत्रास्तीतिस्वैवत्र शष्द्रप्रवराप्रसंग:
१६८ नचभेदाभेदयोरस्यतेरणांशशकोस्तिर्वित्तुंनचोभाभ्यांवि■रूद्धयोरेकत्रासमकायादिस्फकंतस्मादनधरी
वाकल्पितस्यांशोनभस्तानभाविकरयंफकं नचकाल्पनिकोंशोनमात्रापततीविकः कथमविद्यायमानेपस्ति
अस्यांशः कथंशष्द्रप्रवणालस्वरणायकापिपिकल्पतेनज्ञानुरज्ञामज्ञायमानउरगोभपकंपादिकाथो
यपोयुइत्यिवास्ये अज्ञानत्वात्सिद्धेः कार्यथंमत्वादस्यकायोग्यमाद्यपूर्वमज्ञातेकथंकोसाहागमतिचेतुन कें
पूर्वकार्येभ्यस्मादंश्यत्वानअसत्यापिज्ञानेतत्संस्कारानुवृत्तेरनादित्वाच्चकल्पनातत्संस्कारप्रवाहस्यअ
क्तवानुपपत्तिरेवकार्यकारणयोर्भ्यात्मकत्वात् अनुपपत्तिर्हिमायायामुपोद्बलपतिअनुपपद्यमानार्थ
ता न्मायाया: अपिचभाविकोशवास्तिमतेभाविकस्यज्ञानेनोछेत्तुमशक्यत्वात्तज्ञानध्यानसाधनो
मोसंन्यासनूतदेवमाकोशांशाद्रवस्थीत्रमतिर्वचनीयस्यवजीवोऽस्यांशोइतिकाशाकृस्तोयमतमितिसि
द्धं अहमितिद्युप्रतिज्ञाद्वज्ञानानुपरोधान्नस्यादेततवेदांतानाम्ब्रह्मणिसमन्वयेदर्शितेसमाप्तसमन्वयलक्ष
णमितिकिमपरमवशिष्यतेयदर्थमिदमारभ्यतइतिअत्राकोनिराकर्तुसंगतिंदर्शयन्नवशेषमाहयथाग्नि राम

द्येति अत्र च लक्षणस्य संगतिमुक्त्वा लक्षणेनास्याधिकरणस्य संगतिरुक्ता एतदुक्तं भवति सर्वं जगत्का
रणे ब्रह्मणि वेदान्तानामुक्तः समन्वयः तत्र कारणभावस्योभयथादर्शनात् तल्लिंगकारणत्वे ब्रह्मणः किं
निमित्तत्वेनैवोतोपादानत्वेनापि तत्र यदि प्रथमः पक्षः ततउपादानकारणानुसरणेन सांख्यस्मृतिसिद्धं प्र
धानमभ्युपेयं तथा च जन्माद्यस्य यत इति न ब्रह्मलक्षणं साधुतिव्याप्तेः प्रधानेऽपि गतत्वात् उभसंभवाद्व
यदितरः पक्षः ततो नापि तस्यासिद्धिरिति साधुलक्षणं सोयमवशे ष्टतत्त्वदर्शनापूर्वकत्वान्तत्वप्रभुत्वमस
रूपनानिमित्तकारणे दृष्टं नोपादाने घटकारादिचेतनदिदृष्टमात् तत्र निमित्तकारणमेव तावदिति आगम
स्य कारणमात्रे पर्यवसानात् अनुमानस्य तद्विशेषनियमसामर्थ्यो न प्रतिक्षिपति प्राप्तिस्तु अनुमतस्य तस्यैवे
तादृग्पारिशेष्यात् दृष्टलक्षणो मा दृष्टि ब्रह्मोपादानस्य प्रसक्तस्य प्रतिषेधेन्यत्राप्रसंगात् सांख्यस्मृतिरिति प्रति
हृदमानुमानिके प्रधानेऽपि प्राप्तत इति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानस्य न तत्र भागेश स्तेमादिनोपपद्यते
स्येकेन मृत्पिण्डेनेति च दृष्टान्तः परमात्मनः प्राधान्यसंरूपं चपत्तियथा सोमशर्मणो केन ज्ञातेन सर्वं कुलं ज्ञातं
भवतीति सर्वं प्राप्तमुच्यते॥ प्रकृतिश्च न केवलं ब्रह्म निमित्तकारणं कुतः प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधात् नि
मित्तकारणत्वमात्रे तावदुपरुद्धेते तथा हि न मुख्यसंभवस्तस्यैव तद्यथा दृष्टिनिदिष्यते न चानुमानिके पु

१४८ क्रमागमेनापबाधितं सर्वं हि तावद्देशेनापेक्षौ वा पर्यायावीक्षितापेक्षितं द्वैतपरं द्वैतमात्रनिषेधकान्तरेहा का
र्यप्रतिज्ञादृष्टान्तौ मुख्यार्थौ वे वपुः कीर्तितमुपपन्नमानः अस्तरुद्रितिबद्धणकस्मृत पानेन औपस्कृतसार्थ
वादस्यानन्तरत्वात्प्रतिज्ञादृष्टान्तबाधापोस्तद्द्वैतपरत्वादुपादानकारणात्मकमात्रोपादेयस्य का
र्यजातस्य उपादानत्वं ततोऽनन्तरं ह्युत्तमोपपन्नो निमित्तकारणं तु कार्यादत्यन्तभिन्नमिति तन्तद्रूपेण कार्य
र्यजातेन तानिभवन्तो ब्रह्मोपादानकारणं जगतः न च ब्रह्मणो त्यत्रि भिन्नकारणं नाम जगत इत्यपि कल्पेऽप्रति
ज्ञादृष्टान्तोपरीक्षा देवन हि मदानी ब्रह्मणि ज्ञाते सर्वं ज्ञातं भवति उपादानिमित्तकारणस्य ब्रह्मणोऽस्य सर्वमध्य ल
पातित्वदर्शनेनाविज्ञाताभावे इति पञ्चमीन कारणमात्रे समर्पिते अपितु प्रकृतौ न निकर्त्तुः प्रकृतिरिति
तोऽपि प्रकृतित्वमवगन्तुमर्हत्युपमिग्रहणं हेतुर्ग्राह्यग्रहणं च न कुर्तशा हिन्तु सामान्यो पलस्य सामान्ये ग्रना
न्नेतद्वास्य कल्पोऽभिधानत्व पारब्रह्म स्यात्तेन लक्षणेन कर्तृत्वेन निमित्तत्वदर्शनेन बहुस्यामिति च स्वविषय
न परिणामत्वमुक्ते आकाशादेव ब्रह्मणः एव सर्वं च एव शास्त्र इति चेतिस्म्यावपरमनुद्यन्तस्यार्थोऽप्याचक्षे
आकाश इत्येतिश्रुतिब्रह्मणो जगदुपादानत्वमवधारयति तो उपादानानन्तरभावेसामासादेव दर्शयति तिसामा
दितिस्फुरावपदेन दर्शनमिति पोतनोः आत्मकृतेः परिणामात् ॥ प्रकृतिग्रहणमुपलक्षणं निमित्तमपि एवं

सापि दृष्टत्वं कर्मत्वेनोपादानात्कर्तृत्वेन च निमित्तत्वात् कथं पुनरिति निःसिद्धसाध्यधोरेकत्रासमवायो भिरो
धादिति परिशेषादिति ब्रूमः इति धूर्वेसिद्धस्याप्यनिर्वचनीयानिराकार्यत्वात् परिशेषो निर्वचनात् मे देनाभि
लषवेति सिद्धसाध्यसाधनत्वमिति यथेदं कर्त्राकर्तृत्वेन व्याख्यायां परिशेषमार्हत्वं चक्षुष्यचवश्य परिशेषमा
दिति वेति सत्त्वं च त्रेतित्वे ब्रह्मणो रूपे सत्त्वसामान्यविशेषे शेषापरोक्षत्वान्निर्वाच्यं यत्थि व्यक्तेनोलक्षणं
त्पत्तेः परोक्षमन्यस्य वा निर्वाच्यं स्वं तपावाद्याकाशलक्षणं कथं च तद्ब्रह्मणो रूपं प्रदिनन्त्र ब्रह्मोपादानेन त
स्मात् परिशेषमानं ब्रह्मभूतानां प्रकृतिरिति पूर्वपादोक्तेऽनुमानमनुभाव्यागमविरोधेन दृष्टपत्यस्तु नरिति मान
सतद्युक्तं भवति ईश्वरोत्तनतो निमित्तकारणमेव सापूर्वकर्तृगकर्तृत्वात् कुंभकर्तृकुलालवत् अन्वेश्य
दृष्टास्ति हेतुः पापासिद्धो हेतुः यसेश्वरासिद्धविरुद्धः पथाहुः नानुपलब्धेस्मापः प्रवर्तते आगमात्सिद्धि
रिति चेत् तदर्हे तन्न हि पाईश मीश्वरमागमो गमयति तादृशोऽभ्युपगन्तव्यः स च निमित्तकारणं चोपादानका
रणं चेश्वरमवगमयतीति विशेषापत्रयत्नात्यागमविरोधान्नानुमानमुदेतुमर्हतीति कृत्स्नेन निमित्तत्व
धारणेऽप्यर्थः इदं चोपादानत्वं न परिशेषमात्रिभावान्तविकारापिपापेषणापि तु पथासव्यवस्थोपादानं रस्त्वु रे
वं ब्रह्मणोऽगुरुपादानं दृष्टत्वं न खलु निष्प्रस्य निष्कलस्य ब्रह्मणः सर्वात्मनैकदेशेन वा परिशेषमः संभव

१५० निर्वचनीयाणवयथाह श्रुतिंस्मृतिकेचिद्वस्यमितिब्रह्मस्माद्द्वैतेनोपक्रमादुपसंहाराच्चसर्वेषांवेदान्ताना
कांत्रिकाद्वैतपराः संतर्केचित्स्याद्वाद्वैतमाहुः केचिन्द्वैतनिषेधेनकेचिद्व्योपादाननेनेतावतापि
तावद्वैतोनिषिद्धोभवतिनन्यापादानतापिधानमात्रेणाविकारग्रहस्यवास्येपःनेहिवाकोकदेशास्पार्थी
स्तीतिस्यादेतमाभूतप्रधानेतनगद्दुपादानेनथापिनब्रह्मोपादानत्वसिद्धिः परमाणवादीनामपितत्संभ
तानानामुपलब्धिमानत्वात्तेषामपिहिकिंचित्किंचिद्यौद्दलकमास्तिवैदिकेलिंगमिमाशंकामपनेतुमा
हसूत्रकारः॥ छ॥ एतेनसर्वेव्याख्याताव्याख्याताः॥ निगद्व्याख्यातेनभाष्येणव्याख्यातंसूत्रंप्रतिज्ञा
लक्षणोलक्षणमाणोपदसमन्वयःवैदिकःस्वेनतत्रैवनामन्त्रेमन्त्रसमर्थितं॥ इतिश्रीवाचस्पतिमिश्रवि
रचितेशारीरकभगवत्पादभाष्यविभागेभामत्यांप्रथमस्याध्यायस्यचतुर्थःपादः समाप्तश्चायंप्र
थमोध्यायः॥ श्रीरस्तु॥ वाचस्पत्य-ति निस्मत्वादिनेकदेशकलादिलकं नवचन्द्रःशशाबोदयोभिधतेनन
भिन्नाभिन्नाः किल २१

इति
प्रथमाध्यायः
समाप्तः

द्वितीयाध्यायवाचस्पतिप्रारंभः

१

वा च

५

श्रीगणेशाय नमः॥ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगान्
वृत्तवर्त्तिष्यमाणयोः समन्वयविरोधपरिहारलक्षणयोः संगतिप्रदर्शनाय च सुखग्रहणा
य चैतयोः संक्षेपतः तात्पर्यार्थमाह प्रथमेऽध्याय इति॥ अनपेक्षवेदान्तवाक्यस्वरससि
द्धसमन्वयलक्षणस्य विरोधतत्परिहाराभ्यामाक्षेपसमाधानकरणादनेन लक्षणेनास्ति
विषयविषयिभावः संबंधः पूर्वलक्षणार्थो हि विषयः तद्गोचरत्वादाक्षेपसमाधानयोः
२ एषश्च विषयीति तदेवमध्यायेऽवतार्य तद्वाक्यावयवमधिकरणमवतारयति तत्र
प्रथमं तावदिति॥ तत्र तत्त्वज्ञानाधीनमोक्षसाधनमनेनेति तंत्रं तदेवाख्या यस्याः सा
ला स्मृतिः तंत्राख्या परमर्षिणा कपिलादिविदुषा प्रणीता। अन्याश्च पंचशिखादिप्रणी
ताः॥ स्मृतयस्तदनुसारिण्यः न खल्वमूषां स्मृतीनां मन्वादिस्मृतिवदन्योऽवकाशः प्र
[illegible] मोक्षसाधनप्रकाशनात्। तदपि चेन्नाभिदध्युरनवकाशाः स
त्योऽप्रमाणं प्रसज्येरन्॥ तस्मात्तदविरोधेन कथंचिद्वेदान्ता व्याख्यातव्याः। पूर्वपक्ष

१

मातिपत्तिः कथं पुनरीक्षत्यादिभ्य इति प्रसाधिते खलु धर्ममीमांसायां विरोधे
त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमित्यत्र यथा। श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां दुर्बलतया
नपेक्षणीयत्वं तस्मान्न दुर्बलानुरोधेन बलीयसीनां श्रुतीनां उपक्रमोपवर्णनं
अपि तु स्वतः सिद्धप्रमाणभावाः श्रुतयो दुर्बलाः स्मृतीर्बाधंत एवेति युक्तं। इह यद्यप
त्तौ समाधत्ते भवेदप्रमितिः। प्रसाधितोऽयमर्थः अध्याजजगन्नूपतिपुनः प्रसाध्य
न इत्यर्थः आपाततः समाधानमुक्त्वा परमसमाहिदृढं वक्ति। कपिलप्रभृतीनं धानमा
चार्यमिति। अयमस्याभिसंधिः ब्रह्मर्षिप्रणीतस्य कारणमुक्तं प्राक् त्रयोनि
त्वादिति तेनैव वेदराशिर्ब्रह्मप्रभवः सन्नाज्ञानसिद्धानावरणमर्त्तार्थमात्रगो
चरतद्बुद्धिपूर्वको यथा तथा कपिलादीनामपि श्रुतिस्मृतिप्रथितज्ञानसि
द्धभावानां स्मृतयो नावरणसर्वविषयतद्बुद्धिप्रभवा इति न श्रुतिभ्यो। म
यामल्पिकाश्चिद्धिशेषा नैवैताः स्फुरन्तरं प्रधानादिप्रतिपादनपराः प्रा

नैवं स्मृतीनामविज्ञानमक्तिप्रधाने। तातोऽभ्यसनीनां ब्रह्मणि प्राप्ते। याहानलप्रतिपादनपरत्वं तंत्रतत्र दर्शनात्तस्माद्विज्ञानात् २

५

कांतेऽन्यथयितुं तस्मात्तदनुरोधेन कथंचित्स्मृतय एव नेतव्याः। अपि च। तर्कोपि कपिला
दिस्मृतीरनुमन्यते। तस्मादप्येतदेव प्राप्तेऽत्रोत्तरस्य समाधिरिति। यथा हि स्मृतीनाम
विज्ञानं ब्रह्मणीति सामान्यात् श्रौत एवार्थ आक्षेपोऽनुस्मार्त्तो विज्ञानादिति। नहि मि
दानीं परस्परविज्ञाना सर्वा एव स्मृतयोऽवहेयाः स्यत आह। विप्रतिपन्नो च स्मृतीनामि
ति। न चातीन्द्रियार्थानिति अर्वाग्दृशि प्राप्तं कर्तेन्यायं कपिलादीनामिति निरा
करोति न सिद्धेरपीति न तावत्कपिलादयः सम्यग्ज्ञानसिद्धाः किंतु निश्चितवेद
प्रामाण्यानां तेषां तदर्थानुष्ठानवतो प्राचीनभवेऽस्मिन्जन्मनि सिद्धिरतएवाज्ञान
सिद्धीनां तथाचावध्यतवेदप्रामाण्यानां तद्विरुद्धार्थाभिधानं तदपवादितमप्रमा
णमेवाप्रमाणेन च न वेदार्थोऽतिप्रों किंतु युक्तः प्रमाणसिद्धत्वात्तस्य तदेव वेद
विरोधे सिद्धवचनमप्रमाणमुक्तोऽसिद्धानामपि परस्परविरोधे तद्वचनानामिवासम
ति हर्वोक्तेस्मारयति। सिद्धव्ययः। सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपीति सिद्धानां जन्मान्तरबो

ध उच्यते यत्र स्मिन् जन्मनि नैतैः सिद्ध्युपायोऽनुष्ठितः प्राग्भवीयवेदार्थानुष्ठानलब्धजन्मत्वात्तसि ४

धयतिपरं तत्र प्रश्नस्यापीति ॥ ननु श्रुतिश्चेत् कपिलादीनामनावरणभूतार्थगोचरज्ञानाति
शयं बोधयति कथं तेषां वचनमप्रमाणं तदप्रामाण्ये श्रुतेरप्रामाण्यप्रसंगादित्यत आश
१ याह श्रुतिरिति । ननु तेषां सिद्धानां परस्परविरुद्धानि वचांसि प्रमाणं भवितुमर्हन्ति । न च वि क
ल्पो वस्तुनि सिद्धे तदनुपपत्तेः अनुष्ठानमनागतोत्पाद्यविषयं तेन सिद्धे तस्य व्यवस्थानात्
तस्मात् श्रुतिसामान्यमात्रेण भ्रमः सांख्यप्रणेता कपिलः श्रौत इति स्यादेतत् कपिल ए
व श्रौतो नान्ये मन्वादयः तत्र श्रुतेषां स्मृतिः कपिलस्मृतिविरुद्धा हेयेत्यत आह । भवति चा
न्याम नो रिति तस्याश्चागमांतरसंवादमाह तन्महाभारते पि चेति । न केवलं मनोः स्मृतिः स्म
त्यंतरसंवादिनी श्रुतिसंवादिन्यपीत्याह श्रुतिरिति ॥ उपसंहरति । अत इति स्यादेतत् । भवन्तु श्रेति ॥
वेदविरुद्धकापिलवचस्तथापि द्वयोरपि तुल्यबुद्धिप्रभवतया को विनिगमनायां हेतुः यतो
वेदविरोधि कापिलं वचो नादरणीयमित्यत आह ॥ वेदस्य हि निरपेक्षमिति । अयमभि
संधिः । सत्यं प्रोक्तस्य योनिरीश्वरः तथाप्यस्य न प्रामाण्यं क्रियापां मितिरवा तेत्र कपिलादी

म

३

श्री॰ तामिवस्य हिमवान् पादःपांशुर्वस्मिन् सर्वविकारशास्त्रं तदनुसारेणास्मिन्नपि सर्गप्रणीतवान्
एवं पूर्ववत्तरानुसारेण पूर्वस्मिन् पूर्वतमानुसारेण पूर्वतरे इत्यनादिरयं प्रणालीश्वरयोः कार्य
कारणभावः तेनेश्वरस्य न शास्त्रार्थज्ञानं सर्वप्रणालीक्रियापेक्ष्यं कपिलादिवत् स्यात् तं
त्रं भवेत्। शास्त्रार्थज्ञानं वास्यस्तत्वप्रमा विभिन्नं यदपि न शास्त्रकारणतापेक्षेति क्षीरस्य पर्या
येण विभीर्वात्। शास्त्रे वस्तुतो बोधकतया पुरुषस्वातंत्र्याभावेन निरस्तसमस्तदोषाशं
कसंदनपेक्षस्य साक्षादेव स्वार्थे प्रमाणं कपिलादिवचांसि तु स्वतंत्रे कपिलादिप्रणे त्र
तृकाणि तदर्थस्मृतिपूर्वकाणि तदर्थस्मृतयश्च तदर्थानुभवपूर्वाः तस्मान्नासामर्थ
निश्चयां कु प्रामाण्यं विनिश्चप्राप्ययावत् सत्यनभवो कल्पनेतावत् स्वतःसिद्धप्रमा
७ णभावं वेदस्य नपेक्षायेवस्कृत्यास्वार्थो विनिश्चापित इति श्री ग्रन्थप्रवर्त्तयाकृत्यासत्य
र्थो बाध्यत इति युक्तं॥ इतरेषां चानुपलब्धेः प्रधानस्य तावत् क्वचित् वेदप्रदेशे वाक्य
मासानिदर्शयं तेतद्विकाराणां तु महदादीनां तान्यपि न संति। न च महतेंद्रियादिवना

३

हृदादपोत्लोकेसेद्धाः तस्मादात्यंतिकात्प्रमाणांतरासंवादात्प्रमाणमूलत्वाच्चस्मृतेर्मूलत्वाभा
वाद्भावोवेध्यायाश्चवेदोहि अस्मृतेः। नवार्षज्ञानमत्रमूलमुपपद्यतइत्युक्तंतस्मान्नकापि
लस्मृतेः प्रधानोपादानत्वंजगतइतिसिद्धं॥ एतेनयोगःप्रत्युक्तः॥ नानेनयोगशास्त्रस्यहै
रण्यगर्भपातंजलादेः सर्वथाप्रामाण्यंनिराक्रियते॥ किंतुजगदुपादानस्वतंत्रप्रधानतद्वि
कारमहदहंकारपंचतन्मात्रगोचरंप्रामाण्यंनास्तीत्युच्यते। नचैतावतैषामप्रामाण्यंभ
वितुमर्हतीतियत्पराणिहितानितत्राप्रमाण्येप्रामाण्यमश्नुवीरन्। नचैतानिप्रधानादि
सद्भावपराणि किंतु योगस्वरूपतत्साधनतदवांतरफलविभूतितत्परमफलकैवल्य
व्युत्पादनपराणितत्रकिंचित् निमित्तीकृत्यव्युत्पाद्यमिति प्रधानंसविकारंनिमित्ती
कृतंपुराणेष्विवसर्गप्रतिसर्गवंशमन्वंतरवंशानुचरितंतत्प्रतिपादनपरेषु। ननुतद्विवक्षि
तं। अन्यपरादपिवाक्यान्निमित्ततयाप्रतीयमानमभ्युपेयेतयदिनमानांतरेणविरुध्येत
अस्तितुवेदान्तश्रुतिभिरस्यविरोधइत्युक्तं तस्मात्प्रमाणभूतादपियोगशास्त्रान्नप्र

२.

सर्ग

नादिसिद्धिः। अत एव योगशास्त्रव्युत्पादयिता आह स्म भगवान्वार्षगण्यः। गुणानां परमं रू
पं न दृष्टिपथमृच्छति। यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकमिति योगशास्त्रेपि पाद्यपि ष
तानि भिन्नमात्रेणोक्तगुणाउक्तानि न तु भावतः तेषामनादिरित्यर्थः। अलोकसिद्धानामपि
प्रधानादीनामनादित्वेपि तत्प्रयापाभासोत्प्रेक्षितानामनुवादत्वमुपपन्नं। तदनेनाभि
संधिनाप्तेतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रधानादिविषयतया प्रत्या
ख्याता द्रष्टव्येति। अधिकारणांतरारंभमाक्षिपति। नन्वेवं सति समानन्यायत्वादिति। स
माधत्ते।। अस्त्यत्राभ्यधिकाशंकेति। मानानामसांख्यशास्त्रात्प्रधानसत्ताविज्ञप्तियोग
शास्त्रात्तु प्रधानादिति। समाधत्ते। अ सत्ताविज्ञप्यपिष्यते। बहुलं योगशास्त्राणां
वेदेन सह संवादोपपत्तेः। उपनिषदुपायस्य तत्त्वज्ञानस्य योगापेक्षास्ति न त्वनुयो
गशास्त्रविहितयमादिबहिरंगमुपायं प्रत्यंतरंगं च धारणादि सत्त्वेरोपयति ष
दोत्सनवसाक्षात्कारोदेतुमर्हति। तस्मादौपनिषदेन तत्त्वज्ञानेनापेक्षणात्सवा

द्वाकुल्याश्च वेदेनाष्टकादिस्मृतिवत्योगस्मृतिः प्रमाणं तेन स्वप्रमाणात् प्रधानादि धा
प्रतीतेर्नाशब्दत्वं। न च तत्स्वप्रमाणं प्रधानादौ चेष्मादाविप्रयुक्तं। तत्राप्रामाण्ये ऽन्यत्राप्य
नाश्वासात्। यथाहुः। प्रसरं न लभंते हि यावत्क्वचन मर्कटाः। नाभिद्रवंति ते तावत् पिशाचा दु २
स्व वा स्वगोचरे॥ इति। सेयं लब्धप्रसरा प्रधानादौ योगाप्रमाण्यतापिशाची सर्वत्रैव दुर्वारा भवेदि
त्यस्याः प्रसरं निषेधता प्रधानाद्यप्रमेयमिति नाशब्दं प्रधानमिति शंकार्थः। सेयमप्य
धिकापेक्षाकान्तिदेशेन निवर्त्तते। निवृत्तिहेतुमाह। अर्थैकदेशसंप्रतिपत्त्यावपीति यदि
प्रधानादिसत्तापरं योगशास्त्रं भवेत्। भवेत्तत्प्रत्यक्षवेदान्तश्रुतिविरोधेनाप्रमाणं तथा च त वो
द्विहितेष्वप्यमादिष्वप्यनाश्वासः स्यात्। तस्मान्न प्रधानादिपरं तंत्रं किंतु तन्निमित्तीकृत्य यो
गव्युत्पादनपरमित्युक्तं। न चाविषये प्रामाण्ये विषयेपि प्रामाण्यमनुरुंधंति। न हि चक्षू रसादा
वप्रमाणं रूपेप्यप्रमाणं भवितुमर्हति। तस्माद्वेदान्तश्रुतिविरोधात् प्रधानादिरस्याः
त्रिः विषयो न त्वप्रामाण्यमिति परमार्थः॥ स्यादेतत्। अध्यात्मविषयाः संति सहस्रशः

१ श्री. स्त्रयो वेदाः तत्कापालिकादीनां ता अपि कस्मान्न निराक्रियन्त इत्यत आह। सतीति। ता
सु वेदमूलत्वेन वेदार्थविसंवादिनीषु शिष्टानादृतासु केचिद्वेदमूलत्वापसदैः पशुप्रा
यैः म्लेच्छादिभिः परिगृहीतासु वेदमूलत्वाशंकैव नास्तीति न निराकृताः। तद्विपरीता
स्तु सांख्ययोगस्मृतयस्तु इति ताः प्रधानादिपरतया श्रुतदृष्टत्वात् इत्यर्थः। न सांख्यस्मृत्यानव
वेदनिरपेक्षेणेति प्रधानादिविषयेणेत्यर्थः इति नो हि तत्सांख्ययोगाख्ये प्रधा
त नादिपरत्वेन व्याख्यातं व्याचष्टे तत इत्यर्थः॥ संख्या सम्यग्बुद्धिर्वैदिकी तया वर्तत इति
सांख्याः एवं योगो ध्यानं उपायो येषां तयोरभेदविवक्षया चित्तवृत्तिनिरोधादि योगः
तस्योपायो ध्यानं प्रत्ययैकतानता। एतच्चोपलक्षणम्। अन्येपि यमनियमादयो प
धा वा सांख्योत्तराङ्गधारणादयो योगोपाया द्रष्टव्याः। एतेनाभ्युपगतवेदप्रामाण्यानां
कणभक्षाक्षचरणादीनां सर्वेषां तर्कस्मरणानीति योजना। सुगममन्यत्। नवि
लक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्॥ अवान्तरसंगतिमाह वृत्तास्य जगतो नि
दे

मिथ्याकारणं प्रवृत्तिरित्यस्य पदस्येति । बोध्यमिति । कुतः पुनरिति । समानविषयत्वे हि विरोधो भ
वेत् । न चेहास्ति समानविषयता धर्मवत्त्वं ब्रह्मणोऽपि मानान्तराविषयतया । तर्कस्य चैतेनानपेक्षप्रा
पेकगोचरत्वादित्यर्थः समाधत्ते । न चेदप्यस्तीति मानान्तरस्याविषयः सिद्धवस्तुत्वा हि नः
धर्मोऽस्तु कार्यरूपत्वान्न तु ब्रह्म सिद्धं तु गोचरः । तस्मात्समानविषयत्वादस्त्यत्र तर्कस्यावकाशः
न वस्तु विरोधः तथापि तर्कादिरेकोऽहेतुरित्यत आह । यथा च श्रुतेर्नामितीति । सावकाशा
वस्तुनोऽपि श्रुतयोऽनवकाशेऽकश्रुतिविरोधेन तदनुगुणतया यथा नीयन्ते तथाऽनवकाशे
हृो कतर्कविरोधेन तदनुगुणतया वस्तुन्यपि श्रुतयो गुणकल्पनादिभिर्व्याख्यामर्हन्तीत्य
र्थः । अपि च ब्रह्मसाक्षात्कारो विरोधितयानादिमविद्यां निवर्तयन्न दृष्टेनैवं रूपे
णमोक्षसाधनमिष्यते तत्र ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षसाधनतया प्रधानस्यानुमानेह
ष्टसाधनमार्गाणां दृष्टविषये विषयतोऽन्तरंगं बहिरंगत्वे स्वतन्त्रपरोक्षगोचरं शाब्दज्ञानन्ते
न प्रधानप्रत्याप्यनुमानमेव बलीयः स्यादिहादृष्टसाधनत्वेनेति । अपि च श्रुत्यापि

मू॰ सस्ता

सु

६६ गी. ब्रह्मणोनर्थक्यमाहत इत्याह। प्रकृतिरपीति सोयं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाक्षेपः पुनर्लक्षण
प्रसूपत्ते। प्रकृत्या सह सारूप्यं विकाराणामवश्यंभावि। नेहजगत्ब्रह्मसरूपं चेतनेतिनोतस्यवि
क्रियाविशुद्धं चेतनं ब्रह्म जगज्जडमशुद्धिमाकृतेन प्रधानसारूप्यात्प्रधानस्यैव विक्रि
या। तथाल्पेकए वस्त्रीकाया सुखदुःखमोहात्मकत्तयापत्युश्च सपत्नीनां चचैत्रस्य हे
णस्य तामविंदतोऽपर्यायेसुखदुःखविषादानाधत्ते स्त्रियाचसर्वेभावाव्याख्याताः। न
स्मात्सुखदुःखमोहात्मतयाच स्वर्गनरकौ भावयद्प्रपंचतयाच जगादशुद्धमचेतनं
ब्रह्मद्विकारत्वोत्तानाच्छेत्तच्यमाकृतात्प्रधानस्याचेतनस्याशुद्धस्यचविरोजगा
त्। नत्वब्रह्मणः इतिसूत्रार्थः। पेनुचेतनब्रह्मविकारत्वपाजगतोचैतन्यमाकुतं नान्यत्वा
त्। अचेतनेवेदंजगादिति। व्यभिचारं चोदयति ननु चेतनमपीति। परिहरति न
स्वामिनत्यपोरपीति। ननुमानामसात्माद्वेतनन्ध्वेतनांतरस्योपकारीभीन्त कार्य ६६
२ करणबुद्ध्यादि नियोगद्वारेणोपकरिष्यतीत्यत आह। निरतिशयात्यकर्तारश्च

नुचेतनेविशुद्धं चविलिरतिशयस्वात्स्वात्प्रधानस्याचेतनस्याशुद्धस्यचविकारोजगत नत्वब्रह्मणइतिसूत्रे पेनुचेतनब्रह्म

तत्वादित्युपजनापायवद्धर्मयोगातिशयः तदभावो निरतिशयत्वं। अत एव निर्व्यापारत्वा
दकर्तृत्वेऽपि बन्धमोक्षादिव्यपदेशोऽस्त्वमपि नास्तीत्यर्थः। चोदकोऽनुशयबीजसंश्लेषोपपत्ति। योऽपीति
अभ्युपेत्यापाततः समाधानमाह। तेनापि कश्चिद्विदित्ति। परमसमाधानं तु सूत्रावयवेन क
त्नमवतारयति। नचेतरदप्यविकल्पितमेवमिति। सूत्रावयवाभिसंधिमाह। अनवगम्य
मानमेव हीदमिति। शास्त्रार्थात् खलु चेतनप्रकृतिकत्वावैतन्ये पृथिव्यादीनामवगम्यमा
नमुपोद्बलितं मानांतरेण साक्षात्प्रत्यक्षमाणेनाप्यचैतन्यमन्यथयेत् मानांतराभावेत्वा
ऽर्थः श्रुत्यर्थो नापबाधनीयो न तु तद्वशेन प्रकृत्यर्थोऽन्यथयितव्य इत्यर्थः। सूत्रांतरम
वतारयितुं चोदयति न तु चेतनत्वमपि कश्चिदिति। न पृथिव्यादीनामचैतन्यमार्थमेव किं
तु भूयसीनां श्रुतीनां साक्षाद्वार्थ इत्यर्थः। सूत्रमवतारयति। अत उत्तरं पठति। अभि
मानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां विभजते। तुशब्द इति। नेताश्रुतयः साक्षान्मृदा
दीनां वागादीनां च चैतन्यमाहुः। अपि तु तदधिष्ठात्रीणां देवतानां चिदात्मनां तेनेतद्दे

श्री.

तिविलक्षणेन न मृदादीनां चैतन्यमाशंकनीयमिति कस्मात्पुनरेतदेवमित्यत आह विशेषा
नुगतिभ्यां तत्र विशेषं व्याचष्टे। विशेषो हीति। भोक्तॄणामुपकार्यत्वात् भूतेंद्रियाणां चो
पकारकत्वात् साम्ये च तदनुपपत्तेः सर्वजनप्रसिद्धेश्च विज्ञानं वा भवदिति श्रुतेश्च वि विज्ञानं वा
शेषश्चेतनाचेतनलक्षणः प्रागुक्तः स नोपपद्यते देवताशब्देन वात्र विशेषो विशे
षशब्देनोक्त इत्याह अपि च कौषीतकिन इति किं नः प्राणसंवाद इति। अनुगतिं व्याचष्टे अनु
गताश्चेति। सर्वत्र मृदिंद्रियादिष्वनुगता देवता अभिमानिनीरुपदिशंति मंत्रादयः
अपि च भूयस्यः श्रुतयोऽग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदाद्याः प्राणो भूत्वा नासिके प्रावि
शदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदित्याद्या इंद्रियविशेषगता देवता दर्शयंति श्चैते देवता
त्रभेदाः चेतनाः तस्मान्नेंद्रियादीनां चैतन्यं रूपत इति। अपि च प्राणसंवादवाक्य
रा शेषे प्राणानामस्मदादिशरीरेष्विव तत्र तत्राधिष्ठितानां व्यवहारं दर्शयन् प्राण
नां तत्र तत्राधिष्ठानेन चैतन्यं द्योतयतीत्याह प्राणसंवादवाक्यशेषे चेति तत्ते जहोचुते

त्यपीति। यद्यपि प्रथमेऽध्याये भाष्केनैव गीतं तथापि मुख्यतया यिकथं चित्रं तु शास्त्रमिति द्रष्ट
व्यः। एवं पतञ्जलुपसंहरति। तस्मादिति। सिद्धांतस्त्वत्रं। एकरूपेनेत्तु। प्रकृतिविकारभावहेतुना
रूप्यं विकल्प्य ह्रसपति। अन्यतमा रूप्यं चेति। प्रकृतिविकारभावाभावहेतुवेलक्षण्यं विक
ल्पुं ह्रसयति वैलक्षण्येनैव कारणेनेति। सर्वस्य भावानतुवर्तनं प्रकृतिविकारभावा विरो
धि। तदनुवर्तनेनेतादात्म्यं प्रकृतिविकारभावाभावात्। मध्यमस्त्वसिद्धः। तृतीयस्तु नि
दर्शनाभावादसाधारण इत्यर्थः। अथ जगद्योनितया आगमात्कुलाणेवम्मादागमवा
धितविषयत्वमनुमानस्यास्य कस्मान्नोद्भाव्यत इत्यत आह। आगमविरोधस्त्विति न च
स्मिन्नागमैकसमधिगमनीये वस्तुनि प्रमाणान्तरस्यावकाशोऽस्ति येन तद्दुपादायात्म आ ब ग ५५
त्तिष्पत्तेत्याशयवा नाह। यदुक्तं परिनिष्पन्नत्वाद्दूषणानीति। यथा हि कार्यत्वावि
शेषेऽपि आरोग्यकामः पथ्यमश्नीयात्। स्वर्गकामः सिकतां भक्षयेदित्यादीनां मानो
नरायेत्तनानुदर्शि इति मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादीनां तत्कस्य हेतोः। तस्य का

2

छिवा॰ग

दिदित्यादी पभेदस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात् एवं तत्त्वाविशेषे पि पृथिव्यादीनां मानान्तरगोचर
त्वेन तद्भूतस्यापि ब्रह्मणस्तस्य नाप्येकगोचरस्यातिपतितसमस्तमानान्तरसीमतया स्वत्या
गमसिद्धत्वादित्यर्थः। यदि स्वत्यागमसिद्धं ब्रह्मणस्तर्हि विषयत्वे कथं तर्हि श्रवणातिरि
क्तमनननिदिध्यासनविधानमित्यत आह। यद्यपि श्रवणव्यतिरेकेणेतरैः प्रमाणैर्विषयवि
वेचकत्वं न यात तदिति कर्तव्यताभावः। तदपेक्षयोऽसति प्रमाणे ध्रुवप्राप्त्यस्यास्य अपस्याभा
वात्। अभ्यनुगृहीतं इति श्रुतकृतयानादिप्रियन्ते। यस्त्वागमप्रमाणाश्रयः तद्विषयविवे
वेकः तदविरोधी समन्तव्य इति विधीयते। अभ्यनुगृहीत इति अभ्यासश्रवणस्य यथादि
तिकर्तव्यतात्वेन गृहीत इति। अनुभवांगत्वेन निममतो भाव्यमानो भावनाविषयतया उ
दृतो भवतीति मननमनुभवांगं। आत्मनोऽन्वागतत्वमिति स्वप्राधवस्थाभिरसंपृक्तत्वमु
दासीनत्वमित्यर्थः। अपि च चेतनकारणवादिभिः कारणसालक्षण्ये पि कार्यस्य कथं वि
चेतन्याविर्भावानाविर्भावाभ्यां विज्ञानं वा विज्ञानं वा भवादित्ति जगत्कारणयोजयिं त्वंश

2

को। अचेतनप्रधानकारणवादिनां तु दुर्योज्यमेतत्। नह्यचेतनस्य जगत्कारणस्य विज्ञानं ल-
पतासंभविनी चेतनस्य तु जगत्कारणस्य सुखप्रबोधवत्त्वाच्छिवसत्तोपि चेतनस्याविभा-
वनया शक्यमेव कथंचिद्विज्ञानात्मवैयोज्ञयितुमित्याह। यापि चेतनकारणश्रवणवल-
नेति परस्य वचेतनप्रधानकारणवादिना सांख्यस्य नयुज्यते। प्रत्युक्तवीत्त्वेलक्षण्यस्ये ति॥ वैलक्षण्ये
कार्यकारणभावो नास्तीत्यभ्युपेत्येदमुक्तं परमार्थस्तु नास्माभिरेतदभ्युपेयत इत्यर्थः॥ अस-
दितिचेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्। न कारणात्कार्यमभिन्नं अभेदे कार्यत्वानुपपत्तेः कारणवत्
ध स्वात्मनिवृत्तिविरोधात्। शुद्ध्यादिविरुद्धधर्मसंसर्गाच्चिदात्मनः कारणस्य जगतः का-
र्यमिदं तथा च इदं जगत्कार्यं सदेव पिचिदात्मनः कारणस्य प्रागुत्पत्तेर्नास्ति चेत् असत्- नास्ति
दुत्पद्यत इति सत्कार्यवादव्याकोप इत्याशङ्क्य चेतनेष्वसत्त्वमिति परिहरति नैव दो-
ष इति। प्रतिषेधमात्रत्वादित्येतद्विभजते। प्रतिषेधमात्रं हि हीदं नेति प्रतियादस्पि हि
ष्पति हि तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्यत्र यथा कार्यस्य रूपेण सदसत्त्वाभ्यां ननि

८ वा.र.

विवक्षीयेऽपि कारणरूपेण शाक्यं सत्वेन निर्वक्तुमिति। एवं च कारणसत्त्वेन कार्यस्य सत्त्वान्न ततोऽन्ये
ति कथं तदुत्पत्तेः प्राक् असत्ति कारणे भवत्यसत्त्वस्वरूपेणोत्पत्तेः प्रागनुत्पन्नस्य ध्वस्तस्य वा स
दसत्त्वाभ्यां निर्वाच्यस्य न सतोऽसतो वोत्पत्तिरिति निर्विषयः सत्कार्यवादप्रतिषेध इति दिक्॥ अ
पीतौ तद्वत्प्रसंगादसमंजसं॥ विभज्य अत्राह चोदकोः यदि स्कोत्पत्ति यथा हि रूपादिषु हि सैंध
वादीनाम विभागात्तत्सलयः स्थानतरसादि सिद्धिं च रूपयं तथैव ब्रह्मणि विश्वाद्यादिधर्मिणि ज
गत्प्रलीयमानम विभागात् कर्तृत्वस्वधर्मेण रूपयेत्। न वा यथालयो लोकसिद्ध इति भावः। क
ल्पांतरेण सामंजस्यमाह। अपि च समस्तस्यापि तिनहि समुद्रस्य फेनोर्मिबुद्बुदादिपरिणा
मि वा रज्जौ सर्पधारादिभ्रमे वा नियमो दृष्टः॥ समुद्रो हि कदाचित्फेनोर्मिरूपेण परिणमते
कदाचिद्बुद्बुदादिना। रज्जौ हि कश्चित्सर्प इति विपर्यस्यति कश्चिद्धारेति न चेत्क्रमनिय
मः सोयमत्रोत्पत्त्यादिविभागानियमः क्रमनियमश्चासमंजस इति। कल्पान्तरेण सामंजस्य
माह। अपि च भोक्तृणामिति। कल्पांतरे शोकाद्युद्भवमपृच्छदमिति। सिद्धांतसूत्रे। ननु दृष्टांतमा ८

त्रे

नियमेनमुक्तानां ४ नउत्पत्तिप्रसंगः अतएवं कारणाभावेकार्याभावस्यप्रतिनियम

वंत। नाविभागमात्रं लयोऽपि तु कारणे कार्यस्याविभागः। तत्रैव धर्मौ रूपणे संतित्यसत्त्वे दृ
ष्टांताः नवतु कारणे कार्यस्य लये कार्यधर्मारूपणेन दृष्टांतलेशोऽप्यस्तीत्यर्थः। स्यादेतत्
यदि कार्यस्याविभागः कारणे कथं कार्यधर्मारूषणे कारणस्येत्यत आह। अनन्यत्वेपी
ति। यथा रजतस्यारोपितस्य पारमार्थिकं रूपं शुक्तिः न च शुक्ते रजतमेवमिदमपीत्यर्थः।
अपि च स्थित्युत्पत्तिप्रलयकालेषु त्रिष्वपि कार्यस्य कारणादभेदमभिदधतीश्रु
तिरन्तिपाकनीपासर्वैरेव वेदवादिभिः। तत्र स्थित्युत्पत्त्योर्यः परिहारः स प्रलयेपि स
मानः कार्यस्याविद्यासमारोपितत्वं नाम तस्माज्ज्ञापीतिमात्रमनुयोज्यमित्याह अत्यल्प
वेदमुच्यत इति अवस्थात्रयमुत्प अस्ति वाचायमपरो दृष्टांतः यथा स्वप्नदृगेक इति
लौकिकः पुरुषः एव मेस्वात्रयसाक्ष्येक इति अवस्थात्रयमुत्पत्तिस्थितिप्रलयाः
कल्पांतरेणासामंजस्यं कल्पांतरेण दृष्टांतभावेपरिहारमाह यत्पुनरुक्तमिति। अवि
द्याशक्तेर्व्रियतत्वात उत्पत्तिनियम इत्यर्थः एतेनेति मिथ्याज्ञानविभागशक्तिप्रति
नियमात् तत्त्वज्ञानेन च सराक्तिनोप्यात्तानस्य समूलघातं तिरन्तवादिति। कार्यकारण

ने भि

[illegible]

१ वा.२०

योर्वैलक्षण्येनावगमानमते ब्रह्मणोः प्रकृतयोः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसंगोपीतौ तद्वत्प्रसंगमस्व
प्रधानोपादानपक्षेऽप्येवं नास्मत्पक्ष इति उपरिष्टात्प्रतिपादयिष्यामः। तथापि गुरुजिह्वि
यासमानत्वापादनमिदानीमिति मन्तव्यं। इदमस्य पुरुषस्य सुखदुःखोपादानं क्लेशाकर्मा
शयादीदमस्येति सुगमसम्पन्नं। तर्काप्रतिष्ठानादपि केवलागमस्थैर्यश्च तं त्रकां विषये त
नसांख्यादिवत् साधर्म्यवैधर्म्यमात्रेण तर्कः प्रवर्त्तनीयो येन प्रधानादिसिद्धिर्भवेत्।
शुष्कतर्कोहि समवत्यप्रतिष्ठानात्। तदुक्तं॥ यत्नेनानुमितोप्यर्थः कुशलैरनुमातृभि
रभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते इति। न च महापुरुषपरिगृहीतत्वेन कस्यचित्तर्क
स्य प्रतिष्ठा महापुरुषाणामेव तार्किकाणां मिथो विप्रतिपत्तेरिति। एतत्रेण शंकते अ
न्यथानुमेयमिति चेत्॥ तद्विभजते। अन्यथा वयमनुमास्यामहे इति॥ नानुमानाभासव्य
भिचारेणानुमानव्यभिचारः। शंकनीयः प्रत्यक्षादिष्वपि तदाभासव्यभिचारेण तत्प्र
संगात्तस्मान्न स्वाभाविकप्रतिबंधवल्लिंगानुसरणे निपुणेन प्रमात्रा भवि

१

ते
तर्क्यं। तत्तस्यापूर्वस्य हेतुधर्मनेस्येत्स्यतीतिभावः। अपिच येन तर्केण तर्काणामप्रतिष्ठामाहस ए
वैकः प्रतिष्ठितोऽस्फपेयः तदप्रतिष्ठापामितराप्रतिष्ठानाभावादित्याह न हि प्रतिष्ठित
स्तर्क एवेति। अपिच तर्काप्रतिष्ठायां सकललोकयात्रोच्छेदः प्रसंगेन च श्रुत्यार्थाभा
सनिराकरणेन तदर्थतत्त्वविनिश्चयः स्यादित्याह सर्वतर्काप्रतिष्ठायां चेति। अपिच विवा
ते दात्मकस्तर्कस्तु किं तत्पूर्वपक्षपरित्यागेन तर्कितं राद्धांतमनुजानाति सत्ति चेत्पूर्व
पक्षविषये तर्केप्रतिष्ठा रहिते प्रवृत्ते तदभावे विवाराप्रवृत्तेः तदिदमाह अयमेव
च तर्कस्यालंकार इति। तामिमामाशंकां सूत्रेणपरिहरति। एवमप्यविमोक्षप्रसं
गः। नवयमित्यत्र तर्कस्य प्रमाणयामः किंतु ज्ञानात्कारणसत्त्वेषु भाविकप्रतिबं
धवन्तलिंगमहिमा। यत्तु साधर्म्यवैधर्म्यमात्रं तदप्रतिष्ठां दोषाच्च मुच्यत इति॥
कल्पान्तरेण निर्मोलपदार्थमाह अपिच सम्यक्ज्ञानान्मोक्ष इति। भूतार्थगो
चरस्य हि सम्यक्ज्ञानस्य व्यवस्थितवस्तुगोचरतया व्यवस्थानं लोके दृष्टं॥

यथाप्रत्यक्षस्य वैदिकं चेदं चेतनजगदुपादानविषयविज्ञानं वेदोद्भवं तर्केति कर्त्तव्यताकं
विदज्जनितव्यवस्थितं वेदानपेक्षेण तु तर्केण जगत्कारणभेदमवस्थापयतां तर्काणामन्यो
न्यविप्रतिपत्तेः तत्त्वविनिर्द्धारणकारणाभावाद् नन नत्तत्त्वव्यवस्थितिनततः सम्यग्
ज्ञाने असम्यग्ज्ञानान्नाद्यनसंसाराद्विमोक्ष इत्यर्थः॥ ॥ ९४३॥ ॥ एतेन शिष्टापरि
ग्रहा अपि व्याख्याताः। न कार्यं कारणादभिन्नं। अभेदे कारणानुरूपवत्कार्यत्वानु
पपत्तेः करोत्यर्थानुपपत्तेश्च असत्प्रादुर्भाववादिनं दर्षः। न चास्य कारणान्नभेदे
किंचिदभूतमस्ति यदर्थमयं प्रवृत्त्युपपतेत। अभिव्यक्त्यर्थमिति चेन्न। न तस्या अ
पि कारणात्मत्वेन सत्त्वात् असत्त्वे वाभिव्यक्त्यस्यापि तद्वर्षसंगोनन कारणात्म स्त्र
त्वव्याहतेः॥ न हि तत्तदानीं तदेवास्ति नास्ति वेति युज्यते॥ किंचेदमवश्यं मंत्रो
बधमिंद्रजालं कार्यं प्रतिज्ञातं यदिदमजातानि रूढातिशयमव्यवस्थानेमवि
दूरस्थांचतस्यैवतद्वस्थेद्रियादेः पुरुषकदाचिद्यत्यन्तपरोक्षं चयेन्नास्य कदा

चिरस्थायित्वमनुपलभ्यमानं कदाचिदनुमानेन कदाँगमः। कार्यनिरवयवधिरस्यपारोत्स्यहेतुरिति चेन्न। न
कार्यजातस्य सदातनत्वात्। अथापि स्यात्कार्यान्तराण्यपि पिंडकपालशर्कराचूर्णाणुप्रभृतीनि कुं
भव्यवदधते। ततः कुंभस्य पारोत्पत्तिः कदाचिदिति। तन्न तस्य कार्यजातस्य कारणात्मनः सदातन
व त्वेन सर्वदाव्यंग्यानेन कुंभस्यात्यंतानुपलब्धिप्रसंगात्। कादाचित्कत्वे वा कार्यजातस्य न का
रणात्मत्वं नित्यत्वानित्यत्वलक्षण विरुद्धधर्मसंसर्गस्य भेदकत्वात् भेदाभेदयोश्च परस्परवि
रोधेनैकत्र सहासंभवस्योक्तत्वात्। तस्मात् कारणात् कार्यमेकांततएव भिन्नं। नच भेदे गवाश्व व
कार्यं वत् कारणभावानुपपत्तिरिति सांप्रतं। अभेदेपि कारणस्यैव तद्वदनुपपत्तेरुक्तत्वात्। अ
त्यंतभेदे च कुंभकुंभकारयोर्निमित्तनैमित्तिकाभावस्य दर्शनात्। तस्मादन्यत्वाविशेषेपि
समवायभेद एवोपादानोपादेयभावनियमहेतुः॥ यस्मात्कृत्वाभवतः समवायः तदुपादे
यं यत्र च समवायः तदुपादानं। उपादानत्वे च कारणस्य कार्यादल्पपरिमाणस्य दृष्टं यथा
तंत्वादीनां पटाद्युपादानानां पटादिभ्योन्यूनपरिमाणत्वं। चिदात्मनस्तु परममहत्त्वउपा

दानात् नाल्पं तनाल्पपरिमाणमुपादेयं भवितुमर्हतीति तस्माद्यत्रेदमल्पतारतम्यं विश्राम्यति यत्तानंतो
दीयः संभवतीति तद्गुणतो मूलकारणं परमाणुः। तो दीर्घोत्पत्तिरानंत्ये द्व्युकेत्राज्ञ शार्वपयोः तुल्य
परिमाणत्वप्रसंगो नंतावयवत्वादुभयोः। तस्मात्परममहत्तो वृक्षलण उपादानादमित्त्वमुपादे
यं जगत्कार्यमभिवदंती श्रुतिः प्रतिच्छिन्नप्रमाणप्रतर्कविरोधात् सहस्रसंवत्सरसत्रगत
संवत्सरश्रुतिवत् कथं विज्ञानघनत्वाद्याख्येयत्वधिकं पौकमानेप्रतिसांख्य इत्यणमहि
दिशतीति एतेनेतिसूत्रेण अस्यार्थः। कारणात् कार्यस्य भेदं तदनन्यत्वमारंभणशब्दादि
भ्य इत्यत्र निषेत्स्यामः। अविद्यासमारोपणेन च कार्यस्यानृतं नाधिकमावमप्यप्रयोजन
कत्वादुपेक्षिष्यामहे। तेन वैशेषिकाद्यभिमतस्य तर्कस्याप्रकृतत्वेनाव्यवस्थितत्वसिद्धिः ते
नेत्रमिदं सांख्यदूषणमतिदिशति यत्र कथंचिद्वेदानुसारिणो मन्वादिभिः शिष्टैः परि
गृहीतस्य सांख्यतर्कस्येयं गतिः तत्र परमाण्वादिवादस्यात्यंतवेदबाह्यस्य मन्वाद्यपे
क्षितस्य च कैव कथेति। केनचिदंशेनेति। सूक्ष्मादयो हि कत्वाद्याः तेन च किंचित्सदस

न्यायोत्प्रेक्षितत्वमप्रतिष्ठितत्वकृत्वा घटतर्कनिकेन चिंद्दुष्टेनेत्यर्थः। सुगममन्यत्॥ १॥४॥ मोक्षापत्ते
रविभागेऽप्येवं स्याल्लोकवत्। स्यादेतत्। अतिगंभीरजगत्कारणविषयत्वेन तर्कस्य नास्ति केव
लागमगम्यमेतदित्युक्तं तत्कथं पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेपस्तत्र आह यद्यपि श्रुतिः प्रमा
णमिति। ननु हि श्रुतिरनपेक्षतया स्वतः प्रमाणं तरमपेक्षते। प्रवर्तमाना पुनः स्व
दतरप्रतिष्ठितर्कमापतर्कविरोधेन मुख्यार्थत्वात् प्रच्याव्य जघन्यवृत्तितां नीयते। यथा
मंत्रार्थवादादिष्वित्यर्थः। अतिरोहितार्थभाष्यं। यथावाक्य इति। यद्यतीतानागतयोरेव वि
भागेन भवेत् ततस्तदेवाघटतन स्वविभागस्य बाधकं स्यात् स्वप्नदर्शिन स्पष्टज्ञानदर्शी
ने नत्वेतदस्ति अबाधितेन घटनदर्शनेन समारोपितघात्वाः तु मानादित्यर्थः। इमांशं
काम पानते ऽविचारितलोकसिद्धदृष्टांतोपदर्शनमात्रेण निराकरोति सिद्धे त्र कारः॥
स्याल्लोकवत् परिहारस्य रहस्यमाह॥ १४४॥ ३॥ तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः। पूर्वं स्मा
८ दविरोधौ सोपक्रमस्य विभागमाहु अस्फपराभ्यचिममिति। स्यादेतत्। यदि कारणात्पर

वी.

१२ मार्थकता दनन्यत्वमस्या कारणादेः प्रपंचस्य कार्यस्य। कुतस्तर्हि न वैशेषिकाद्युक्तदोषप्रपंचावता
र इत्यत आह व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते। न खल्वनन्यत्वमित्यभेदं ब्रूमः। किंतु भेदं व्या १३
सेधामस्ततश्च नाभेदाश्रयदोषप्रसंगः। किं त्वभेदं व्यासेधद्भिर्वैशेषिकादिभिः। अस्मात्तु साह
यकमेवाचरितं भवति। भेदनिषेधहेतुं व्याचष्टे आरंभणशब्दादिभ्य इति। एवं हि ब्रह्मविज्ञाने
न सर्वविज्ञानं तत्त्वतो ज्ञोपपद्यते प्रविवृत्तिवितथत्वं ज्ञातो भवेत्। यथा रज्ज्वां ज्ञातायां भुजंगत्वं ज्ञातं भवति
सा हि तस्य तत्त्वं। तत्त्वज्ञानं च ज्ञानमतोऽन्यत्तु मिथ्या ज्ञानमज्ञानमेव। अत्रैव वैदिकोदाहृष्टांतः
यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेनेति। स्यादेतत्। मृदि ज्ञातायां कथं मृन्मयं घटादि ज्ञातं भवति न हि त
न्मृदात्मकमिति उपपादितमधस्तात्। तस्मात्तत्त्वतो भिन्नं न चान्यस्मिन्विज्ञातेऽन्यज्ज्ञातं भव
तीत्यत आह श्रुतिः वाचारंभणं विकारो नामधेयं वाचा केवलमारभ्यते विकारजातं न तु त
त्त्वतोऽस्ति यतो नामधेयमात्रमेतत्। यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति राहोः शिर इति विकल्पमात्रं
यथाहुर्विकल्पविदः शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति। तथा वाचस्तयारंभ

चा

नेविकारजातंमृत्तिकेत्येवसत्यं। तस्माद्घटशरावोदंचनादीनांतत्वंमृद्दवतेनमृदिज्ञातायांतेषांसर्वेषा
मेवतत्वज्ञानंभवतीतिदृष्टांतेनचान्यथैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंसंपद्यतइति। निर्दिष्टेनांतरदृष्टांतं
श्रीपत्रुपसंहरति तस्माद्यथाघटकरकाद्याकाशानामिति। यद्विछिन्नछन्नस्वरूपानतेवस्त्का
संतोयथामहाकाशात्सलिकोदकादयः तथाचसर्वविकारजातंतस्माद्वस्तुसत्। तथाहियदस्ति
तद्देस्तिनयथाविदात्मानत्यसोकदाचित्। क्वचितकथंचिद्वास्ति। किंतुसर्वदासर्वत्रसर्वथास्ते
वततनास्ति। नचैवंविकारजातंतस्यकदाचित्कथंचित्कुत्रचिद्व्यभिचारानात। तथाहिसत्त्वभाव
चेद्विकारजातंकथंकदाचिदसत्। असत्त्वभावंचेत्। कथंकदाचित्सत्। सदसत्तोरेकत्व
विरोधात्। नहिरूपंकदाचितकथंचिद्भावाभोभवति। अथतस्यसदसत्त्वेधर्मेतिचस्वकार
णाधीनजन्मतयाकदाचिदेवभवतः। ननुहिविकारजातंदेशपमानंसदाततमितिनवि
कारःकस्यचित्। अथासत्वसमयेतन्नास्तिकस्यचित्हिधर्मीसत्त्वं। नहिधर्मिणएवअन्यस्य
नेतद्धर्मोऽसत्त्वंप्रत्यक्तस्यत्रमुपपद्यते। अथास्यनधर्मिः किंत्वर्थांतरमसत्त्वं। किमायातं

१४ वी॰

भावस्य न हि घटे जाते पटस्य किंचिद्भवति। असत्त्वं भावविरोधीति चेन्न। नाकिंचित्करस्य तत्त्वानुपपत्तेः। किंचि-
त्करत्वे वा तत्राप्यसत्त्वे तदनुयोगासंभवात्॥ अथ घटस्यासत्त्वे नाम न जायते किंतु स एव न भवति॥ यथा-
हुः न तस्य किंचिद्भवति न भवत्येव केवलमिति। अथैवं प्रसज्यप्रतिषेधे निरूप्यतां किं तत्त्वं भावो त्वा
भावः उत भावस्वभावः स इति। तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे भावो नो तत्स्वभावतया जनकत्वं प्रसज्येत॥ त-
था च भावानुभवाभावः। उत्तरस्मिन्कल्पे सर्वभावनित्यतया नाभावव्यवहारः स्यात्। कल्पनामात्र-
निर्मितत्वेऽपि निषेधस्य भावनित्यतापत्तिः तदवस्थैवेति तस्माद्भिन्नमस्ति कारणाद्विकारजा-
तं न वस्तु सदतो विकारजातमनिर्वचनीयमनृतं। तदनेन प्रमाणेन सिद्धममनृतत्वं विकार-
जातस्य कारणस्यैव निर्बाध्यतया सत्त्वं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिना ग्रंथेन दृष्टांततयानुव-
दति श्रुतिः। यत्र लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं स दृष्टांत इति न्यायपादसूत्रं प्रमाणसिद्धो
दृष्टांत इत्येतत्परं न तु नैर्लौकिकसिद्धत्वमत्र विवक्षितं। अन्यथा तेषां परमाण्वादिर्न दृष्टांतः स्या-
त्। न हि परमाण्वादिर्नैसर्गिकवैशेषिकव्युत्पत्तिरहितानां लौकिकानां सिद्ध इति। संप्र १४

त्यनेकांतवादिनमुत्थापयति नन्वनेकात्मकं इति। अनेकाभिः शक्तिभिर्याः प्रवृत्तयो नानाकार्यसृष्टयस्त
थानेकं ब्रह्मैकं नाना चेति। किमतो यद्येवमित्यत आह तत्रैकत्वांशेनेति। यदि पुनरेकत्वमेव वस्तुसत्त्वे
न ततो नानात्वाभावान्न वैदिकः कर्मकांडाश्रयो लौकिकश्च व्यवहारः समस्त एवोच्छिद्येत। ब्रह्मगोचराश्र च
श्रवणमननादयः सर्वे दत्तजलांजलयः प्रसज्येरन्। एवं चानेकात्मकत्वे ब्रह्मणो मृदादिदृष्टांता अनुरूपा
भविष्यंतीति। तमिममनेकांतवादं दूषयति। नैवं स्यादिति। यदि तावदजवज्ञं व्यं मृदात्मनैकत्वं घटशरा
वाघात्मना नानात्वमिति वदंतः कार्यकारणयोः परस्परं किंतु भेदोऽभिमतः। आहो भेद उत भेदाभेदाविति
तत्राभेदरेकांतिके मृदात्मनेति घटशरावाघात्मनेति वो हि विरुद्धं नियमश्च नोपपद्यते। भेदेऽप्येव
दूषणनियमानुपपत्त्याचात्मनेति च समंजसं न त्वन्यस्यान्यात्मता संभवति न वानेकांतवादः। भेदाभेदक
ल्पेऽप्युक्तमेव दूषणं भवेदपि नियमस्त्वयुक्तः। नहि धर्मिणोः कार्यकारणयोः संकरे तद्धर्मयोरेकत्वनाना
त्वयोरसंकीर्णता संभवति। ततश्च मृदात्मनैकत्वं यावद्भवति तावद्घटशरावाघात्मनाऽपि स्यादेवं
घटशरावाघात्मना नानात्वं यावद्भवति तावन्मृदात्मना नानात्वं भवेत्। सोऽपि नियमः कार्यकारणयोरै

१५ श्री

कात्तिकं भेदमुपकल्पयति॥ अनिर्वचनीयत्वं वा कापिल्यपराक्रांतं चास्माभिः प्रथमाध्याये तदाक्रांतावसरे। तदेत
च्छ्रुतियुक्तिनिराकृतमनुवदंती श्रुतिमुदाहरति मंत्रिकेत्येवसत्यमिति। स्यादेतत्। नतु तत्रो जीवभावः।
काल्पनिकः किंतु भाविकोंऽशो हि सः तस्य कर्मसहितेन ज्ञानेन तु ब्रह्मभावश्चाधीयत इत्यत आह स्व
यं प्रसिद्धं रीति॥ स्वाभाविकस्यानाशेरिति। यदुक्तं नानात्वापि नतु कर्मकांडप्रयोत्तो किंकृष्ण व्यवहा
मे. रः [illegible] स्यातीति तत्राह वाधितेवेति। यावद्वाधं हि सर्वोपि व्यवहारः स्वप्नदृशायामि
व तदुपदर्शितपदार्थज्ञातव्यवहारः। स च यथा जाग्रद्दवस्थापं बाधकान्निवर्तते एवं तत्त्वमस्यादिवा
क्यपरिभावनाभ्यासपरिपाकभुवा शारीरस्य ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारेण बाधकेन निवर्तते। स्यादेतद्यत्र
त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना मिथ्याज्ञानाधीनो व्यवहारः क्रियाकारकादिल
क्षणः सम्यग्ज्ञानेनापनीत इति न ब्रूते किंत्ववस्थाभेदात्सुषुप्त्यो व्यवहारोऽवस्थांतरप्राप्तौ निवर्तते। १५
३ यथा बालकस्य कामचारवादभक्षता यौवनवनः प्राप्तौ निवर्तते न च तावता सो मिथ्याज्ञाननिबंधनो
भवत्येवमत्रापीत्यत आह न बाधं व्यवहाराभाव इति। कुतः तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मभावस्येति॥ नखल्वेत

नीय ३

ह्य स्तमवस्थाविशेषविनियतं वक्तात्साभावमाह जीवस्यापि तु भुजंगोरज्जुरिव मितिवस्तु सदानंदम
भिवदति। अपिचसत्यानंतात्मसंधाने नाप्येतदेवयुक्तमित्याह तत्त्वरहकांतेनचेति। नचास्मिन्न्र
पूर्निश्चति॥ नहिज्ञानेकत्वस्य देउकमं उत्तरुं उत्ताःशालिनः कुं उत्तित्वाने देउक्तीकमउत्तुमत्त्वा
वबाधनेतकस्यहेतोःस्वेषांकुं उल्लादीनां तस्मिन्नभावित्वात्। तद्वदिहापि भाविकागोचरेणै
 कात्म्यज्ञानेननानात्वसंभाविकस्य पवदनीयं नहिज्ञानेन नवस्तु पनीयते ऽपितु मिथ्याज्ञाननाशोपि
त्तमित्यर्थः। चोदयति नत्वेकत्वेकांताभ्युपगम इति। अवाधितोसंदिग्धविज्ञानसाधनं प्रमाण
मिति प्रमाणसामान्यलक्षणोपपत्त्या प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि मन्त्रक्रवते एकत्वेकांताभ्युपगमे तु
त्तेषां सर्वेषां भेदविषयाणां बाधितत्वादप्रामाण्यं प्रसज्येत॥ तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि
भावत्भाव्यभावककरणेतिकर्त्तव्यताभेदापेक्षत्वात् व्याहन्येत तत पावनास्तिक्यमेकदेशान्तेप
णावसर्ववेदान्तपाठ्यानानामप्रामाण्यमित्यभेदेकांताभ्युपगमः क्लिनि। नकेवलं वि
धिनिषेधशास्त्रेणास्य मोक्षशास्त्रस्याक्षेपो दृष्टं तानानामप्रामाण्य स्वरूपेणापि तस्याप्रिभेदाप

१६ वा. कृतत्वादित्याह मोक्षशास्त्रस्यापीति। अपि चासिद्धदर्शनेन वर्णपदवाक्यप्रकरणादीनां अलीकत्वा
त्तत्प्रभवमद्वैतज्ञानमसमीचीनं भवेत्। न खल्वलीकाद्भूमात् धूमकेतनज्ञानं समीचीनमित्या
तेन ह कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेणेति। परिहरति अत्रोच्यत इति। यद्यपि वृत्त्यक्तादीनां तात्त्विकमबाधि
तत्त्वं नास्ति गुरुणा ज्ञानगम्येन बाधनात् तथापि व्यवहारे बाधाभावात् सांव्यवहारिकमबाधितत्त्व
हि वृत्त्यक्तादिभिरर्थपरिच्छित्त्या प्रवर्तमानो व्यवहारे विसंवाद्यते सांसारिकः कश्चित्। तस्माद
नपबाधनात् प्रमाणलक्षणमस्ति पत्तिरिति वृत्त्यक्तादयश्चेति। सत्यत्वोपपत्तेरिति सत्यत्वाभिमानो
पपत्तेरिति। ग्रहणैकवाक्यमेतद्विभजते यावद्विनसात्म्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिरिति विकारानेव
शरीरादीनहमित्यात्मभावेन पुत्रादीन् ममेत्यात्मीयभावेनेति योजना वैदिक श्रुतिकर्म
कां उ मोक्षशास्त्रं व्यवहारसमर्थं नास्त्य प्रमाव्यवहारस्यैवैति विभजते यथा प्रमस्य प्राकृतस्येति॥ र
कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेणेति पद्भूतं तद्भाष्यं परिहरति कथं त्वस
त्येनेति। एवं समन्वयं श्रवणात् प्राप्य आत्मसाक्षात्कारपर्यन्तो वेदान्तसमुत्थोपि ज्ञान १६

त

निश्चयो ऽसत्यः सोपि हि विवर्त्तिरूपः कार्यत्वया निरोधधर्मी यस्तु खलु स्वभावः साक्षात्कारो नासौ कार्य-

ॐ श्रीगणेशाय नमः

तत्स्वभावत्वात् तस्मादयोद्यमेतत् कथमसत्यानुसत्योत्पादइति यत् खलु सत्यं न तदुत्पद्यत इति कुतस्तस्त-

स्यासत्योदयः यदुत्पद्यते तत्सर्वमसत्यमेव सांव्यवहारिकं तु सत्यत्वं विवर्त्तिरूपस्य स्वलक्षणसाक्षात्कारस्यैव प्र-

दुला

वणादीनामप्यभिन्नं तस्माद् अपेयविवर्त्तिरूपस्य स्वलक्षणसाक्षात्कारस्य परमार्थसत्यतां व्यभिचारो ज्ञावन-

मिति मतं तद्वयं यद्यपि सांव्यवहारिकसत्यादेवमपास्तमवणमुत्पद्यते तथापि मयहेतु रहितज्ञान-

मसत्यं ततो मयं सत्यं जायत इत्यसत्यात् सत्यस्योत्पत्तिरुक्ता यद्यपि चाविद्याज्ञानमपि स्वरूपेण सत्त्व-

तत्ज्ञान

व्यापि नं तेन मयहेतु रपि श्रनिर्वाच्याविरूपितत्वेन अन्यथा रज्जुज्ञानादपि मयप्रसंगात्। ज्ञान-

त्वेन विशेषात्॥ तस्मादनिर्वाच्याविरूपितं ज्ञानमप्यनिर्वाच्यमिति सिद्धमसत्यादपि सत्यस्यो-

पजन इति। नव्यमः सर्वस्मादसत्यात्सत्यस्योपजनोपपत्तेः समारोपितधर्मभावाया धर्ममस्ति

व्याप्या वक्तिज्ञाने सत्यस्यात्॥ न हि विवादेषो रूपज्ञाने सत्यमुपजातमिति रसादिज्ञाने नापि नि-

यमाय तः कुतश्चिदसत्यासत्यं कुतश्चिदसत्यं यथा दीर्घत्वादेर्वर्णेषु समारोपितत्वाविशेषेपि

ततः सत्येन भवितव्यं॥ प्रतिनियमो हि तावदयं सत्या नो यतः कुतश्चिदेव जायत इति। एवमसत्यानामपि २

१८ गौ.र. अजीनमित्यतो वा कस्मात् ज्यातिविरुद्धमवाच्यं इति सत्यं अजिनमित्यत्र समासोपि तदीर्घभावान्
ज्यातिविरुद्धमवाच्यं तो भवति भ्रांताः स्त्वोभयत्र दीर्घसमासोप्रतिकश्चिद्विशेषः तस्मादुपप
न्नमसत्यादपि सत्यस्योदय इति निदर्शनांतरमाह स्वप्नदर्शनावस्थस्येति यथा हि संसारिको
जाग्रद्दुर्जरं दृष्ट्वा पत्तापत्तेन तत्स्वप्नतदंशवेदनामाप्नोति पिपासुः सलिलमात्तो कपालं प्रवर्त्तते
रा तस्य तदा साध्यपायं पापमाप्यायितः सुखमनुभवति एवं स्वप्नांतिकेपि तदवस्थस्य सर्वमित्य
सत्यात्कार्यसिद्धिः प्रांकतेतत्कार्यमप्यनृतमेवेति। एवमपि नासत्यात्सत्यस्य सिद्धिः इत्यत्र
र्थः परिहरति तत्र बुद्धोपपद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्येति। लौकिको हि मुग्धश्चिंतो वा स्वप्नवा
च्यं तं भवत्तेन तद्वाग्रातितेन प्रपपि परीलका अतिर्वाच्यन् पिनामवा निमतिर्वाच्यांनि
श्चिद्वंतितथापि लौकिकाभिप्राये गोदमुक्तं अत्रांतरे नो कायति कानां सतमपाकारोति
पतेन स्वप्नदर्शावगात्यवाधनेनेति। पदार्थस्तत्त्व पंचेत्र स्तारहं वीव्यात्त विकाहदं कोकसा
त्ववदना मुन्नत्वर्वव्रमन्मंकावचुविलागुल्मामति सोभानुएध्वस्त विशालवृत्तलोभवनां १८

मे

रोमांचसंचयोऽस्फुरत्स्वमीमत्यां स्फटिकावलम्बिनि प्रतिबिंबितामध्यामित्रीणां तनुमास्थाय स्वयैतेति बुद्धो मा
नुषीमात्मनस्तनुं पश्यति तदोऽनयदेहानुगतमात्मानं प्रतिसंदधानो देहातिरिक्तमात्मानं नेति स्त्रिनो
ति। ननु देहमात्रे तन्मात्रत्वे देहवत्प्रतिसंधानाभावप्रसंगात्तत्कथं चैतदुपपद्यते। यदि स्वप्नदृशो
ऽवगतिरबाधिता स्यात्तदा घेतु प्रतिसंधानाभाव इति। असत्त्यां सत्यप्रतीतिः स्फुरति सिद्धान्तयप्य
तिरेक सिद्धा चेत्यास्तत्त्यां स्फुरतिरिति।। तथा कारादीति। यद्यपि रेखा … त्वं सत्ये तथापि यथार्थसं स्व
केतमसत्यं नहि संकेतपितारः संकेतनपंक्ती दृष्टोऽनरेखाभेदेनापंचगणिः गृहीतव्योऽपित्वीदृशो
रेखाभेदोऽकार ईदृशश्चत्रकार इति तथा वा समीचीनात्संकेतात्समीचीनवर्णावगतिरिति सि
द्धं।। यथोक्तमेकत्वांशेन ज्ञानानमोकव्यवहारः सत्त्यांत्तिनानात्वांशेन खुकर्मकांडाश्रयो लो ती
किकश्च व्यवहारः सेत्स्यतीति तत्राह अपिनांत्यमिद्धयमाणमिति। यदि खल्वेकत्वानेक
त्वनिबंधनो व्यवहारावेकस्य पुंसो पर्यायेण संभवेः तत्तसदर्थ भय सक्तावः कल्पेत नत्वेतद
स्ति नत्वेकत्वावगतिनिबंधनः कश्चिदस्ति व्यवहारः तदवगतेः सर्वोत्पत्वात् तथा हि …

त

त्मैकात्म्यावगतिः समस्तप्रमाणतत्फलतद्भावव्यवहारानपवाधमाना नोदीयते नेनतस्याः परस्तात्किंचिदनु
कूलं प्रतिकूलं वास्ति यदपेक्ष्येत येन वेपं प्रतिदित्सेत। तत्रानुकूलप्रतिकूलनिवारणान्नातः परं किंचिदव
कांक्षितमिति। नचेयमवाप्तिर्दुर्लभा लीरवायेत्यापेत्याह नचेयमिति। स्यादेतत्। अत्यावेदियमवाप्तिर्निः
प्रयोजनात्तर्हि। तथाच नप्रेक्षावद्भिरुपादीयेत प्रयोजनवत्वे वानात्यात्या दित्यत आह नत्वेयमवाप्ति
रनर्थिकाकुतः अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात् नहीयमुत्पन्नासती पश्चादविद्यां निवर्त्तयति येन नैना
त्यास्यात्। किंत्वविद्याविरोधिस्वभावतया तन्निवृत्यात्मैवोदीयते॥ अविद्यानिवृत्तिश्च न तत्कार्यतया
फलमपि तु श्रुतयेष्टलक्षणत्वात्फलस्येति॥ प्रतिकूलं पराचीनं निराकर्त्तुमाह भ्रांतिर्वेति। कुतः
वाधकेति॥ स्यादेतन्मा भूदेकत्वनिबंधनो व्यवहारोनेकत्वनिबंधनस्त्वास्तितदेव हि सकलाम
अहतिलोकपात्रेत्यतमाह तस्मिन्नद्वैत अनेकत्वस्य कल्पनीयंता त्विकत्वमित्यत आह प्राक्केति। व्यवहा
रोहि बुद्धिपूर्वकारिणां बुद्धौ उपपद्यते न त्वमस्याः तात्विकत्वेन भ्रांत्यापितदुपपत्तेरित्यावेदितं सत्यं
च तदविसंवादात्। अनंतं च विचारासहत्वात्पाऽनिर्वाच्यत्वात्॥ अत्रत्यस्यैकात्म्यज्ञानस्यानपेक्षतया १८

बाधकत्वमनेकत्वज्ञानस्यच प्रतियोगिग्रहसापेक्षतया दुर्बलत्वेन बाध्यत्वं वदन्न पक्षं तमुपसंहरति
तस्मादंत्येन प्रमाणेनेति। स्यादेतत् नन्वेवमनेकत्वं व्यवहारसिद्ध्यर्थमनेकत्वस्यापि तात्त्विकत्वं
कल्पयामः। किंतु श्रौतमेवास्य तात्त्विकत्वमिति चोदयति ननु मृदादीति। परिहरति नेत्युच्यत इति
मृदादिदृष्टांतेनहिकथंविनपरिणामम३न्वेयोनवशकार३न्नोनुमपिमृत्तिकेत्येवसत्यमितिकार
णमात्रसत्यत्वावधारणेन कार्यस्यानृतत्वप्रतिपादनात्। सदा कूटस्थनित्यत्वश्रुतियादि
कास्मत्संतिसहस्रश्रनयइतिनपरिणामधर्मतो ब्रह्मणः। अथ कूटस्थस्यापि परिणामः
कस्मान्न भवतीत्यत आह न त्वेकस्येति॥ शंकते स्थितिगतिवदिति यथैकवाणस्य गतिनिवृत्ती एवमे ति
कस्मिन् ब्रह्मणि परिणामश्च तदभावश्च कौटस्थ्यं भविष्यतीति। निराकरोति न कूटस्थस्येति
विशेषणादिति। कूटस्थनित्यता हि सदातनी स्वभावादप्रच्युतिः सा कथं प्रच्युत्या न वि
तध्यते। न च धर्मिणो व्यतिरिच्यते धर्मो येन तदुपजननायापेपि धर्मी कूटस्थः स्यात् भेदपक्षोक्ति
कोऽवाऽस्य वडभेदधर्मिभावाभावाहृवाणादयस्तु परिणामिनः स्थित्यागत्याचपरिणमंत इति

अपि वस्वाध्यायाध्ययनविधेर्जपादिनार्थवत्त्वस्य वेदभागे रेकेनापि वर्णेनानर्थकेन न भवितव्यं। किं पुनर्दि
यताज्ञातो ब्रह्मणो नित्यप्रतिपादकेन वाक्यसंदर्भेण तत्र फलवद्ब्रह्मतत्त्वज्ञानसमाम्नानसंनिधावफल
ज्ञापो नित्यं समाम्नायमानं तदर्थं सन्न तदुपायतया [illegible]वतिष्ठते नार्थान्तराधिगमित्याह न च प्रयाव
त्तण इति। अतोनन्यपरेणाभ्यपरत्वमस्येत्यर्थः तदनन्यपरत्वमित्यस्य सूत्रस्य प्रतिज्ञाविरोध इति विरो
धं च चोदयति न तु [illegible] ब्रह्मणादि न इति परिहरति नाविघात्मक इति। नामरूपे च न एव बीजं तस्य व्या
करणं कार्यप्रपंचं तदपेक्षत्वादेवस्य। एतदुक्तं भवति। नताविकार्भेष्वर्यं सार्वज्ञं च ब्रह्मणः किं त्ववि
द्योपाधिकमिति। तदाश्रयं प्रतिज्ञासूत्रं। तत्त्वाश्रयं तु तदनन्यत्वं तेन नाविरोधः सूत्रमनन्यत्र।। भावे चो
पलब्धेः। कारणस्य भावः सत्ता चोपलंभश्च तस्मिं कार्यस्योपलब्धेर्भावाद्वा। एतदुक्तं भवति। विषयपदं
विषयविषयिपरं विषयिपदमपि विषयविषयिपरं तेन कारणोपलंभभावयोः सत्वादुपलंभभावादि
ति सूत्रार्थः संपद्यते न प्राचप्रमात्रूपात्तु विरुद्धबुद्धिबोध्येन वा दुःखेण न व्यभिचारो नापि वह्निभावाभा
वानुविधायिभावाभावेन धूमभेदेनेति सिद्धं भवति। तत्र यथोक्तस्य हेतोरेकदेशासिद्धमनेनोपक्रमते

भाष्यकारः इतस्य कारणत्वं तन्यत्वभेदाभावः कार्यत्वव्याप्यत्वं कारणीयस्मात्कारणत्वावच्छेदकारणत्वे
ति। अस्यव्यतिरेकमुखेनाभिमतत्वमाह नचनियमेनेति काकतालीयन्यायेनान्यभावेप्यन्यदुपल
भ्यते न तु नियमेनेत्यर्थः। हेतुविशेषणव्यभिचारं चोदयति नत्वन्यभावेपीति। एकदेशिमते
न परिहरति। नेत्याच्यतरइति। शंकोपेक्षदेशिपरिहारं दूषयित्वापरमार्थपरिहारमाह अथेति
तदनेन हेतुविशेषणमुक्तं। यादृशं तद्वरणे दमेवस्वकं व्यावर्त्तनकेवलं शब्दादेवेति। पदइति हि
त्यत्र बुध्यातेनवरवातानवितानावस्था। आलेख्येनेनतु तदतिरिक्तः पदप्रत्यक्षमुपलभ्य
ते॥ एकत्वेन तंत्तनामेकप्रावरणत्वं तत्कार्थक्रियावच्छेदात् बहूनामपि यथैकदेशकालाव
च्छिन्नाधवखदिरपलाशादेपावकत्वोपिवनमिति। अर्थक्रियायां च प्रत्येकमसमर्थाः अप्यना
रभ्येवार्थान्तरं किंचिन्मिति मिलिताः कुर्वन्तीदृशं पंतेयथा ग्रावाण उखाधारणमेकं एवमनारभ्ये
वार्थान्तरं तंतवो मिलिताः प्रावरणमेकं करिष्यंति। नचसमवायान्मिन्नयोरपि भेदानवसा
यइति संप्रति। अन्योन्याश्रयत्वात्। भेदेहि समवायः समवायाच्च भेदः। नचभेदसाधनोद्धर

सि

२. वान.

श्री

२

मद्वि। अर्थक्रियाव्यपदेशभेदयोरभेदेप्युपपन्नेरित्युपपादितं। तस्माद्यत्किंचिदेतत् अन्वया
चदिशाम्नूलकारणं ब्रह्मैव परमार्थसत्। अतीतकारणानि चतेत्वादयः सर्वत्रातिव्याप्ता ए
वेत्याह तथा च दिसान्मूलकारणं ब्रह्मैव परमार्थसत्। अतीतकारणानि तत्वादयः सर्वत्रानि
वीचारवेयकारणत थावत तेनुपिति।। सत्कार्यवाद। विभजते रतद्भवति। नकेवलं प्रतीति
पपत्तिरेवात्र भवति यद्वा पदात्मनेति। नहि तैसिकतात्मनासिकतायामविद्यमानं घ
टोऽपि तदिदं तात्मना प्रत्यक्षो ऽन्य घटो हि दात्मनोपलभ्यते। नैवंवत्कार्यं ते ते ले
लं सिकतात्मना तिलवद्यासिकता वा तैलत्वेनोपलभ्यतेवमात्मनो विज्ञानमप्युत्पद्यते जाय
तैलात्मना। सी दिस्तिगम्यते उपपन्नं तरमाह यथा च कारणं ब्रह्मेति।
पत्राहि नृयः सर्वदा सर्वज घ एवं तज्ज्ञात्वा सोऽकिंचित्प्रदो भवति एवं सदपि सर्वत्र घ
बुद्ध्या देवतत् क्वचिद्वा विद् सत् भवितुमर्हतीत्युपपादितमभ्यो। तस्मात्कार्यं
वेदविदेवनत्तु कचिदाविद सत् भवितुमर्हतीत्युपपादितमभ्यो कोऽपुनरिति। त्रिष्वपे
त्रिष्वपि कालेषु सदेव सत्वेनेत्किमतो यद्येवं व्रतपन आरुह ... २.

ल

सत्त्वं वैकैककार्यकारणयोः। न हि प्रतिव्यक्ति सत्त्वं भिद्यते॥ ततश्चाभिन्नसत्तानन्यत्वात्तेऽपि भिद्येतां न भिद्येते इ
इति। नन्वेतावतापि सामानन्यत्वात्तत्त्वस्यैवाभेद इति युक्तं॥ न तथा सति हि सत्त्वस्य समारोपितत्वप्रसंगात् तत्र भेदाभेदयो
रन्यतरसमारोपकल्पनायां किं तात्त्विकाभेदोपादानाभेदकल्पनात्स्वाहो तात्त्विकभेदोपादानाभेदकल्प
नेति॥ नाद्य उपपद्यते भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहापेक्षत्वात् भेदग्रहमन्तरेण च प्रतियोगिग्रहासंभवात्
अन्योन्याश्रयापत्तेः॥ अभेदग्रहस्य च निरपेक्षत्वात्तद्ग्रहानुपपत्तेः। एकैकाश्रयत्वाच्च भेदस्य एकाभावे
तदनुपपत्तेः अभेदग्रहोपादानेनैव भेदकल्पनेति सर्वमवदातं॥ अमुष्य पदेशान्नेतिवेदधर्मान्तरेण वाक्यशेषात्।) व्या
वर्तत्वाद्व्यावर्तनत्वेऽपि च धर्मीव निर्वचनीयो॥ तत्र मतत्रिधा व्याख्यातेन भाष्येण व्याख्याते॥ ॥युक्तेः शब्दान्त
राच्च॥ अतिशयवत्त्वात् प्रागवस्थायामिति। अतिशयो हि धर्मो नासत्यतिशयवति कार्यं भवितुमर्हतीति नन्व
नकार्यस्यातिशयो नियमहेतुरपि तु कारणस्य शक्तिभेदः स चासत्यपि कार्ये कारणस्य सत्त्वान्निर्वक्ष्यत इत्यत आह शक्ति
श्चेति। नान्याकार्यकरणं यांनाप्यसतीकार्या तस्मिन्नेति योजना॥ अपि च कार्यकारणयोरिति। यद्यपि भावाद्वोपत्ता
वेरित्यत्रायमर्थश्चाप्यस्थापि समवायदूषणाय पुनरवतारितः॥ अतस्स्वपराभ्यमानेच समवायस्य समवायिभ्यां सव

धेविछेदप्रसंगोऽवयवावयविद्रव्यगुणादीनांमिथः। नत्वयंसंबंधः॥ समवायिभ्यांसमवायः समवायिनोःसंबंधयेदिति
प्राकृते अथसमवायः स्वयमितियथादिसत्त्वयोगान्नद्रव्यकर्मगुणाःसंतः सत्त्वंतुस्वभावतएवसदितिनसत्त्वांतरयो
गमपेक्षतेतितथासमवायः समवायिभ्यांसंबंधुनसंबंधांतरमपेक्षतेस्वयंसंबंधरूपत्वादिति। तदेतत्सिद्धांतांतरवि
विरोधमापादनेननिराकरोतिसंयोगोपिनस्यादिति॥ नचसंयोगस्यकार्यत्वात्कार्यस्यचसमवायिकारणाधीनजन्मत्वादसम
वायेचतदनुपपत्तेः समवायकल्पनासंयोगवृत्तिवाच्यं अजसंयोगेनदभावप्रसंगात्। अपिचसंबंधाधीननिरूपणः
समवायोयथासंबंधिरूपभेदेनभिद्यतेतन्नाशेचननश्यति अपितुनित्यएकएवएवंयदिसंयोगोपिभवेन्नततःको
दोषः। अथैतस्मसंगाभियासंयोगवत्समवायोपिस्यात्संबंधिनिष्पन्नेभिद्यतेचानित्यश्चेतिआमभ्युपेयते॥ तथासति
सपक्षेकस्मान्निमित्तकारणादेवजायतेएवंसंयोगोपिनिमित्तकारणादेवजनिष्यतइतिसमानं। तदात्म्यप्र
तीतेश्चेति॥ संबंधस्यगुणत्वेहिसंबंधकल्पनाबीजं॥ ननुकस्यागुणः तस्यनानात्वेका अपसंबंधविरोधादि
ति॥ समवेतेति॥ मध्यपरभागयोरवाग्भागव्यवहितत्वात्। अथसमस्तावयवव्यासंगपिकस्मिन्नियथावयवस्थानोग्र स्था
हीष्यतइत्यतआहनविकृत्वमिति। अथावयवशइति वहुत्वसंख्यादिरूपेणैवव्यासज्यसंख्यापेक्षवर्त्ती
रतिविकल्पेनावयवातिरिक्तमवयविनेद्वयतिकर्यमिति॥२

तत्त्वे कृत्तमसंबद्धेपाग्रहणे पिनगृहीतेनमर्कव्याप्तं गीत्वान् तद्रूपस्य। अवयवी तु न रूपेण वयवान् व्याप्नोति अपित्व
वयवशेतेन यथास्तम्भवयवैः कुसुमानि व्याप्नुवन् न समस्तान् कुसुमग्रहणमपेक्षते ऽपितु कतिपयकुसुमग्रहणस्यापि
तस्योपलब्धेः॥ एवमवयव्यपीति भावः। निराकरोतीति तद्दर्पीति। शंकते गोत्वादिवदिति॥ निराकरोति नेति। यद्य
पि गोत्वस्य सामान्यमात्रस्य विशेषाश्रिति वाच्यान परमार्थयोर्न्तः तथाच क्वास्य प्रत्येकपरिसमाप्तिरिति तथाप्यभ्य
पेत्यदमुदितमिति मंतव्यं॥ अकर्तृकायत्तो ऽहेतो निरात्मिकास्यात् कारणाभावे हि कार्यमनुत्पत्तं किं नाम भ
वेत्॥ अतो निरात्मकत्वमित्यर्थः॥ यद्यप्येतत्व टपाद्देश्य द्रव्यप्रवेषु व्यापारा विषत्त पार्श्वापरीभावमापन्नेषु
घटे भवतीति प्रयोगादृत्यत आह घटस्योत्पत्तिरुच्यमानेति॥ उत्पादना हि सिद्धानां कपालादीनां व्यापारो नो
त्पत्तिः न चोत्पादने नैवोत्पत्तिः प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोर्भेदात् अभेदे वा घटमुत्पादयतीतिवत् घटमुत्पद्यत इत्य
पि प्रसंगात् तस्मात् करोतिकारयत्योरिव घटगोचरयोः भृत्यस्वामिसमवेतयोस्तत्त्वदुत्पादनयोरविच्छिन्न भेदोऽभ्युपे
तव्यः तत्र कपालकुलालादीनां सिद्धानां उत्पादनाधिष्ठानानां [redacted] नोत्पत्त्यधिष्ठानत्वमस्ति [redacted] सीति पारि
शेष्यात् घटरवोत्पत्त्या [redacted] उत्पन्नेरधिष्ठानं भवितव्यः। न चासावमसन्नधिष्ठानं भवितुमर्हतीति सत्वमस्याभ्य
५ पजनाभिमुखेषु तादर्थ्यनिमित्तादुपचारात्प्रयुज्यते। तेषां च सिद्धत्वेन करोति स्तीति उपपद्यते घटो [redacted]

२२

वा॰भू॰

पेयं। एवं घटो भवतीति घटव्यापारस्य प्रागेवोत्पन्नत्वात् तत्रास्य कर्तृत्वमुपपद्यते॥ तंडुलानामिव सतां। विक्लित्तौ विक्लि-
द्यन्ति तंडुला इति। शंकते अथ स्वकारणसत्तासंबंध एवोत्पत्तिरिति। एतदुक्तं भवति। नोत्पत्तिर्नाम कश्चिद्व्यापारो ये-
नासिद्धस्य कर्तृत्वमत्र कर्तृत्वमनुपपद्येत। किंतु स्वकारणसमवायः स्वसत्तासमवायो वासतोप्यविरुद्ध इति सत्ता
सोप्यसतोप्यनुपपन्न इत्याह कथमसत्त्वात्मकमिति॥ अपि च प्रागुत्पत्तेरसत्त्वं कार्यस्येति कार्याभावस्य भावेन सर्पदं
कारणमनुपपन्नमित्याह अभावस्यैवेति। स्यादेतत्। अनंताभावस्यैव ध्वंसस्य तु तस्य भावान्तरमर्यादानुपाख्यास्ति
सः घटप्रागभावस्य तु भविष्यता घटेनोपाख्येयस्यास्तिमपीदेत्यत आह यदि वंध्यापुत्रः कारकव्यापारादिति
उक्तमेतद्यस्मात् यथा न जातु घटः पटो भवति एवमसदपि सन्न भवतीति॥ तस्मान्नोत्पत्तेः प्राक् कार्यं सत्त्वमेवेति घटस्याम
अत्रासत्कार्यवादी चोदयति न चैवं सतीति। प्रागुत्पत्तेः सिद्धमपि कार्यं कदाचित्कारणे न पाकपितु व्यापारो ऽपि
वान्न संवेदित्यत आह तदनन्यत्वादिति॥ परिहरति नैव दोष इति। उक्तमेतद्यथा तु जंगतत्वेन रक्षणोत्पिष्यते रव्तु
रेवस्थितत्कालस्य निकस्य भेदः॥ एवं च वस्तुतः कार्यतत्त्वं न कारणाद्भिद्यते॥ कारणस्वरूपमेव स्थितं न॥ अनि-
र्वाच्यं तु कार्यरूपं भिन्नमिवाभिन्नमिव चावभासत इति। तदिदमुक्तं। वस्त्वनन्यत्वमिति। वस्तुतः परमार्थतोन्य-
त्वेन विशेष दर्शनमात्राद्भवति। सांव्यवहारिके तु कार्यं चिन्नत्वान्यत्वे भवत एवेत्यर्थः। अनयैव दिशा प्रस-

२२

दर्शोयोज्यः असत्कार्यवादिनं प्रति ॥ एवमनंतरमाह यस्य न इति । कार्यस्य कारणादभेदे सविषयत्वं कारकव्यापार
स्य स्यान्नान्यथेत्यर्थः मूलकारणं ब्रह्म ॥ शङ्कोत्तराभ्यामिति सूत्रावयवमवतार्य व्याचष्टे एवं सत्त्वेऽपि कार्यस्येति । अ
तिरोहितार्थमितरत् पदद्वयं अपार्थं वा प्राणादीति वसूत्रे निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्याते । इतरव्यपदे
श्याद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ ॥ यद्यपि शारीरात्परमात्मनो भेदमाहुः श्रुतयस्तथाप्यभेदमपि दर्श
यंति श्रुतयो बह्व्यः । नच भेदाभेदावेकत्र समवेतौ विरोधमनु ॥ नच भेदस्यात्त्विक इत्युक्तं । तस्मात्परमात्मन
सर्वज्ञान्न शारीरस्तत्त्वतो भिद्यते ॥ स एवत्वविद्योपधानभेदात् घटकरकाद्यवच्छेदेन व्याप्तेऽपि हि
नं चास्य रूपं शारीरः । तेन भानाभजीवाः ॥ परमात्मता मात्मनोऽस्तु भवन्न परमात्मानुसानात्मनो भिन्नानन्तु
भवति । अनन्तु भवेत्सर्वज्ञत्वव्याघातः तथाचापि जीवान् वध्नन्नात्मा न भवेद्वध्नीयात् । तद्वेदमुक्तं न हि किञ्चिदप
रात्तत्रो बंधनागारमात्मनः कृत्वानुप्रविशतीत्यादि ॥ तस्मान्नचेतनं कारणं जगदिति पूर्वः पक्षः ॥ ॥ अ
यिवांतु भेदनिर्देशात् ॥ सत्यमयं परमात्मा सर्वज्ञो यथाजीवान्नवध्नाति आत्मनो भिन्नान्पश्यति । पश्यत्येवं न
भावत एषां सुखदुःखादिवेदनासंयोगोऽस्ति अविद्यावशात्तेषां तद्वदभिमान इति ॥ तथाच तेषां सुखदुः

२२

ब्र०सू०

स्वादिवेदनायामप्यहं उदासीन इति न तेषां वधनागारप्रवेशप्रसक्तिरिति कश्चिन्मते तिन हिताकरणादिदोषापत्ति
रिति शङ्कितः॥ तदिदमुक्तं। अपि च यदा तत्त्वमसीत्यपि चेतितः सर्वोपप्लविसाहित्येश्वरत्वं तिनोपपत्त्यंतरतं। स्यादेत
घदिद्वृत्तविवर्तोऽजा। तदंतःसर्वस्यैव जीववत्तेन न्यायसं॥ इति अत आह अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः॥ अतिरोहि
तार्थतया भाष्येण व्याख्यातं॥ २२॥ ॥ उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि॥ कुलालवल्लोके कश्चितीयतयापरानपे
तेऽक्रमेणोत्पद्यमानस्य जगतो विविधविविजृम्भस्योपादानमुपपद्यते। तदनुपपन्नं न ह्येककर्तृत्वकारणत्वाद्यभेदो
भवितुमर्हति। तस्मात्कस्मिकत्वप्रसंगात् कारणभेदोऽपि कार्यभेदहेतुः॥ क्षीरबीजादिभेदहेतुः क्षीरे दध्यङ्कुरादि
कार्यभेददर्शनान्नान्यथा क्रमात्कारणात्कार्यक्रमो युज्यते समर्थस्यापेक्षायोगात्। अद्वितीयत्वेऽपि च क्रमवत्
सहकारिसमवधानाद्युपपत्तेः तदिदमुक्तमिह लोक इति। एकैकमदादिकारकं तत्तत्सामर्थ्यं साधनं
ततो हि कार्यं भवत्येव तस्मान्नाद्वितीयब्रह्मणो जगदुपादानमिति प्राप्त उच्यते॥ क्षीरवद्धि॥ इदं तावद् ब्रवात् पृष्टो
व्याचष्टां। किं तावत्किंचन स्वरूपमपेक्ष्येदमुच्यते उत नानादिनामरूपबीजसहितं कात्यनिके सार्वरूपं सर्व
शक्तित्वं। तत्र इदमस्मिन्कल्पे किं नाम ततो द्वितीयादसहायादुपजायते। न हि तत्स्वरूपमुपमुक्त्वा भावस्य

वस्तु सत्कार्यमस्त्विति तथा च श्रुतिः न तस्य कार्यं करणं च विद्यत इति॥ उत्तरस्मिंस्तु कल्पे मृदादि कुलालादिव
दत्यन्तव्यतिरिक्त सहकारिकारकाभावात् अनुपादानत्वं साध्यते। ततः क्षीरादिभिर्व्यभिचारः ते पि चात्यंत
चेतनादिकारणानपेता एव कालपरिवासवशेन स्वत एव परिणामांतरमासादयंति॥ अर्थांतरकारणानपे
क्षत्वे हेतुः क्रियते॥ तदसिद्धं। अनिर्वाच्यनामरूपबीजसत्त्वात्॥ तथा च श्रुतिः॥ मायां तु प्रकृतिं विद्धि
मायिनं तु महेश्वरमिति॥ कार्यक्रमेण तत्परिमाणो पि क्रमवानुनेयः॥ एकस्मादपि च विचित्रशक्तेः कारण
दनेककार्योत्पादो दृश्यते॥ यथैकस्माद्वन्हेर्दाहपाकौ एकस्माच्च कर्मणः संयोगविभागसंस्काराः। यदि न्ता
तु चेतनः॥ ननु तत्त्वे सतीति विशेषणं तत्र न क्षीरादिभिर्व्यभिचारो दृष्टादि कुलालादयो वा त्वमदादृष्टप्रा
प्रेरितं तं च वृक्षेति॥ तत्रेदमुपतिष्ठते। देवादिवदपि लोके लोकवत्तेनैति लोकः प्रावृड्वत्॥ कृत्स्न ने
प्रसक्तिः निरवयवत्वशब्दकोपो वा॥ ननु न ब्रह्मणस्तत्त्वतः परिणामो येन कात्स्न्यभागविकल्पेन दूषितता
अविद्याकल्पितेन तु नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मनेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये
न परिणामादि व्यवहारास्पदत्वं ब्रह्म प्रतिपद्यते। न ह्यकल्पितं रूपं वस्तु स्पृशति। न हि चेद्रमस्तितै
ते

मिरिकस्य द्वित्वकल्पनायां द्वयो द्वित्वमापद्यते। तदनुपपन्नत्वाद्वा चेद्रसो ऽनुपपत्तिः। तस्मादेकत्वकल्पना भा
वान्नानुपपद्यते न्यापि दृष्टान्तो वीपरिणामकल्पनानुपपद्यमानापि न परमार्थसतो ब्रह्मणोऽनुपपत्तिमावहति
तस्मात्सर्वपक्षाभावान्न अनारभ्यमिदमधिकरणमित्यत आह चेतनमेकमिति। यद्यपि श्रुतिशास्त्रादेकत्व
कादेतत्प्रतिपादनपरास्सर्वेण मोवाक्यानि निषिद्धाः॥ तथापि जीवादिदेवतादृष्टान्तेन पुनः सावयवत्वप्रसंगाद्
वीपक्षापपन्नत्वात्सर्वथा प्रपञ्चो न शक्यते तस्य प्रवाध्यस्य तेषु तरां दृढमूलत्वात्। आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि इति
तिसूत्राभ्यां विवर्तदृढीकरणेन एकान्तिकाद्वयप्रमाणस्य तत्पर्यः परिशोध्यते इत्यर्थः। तस्मादस्य वि। कृतत्वप्रसक्ततत्त्व
तः नन्वशब्देनापीति यो अविद्या कल्पितत्वो द्वैतस्य। न हि निरवयवत्वसावयवत्वाभ्यां विधान्तरमस्ति एकवि
बेधस्येतरविधिनान्तरीयकत्वात्॥ तेन प्रकारान्तराभावात् निरवयवत्वसावयवत्वयोरप्युभयप्रकारयोरनुपपत्तेः
ग्राव एवमनाद्यविद्योपप्रमाणं शब्दस्यादिति चोद्यार्थः परिहारस्तु आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि॥ अनेन
स्फुटितो मायावादः। स्वप्नदृगात्मनि स्मिन्नसेवरूपानुपमर्दनरथादीन्सृजति॥ ॥ स्वपक्षदोषाच्च॥ चो
द्यते न तु नैवेति। परिहरति नैवं जातीयकं चेत् यद्यपि समुदायः सावयवः तथापि प्रत्येकं सत्वादयो निरव

पवाः। न ह्यस्ति संभवः सत्वमात्रे परिणामे च निरवयवत्वसमस्तीति सर्वेषां संभवपरिणामाभ्यामात्मनः प्रत्येकं चानवयवानां कृत्स्न
परिणामे मूलोच्छेदप्रसंगः एकदेशपरिणामे वा सावयवत्वमनिष्टं प्रसज्येतेति तथा एवादिनोपीति वैशेषिकाणां द्वित्र
णुकाणां संघुण्यद्य एकमेकमारभ्यते तैने ह्रिभिश्चाणुकैस्त्र्यणुकमेकमारभ्यते इति प्रक्रिया॥ तत्र ह्रयोरणोरनवयवयोः
संयोगस्यावणुव्याप्यत्वाव्याप्यत्वाभ्यां न वर्त्तेत॥ न ह्यस्ति संभवः सर्वतदानीं तत्र वर्त्तते न वर्त्तते चेति। तथाह्योप
र्यधः पार्श्वस्थाः षडपि परमाणवः समानदेशा इति विरोधिमानुपपन्ने रणुमात्रपिंडः प्रसज्येत अव्यापनेवा षडवयवः प
रमाणुः स्यादिति न च परमाणुत्वव्याकोपः॥ अशक्यं च सावयवत्वमुपेतुं तथा सति अनंतावयवत्वेन सुमेरुराजसर्षपयोः समा ब
नपरिमाणत्वप्रसंगात्। तस्मात्समानो दोषः॥ आपातमात्रेण सैष मुक्तो। परिमाणेतस्तु भावविकं परिणामं वाकाधिकारण
त्वाद्वा इत्यनिष्टवर्धिरोक्षेपः। न पुनरस्माकं मायावादिनामित्याह परिहृतस्त्विति॥ ॥ विचित्राश्च हित्युक्तं
प्रत्यणः तत्रेष्टमुपन्यासपरं सूत्रं। सर्वोपेता तद्दर्शनात् एतदेवोपसमाधानपरं सूत्रं॥ विकरणत्वान्नेति
चेत्तदुक्तं॥ कृत्स्नादिभ्रंसात् करणावैकल्येऽपि देवादीनां बाह्यानपेक्षाणां अंतरकरणापेक्षसृष्टीनां
प्रमाणेन दृष्टोपपत्या विशेषो नापह्नोतुं शक्यः॥ यथा उजाग्रत्स्वप्ने बाह्यानपेक्षा मास्वदनपेक्षा। न र

करण

करणमात्रसाध्या ह्येषा स्वप्नरथादिदिसृष्टिरध्याकाऽपक्षोऽनु एवं सर्वविशङ्काः परस्या देवताया अन्तरकरणानपेक्षताया
ज्ञानसर्जनं स्वरूपमात्रसामान्यतो दृष्टमात्रेण नापह्नवमर्हतीति ॥ ६ ॥ ० ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ न तावदुन्मत्तवद
स्यामतिविभ्रमात्तज्जगत्प्रक्रियायां प्रातस्य सर्वज्ञत्वानुपपत्तेः । तस्मात्प्रेक्षावताऽनेन जगत्कर्त्तव्यं प्रेक्षावतश्च प्रवृत्तिः
स्वपराहितहितप्राप्तिपरिहारप्रयोजना सती निष्प्रयोजना नाल्पायासापि संभवति किं पुनरपरिमेयानेकविधे
श्रावचप्रपञ्चजगद्धिवविरचनामहायासा । अतः खलु लीलापि[illegible]परा स्यात् ॥ अल्पायाससाध्यमहिंसानञ्चेपमप्य
प्रयोजनात्तस्मादपि मुख्यप्रयोजनवत्त्वान्नाद्वितीयेन वा प्रवर्त्तेत तदभावे कृतार्थत्वानुपपत्तेः परार्थो चोपकार्याणामभ
भावेन तदुपकारायापि प्रवृत्तेरयोगात् तस्मात्प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्त्वव्याप्ता तदभावेनुपपन्ना इत्युपादाने
तां जगतः प्रतिक्षिपतीति शाङ्का ॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् । भवेदेतद्देवं यदि प्रेक्षावत्प्र
वृत्तिः प्रयोजनवत्त्वाव्याप्ता भवेत्ततस्तन्निवर्त्तते निवर्त्तेत तां शिंशपात्वम् निवर्त्तमानं निवर्त्तेत न त्वेतदस्ति
प्रेक्षावतामनुसंहितप्रयोजनानामपि यादृच्छिकीषु क्रियासु प्रवृत्तिदर्शनात् । अन्यथा न कुर्वीत वृथाचेष्टामिति विधि
र्थैरुक्तः प्रतिषेधो निर्विषयः प्रसज्येत । न चोन्मत्तानामेतेन सर्वेऽमर्थवत् । तेषां तद्दर्शिबोधस्तदुपक्षानानुप

वते॥ अपिचाहष्टहेतुकोत्पत्तिकी प्र्यामैस्वासलक्षणप्रेक्षापूर्वकं किंप्रयोजनमनुसंधमनमेत्तेरेणदृष्टा। नचास्यात्वेतन
स्यापि चैतन्यमनुपयोगि संप्रसादेपि नावादिति युक्तं प्राज्ञस्यापि चेतन्याभिव्यक्तेरन्यथाप्तकारीरेपि स्वासप्रसङ्गात्सप्रव
त्तिप्रसंगात्॥ यथाच स्वार्थपरार्थप्रवृत्तिसंपदसाधितसमस्तकामानां तत्करत्वतपानाकुलमनसामकामानामेव
लीलामात्रात्सत्यप्यनुनिष्पादितप्रयोजनेन दुष्टेन प्रवर्तते एवं ब्रह्मणोपि जगत्सर्जने प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना। इ
छंच यद्वत्स्वल्पबलवीर्यबुद्धीनामशक्यमतिदुष्करंवा तदन्येषामनल्पबलवीर्यबुद्धीनां शक्यमीषत्करं चोन हि वा
नोर्मृत्तिप्रवृत्तिमिनेगोनेवद्धोनीरधिरगाधेमसत्त्वानां न चेष्टपार्श्वे न पिलीमुखेः नचध्रोनवायं न पी
तः संहृत्य चुलुकेनैव कलशयोनिना महामुनिना नवा पीतहृष्यते लीलामात्रविनिर्मिता नि
खिलप्रासादप्रमदवनानि श्रीमन्नौरंद्रणान्येषामन्नापि दुष्कराणि नरपुराणां। तस्मादुपपन्नेयं दृष्टापादा
भावाल्लीलयावाजानात्सर्जनं भगवतो महेश्वरस्येति। अपिच देहं पारमार्थिकी सृष्टिः येनानुपपन्नेयं प्रयोज
नं अपि त्वनाद्यविद्यानिबंधना अविद्यावस्थभावे तत्त्वकार्यस्य नुत्रिनप्रयोजनमपेक्षते। नहि हि स्वप्नद्रष्टा लीलाव
नो ध्वनिगादिविभ्रमाः सप्रयोजना भवंति। नच तत्त्कार्यविस्मापमर्थकपाद्यपः स्वेत्यन्तौ प्रयोजन

नवेदनेन साध्वचेतन्यछद्वितान्नदुत्पादहेतुरिति च तेनो जगायो निराश्रवापतश्च्याहनवेपपरस्तार्थविषयेति॥ अपि च
नवृत्तजगात्कारणम चितन्न याविवक्तं स्यात्सान्तृपिपुञ्जगातोवृत्ता च तम भावं तथा च सष्टेर विवेलातां न दाश्रयो दोषो
निर्विषय एवेत्याशयेनाह वृत्तानुभावेति॥ १॥ ५॥ ६॥ वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वान्न तथाहि दर्शयति॥ अति
रोहितोत्र एर्वपतनः॥ उत्तरसूत्रयते। उच्चावचमध्यमसुखदुःखभेदकत्वात्प्राणभृत्प्रपञ्चं सुखदुःखकारणं तु ध्यानविषा
द्विधानेकविधं विरचयतः प्राणभृद्भेदोपात्तवापपुण्यकर्माशयतत्प्रोपपद्यात्त्र भवतः परमेश्वरस्य न वैषम्यनैर्घृ
ण्ये प्रसज्येते। नहि सभ्यः सभायां पुण्यवादिनं पुण्यवाद्यसीति वा पुण्यवादिनमपुण्यवाद्यसीति च ब्रुवाणः सभापति
र्वा पुण्यवादिनमनुगृह्णन्नपुण्यवादिनं च निगृह्णन्न अनुरक्तो द्विष्टो वा भवत्यपि तु मध्यस्थ इति वीतरागद्वेष इति
वाख्यायते। न च ईश्वरः पुण्यकर्माणमनुगृह्णन्न अपुण्यकर्माणं च निगृह्णन्न मध्यस्थ एव नाम मध्यस्थः। एवं ह्य
सावमध्यस्थः स्याद्यद्यकल्याणकारिणमनुगृह्णीयात् कल्याणकारिणं च निगृह्णीयात् न त्वेतदस्ति
तस्मान्न वैषम्यदोषो। न च नैर्घृण्यमपि संहरतः समस्तप्राणभृतः सहि प्राणभृत्कर्माश
यानां वृत्तिनिरोधक्षमः प्रभुः न मतिं लङ्घयन्नपि यमपुण्यकारी स्यात्। न च कर्मापेक्षतया परमेश्वरस्ये

क्षपिक्षाद्यातः। नहि सेवादिकर्मभेदापेक्षः फलभेदं प्रयच्छन् प्रभुरप्रभुर्भवति। नचैषह्येवसाधुकर्मकारयति
तं यमेभ्यो लोकेभ्यः उन्निनीषते एष एवासाधुकर्मकारयति तं यमधो निनीषत इति श्रुतेरीश्वर एव द्वेषप
क्षपाताभ्यां साध्वसाधुनी कर्मणी कारयित्वा स्वर्गनरकं वा लोकं नयति तस्माद्वैषम्यदोषप्रसंगान्नेश्व
रः कारणमिति वाच्यं। विरोधमशीयस्मात्कर्मकारयित्वेश्वरः प्राणिनः सुखदुःखिनः करोतीति श्रुतेरव
गम्यते तस्मान्न प्रसज्यतेति विरुद्धमभिधीयते॥ नचवैषम्यमात्रं ब्रूमो नत्वीश्वरः कारणत्वं व्यासेधाम इति नत
वक्तव्यं किमतो यद्येवं। तस्मादीश्वरस्य सर्वासन्नक्लेशापरामर्शीमभिधीयते। नचैवं वदतो नां मरुपसी
नो श्रुतीनामनुग्रहणपो निनीषते अधो निनीषतत्त्वेन तदपि तज्जातीयपूर्वकर्माभ्यासा [illegible] एव
पास्त्वृतिनत्वपेक्षते यं। पक्षान्तु जन्तुमपदस्य संदानमध्यवसेतनयः। नेनैवाभ्यासयोगेन नचै
वाभ्यस्यते पुनरिति अस्यपेक्षत्व सृष्टस्याहि कच्चित्दुःखं अनिर्वाच्यानुसृष्टिरिति। नचस्मत्ते
मत्रापितथा द्वमापाकारस्येवांगसाकल्पं भेदेन चित्रविचित्राः प्राणिनो दर्शयन्तो न वैषम्यदोषः
सहसा संसृष्टरसो वा न तन्नैर्घृण्यं एवमस्यापि मानवतो [illegible] विविधैर्विविधं प्रपंचमनिर्वाच्यं।
~~[illegible]~~

४

विप्रकर्षीयतः संस्कृतस्य स्वभावाद्बालोलपावान्न कश्चिद्दोष इति स्थितं तेशंकापरिहारपरं सूत्रं न कर्माविभागा
दितिचेन्नानादित्वात्। पाकोत्तरेति रोहितार्थेन भाष्यग्रंथेन व्याख्याते। अनादित्वादिति सिद्धवदुक्तौ
तत्साधनार्थं सूत्रं॥ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च॥ अकृते कर्मणि पुण्यपापयोर्वा तत्फलं भोक्तारमभ्यागच्छे
त्तथा च विधिनिषेधशास्त्रमनर्थकं स्यादेव न प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावादिति। मोक्षशास्त्रस्यैवोक्तमानर्थक्यं
न च विद्या केवलेति। तदभिप्रायं। विक्षेपलक्षणविद्यासंस्कारस्य कार्यत्वात् स्वोत्पत्तौ सर्वविक्षेप
म पक्षे हेतोर्विक्षेपश्च मिथ्याप्रत्ययो मोहापरनामा पुण्यापुण्यप्रवृत्तिहेतुः तच्च रागद्वेषनिदाने सर्व
सदृशाणादिभिः स्वकार्यैर्निशरीरं सुखदुःखभोगायतनं मंतरेण संभवति। न च कर्मांतरेण शरीरं
न च रागद्वेषावंतरेण कर्माणि च भोगसहितं मोहमंतरेण भागद्वयेन च सर्वशरीरमंतरेण मोहो हीति २
सर्वस्य शरीरापेक्षो मोहादिरेवं पूर्वं पूर्वं मोहाद्यपेक्षं पूर्वं शरीरमित्यनादित्वेनात्र भगवतीचित्रमना
कुलयति। तदेतदाह रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षा त्वविद्यावैषम्यकरी स्यादिति रागद्वेषमो
हा रागादयः तएव हि पुरुषं संसारदुःखमनुभावयंति क्लिश्नंतीति क्लेशाः तेषां वासनाः कर्मप्रव

त्मगुणाः नाभिरानिष्टानि प्रवर्तितानि कर्माणि तदपेक्षा लक्षणा विषमा स्यादेतत्। भवितव्यतामपि व्यप
२ देशो दृष्टो यथा पुरोडाशकपाले न तु षान्तु पर्येतीत्यत आह न च धारयिष्यतीत्यत श्रुतिः। तदेवम
नादित्वे सिद्धे यदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति प्राक् सृष्टेरविभागावधारणं स
मुदाचरन्नुपनागादिनिषेधपरं न पुनरेतान्प्रसुप्तान् पापाकरोतीति इति सर्वमवदातं॥ सर्वधर्मो
पपत्तेश्च॥ ॥ अत्र सर्वज्ञमिति दृष्टपत्ते सर्वस्य चेतनाधिष्ठितस्यैव लोके प्रवृत्तिरिति लो
कानुसारो दर्शितः॥ सर्वशक्तीति सर्वस्य जगत उपादानकारणं निमित्तकारणं चेत्यु
पपादितं॥ महामायमिति सर्वानुपपत्तिशंकापराकृता॥ तस्माज्जगत्कारणं ब्रह्मे
ति सिद्धं॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे भा
मत्यां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥ २ ॥ ॥ २ ॥ श्री

ना-१२१९
२८

वाचस्पतिद्वितीयाध्यायद्वितीयपादारंभः

निर्णीतव्यानि॥५

वा०टि०
१

श्रीगणेशाय नमः॥ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं॥ ॥स्मार्तेन तावदिह हि पादे स्वतंत्रा वेदानपेक्षाः यथा
तादिसिद्धिविषयाः सांख्यादियुक्तयो निराक्रियंते तदयुक्तं शास्त्रासंगतत्वात् नहीदं शास्त्र
मुद्दं खलु तर्कशास्त्रवत्प्रवृत्तमपितु वेदांतवाक्यानि ब्रह्मपराणीति पूर्वपक्षे तत्र पक्षाभ्यां वि
निश्चेतुं। तत्र कः प्रसंगः शुष्कतर्कावतारस्य तत्र युक्तिनिराकरणस्येत्यत आह यद्यपीदं वेदांत
वाक्यानामिति। नहि वेदांतवाक्यानि निर्णीयंते किंतु मोक्षप्रमाणानां तत्वज्ञानोत्पादर्या प्रत्याच वेदां ना
तवाक्येभ्यो जगदुपादानं ब्रह्मावगम्यते एवं सांख्याद्यनुमानेभ्यः प्रधानादचेतनं जगदुपादानम
वगम्यते। तत्र तदेव चेतनोपादानमचेतनोपादानं चेति समुच्चयोनुपसंको विरोधात्। न च व्यवस्थि
तवस्तुनि विकल्पो युज्यते। न वागमबाधितविषयतयानुमानमेव नोपादीयत इति सांप्रतं। सर्वसा तरस्य
प्रणीततया सांख्याद्यागमस्य वेदागमतुल्यत्वात्। तद्बाधितस्यानुमानस्य प्रतिलब्धसिद्धत्वं तया राम
बाध्यत्वात् तस्मात्तद्विरोधात् ब्रह्मणि समन्वयो वेदांतानां सिध्यतीति न ततस्तत्वज्ञानं सेत्स्यमहीमि १
नचात्मज्ञानादृते मोक्ष इति स्वतंत्राणामप्यनुमानानामाभासीकरणमिह शास्त्रे संगतमेवेति। यद्येवं
ना

ततः परकीयानुमाननिरासस्यैव कस्मात्प्रथमं न कृत इत्यत आह वेदार्थनिर्णयस्यैवेति तन्नु वीतरा
गकथायां तत्त्वनिर्णयमात्रमुपयुज्यते न पुनः परपक्षाधिक्षेपः स हि सरागतामावहतीति चोदयति
ननु मुमुक्षूणामिति। परिहरति बाढमेवं न्यायवादीति। तत्त्वनिर्णयावसाना वीतरागकथा तत्र च परपक्ष
दूषणं विना तत्त्वनिर्णयः शक्यः कर्तुमिति तत्त्वनिर्णयायापि वीतरागेणापि परपक्षो दूष्यते। ननु परपक्ष
दुति। तेन वीतरागकथात्वमाहेति रित्यर्थः पुनरुक्ततां परिशोध्य समाधत्ते न वीतहतेरिति। तत्र सा स्याद्
तिपानिहि येन रूपेणास्कौल्लुद्यवसीहमानात्सम वीयं तेनानि तत्कारणमिति दृष्टान्त यथा द्यौर्यारुचकादय टाद्
श्चात्स्कौल्याद्यवसीहमानात्तत्त्ववर्णं विना तत्कारणः। न यावेदं बाह्यमाध्यात्मिकं वा भावजातं सुखदुः
खमोहात्मनान्वितमुपलभ्यते न समान्नदपि सुखदुःखमोहात्मसामान्यकारणं संभवितुमर्हतीति। न जगत्का
रणस्यापि यं सुखात्मता तत्सत्त्वं या दुःखात्मता तद्रजः। या च मोहात्मता तत्तम इति त्रैगुण्यकारणमि
ष्टिः। न याहि प्रत्येकं नानाविधैर्गुणैरेवं तेन दूष्यते यथा मैत्रदारेषु सुप्रसन्ना च सा मैत्रस्य सुखं तत्कस्य हे
तोस्ते शति सत्त्वगुणसमुद्भवात्। तत्सपत्नीनां दुःखं तत्कस्य हेतोः प्रतिनिवृत्तस्य रजोगुणसमुद्भवात्

कां ४

बा०टि० चेत्रस्यतु स्वैरणस्यतामविंदतो मोहो हि यादः सघस्यहेतोः । त एतस्मात्स्तमोगुणसमुद्भूत(वो)पद्मावसावस
2 विभमामाहयाता । तस्मात्सर्वं सुखदुःखमोहान्वितं जगत्तत्कारणं गम्यते । तत्र त्रिगुणं प्रधानं प्रधी-
यते क्रियतेनेन जगदिति प्रधीयते विलीयते । स्मिन्लयसमये जगदिति वा प्रधानं तेन चर्मस्तुवर्ण
वेदचेतनं चेतनस्य पुरुषस्य भोगापवर्गलक्षणमर्थं साधयितुं स्वभावत एव प्रवर्त्तते । ननु केन
वर्त्य विनिर्मुक्तेन तथाहुः प्रत्युत्पार्थमेव हेतुनेकेन विनिकार्यते करणमिति । परिमाणादिभिरित्यादिग्रहणेऽ
नसाक्षिप्तः कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्येत्यवरा । सिद्धिहेतवोऽग्रहीतो । एतांश्चोपरिष्टा
द्व्याख्यापयिष्यति । तदेतत्प्रधानानुमानं दूषयति नववदामह इति । यदितावद्दृष्टेनत्येमप्रधा
नमनधिष्ठितं चेतनेन प्रवर्त्तते स्वभावत एवेति साध्यातेतदयुक्तं । समन्वयादेहैंतोश्चेतनतोधिष्ठि ने
तत्वविरुद्धं चेतनाविष्ठानेन मृत्सुवर्णादेर्दृष्टान्तधर्मिणि मान्नैरूप्यत्वे विरुद्धत्वात्तेन हि नमृत्सु
वर्णादावारयन्तु लालहेमकारस्थकारादिभिरनधिष्ठितानां स्वकार्यारम्भपादकत्वो । तस्मादृ राम
तकवमिवतित्वसाधनायप्रयुक्तं साध्यविरुद्धेन व्याप्तं विरुद्धं । एवं विरुद्धं समन्वयादिवे 2

ननानुष्टितत्वेसात्यद्दतिरचनानुपपन्नेरितिहरिरितंयद्व चेतहष्टांतधमिएवेतननावदुपादानं
दृष्टंतत्रयद्यपितचेतनप्रयुक्तमपिदृश्यतेतथापितत्प्रयुक्तत्वेहेतोरप्रयोजकत्वहिरंगत्वात्। अंत
२ रंगत्वेचेतनत्वमुपादानगतंहेतोःप्रयोजकं। यथाकुलालेत्वदृश्यमानतायाःकेवलधर्मःप्रयोजकः।
ति। तत्राहनचरदादीति। स्वभावप्रतिबंधेहि व्याप्यव्यापकभावगमयति। सचस्व भावप्रतिबंधः
शक्तितसमारोपितोपाधिनिरासेसति निश्चीयते तन्नूनमन्वयव्यतिरेकयोरायत्तौ। तौचान्वयव्यति
रेकौचेतनत्योपादानतायाचेतनप्रयुक्तत्वेऽनिपरिस्फुटौ। तद्वलमत्रांतरंगत्वेनेति भावः। एवमपि
चेतनप्रयुक्तत्वेनाप्युपेयेत। यद्विप्रमाणांतरविरोधोभवेत्। प्रत्यक्षतस्मातिरनुगुणत्वरातेत्याहनचेत्यसतीति
चकारेणसुखदुःखादिसमन्वयलक्षणस्यहेतोरसिद्धत्वसमुच्चितो। निद्ध्याहआतयावदुपपत्तेरिति
ति। अंतराःखल्वमीसुखदुःखमोहविषादावाह्येष्वष्टंदनादिषुनतिविच्छिन्नप्रत्ययप्रवेदनीयेषो
व्यतिरिक्तायघ्रहामीस्वति। यदिपुनरेतएवसुखादिस्वभावेषुस्तत्स्वभावत्वोद्देनतेपिचंदनस्पर्शः
स्यात्। नहिचंदनःकदाचित्चंदनः। नयांतिदाह्येपिकुंकुमपंकःसुखीभवेत्। तदसौकदाचित्कुंकुमपं
भावाः

वा॰ टि॰ कइति।एवमेकंस्व: अमेलकस्यसुखइतिमनुष्यादीनामपिसामान्यतासुखः स्यान्नतुहस्ति।कंश्चित्प्रत्यकंसुख

३ इति।तस्मादसुखादिस्वभावा अपि चेद्दत्तकुसुमाद्ययोजातिकालावच्छेदभेदेनयासुखदुःखादिहेतवस्तेन

तुल्यवंद्सुखादिस्वभावाइतिरमणीयं।तस्मात्सुखादिरूपसमन्वयोभावानामसिद्धइतिनातेनतद्रूपं

कारणमव्यक्तमनुमीयतइति।तदिदमुक्तंराद्धान्तविशेषेपिभावनाविशेषादिति।। भावनावासंस्कार:

तद्विशेषाकरमजन्मसंवर्त्तकंहिकर्मकरमेवितामेवभावनामभिव्यंक्तियथासौमेकंट एवरोचंतेएवम ने का

२ स्याप्यपिद्रष्टव्यं।परिमाणादितिसांख्यीयंहेतुमुपन्यस्यति।तथापरिमितत्वाभेदानामिति।।संसर्गपूर्वकत्व

हिसंसर्गस्यैकस्मिन्नद्वयेऽसंभवात्।नानात्वेकार्यसमवेतस्यनानाकारणतिसंसृष्टानिकल्पितानी

यानितानिचसत्त्वरजस्तमांस्येवेतिभावः।तदेवंपरिमितत्वेसांख्यीयराद्धान्तातोचतेतानैकान्ति

कमितिद्रूषयतिसत्त्वरजस्तमसामिति।।यदितावत्परिमितत्वमियत्तासान्नभसोपितास्तीत्यव्यापकं

हेतुःपरिमाणादिति।।अथपुनरयोगतादिमितत्वपरिमाणमियत्तां नभसोप्यसं।किलव्यापित्वं अव्यापि राम

न त्वं नभसत्मात्रादेनेहिकार्यकारणव्यापिकिंतुकारणं कार्यव्यापिइतिपरिमितं नभस्तन्मात्राद्व्यापित्वात् ३

हेतस्सत्वरजस्तमांस्यपि न परस्परं व्याप्नुवंति। तच न त्वांतरपूर्वकत्वमेतेषामिति व्यभिचारः। नहियथा
ने:कार्यजातंर्थ्वविष्टं एवं तानि परस्परं विशंति मिथः कार्यकारणभावाभावात्। परस्परसंसर्गित्वावेशः मतिवेन:
चितिशक्तेर्नाक्लिन हि चितिशक्तिः कूटस्था नित्या तैः संसृज्यते तेन न सा तद्व्यापकं गुणाद्रुतिपरिछि
न्नाएवं चितिशक्तिरपि गुणैर्वसंसृष्टेति सापि परिमिते स्यैन्नेकांतिकत्वे परिमितस्य हेतोरिति। त
था कारणकार्यविभागोपि समन्वयवद्विरुद्धं स्यादित्याह कार्यकारणभाववत्स्विति। प्रवर्तते ष्वतकेवलं
रचनाभेदाः न चेतनानधिष्ठितमंतरेण भवंति। अपितु साम्यावस्थायाः प्रकृतिर्वैषम्याच यद्रु मं
ने तंवली यस्तदं गमिस्त्रुते चैदनुगुणतया स्थितमेगमे वहि गुणप्रधानभावे सत्यवतस्यमहदादे ९
कार्यप्रवृत्तिः सापि चेतनाधिष्ठानमेवगमयति नहि चेतनाधिष्ठानमंतरेण प्रवृत्तिं प्रकृतेग
भावेन चक्रं दंडसलिलवत् स्यादयो वति एतेन स्यात् अचेतनैरपि चेतनाधिष्ठानसिद्धिरिति शक्तिः
वि प्रवर्तते स्वयमपि हेतुः सांख्याचार्योक्तस्य वत्सविवृद्धये अक्षीरस्य सांख्येय प्रवृत्तिरेतत् अनु चेतनस्यापि प्र
वृत्तिरिति अयमभिप्रायः। तथा कितो पनिषदेना सर्वं हूर दूषयित्वा केवलस्य चेतनस्यैवान्य मि
भि

त ग्र॰

वो०टि० रचेतनस्य जगदुपादानत्वं निमित्तत्वं च समर्थयतीय। तदयुक्तं। केवलस्याचेतनस्य प्रवृत्तेः दृष्टांतधर्मि
४ ण्यनुपलब्धेरिति। औपनिषदस्यैवैतद्धेतुकं तावदेष सांख्यः प्रवृत्तिमनुप॰ हेतुपक्षात्वपक्ष
मनस्ववसमाधानमिदमभिसंधिमानाह सत्यमेतत्केवलस्याचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टेति सांख्य
आह न त्वचेतनसंयुक्तस्येति। तदाह औपनिषदपक्षे व्यावर्तयति। अचेतनानां यैव सा प्रवृत्ति अ
र्दृश्यते न चेतनानां यावद्विद्यापि तस्मान्न चेतनस्य जगत्सर्जने प्रवृत्तिरित्यर्थः। औपनिषदो
यदाभिसंधिः प्रश्नपूर्वकं विमृशति। किं पुनरत्रेति। अत्रांतरे सांख्यो ब्रूते ननूपलब्धिस्तिष्ठतु
तावच्चेतनस्य अस्या अयनया तस्या योजकतया वा प्रवृत्तिरभिधीयते केवलप्रवृत्तिः तदाश्रयस्या
चेतनो देहरथादिः। अस्य द्वेषाप्रयोगीय तेत्राचेतनस्य प्रवृत्तिः तन्निमित्तत्वं तु चेतनतनिमित्तासद्भा
वमात्रेनुतत्त्वचेतनस्याप्रयतेरथादिचैतन्यात्मको देहस्यैव च सद्भावमात्रेणकारणत्वसि
द्धिः मा भूदाकाशस्तु स्वतिमन्नादयादीनां निमित्तकारणं अस्ति हि सर्वत्रेति। तदनेन देहादिरिक्ते राम
तस्यापि चेतनेनेतस्यानैरर्थक्यं निमित्तमात्रत्वेरस्तीत्यर्थः। यत्तत्स्यास्य तत्प्रवृत्तिहेतुभावोऽस्तित्यत ४
प्र

स तं
एवं च देहे देहे सति प्रवृत्तिदर्शनात् सति चादर्शनाद्देहस्यैव चैतन्यं लौकायतिकाः प्रतिपन्नाः तथा
चेतनविदात्मनिमित्ता प्रवृत्तिर्न प्रवृत्तिनिमित्तेति सिद्धं न स्यात्तर्हि चेतनायाः प्रवृत्तेर्वा चिदात्मकारण
त्वसिद्धिर्जगतदुति। औपतिपरः परिहरतीदं निधीयते न स्मर्यते। तावत्सत्सहानुमाना
न सिद्धः शारीरो वा परमात्मा वाऽस्माभिरिदानीं साधनीयः किं तु लमस्य प्रवृत्तिप्रवृत्तिकारण
त्ववक्तव्यं तत्र लक्षणशरीरमारभ्याहो वाच्यं न किंचिच्चेतनेन प्रवृत्तेर्दर्शनाद्दृयपर्ययेयेच प्र
वृत्तिदर्शनाद्व्यतिरेकाभ्यां चेतनहेतुकत्वं प्रवृत्तेर्निश्चीयते ननु चेतनसन्निधानमात्रेणापि
नाति प्रसंगो भवेत्सोऽपि च चैतनिकानामपि चेतनाधिष्ठातादचेतनानां प्रवृत्तिरिति स्वतो विवाद
इत्याह लोकायतिकानामपीति। स्यादेतत् देहः स्वयं चेतनः करचरणादिमानस्वव्यापारेण
प्रवर्त्तयतीति युक्तं ननु तद्व्यतिरिक्तः कूटस्थः नित्यश्चेतनो व्यापाररहितो ज्ञानेन कस्य स्वभावं प्रवर्त्तयत्य २०॥
ता न प्रवर्त्तको युक्त इति चेद् भ्रांतिनन्तु तत्वेति। परिहरति नायस्कान्तवद्रूपादिवच्चेति यथा
चरूपादयः तु। सांख्यानां हि स्वदेहस्थरूपादयः इन्द्रियं विकुर्वन्ति येन तदिन्द्रियमर्थं प्राप्नोति

परि ७

वा०द्धि० र्थाकारेणैव तत्र स्थितिरिति संप्रतिबोधकः स्वाभिप्रायमाविष्करोति स्वत्वादिति ये षां मते तत्त्वं चेतनं
५ वास्ति ते यामेन एकस्यैव त्वं चेतनताधिष्ठितमचेतनं प्रवर्त्तत इति ये पाशुपता ईश्वरवादिनां ये
स्प वा तु चेतनातिरिक्तं नाङ्गीकुर्वन्ति वादिनां ते षां प्रवर्त्तनाविवेकप्रतिप्रवर्त्तकत्वं चेतनस्येत्यर्थः परिहरति
नाविद्येति। कारणस्य तयालयलक्षणया विद्यया प्राक्सर्गोपचितेन च विक्षेपसंस्कारेण
तत्र स्थापितं नामरूपं तदेव मायातदविशेषात् प्रसिद्धस्यासत्कार्यत्वात्। एतदुक्तं भवति २
नैयस्य दृष्टिर्वस्तुसतो येताद्विति नो वस्तुसतो द्वितीयस्याभावात् अनुपपत्तेः कार्यस्य निष्पत्तुः सहा
वस्ति काल्पनिकं द्वितीयं सहायं मायामयं यथाहुः सहायास्तादृशा एव यादृशी भवितव्यतेति। त
चैव ब्रह्मोपादानत्वव्याख्यातः ब्रह्मणः स्वमायावशेनोपादानत्वात् तदधिष्ठानत्वाज्जगद्भ्रम
स्य रजतविभ्रमस्येव शुक्तिकाधिष्ठानस्य शुक्तिकोपादानत्वमिति निरवद्यं।। ।।पयोम्बुवच्चेत्तत्रा
पि।। यथा पयोम्बुनोश्चेतनानधिष्ठितयोः स्वतः एव प्रवृत्तिरेवं प्रधानस्यापीति शंकार्थः तत्रापि चेत राम
नाधिष्ठितत्वं साध्यं। न च साध्येनैव व्यभिचारस्तथा सत्यनुमानमात्रोच्छेदप्रसंगात्। सर्वत्रा ५
स्य सत्त्वभवात्। न ... ध्यं स्त्रापि चेतनाधिष्ठानस्यागमसिद्धत्वात्। न च सपक्षेण व्यभिचारः

चा ते

ति शंकानिराकरणस्यार्थः। साधयपद्वेत्यफलहूँसपद्वे। मिहिसम स्थादित्यपिङ्दर्श्या। नतूपसंहारदर्श
नास्थित्वायामपेक्षस्पष्टइतिनिर्द्दिशितो। इह तु सर्वस्य चेतनतापेक्षायामपि। प्रतिपाद्यत इति नु तो न विरोध
उपपत्त आह। उपसंहारदर्शनादिति स्थूलदर्शिनः। सो का भिप्रायानुरोधेन न ह्युक्तेन तु परमार्थेन इत्य
ख्यालपे र्थः॥ व्यतिरेकानवस्थितेः स्वात्। यद्यपि सा ख्यातानामपि विचित्रकर्मवासनावासितत्वं प्रधानस्य साम्यावस्था द्वि ४
यामपि तथापि तत्कर्मवासनाः सर्गस्य प्राक्तेविश्रुप्राधान्येन स्वकार्ये प्रवर्त्तमानत्वधर्मप्रतिबंधसन्त
स्युरनपीस्सरस्थिकर्तृमुत्साहेन्नशक्ति धर्मेणाधर्मप्रतिबंधोपनीयते। एवमधर्मेण धर्मप्रतिबं
यो धोपनीयते ऽदःखमसुँस्यैश्च यमेव प्रधानमनपेक्ष्य स्वेच्छो प्रवर्त्तते यथाहुः निमित्तमप्रयो
जकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति॥ तत्र प्रतिबंधकापनेता साधनैः धर्मोऽधर्मेवा य
सत्येपि सन्निहिते ऽद्यापि गोरपेक्ष्य नाऽयस्याभावात्। सेऽद्यं वृत्तसाम्ये न परिणमेत वैषम्येण वा त
त्वाने कादाचित्कः परिणामभेदस्तूपपद्यते। ईश्वरस्य तु महाीयस्य चेतनस्यालीलयापेक्षापि वा रवा
भावैवैचित्र्याद्वा कर्मपरिपाकापेक्षस्य प्रवृत्तिनिर नीठपयद्येते स्वेति। अन्नसांख्यानामाव्याचनतलप्राद्वि

वा०टि०
६६ ने

ता॥ येन प्रयुक्तं हि तत्त्वप... वादि यथास्वभावतः प्रवर्त्तमानापेक्षते क्षीरस्य वेदपरिमते॥ नन्वत्र अचे
तनं चेतनमपेक्ष्य तत्र उपयोगमात्रैतदपेक्षत्वात्॥ एवं च तामपि स्वभावतः प्रवृत्तिं परिसंपते तत्त्वमत्र
चेतनेति शंकार्थः॥ येनु प्रयुक्तस्य तस्यादेः क्षीरस्य वेकिंनिमित्तान्तरमाचं निषिध्यते तत्चेतनानां ने
तावन्निमित्तान्तरं धेनुदेहस्य स्पोदर्पस्य वत्सादिभेदस्यानिमित्तान्तरस्य संभवात्॥ बुद्धिपूर्वकारी तु त
त्रापी परस्य वसर्वज्ञः संभवतीति शंकानिराकरणस्यार्थः तदिदमुक्तं किंचि [illegible] देव संपाद्यमिति।
अभ्युपगमेऽप्ययोग्यभावात्। पुरुषार्थापेक्षाभावप्रसंगात्॥ तदिदमुक्तं एवं प्रयोजनमपि किंचिन्तापे
ते क्षेति॥ अथवा पुरुषार्थाभावादिति योजना॥ तदिदमुक्तं तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यमिति
न केवलं तावद्विकोतो गौणावेपातिशयस्यकृतस्थिति तस्य पुरुषस्य न संभवति। इति नैव प्रसंग
स्या। येन हि प्रयोजनेन प्रधानं प्रवर्तितं तदनेन कर्तव्यं। सोऽसौ न चेत्स प्रवर्तितमिति तदेव चतुर्थी लभ्यते
नेनाप्रवर्तितत्वादित्यर्थः। अपवर्गस्येत्यागपीतिचिते: सदा विशुद्धत्वान्नैतस्यां जातु कर्मानुभव राम
वासना संति। प्रधानं तु तासामानादीनामाधारः प्रधानं च प्रधानं पुरुषस्य तेः साक्षि निर्मुक्तैवेति ता ६६

पवर्गार्थमपि न त्वपवर्ग इति ॥ शङ्का घटनुपपत्तिप्रसंगश्चादर्शयंस्तत्प्रवृत्तत्वात् प्रधानस्याभिमतार्थ
तामपपादयतीति। ननु भावे हि पवर्गः सा च प्रधानस्य प्रधानान्तरस्यैव त्रिमात्रेण सिद्धत्वाद्भोगार्थं तु प्रवर्तेत
भोगस्य च सकृच्छब्दाद्युपलंभादेव समाप्तत्वात् तदर्थं पुनः प्रधानप्रवर्तितस्य फलं साध्यं नो हि तः स्यादिति [illegible]
शब्दाद्युपभोगस्य चानंत्येन समाप्तेरनुपपत्तेरनिर्मोक्षप्रसंगः। ननु भोगमपि प्रधानं सत्व
पुरुषान्यताख्यातेः क्रियासमभिहारेण भोजयतीति चेत्। अथ पुरुषार्थोपसर्गे किं न तथैव सत्वपुरुषान्य
ताख्यातिं करोति। अपवर्गार्थमिति चेत् हंत तावत्सकृच्छब्दाद्युपभोगेन कृतप्रयोजनस्य प्रधानस्येति
त्रिमात्रादेव सिद्धत्वात् किं कृतं सत्वपुरुषान्यताख्यातिप्रतिज्ञाक्रमेण। तस्मात्स्वरूपेण पुरुषार्थत्वं न स्या
दुभयार्थमपि न साधयति तस्य प्रवृत्तिरुपपद्यत इति सिद्धोर्थो भावः। तु गतमन्य आशंकते हृत्कृतार्थेति
प्रत्येकमिति हृत्कृतार्थेति: सा च हृदयमंतरेणार्थिका स्यान्न च स्वार्थवत्यास्त्रासंतिविरोधात्॥
प्रधानं च सर्गशक्तिः सा सर्जनीयमन्तरेण न स्थिका स्यादिति प्रतम्प्रधानेन शब्दादिस्यभोन्ते विहृत्कृतार्था
हृत्यं च न निनद्रुभयार्थत्वाय सर्जनमिति शंकार्थः परिनिराकरोति॥ सर्गशक्तावनुरोध इति। यथाहुः

[illegible]

वां०दि
७

धानस्य सर्गशक्तिरेकं पुरुषं प्रति चरितार्थापि पुरुषान्तरं प्रति प्रवर्त्तते अनुच्छेदादेवं द्रष्टुकस्य त्तिरपि तं पु
रुषं प्रत्यपार्थवत्त्वात् प्रवृत्तेरा सर्वदा प्रवर्त्तेत न त्वनिर्मोक्षप्रसंगः। सकृद्द्रष्टृदर्शने वा वशित्वाद्धेतुनश्चय:
प्रवर्त्तेतेति सर्वेषामेकपदे विनिर्मोक्षः प्रसज्येतेति सहसा संसारः समुच्छिद्येतेति॥ ॥पुरुषार्थवदि
ति चेत्तथापि॥ ॥विवेकख्यात्यवधि ति शेषः। मा भूत् पुरुषार्थस्य सामर्थ्यं वत्तस्य चातिवर्त्तकत्वं तु
रुषस्य वृद्धत्वं संपन्नः पंगुरिव प्रवर्त्तिः संपन्नं प्रधानं प्रवर्त्तेत पिण्ड तामिति शंकां दृ
षयन्निर्मोक्षमाह अपरोपकारेत्यादि तात्पर्य विशेषमभिरोहितार्थं॥ ६॥ अभिव्यक्तानुपपत्तेश्चायदि
प्रधानान्वयमात्रकृतस्य नित्यात्तत्त्वान्तत्त्वात् प्रच्यवनितरातित्यत्वप्रसंगात्। ययाहुः नित्यत्वमाहुः वि
हासोपलब्धभावोत्तरपर्यन्तानि। तदिदमुक्तं। स्वरूपप्रणाशाभयादिति। अथपरिणामित्यायथाहुः। य
स्मिन्विक्रिय माणेपि यत्तत्त्वं न विहन्यते तदपि नित्यमिति। तत्राह द्वावाह स्य चेति। यत्सामाप्यावरुद्ध्यास्तु चि
रं पर्यवसानं यत्र तदेवास्ति विलक्षणं प्रत्ययोपयोगिपातेनैव प्रसमनुपेति। अनपेक्षस्य स्वतो वै यमेतत्कदा
चित्साम्यं नवेदित्यर्थः। अन्यथानुमितौवक्तव्यानि विनियोगात् एवमपि प्रधानस्येति। अभिव्यक्तानुपपत्ति
न केवलमनुपेतहानेन प्रयुक्तैवैतत्त्वा अवदृश्यकालेचनेनेत्याह कथं चोदनमीनइति। निष्क्रियत्वेनाधर्मा निर्गुणत्वादिति ५६

सैव गंतुः स्वसमवेतगमनक्रियाफलनगरप्राप्तिशालिनोपि कर्मत्वप्रसंगात्॥ अन्यत्वे तु त
प्यस्य तापकात् चैत्रसमवेतगमनक्रियाफलभाजो गम्यस्यैव नगरस्य तत्प्यस्य कर्मत्वो
पपत्तिस्तस्मादभेदे तप्यतापकभावो नोपपद्यत इति दूषणांतरमाह पद्धिचेति॥ नहि
स्वभावात् भावो वियोजयितुं शक्यत इति भावः॥ जलधेरवीचीतरंगफेनादयः स्व
भावाः संतः आविर्भावतिरोभावधर्माणो न तु तैर्जलधिः कदाचिदपि मुच्यते नैकेव
लेकर्मभावात् तप्यस्य तापकादन्यत्वमपि त्वनुभवसिद्धमेवेत्याह प्रसिद्धश्चापयमि
ति॥ तथा स्वर्गापवर्गार्जनरूढा एव रूपरागद्वेषहिंसादोषदर्शनादनर्थः स त्वर्थिनं
दुनोतीति तदर्थी तप्यः तापकश्चार्थः तौ चेमौ लोके प्रतीतभेदौ अभेदे च दूषणमनुक्तो
न्नितत्रापमेकास्मिन्नरूपे भवितुमर्हत इत्यर्थः॥ तदेवमौपनिषदमतमसमं
जसमुक्त्वा सांख्यः स्वपक्षे तापतापकयोर्भेदे मोक्षमुपपादयति जात्यंतरभावे

वाच॰
८

त्रिविति॥ दृक्दर्शनशक्त्योः नित्यसंयोगः तापनिदानं तस्यहेतुरविवेकदर्शी [redacted] सोऽधपत्रं॥

तत्ह्लो दोषः तावन्नमवद्भिः शक्यः परिहर्तुमिति विहस्यामः। अस्य परमा(पि) अस्या दोषस्य त्वभ्युपगम्यात इत्य
र्थः। स प्रसंजितानुपपत्तिमुपपादयति वैधर्म्यापगमयोगाच्चपीति॥ विप्रतिषेधाद्वा समंजसं॥
कश्चित्स्वप्नेन्द्रियाण्यापीति। त्वङ्मात्रमेव हि तु बुद्धीन्द्रियमनेकरूपादिग्रहणासमर्थमनेकं कर्मेन्द्रियाणि
पंचसप्तमेवमतइतिसप्तेन्द्रियाणि। कचित्रीण्येतत्करणानि बुद्धिरहंकारो मनइति। कश्चिदेकं बु
द्धिरिति शेषमनिरोहितं॥ ॥अत्राह सांख्यः। तत्रोपनिषदां नाम पीति॥ तप्यतापकभावस्तावदेक
स्मिन्नोपपद्यते॥ न हि तत्पिरस्ति रिवकर्तृस्वभावकः किंतु पचिरिवकर्मस्वभावः कः परसमवेत
क्रियाफलशालि च कर्म तत्र यावत्पेतकं मेण्तापक समवेतक्रियाफलशालिना तापकात्तेन
अत्र शोध पत्रे॥ वितव्यं। अनन्तत्वे चैतन्नसंस्कारो विद्यासा च विवेक ख्याति विद्यया विरोधित्वान्निवर्त्तते तेन निव ख्या
र्त्तते हेतुकः संयोगो निवर्त्तते ज निवृत्तिरेव तस्य कार्यस्यापीति वर्त्तते। तदुक्तं पंचशिखाचार्येण तत्संयो
गहेतुविवर्जनात्स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकार इति। अत्र च न साक्षात्पुरुषस्यापरिणामिनो व
... धर्मो बौद्धिकं तु बुद्धिसत्त्वस्यैव चितिच्छाया यावत्सा लब्धा चैतन्यस्य तयाहीदानिष्टगुणस्वरूपावधारणम

वा० द्वि०
२

विभागापन्नस्य भोगः भोक्तृस्वरूपावधारणमपवर्ग इति तर्हि बुद्धिसत्त्व एवापवृज्यते । तथापि यथा
जयः पराजयो वा योद्धेषु वर्तमानः स्वामिन्युपदिश्यते एवं बन्धमोक्षौ बुद्धिसत्त्वे वर्त्त
मानौ कथं पुरुषे व्यपदिश्येते । सत्त्वविभागापत्त्या तत्फलस्य भोक्तेति । तदेतदभिसंधायाहस्मा
दपि कर्तृत्वादिकं ह्योपपादितमिति ॥ ६ ॥ अत्रोच्यते तस्यैकत्वादेव तत्प्रत्यायकभावानुपपत्ते
॥ यत्तस्यैकत्वे तत्प्रत्यायकभावो नोपपद्यते एकत्वादेव तस्मात्तस्यां व्यवहारकाले दास्तत्प्रत्या
यकभावोऽस्याङ्गीक्रियते । न पुनः सांव्यवहारिकस्तत्पारमार्थिक इति असत्करा
वेदिता । न वेदेतद्योगैकात्म्यतायां तथापि तत्प्रकाशस्य स्वविषयं प्रति भावं प्रतिपद्येयाताम् विप
त्यस्यरूपगमनादिति शेषः । सांख्योऽपि हि भेदाश्रयं तत्प्रत्यायकभावं ह्रुवाणो न पुरुषस्यापि कर्मता
मास्थातुमर्हति तस्यापरिणामितया तत्पि क्रियासतितफलशालित्वानुपपत्तेः । केवलमतेन
सत्त्वं तत्प्रत्यायकरूपं तत्प्रत्यायकं तज्जः । दर्शितविषयत्वात्तु बुद्धिसत्त्वेन पेतद्विभागाभ्यस्यापुरुषो रम
प्यनुतत्पातः स्वनन्तुतत्प्राप्तिः ॥ अपरिणामित्वादित्युक्तो । तदविभागापत्तिश्चाविद्यातत्याचावि २

भि दुव

बाह्यतस्त्यप्रतापकत्वादवस्तयानुपेतः॥ सोयमस्मा[illegible]त्यमानः किमिति सवनः पर षं आमाति
अपि चेति स्वत्वान्मूपगानाबतापकस्याति लोहि वसंगः शकतेतयतापक शस्मौतिसत्वेपाति
सहाहदर्शने तिमि तेव वर्त्तत इतिसनिमित्तः संयोगः तदपेक्षत्वादितिमिरावकेशेति। ताद
शेतस्यतमसइति। तत्तावस्तुवस्यतत्मिरिस्तुत्सो केवलमियं बुद्धिसत्वस्यतापकरजोजनि
मो तातस्य चेत् बुद्धिसत्वस्यात्मस्वविपर्यासात्मनः पुरुषात् दमपस्यतः पुरुषः [illegible]तपनादुःस्वमि सीया
मातः न तु पुरुषो विपर्यासस्तु चैतन्यापि पुरुषात्तेतस्यतत्त्व बुद्धिसत्वस्य सा विख्याति विवेकख्यातास्यातामि
विवेकख्यातिरिति निवर्त्तनी यानवसनिमसिद्धेते शक्यातं तत्र हेतुं तथा चोक्तं त्वापिष्ठिन्नवदर्शवत्त
पुनरुत्पद्यते तत्सत्वमि नपविवेकख्यातिरनया हानोपायरिस्वरा विषया विमोच्यतेयमपवर्गः कथा
तपास्विनीदग्धजलानलिः प्रसज्येत। अस्मान्वक्ष्यते वदोवदस्याह प्रतिपदस्थितिना यथा किंरव
मन्दानमविमलिनादर्शतलोपाधिकल्पितप्रतिबिंबभेदं मलिनताम् उपेति तथा तत्र च तत्तो मलितं
नचविवात्मानि बिंबस्यत्वनो निजचने। अथचात्मनिमप्रतिबिंबे मलिन[illegible] दर्शो

बा॰ द्वि॰ पवनादहमस्मीत्यत्तापदंशमश्नुते। तथा चात्मनो मलिनत्वमुखं पश्येदेव दन्तस्यापतितो यदा तु पादश्च यत्न
९ वान् बिंबमेव कल्पनावशात् प्रतिबिंबं तच्चावदातमिति तत्त्वमवगच्छति तदास्य तापः प्रशाम्य
ति न मलिनं मे मुखमिति। एवमविद्योपधानकल्पितावच्छेदो जीवः परमात्मप्रतिबिंबकल्पः
कल्पितैरेव शब्दादिभिः संपर्कात्तप्यते न तु तत्त्वतः परमात्मनोऽस्ति तापः। यदा तु तत्त्वमसीति वाक्य
श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासपरिपाकप्रकर्षपर्यंतजोऽस्य साक्षात्कार उपजायते तदा जीवः शुद्धबुद्ध
त्वस्वभावमात्मनोऽनुभवन्निर्मृष्टनिखिलवासनाक्लेशजालः केवलः स्वस्थो भवति। न चास्य
पुनः संसारभयमस्ति तद्धेतोरवास्तवत्वेन समूलकाषंकषितत्वात्। सांख्यस्य तु सतस्तमसोऽभ्य
कासमुच्छेदत्वादिति॥ तदिदमुक्तं विकारभेदस्यैवारंभणमात्रत्वश्रवणादिति॥ ॥अथ तका बा
रणवाद इति॥ यथैव प्रधानकारणवादो ब्रह्मकारणवादविरोधे एवं परमाणुकारणवादोऽपि न
सोऽपि निराकर्तव्यः। एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः इत्यस्य प्रपंच आरभ्यते। तत्र वैशेषिकाद्या राम
कारणत्वं द्व्यणुकयोर्वक्तुः। चेतनं चेदाकाशादीनामुपादानं तदारभ्यमाकाशादि चेतनं स्यात्। कार ९

ण्णुकत्र्यणुकक्रमेण हि कार्यं बैद्धे शेषं स्थितु गुणारंभो दृष्टो यथा सूक्ष्मैः सन्तुभिरारब्धः पटः मुक्तः। नन्वात्वसौ रक्तो भवक्ते
ष्वेवं चेतनानारब्धमाकाशादिवि तनोम्न वेन मन्तस्मादचेतनोपादानमिवज गन्तव्या चेतनं परमाणवः तस्मात्
खलु स्थूलस्योत्पत्तिर्दृश्यते यथा तन्तुभ्यः पटस्यैवं सूक्ष्मस्तेनतामेव मपकर्षपर्यन्ते कारणं द्व्यणुमिति सूक्ष्मम
वयवमवेतिष्टेतेतत्परमाणुः तस्य तु सावयवत्वे मुपगम्यमाने। नन्तावयवारब्धत्वे नस्तु मेरुराजसर्षपयोः
समानपरिमाणत्वप्रसंगः स्यात्। न च यथमतावद्दृष्टं स्वर्वत्रैवज्ञसंयोगात्परमाणौ कर्मतत्तो सो परमाणवं त
रेण संयुज्य द्व्यणुकमारभते। वह्वस्तु परमाणवः संयुक्ता न सह सा स्थूलमारभन्ते परमाणुत्वे सति वक्र
त्वात् वद्घटोपगृहीतपरमाणुवत् यदि घटोपगृहीताः परमाणवो घटमारभेरन् तद् घटे प्रविभज्यमाने कपा
लशर्करादि उपलभ्येत तेषामतारब्धत्वात्। घटस्यैव तु तैरारब्धत्वात्। तथा सति मुद्गरप्रहाराद् घटविनाशे
न किंचिदुपलभ्येत तद्वयवानां परमाणूनामतीन्द्रियत्वात्॥ तस्मात् द्वाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकं शतिस
मवापि कारणत्वं। अपि तु एकैव परमाणुर्द्व्यणुकमारभते। तस्य चाणुत्वं परिमाणं न परमाणुपरिमाणा
त् पारिमाण्डल्यात् तत्र ईश्वरबुद्ध्यपेक्षोत्पन्नादित्रसंख्यारभते। न च द्व्यणुकानां द्व्यस्पारंभः वैयर्थ्य

ध्यं।

(left margin:) धणुकमारभ्य घटत्र्यणुकान्तं

(right margin:) त न्न २४

वा०द्वि०
१०

प्रसंगात्॥ तदपि हि द्व्यणुके मेव मन्वेत। ननु महत्त्वं कारणबहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषेभ्यो हि महत्त्व
स्योत्पत्तिः। न च द्व्यणुकयोर्महत्त्वमस्ति यत्तस्मात्कारणं महद्भवेत्॥ नापि तयोर्बहुत्वं द्वित्वादेव न प्रचय
यभेदस्तूलपिंडानामिव तदवयवानामंतः प्रचयत्वेन शिथिलावयवसंयोगभेदविरहात्। तस्मात्
नापि तत्कारणं द्व्यणुकवत्तेनैव महत्त्वं वितथं। तथा च परमाणोरपि गातिशयानावादद्दृष्टनिमित्तत्वा
त्र्वि स्वनिर्माणेप्यतः स्वभोगार्थत्वात्तत्कारणेन तच्च द्व्यणुकेनानंतत्वमतेः। तत् द्व्यणुकास्त्रयेण द्व्यणु प्प
कांतरेणत्यारंभवैयर्थ्यात्। आरंभार्थकल्पायबहुभिरेव द्व्यणुकैस्त्रिभिर्वैरसणुकं द्व्यं महद्दीर्घमारब्धं नु शि
मस्तिहितत्र त्रतत्रभोगमेव: अस्तित्वबहुत्वसंख्याई परत्वबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना महत्त्वपरिमाणयोनि
स्रणुकादितिरात्रसूत्रं तु कार्यद्रव्ये कारणबहुत्वाद्धा कारणमहत्त्वाद्वा कारणप्रचयभेदाद्वा महद्भवती
तिवाक्यं। तदीयत्वैव समक्रियया कारणसमवायितो गुणः कार्यद्रव्ये समानजातीयमेव गुणांतरमा
रभत इति हस्वपाणमहत्त्वाक्रियते व्यभिचारादित्याह॥ ॥महद्दीर्घे च द्व्यणुकं हस्वपरिमंडलाभ्या व्या
यथा महद्द्रव्ये त्र्यणुकादि हस्वाद्द्व्यणुकाज्जायते तत्तु महत्त्वगुणाज्जन्ये द्व्यणुकगतमहत्त्वमपेक्षते तेन १०

स्थ २ ता

ह्रस्वत्वात्। यथा वा तदेव त्र्यणुकादिदीर्घं ह्रस्वाद्व्यणुकाज्जायते न तु तद्गतदीर्घत्वमपेक्ष्य नेतद्भावा
द्वासाहचर्येण तत्समुच्चयार्थः॥ यथा द्व्यणुके मणुह्रस्वपरिमाणं परिमंडलपरमाणोः परिमंड
लं जायते एवं चेतनाद्व्यणुके तत्तज्जनकं ज्ञातिथ्यतन्दिति स्फुटयोजना। माध्यपरिमाणगुरुत्वविशेषयस्स
ति परिमाणत्वाय ह्रस्वमणुपलक्षणं न द्व्यणुके स्थूलत्वमपि परमाणुवृत्तिपरिमांडल्यमारभ्यते तत्स्पष्टित्व
संख्यायोनित्वादिस्पष्टं ह्रस्वो। ह्रस्वपरिमंडलाभ्यामिति तु सूत्रे गुणिपरं न गुणपरं। यदापि द्वे द्व्यणु
ते के इति पठितव्ये प्रमादादेकं द्विपदं न यथैह्रस्वचतुरणुकं तिस्यात्कथमुपपद्यते। इतरथा द्व्यणुकमेव तद
न विस्मार्यं तु महद्विलक्षणं। अथवा द्वे इति द्वित्वं यथा ह्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति। अत्र हि द्वित्वैकत्वयोरी
त्ययोः। यथा द्वे के। विति स्यात् संख्येयानां बहुत्वात् तद्द्वेयोजनीयं द्व्यणुकाऽधिकरणेये द्वित्वे तेयदाव
तुरणुकमारभेते संख्येयानां चतुर्णां द्व्यणुकानामारम्भकत्वात् तद्गते द्वित्वसंख्येऽपि चारंभिके इत्यर्थः
स्वं समवस्थितायां वैशेषिकप्रक्रियां तद्द्व्यणुकमिति चारम्भः। अयाम्यवस्थितानां तथापि तद्वस्थितो यति चो
ह्रस्वत्वाह यदापि द्वे ह्रस्वः परमाणवइति॥ नाणुजायते नो ह्रस्वं जायत इति योजना। चोदयति। अयम

वा॰ द्वि॰ नसेविरोधिता परीमाणान्तरेणाणुत्वकारणद्वारेणाक्रामतिना सतत्वादिति । यदि हरति । मैवं मंस्थाः इ
११ ति ॥ कारणमात्रा गुणाः न कार्ये समानजातीयगुणान्तरमारभन्त इत्येतावतैव दृष्टसिद्धेरितो नेत्येवं
न सरसेऽस्वेद्वितीयं न तु तस्यार्थः । किंचिदसत्परिमाणान्तरमाक्रामति तास्य तत्तुल्यतेन्द्रत्वात् परिमाणान्तरम
सदिति कथमाक्रामेत । न च तत्कारणमाक्रामति । पारिमाण्डल्यस्यापि समानजातीयकारणस्याक्रमक
हेतोर्भावितसमानवत्तत्याशयकार्यान्तत्यादसंगादिम्पाशपयवात्ताह तच्च परिमाणान्तराक्रान्तत्व
मिति । न च परिमाणान्तरारम्भे व्याहतत्वापारिमाण्डल्यादीनां तत्रैवकारणबहुत्वादानां सति धर्मेन समसति धर्मा
ने त्वात् पारिमाण्डल्यस्य त्याह ... न च परिमाणान्तरारम्भेऽनुज्ञा । व्यक्तिचारान्तरमाह संयोगा
च्चेति । शंकते इत्येवमलंकृत इति । निराकरोति तद्धे ... हृष्टान्ते तेति । तत्त्वा स्यात्क्रमयमनियमः नवत्ता नपीत्या
हस्त्वकारीपीनि स्त्र त्र व्याचष्टे यथा स्वल्पहाप्रत्यल्पद्वयोरिति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ६ ॥ उत्तयथापित
कर्मान्तरस्तदभावः । परमाणुतामाद्यस्यकर्मणाकारणम् पगमेऽनध्यपगमे वानकर्मान्तरस्तदभावः । तस्य द्य राम
णुकादिकर्मोत्सर्गस्याभावः ॥ अथवा पद्यपणसमवायिप्रेष्ट मथ द्वे तत्रसमवायिसमयथापितस्यावेत ११

स्य प५

नैवेतमात्यद्विविधिष्टितस्याश्रयत्वेः कर्माभावोतस्तत्प्रभावस्वर्गाभावः। निमित्तकारणत्वमात्रेणात्तीश्वर
स्याधिष्ठानत्वमुपरिष्टान्निराकरिष्यते॥ अथयवासंयोगोत्पत्यर्थंविभागोत्पत्य [redacted] र्थमु
भयथापिन कर्मातः सर्गहेतोः संयोगस्याभावात्प्रलयहेतोश्चविभागस्याभावात्। तदभावस्तयो
रभावइत्यर्थः। तदेतत्तन्त्रेमात्यर्यतोव्याचष्टेइदानींपरमाणुकारणवादमितिः। निराकार्यस्वरूपंपत्तिस सु५ धा
हितमाह सचवादइति। स्वातु गानैस्वसंवेद्य। संवधर्माधार्योरभावइहप्रत्ययहेतुः समवायः। पंचमस्त
वी त्स्यावयवामांइत्तानीमानिवत्वारिभूतानिइति। तत्रपरमाणुकारणवादे आपत्तिर्वीयतेस्वत्वात
त्रयमांव्याख्यामाह कर्मवत्तामिति अभिघातादीत्यादियहेण नोदनसंस्कारगुरुत्वद्रवत्वानिगृ
ह्यंते। नोदनसंस्कारावभिघातेन समानयोगक्षेमौगुरुत्वद्रवत्वेचपरमाणुगतेसदातनेइतिकर्म
सातत्यप्रसंगः। द्वितीयंव्याख्यानमाशंकापूर्वमाह अथादृष्ट मा [redacted] घस्यकर्मसातित्य [redacted]
आमकंचेत्प्रस्यानुत्पत्तेनत्स्येति। अदृष्टवतात्मपुरुषेणेतिसंयुक्तसमवायः संवधउत्यर्थः॥ सं
वंधस्यसातत्यादिति। यद्यपिपरमाण्वोः तयोः संयोगः परमाणुकर्मजः तथापि स्वावाहस्यसापेत

त

नमलयमस्तिअर्थश्चतिना अवयविसरीराहीनां१०

वा० द्वि० ११ मितिभावः सर्वात्मनावेद्रुपत्वयाभावः एकदेशेन हि संयोगोयावरेवयोरेकदेशौ निरंतरौ ताभ्यामन्येएक
देशाः संयोगेनाव्याप्ताः इति प्रथिमोपपद्यते। सर्वात्मनानुत्तरंतर्ये परमाणावेकस्मिन्परमाण्वंतराएप
तिसंभातीति प्रथिमाभाव इत्यर्थः। शंकते पर्यायेति। प्रदेशाः परमाणवः। तयोः संयोगः तयोरत्यायोरवा
यवभिः एकस्वभावत्वात्। कैवावाबोध्यमितिः प्रदेशसंयोगोनव्याप्नोति। एवं सावाचोद्यमितिः यद्यया
वर्तीयतेन तत्वाम्नापेयतइति तामिमांशंकांस्वयं परमास्मूर्त्ताकल्पिताद्वयितानवाक्तिसंभवोति
रवयवस्यकः तदैवतेनैवसंयुक्तस्यासंयुक्तस्येतिभावावयोरेकस्मिन्नद्वये विरोधेना। अविरोधे वान
कचित्प्रदेशावकाशमाशादयेनशानीतिस्वाभावादिति।। तृतीयां व्याख्यामाह यथावादिसर्गइति। नन्वति
व्याततोदनादयःप्रलयारंभसमपेक्षस्माद्विमागारंभकं कर्मेहनवोत्तमवर्तत्यत आहतदितरा
पिकिंचित्पतामितिसंभवेत्यभिव्यानादर्यंकदाचित्कचित्तत्वपर्यायेणसर्वस्मिन्ननियमहेतोरभा
वादित्यर्थः बंप्रलयारंभेस्तीदुःखमेदोनोगःतथाप्यसौ पृथिव्यादिप्रलयेनास्तीत्यभिप्रेतेदर्मुदितेमिति रा० म०
मंतम्॥ ॥समवायाम्यप्रत्यक्षमनुसाम्याद्दनवस्थितेः॥ व्याचष्टे समवायाम्यपगमाच्चेति। ततावत्सूत्रेच ११

५ प्रदेशकल्पनयापि विकल्पेतेतदिदमुक्तं कल्पिता इति तथाच स्वाधारेयम् तिता मुख्य रतिकल्पितानामवस्तु

समवायोऽस्तेनानित्यः समवायपि भाः समवायिनो घटयितुमर्हत्यतिप्रसंगात्तस्मादेतेन समवायिसंबंधि

नासत्तासमवायिनो घटनीयेति यावत्समवायस्य संबंधांतरेण ॥ समवायिसंबंधेऽभ्युपगम्यमा

नेऽनवस्था ॥ अथासौ संबंधिभ्यां संबंधेन संबंधांतरमपेक्षते । संबंधिसंबंधनतपरमार्थ इत्याह ॥

तथाहि नासौ भिन्नोपि संबंधिनिरपेक्षो निरूप्यते । न चास्मिन्नसति संबंधिनावसंबंधिनौ भवतः

तस्मात्स्वभावादेव समवायः समवायिनोर्न संबंधांतरेणेति नानवस्थेति चोदयति न विहनस्यया ति ६

ध्वदृशि ॥ परिहरति नेत्युच्यते ॥ संयोगोप्येवमित्यादि हि संयोगोपि संबंधिसंबंधनपरमार्थो न चेति न्नो घु ८

पि संयोगिभ्यां विना निरूप्यते न तस्मिन्नसति संयोगिनावसंयोगिनौ भवत । इति तु स्पष्टश्चेः येत्वे त ३

त गुणः संयोगो न च द्रव्यासमवेतो गुणो भवतीत्यर्थः स्य समवायं विनासमवेतत्वेन स्यात्संयोगस्यास्ति

म समवाय इति शंकामपाकरोति न च गुणत्वादिति ॥ यद्व समवायस्यागुणत्वं भवति कामं भवतु ततः काचि वा

तेहानिः ॥ तदिदमुक्तं गुणपरिभाषायामेवेति ॥ परमार्थतस्तु द्रव्याश्रयीत्युक्ते तद्विना विनापि समवायस्वरू

पतः संयोगस्योपपद्यतत्त्वात् तच्च कार्यत्वात् समवायसमवायिकारणापेक्षतया संयोगिसंयोगिसम

वा॰द्वि॰
१३

यस्या

वापीतिचेन्न अजसंयोगस्यानभ्युपगमात् अपि च समवायोपि संबंधः धीनसद्भावस्य संबंधितम्बे
नस्सद्धयोर्वा विनाशित्वे नविनाशित्वात्कार्यत्वेन ह्यस्ति संयोगो गुणगुणिनोर्वा अवयवावा
वयवावयविनोर्वानस्तोस्तिचतयोः संबंध इति तस्मादावश्यकः समवायः । तथा च यथैव निमित्तकार
णमात्राधीनोत्पादद्रव्यसंयोगोपि । अथ समवायोपि समवायसमवायिकारणापेक्षोत्पत्तयापि
सैवाद्रव्यस्थानस्यात् समवायवत्संयोगोपि न संबंधान्तरमपेक्षेत । यच्चैतत्संबंधितावस्थै
घटपातत्तात्मतमपि संबंधिभ्यां । तत्किं साक्षात्संबंधस्य संबंधिभ्यामेवं वेदत्वं तेति ज्ञानौ संबंध
कथं संबंधिनौ संबंधयेत् ॥ संबंधने वा हि सर्वदि भावपि संबंधयेत् ॥ तस्मात्संयोगितोः सम ग:संयो॰
वायेन संबंध इति वक्तव्यतरे तत्र समवायस्यापि समवायिसंबंधे समानमत्यन्तमिति विशालता या
वावस्थेति भावः ॥ ॥ तत्समेव च नावात् ॥ एवं च तत्र प्रकृतिजैविनिशेषः अतिरेकितार्थ मस्य समाध्यं ॥ ॥ न्स
रूपादिमत्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ यत्किंतन्मतेनो तिकालानोकलकारणं तं परमाणुः नित्य इति म
वद्भिरभ्युपेयते ॥ तस्यैव रूपादिमत्वमप्यपेक्ष्य परमाणुत्व नित्यत्व विरुद्धे स्वोक्तनित्यत्वे १३

रूपादिमान्

प्रसज्योपात्तोऽयं प्रसंगः। एकधर्माभ्युपगमे धर्मान्तरस्यानियतत्वापत्तिर्हि प्रसंगलक्षणं। तदेतत् प्रसंगेन तर्जं कार
णत्वसिद्धये प्रत्व तत्साधनरूपादिमत्त्वपरमाणुसिद्धेः प्रत्यक्षस्यागोचरत्वात्तृतीयो। तदेतद्वैशेषिकाभ्य
पगमोपन्यासपूर्वकं महत्सावयवानां तदारम्भ इति परमाणुनित्यत्वसाधनाय तथा तु पत्तस्य नि
द्व्यणुकादि यद्वृत्ति नित्यत्वेकारणमिति। सा हि त्रिविधा भाववाद्यवच्छिन्नत्वा। एकारणवदिति विवदे
यदपि द्वितीयमिति॥ तद्रूपं हि। किं चित्त्वाविदन्यभवति यि प्राज्ञे॥ ते नात्तिस्यामिति तिलो। किं केन ते घेता नि
न्यत्र नित्यत्वसद्भावः कल्पनीयत्वे चास्मिन् परमाणुवत् इति तन्नकर्मत्वनत्वपि नित्यत्वोपपत्तेः स्वपदेशस्य
प्रतीति सर्वेरूपत्नदभावेनिर्मलस्यापि दर्शनात्स्यापेदवत्यप्रसङ्गात्। यदपि नित्यत्वेन तृतीयकारणम
विधेति। यदि सत्ता परमाणूनां परिदृश्यमानस्थूलकार्याणां प्रत्यक्षेऽकारणत्वग्रहणमविघातनयानि
त्यत्वमेवं सति द्व्यणुकस्यापि नित्यत्वं। यथा द्व्यणुकत्वे सतीति विशेषणेन तथास्विति न द्व्यणुकेन व्यभिचारः ति
तस्मात् तेव द्व्यणुकत्वेनाविद्यमानद्रव्यत्वानुपपत्तेः॥ तथापकारणत्वमेव नित्यत्वाभिन्नमापद्येत॥ यतो
द्व्यणुकत्वमविद्यमानकारणम्भ्रमद्व्यणुकत्वमुच्यते॥ तथा च पूर्वरूपमित्याह तस्यैवेति अपि वाद्व्यणुकत्वे

ग्रा०द्वि १४ समिसत्वादित्यत्र स्वार्थसिद्धेरविद्येति मर्थी स्वयाविद्यापदेन तद्ध्वंसविनाशाकारणाद्यथाविद्यमानत्वमुच्य
ते। द्विविधो हि ध्वंसविनाशहेतुरवयवावयवविनाशो ऽवयवव्यतिषंगविनाशश्चाद्यम यं परमाण्वोर्नास्ति
तस्मान्नित्यः परमाणुः न च स्तुत्वादिभिर्व्यभिचारः तेषामद्रव्यत्वादित्याह न तथापीति। निराकरोति नाव
यवेति। यदि हि संयोगसम्बन्धेन निवह निरवयवान्निव्यानन्तरमारम्भेर न्निति पक्षिया सिद्धेः सिद्धेर ह
व्यसहायेत्तेनाद्वित्वाद्याकारणमिति। नचैतदस्ति। द्रव्यस्वरूपापरिज्ञानात्। न तावन्नेत्वाधारस्तद्व
तिरिक्तः। पटे तन्मात्रित्वः संयोगासमवायिभिः तन्तुभिरारभ्येतद् इत्यनुमध... स्यात्। घटपदार्थाभ्यादयय
न्त्येवद्व्यापि। किंतु कारणमेवविशेषवद्वस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं तच्च समान्यात्मकं तथाहि
मृदा सुवर्णं वा सर्वेषु घटरुचकादिष्वनुगतं सामान्यमनुभूयते नचैतेषु घटरुचकादयोऽन्य
वर्णाभ्यां व्यतिरिच्यमानद्रूपमनुभवद्ध्यामः। तस्मात्तत्सुवर्णस्वर्णमाकारेणपरिणममानेषु घटनिव
रुचकं कपालशर्करा कणमिति शिवशकलकणिकाचूर्णमिति विरम्यते। तत्रतत्त्वोपादानयोर्भेदस्तुकार्ययोः राम
भूमि घटस्थिरानातान तु घटादयो ऽकपालादयो वा घटादिषु रुचकादयो वा शकलादिषु शकलाद १४
कपालादिषु
नेत्र

स्वल

वोनारुचकादिषु सत्सु निरूप्यं ते यत्र कार्यकारणभावो न भेद । तत्र विनश्यंतमेव घटं द्रव्यं प्रती

स्वल त्यकपालद्वयेनानुपादितस्यैवोत्पद्यते तच्छिन्नुपादानसत्यमिष्यते तेनेति विरुध्यते तस्यान्यपि वैनाशि

२ पा कपक्षयोरुपरिहाणिराकरिष्यमाणत्वात् । तस्मादुपजनापायधर्माणो विशेषावस्थाः सामा

न्यमेवोपादेयाः । सामान्यात्मानमुपादानमेषैवावस्थितेति यथा सुवर्णं द्रव्यं काठिन्यावस्थामपहाय

द्रवावस्थया परिणमते न च तत्रावयवविभागः सन्नपि द्रव्यत्वे कारणं अपितु परमाणूनां भवत्व

तेन तद्भावेन द्रवत्वानुपपत्तेः । तस्माद्यथा परमाण्वद्व्यमग्निसंयोगात्काठिन्यमपहाय द्रव

त्वेन परिणमते न च काठिन्यद्रवत्वे परमाणोरतिरिच्येते एवं मृद्धटसुवर्णघटसामान्यमपि तद

ल वस्थामपहायपिण्डलोहितमकारादिव्यापाराद् घट रुचकाद्यवस्थामापद्यते तेन तत्र वयवविभागात्से

योगविभागावाविर्भूतौ हि घटरुचकादयः । न हि कपालादयो घटोपादानं तत्संयोगो वा

समवायिकारणं अपितु सामान्यमुपादानं तत्र । नित्यं तत्संयोगसचिवमेककालात्संयोगस्य

दिहत्वेनैव कार्यित्व भावात् । तस्मात्सामान्यस्य परमार्थस्य सतो निर्बाध्या विशेषावस्था द्विष्ठा

स्पा

स्प ३ ५ कादृस्पर्शीवान्भवेत्॥

वि०द्वि० ताभूतमात्रयइत्वरहस्याद्युपादानानुपजनतापायधर्मीत्युक्तिस्सांख्यानां। प्रकृतत्वमुपसंहरति तस्मादिति

१५ तुम्बयथापरोवातः। अनुभूय तेष्विति पृथिवीणां परापरसस्पर्शात्मिकास्थूला त्र्योयोनूपरसस्पर्शात्मि

का सूक्ष्मा। रूपशौक्तिका तेजः सूक्ष्मतरस्पर्शात्मको वायुः सूक्ष्मतमः परा सोपि सम्भवति। आका

शशब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समाविशत्। द्वितयं कृतत्वाद्वायुः शब्दस्पर्शात्मको नवेत्रूपं तथे

वाविशतः शब्दस्पर्शगुणमात्मोत्रिगुणमग्नि तत्रोवह्निः सशब्दस्पर्शो रूपं च रसमात्रं समा

विशेषवान्स्य तन्मात्रं समाविशेत्। तस्माच्चतुर्गुणा आपो विज्ञेयास्तु रसात्मिकाः। शब्दस्पर्श

रूपं च रसश्चैव गन्धमाविशेत्। संहतानि गन्धमात्रेणैतानि तानि च ह्येनां महीमिमां। तस्मात्पञ्चगु

णा भूमिः स्थूला प्रकृतेषु भूतेषु शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः। परस्परानुप्रवेशा

दारंभोऽपि परस्परं तेन गन्धादयः परस्परं संहन्यमानाः पृथिव्यादयस्तु यावद्ययायथाहन्य रा०

मानानामुपचयस्तासां संघातस्पर्शोत्स्य यथायथा चापचयस्तथा तथा सौक्ष्म्यतारतम्यं

तदेवमनुभवागम्यामवस्थितमर्थवैशेषिकैर्निरुद्धं परिपश्य सांख्यापह्नवमाह गन्धेति॥ १५

१मा तथा २

।स्वल्पा वा बहवो वैशेषिकैस्तस्य पृथिव्यादिगुणान्वेता। न सुपगमादिति चत्वारि भूतानि चतुस्त्रिद्व्येकगु
णान्यपरापूतत्वात्॥ अनुमानवागमसिद्धमर्थं मन्केवि कल्पयद्भूषयति तदन्तं पृथिव्यादिवत्परमाणवोपी स्थल २
ति। उपचितगुणानां स्थूलषच यात्र पचितसंहत्समानानां संघातेोऽपचयापादपरमाणुत्वप्रसंगः स्थू
लत्वादिति॥ यस्मान्नैतन्नगन्धादिसंघातः परमाणुरपि तु गंधाद्याश्रयोद्रव्यं। तच गंधादीनातिद्वाश्रय
णानुपच। येपिद्रव्यस्यापचयो न वितुमर्हीत स्वत्वादिति तस्मात् न द्यांतरेणपि स्तुपचयं द्रव्यस्वरू
पोपचयमित्यर्थः। कुतः कार्येषु भूतेषु गुणापचये तन्न द्रव्यापचयदर्शनात्। नतावत्परमाणवो रूपनीरस
वंति किंतु कार्यद्वारा। कार्ये च तत् गंधादिमत्वेति त्वयइतित्तदाधारतया गृह्यते अपितु तदात्मका। तथा
तथा च ते षामपचये तद्रूपविनाशं दृष्टमिति परमाणुष्वरूपितकारणैरेवं भवितव्यं तथा चापरमाणुत्वं
स्थूलत्वादित्यर्थः। द्वितीयं विकल्पं दूषयति। अकल्प्यमाने तु पचितानाद्रुपचितगुणत्व इति। अथ सर्वेच
तुर्गुणा इति। यद्यप्यस्मिंश्च कल्पे सर्वेषां स्थौल्यप्रसंगः। तथाप्यतिस्फुटतयो पदस्य द्व्यणुकान्तरमाहतो
स्वपीति। वायोरूपवत्वे तच्चाक्षुषत्वप्रसंगः स्यादिति पृथ्वयं॥ ॥ अपरियाणामेवास्तं तत्प्रेक्षा। निगाद व्याख्या
मेन

बा०दि० २६

तेन नाशेन व्याख्यातं। संबन्धस्य स्वरूपं मा अवच्छेदे शेषितंत्वं द्रष्यति। अपि च वैशेषिका इति। द्रव्याधीनत्वं द्रव्याधी
ननिरूपणत्वं॥ तद्धि यथा गवाश्वत्वं हि यमातंगाः परस्परानधीननिरूपणाः स्वतंत्रा इति तु पदेनैव न्याय्यधी
नोत्पत्तयो वा द्रुमादयो व्यावत्त्याघतनधीनत्वविरूपणाः स्वतंत्रा इति द्रूपंत स्वं गुणादयो द्रव्याधीननिरूपणाः॥
अपि तु यदा इति तु पदं तेन तदाकारतयैव प्रथते ऽनतु प्रथायामिवान क्लिष्टातं ज्ञात स्वात्मा निरिख्यते द्रव्याद
यितु द्रव्यमेव सा मात्परूपं तयातया प्रथतइत्यर्थः। द्रव्यकार्यत्वमात्रं गुणादीनां द्रव्या धीनत्वमिति
मत्वानञ्छोदयति। तच्चेतरस्यापीति। परिहृतिनेदप्रतीतिसिद्धेति। ननु द्रव्याधीनोत्पादतोत्पन्नधीनत्वमात्र १६
स्यैहि किंतु तदाकारतानतत्वावत व्याप्ति चारइत्यर्थः। सांकेतिगुणं तां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वा
दिति। यद्वच्चेत। यत्र हि द्वाचाकारेण विभिन्नाभासमाकार स्मानत्वगम्यते तौ संबन्धस्य संबद्धौ वा वेद्यधि
करणे न भतिभासेते तेयथे हं कुंडे दधियथा वा गौरश्च इति। तथा गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः स्वै
वांद्रव्याकारतया कारांतरायोगेन द्रव्याद्याकारेणे स्वतेनाकारेणया अवस्थानाभावान्नसैयमयु राम
तसिद्धिः। तथा च सामानाधिकरण्येन प्रथेत्यर्थः। तामिमामयुतसिद्धिं विकल्प्य दूषयति नन्वयुतसिद्ध २६
पुत।

त्वमितितात्रापृथग्देशत्वं तदभ्युपगमे तन्विरुध्यत इत्याह अपृथग्देशत्व इति। यदि तु संयोगिनोः कार्य प
योः संबन्धिमात्रमपृथग्देशत्वं युतसिद्धिः ततो न्यायुतसिद्धिः नित्ययोस्तु संयोगिनो
र्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वं युतसिद्धिः ततो न्यायुतसिद्धिः तथा चाकाशपरमाण्वोः परमाण्वोः
श्च संयुक्तयोर्युतसिद्धिः सिद्धा भवति गुणगुणिनोश्च शौक्ल्यपटयोर्युतसिद्धिः सिद्धा भवति। न हि तत्र
शौक्ल्यपटाभ्यां संबन्धिमात्रयोः शौक्ल्यपटौ। सत्यपि पटस्य तदन्यतन्तुदेशत्वे शौक्ल्यस्य संबन्धिपट
देशत्वात् तन्न नित्ययोरात्माकाशयोरजसंयोगेनभ्युपगमात् अयुतसिद्धेरभावात् नहि तयोः पृथगाश्र
याश्रितत्वमनाश्रयत्वात्। नापि द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वममूर्तत्वेनोभयोरपि निष्क्रियत्वात्
न चाजः संयोगो नास्तीति तस्यानुमानसिद्धत्वात्। तथा ह्याकाशमात्मसंयोगी मूर्तद्रव्यसंगित्वात्। घ
टादिवदित्यनुमानेन। पृथगाश्रयाश्रितत्वपृथग्गतिमत्त्वलक्षणायुतसिद्धेरन्यायुतसिद्धिर्यद्यपि नाप्यपे
त विरोधाभावमाह। तथापि तत्सामानाधिकरण्यप्रथायाप्युपपादयन्तुमाह। सैवं लक्षणे हि समवाये गुण
गुणिनोरपृथगभ्युपगमानेनसंबन्ध इति प्रत्ययः स्यात् न तादात्म्यप्रत्ययः। अस्य चोपपादनेनायं समवायस्या

वा० द्वि० २८

स्वीयते न च वा द्धिः स चेदसिद्धिस्तोऽपि न प्रत्ययमित्यनुपपाद्यैवेत्यर्थः तेन तत्कल्पनया। तत्र प्रत्यक्षः सामान्याधि
करण्यप्रत्ययः समवायगोचरस्तद्विरुद्धार्थत्वात्।। तच्च गोचरत्वे हि पटे स्तुल इत्येवमाकारः स्यान्न
तन्तुषु पटः सुक्त इति न च मुक्तोपदस्य गुणविशिष्टगुणिपरत्वादेवं प्रथेति सात्रतां न हि शाब्दव्यव
नुसारी प्रत्यक्षो न खल्वक्षि निमीलितं कश्चरूपं चरितार्थिनाभावो माणवकः प्रत्यहे दहनात्मतानाम
याति। न चायमभेदविभ्रमः समवायनिबन्धनोऽपि तु योरपीति वाच्यं गुणगुणिनोः सत्वेन द्वैव प्रत्य
क्षानुभवाद्नन्यस्य प्रमाणस्याभावात्। तस्य भ्रान्तत्वे सर्वाभावप्रसंगात्।। तदाश्रयस्य तु भेद
साधनस्य तद्विरुद्धतयोत्थानासंभवात्।। तदिदमुक्तं न स्पष्टतादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वादिति
अपि चायुतसिद्धिशब्दोऽयं पृथग्नुत्पत्तौ मुख्यः सा च न भवत्यतोऽद्रव्यगुणयो रक्तिद्रव्यस्य प्रागनु
सिद्धेः।। गुणस्य च पश्चादनुत्पत्तेः। तस्मान्मिथ्यावादोऽपनित्याहयुतसिद्धयोरिति।। अथ भवतु राम २८
कारणस्यायुत सिद्धिः कार्यस्य त्वयुतसिद्धिः कारणानिरपेक्षेणाभावादितादात्म्यादप्रत्यय
तिरेव पत्तिसंबन्धिद्रव्याधारसद्भावे हि संबन्धो न सत्ये कस्मिन्नपि संबन्धिनि भवितुमर्हे

चो

ति। नच समवायो नित्यः स्वातंत्र्यद् नित्यो तम घस्तात्॥ नच कारणसमवायादानस्य कार्यस्यो
त्पत्तिरिति शक्यं वक्तुं॥ एवं हि सति समवायस्यानित्यत्वाभ्युपगमात्कारणतावैयर्थ्य प्रसंगः
॥ अस्त्येतौ वा समवायस्यैव कार्यस्यास्तु। किं सवापेतसिद्धयोरेकसंबंधे युतसिद्धिप्रसंगः। नचा
त्रायुतसिद्धिः संभवतीत्युक्तं [illegible] नन्वप्युक्तं वैशेषिके युतसिद्ध्यभावात् कार्यकार
५ रु णयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदं दुष्टं स्यात् युतसिद्ध्यभावस्यैवाभावात्। एतेन प्राप्तिसंयो
गो युतसिद्धिरित्यपि लक्षणमनुपपन्नम्। नच प्राप्तिः कार्यकारणयोः प्राप्तिरेव तयोः संयोग
एव कस्मान्न भवति। नचास्यैव संयोगत्वाया युतसिद्धिर्वक्तव्या। तथा चैवं [illegible] किमनयोरप उर्भ
रस्पराश्रयदोषग्रस्तया न चाप्यसंभवतीत्येकलो [illegible] चेत्ताप्राप्तद्विकाप्राप्तिरन्यतरकर्मजो
भयकर्मजा [illegible] वा संयोगो यथा स्थाणुश्येनयोः मल्लयोर्वा न तु तंतुपटयोः संबंधस्तथा चोत्पन्न
मात्रस्यैव पटस्य संबंधात् कस्मात् समवायैमित्य [illegible] आह यथा चोत्पन्नमात्रस्येति संयोगजोपि हि संयोगो
नवद्भिरभ्युपेयते न क्रिया ज [illegible] वेत्यर्थः॥ नचाप्राप्ति [illegible] द्विकैव प्राप्तिः संयोगस्त्वात्माका

५गापर

इति नियमोक्ति

वा०द्वि०
१८

गसंयोगेनित्येतदभावात्। कार्यस्य चोत्पन्नमात्रस्यैकस्मिन् [redacted] क्षणे कारणातिविरहाच्चेति। अपि
च संबंधिरूपातिरिक्ते संबंधे सिद्धे स्वांतरभेदापलक्षणभेदो नु श्रियेत। स्वसंबंधातिरिक्तो गसि
द्धे उक्तो हि पुनरंसादतिरिक्तः संबंधिभ्यां संबंधो [redacted] न संबंधितो घटपितुमोष्टे संबंधिसं
बंधावगवस्थितिः। तस्मादुपपन्नमुभवाभ्यां कार्यस्य तत्कारणद्रव्यत्वमपि तत्कारणस्यैवार्थं अति
वो चः परिणामभेदइति तस्मात्कार्यस्य कारणानतिरेकात् किं केन संबद्धं संयोगस्य च संयोगि
भ्यां अनतिरिकात्क स्तयोः संयोगइत्याह तापि संयोगस्येति॥ घि चारासहत्वेनातिवाच्यताम
स्यापरिमाणपन्नाशंकते संबंधिग्राहकप्रत्ययव्यतिरेकेणेति। निराकरोति नैकत्वेपि स्वरूपवाद्यरूप
पत्तयेति॥ तत्सदनिर्वचनीयानेकविशेषावस्थाभेदापेक्षयैकस्मिन्नपि नानाबुद्धिव्यपदेशोप
पत्तेरिति॥ यथैको देवदत्तः स्वगतविशेषापेक्षया [redacted] श्रोत्रियपरापेक्षया मनुष्यो ब्राह्मणः श्रवणदातः॥
स्वगतावस्थाभेदापेक्षया बालो युवा स्थविरः। स्वक्रियाभेदापेक्षया तु श्रोत्रियः परापेक्षया तु पिता पुत्रः पौ राम
त्रो भ्राता जामातेति। तद्दर्शनांतरमाह यथा चैकापि सती रेखेति। दार्ष्टान्तिके योजयति तत्र संबं १८

वि पि

सिद्धेरिति॥ अयुतसिद्धैरन्तर्यसंयोगो दधिकुण्डयोरितरेतराधर्यसंयोगः कार्यकारणयोस्तत्तादात्म्येपि अतिवी
अस्य कार्यस्य भेदं विवक्षितत्वात् संबंधित्वेरिति फलं। नापि संबंधिविषयत्वे संबंधशब्दप्रत्यययोरिति तदप्यति
वाच्यभेदाभिप्रायं। अपि चाहुः एवं द्वे अणुसंयोगात् परमाणुमनसोराद्यं कर्मसु द्विरिष्यते॥ अग्रेन द्विगु
णने वायोगमनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मेति च आहुः एव कारितानीति वचनात्॥ न चात्ममनसोरात्मनाः प्रदे-
५ सं शेनं योगः संभवति संभवे वा अणुमनसोरात्मव्यापित्वात् परममहत्त्वेनाणुत्वप्रसंगात् न च प्रदेशरहित
न रतयोरात्ममनसंयोगो प्रदेशत्वादात्मेः कल्पनाया अवयवकल्पनत्वप्रसङ्गापत्तासहत्वादतिप्रसंगादित्या
हात्मा एवात्ममनसामिति किं वा सत्त्वहात्मामनसोः कारणत्वात् सावयवस्य कार्यस्य कालभेदेन वसंश्लेषा
नुपपत्तिः संश्लेषः संग्रहो यतस्त्व संबंधा कोऽर्थं संबंधान्तरानवकोभ्मवातिरिति॥ अतएव संयो
गादन्यः कार्यकारणद्वयोराश्रयाश्रितभावो समवायोपपद्यते इति अवयवकल्पनीयः समवाय इति चेत्
निराकरोति॥ नन्वतः इतरेतराश्रयत्वात्॥ तद्विभजते कार्यकारणपोर्हीतिकिं वा मत् परमाणूनामिति पिहि
परिच्छिन्नाःसावयवाः यथा घटादिस्तथा च परमाणवस्तस्मात् सावयवा अवयवसाच यथा अनित्याः

तितस्मानुपप४

वा० द्वि० ११

अपरिच्छिन्नत्वेनाकाशादिवत्परमाणुत्वमप्यात्मनः शंकते यावत्त्वमिति। निराकरोति नस्थूलेति। किंस्विदेक
तया परमाणवो न विनश्यन्ति [redacted] निरवयवत्वात्। न त्वेवं स्थिरत्वेऽस्य स्थूले
वस्तुनः प्रीतिर्भवन्नितेत्तु ज्ञरकस्तु माशं क्यानिराकरोति यिन स्पतोयवयवविभागेनैवेति। यथा छते
४८ सुवर्णादीनामविभक्तावयवानां पीति। यथापि छपीडो तस्य द्वव्यवसंयोगस्तत्त्वयनेनास्वशफाका
रतानीयमानः पुरोडाशतामापद्यते। न चापि केन स्पातिवेडाशस्योत्पद्यते न हि तस्य पिंडावयवसंयोगा
८५ विनंस्यंति अपितु संयुक्ता एव संतः परस्पर्यनेतनु छमानानाविके देशव्यापकाभवंति। रमं म्रिसंयोगो
नस्तु वर्णद्व्यावयवाः संयुक्ता एव संतोऽद्वभावमापद्यंतेनतुमिथो विभज्यंते। तस्माद्यथावयवेनसंयो
गविनाशावंतरेणापि सुवर्णपिंडो विनश्यति। संयोगांतरोत्पादमंतरेण च सुवर्णेद्वृ घटपक्तापतेस्य
समंतरेणापावयवसंयोगविनाशं परमाणवो विनंस्यंति अन्येचोत्पत्स्यंत इति सर्वमवादातं समुदा
यत्समयहेतुकेपितद प्राप्तिः। अवांतर~~गात्मवैशिषि~~कं गतिमाह है वैशेषिकरान्द्धांत इति। वैशेषिका राम
रवत्वेनाविशिकाः तेहि परमाणवाकाशादिकानात्ममनसांचसामान्यविशेषसमवायानां च गुणान्तांच ११

केषांचित् नित्यत्वमप्यपेक्षयैवाणूनां निरन्वयविनाशानुपपत्तिरिति ते वैनाशिकाः । तेन तदुपन्यासो वैना
शिकत्वसाम्येन सर्ववैनाशिकान् स्मारयतीति तदनंतरं वैनाशिकमतनिराकरणमिति । सर्वे वैनाशिका
नां स्थिरभाववादिनां सुगतानुयायिनां भूतपूर्ववैनाशिकत्वं क्षणिकभाववादिनां तु अस्मिन् हरायेनदस्य एकादशि
ध्यायः । तेन नन्तरामि सङ्गतिः । तदिदं दूषणत्रयं वैनाशिकमतमनुपपन्नमित्युक्तं तत्प्रकारभेदमाह सर्वथानुपपत्तेः
इत्यादि वैचित्र्यात् स्वकृतेः केचित्सर्वास्तित्वमेव राद्धान्तं प्रतिपद्यन्ते केचिद्विज्ञानमात्रास्तित्वं केचित्स
र्वशून्यतां ॥ अथ तत्र भवतां सर्वास्तित्ववादिनां त्रिभेदो न संभवति तत्त्वसंख्याप्यात् स्वसंतदपरितोषेण
हतयभेदात् महीनमध्यमोत्कृष्टधियो शिष्या नवं जित्तमये हीनमतयः सर्वास्तित्ववादितान्न दारा
धानुरोधात् तस्य शून्यतायामवतारयंति । ये तु मध्यमास्ते ज्ञानमात्रास्तित्वे तस्य शून्यतायामवतारयंति । ये तु
२ प्रकृष्टमतयः ते भः साक्षादेव शून्यतात्त्वं प्रतिपादयंते । यथोक्तं बोधिचित्तविवरणे देशना लोक
नाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः । भिद्यन्ते बहुधा लोके उपायैर्बहुभिः पुनः । गंभीरोत्तानभेदेन क्वचिद्वो
भयलक्षणा । भिन्नापि देशनाभिन्ना शून्यताऽद्वयलक्षणेति । यद्यपि वैभाषिकसौत्रांतिकयोरवांतर

का ना ५ गौष्मालं

ब्रा० दि० मतभेदोऽस्ति तथापि सर्वास्तिताया मस्ति संप्रतिपत्तिरिति कीर्तनं तत्र पमासः । तथा च त्रित्वमुपपन्नमिति
२० पृथिवी खरस्वभावा । आपः स्नेहस्वभावाः । अग्निरुष्णस्वभावः । वायुरीरणस्वभावः । ईरणं प्रेरणं भूतभौ
तिकात्मकः स्का । विज्ञस्वेति हि । तथा रूप्यन्ते उपनेयन्ति । रूपं तद्गतिचेति स्कन्धः सास्य विषयाणामिन्द्रियाणि स २
रूपस्कन्धो यद्यपि रूपप्रमालयः पृथिव्यादौ वा ह्यात्मत्वापि कायस्यात्मात्वं तु इन्द्रियसंबद्धमवंत्वाधस्तात्मिक
: विज्ञानस्कन्धो यद्यहमित्याकारो रूपादिविषयं तु इन्द्रियादिजन्यो दंडायमानः । वेदनास्कन्धो या त्रियो तुम श्या
य विद्यमविषयस्पर्शे सुखदुःखतद्रहितविशेषावस्थावित्तस्य मायते सा वेदनास्कन्धः संज्ञास्क
धः सविकल्पकप्रत्ययः संज्ञासंसर्गयोग्यप्रतिभासो यथा डित्थः कुंडली गौरो ब्राह्मणो गच्छतीत्येवंजातीय तो
कः । संस्कारस्कन्धो रागादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयः धर्माधर्मौ चेति । तदेवं समुदायः
मे पंचस्कंधी तास्मिन्नु नयहेतुकेऽपीति । बाह्यः पृथिव्यादिचतुष्टयहेतुकेऽणुभ्यो इति क समुदायो रूपविज्ञानादि ते
स्कंधहेतुके च समुदाय आध्यात्मिके चाभिप्रेयेते तदसाम्प्रति । न स्य समुदायस्याप्युक्तोऽतः समुदायि रास
नामचेतनत्वात् चेतनो हि कुलालादिः संवेमदंडादीनुपसंहत्य जातु घटमारचयन्तदृष्टो न सहसा २०

मा १

मद्दंडादिव्यापारेरिविदुषि चिलुलाले स्वसमवेतनाम्रदंडादयो आरंभ्यजानु घटमारभंतेति तन्नासति कु
विंदितेतु वेमादयः पटास्वयंतीति तस्मात्कार्यात्पादास्तदनुगुणकारणसमवधानाधीनत्सदनुत्सहन
भावेन भवति। कार्यात्पादानुगुणं च कारणसमवधानं चेतनप्रेक्षाधीनमसत्यां चेतनप्रेक्षायां न भवितु
मुत्सहत इति। कार्योपत्तिश्चेतनप्रेक्षाधीनत्वव्याप्त्याव्यापकविरुद्धोपलब्ध्याभिलनान ...ति तेमः कार
सि मो भावत्तेमानाचेतनाधिष्ठितत्वरवावतिष्ठतइति प्रतिबंधसिद्धिः। यच्च चैतन्याद्वा चेतनाधीन
वकार्योत्पत्तिरस्तितु वितं चेतनांतं दृष्टि यादिविषयसंस्पर्शे सत्यभिव्यक्तं तन्न सर्वकारणकं यथा यथ का
र्यायय ... यीतंतथा प्रकाशयदृष्टेन नाभिव्यक्तं रण ... विशिष्टार्थकार्यमभिव्यक्तं वर्तयतीति तत्राह विनाभि
स्व व्यक्तन स्पवसमुदायसिद्धेन त्वाद। न खलु वाक्याभ्यांतरसमुदासिद्धिं मंतरेण विनाभिव्यालनेतत
स्वतामिकृवृद्धुत्तरमिलरेतप्याप्रथमाविशेषादिति। तच्च ... वीयाविनाभिदाभिरुत्तरसमुदायेवटय
ति। वटनसमयेतस्याश्चिरातीतत्वेन सामर्थ्यविरहात्। अस्मिन्नुद्धाने वदन्नस्य चेतनस्य भोक्तुः अ
त्मासत्त्वी ...स्य संघातकर्तृरनभ्युपगमात्। कारणविन्यासमेदं ष्टिवाद्वाव कर्तृत्वं भवतितर्वा ... यत्याति
वान्व

बो० टि० रेकावस्थान्तरेण तद्धि नाम समेदं चेदिनुमर्हति । न च क्षणिकोऽवयव्यतिरेककात्मतानवस्थायी स्यात् तु सन्नन्वयव्यतिरे
२१ कानुकूलसहितेऽप्यनुत्पत्तेः स्थिरस्यैति । अथ चेत् अस्य समवहितत्वे क्रमकारणाल्लिकार्यं करिष्यति परस्परात्तपेक्षा
णिलत्वमत्र समवधायिनां चेत् जनने सति आह निरपेक्षस्य वृत्त्युपगमे वेति । यद्येवं चेत् तास्य तद्यपि
स्थानमहंकारस्य दृष्टपूर्वापरानुसंधानात् तेन क्रमकारणात् प्रतिसंधानं भविष्यतीति तत्राह आशयस्यापीति
तत्त्वल्लूषं यदि स्थिररूपमास्थीयते तत्तो नाम [illegible] रेणालीव व्याक्षणिकं तं तु तदोषापत्तिः ॥ न च तत्त्वे ता
नः तस्मात्स्वेतानान्तरेण तस्याप्युपगन्तो नन्वसत्त्वे विज्ञानमेव तत्क्षणिकमेव सकलदोषापत्तिः ॥ अपरे त्वस्मि
न्क्षणमेव वासनाद्याशय आलयविज्ञानं तत्संस्कृतापि च प्रवृत्तिः समुदायितां व्यापारो न च क्षणिकानां व्या
पारो युज्यते ॥ व्यापारो हि व्यापारवदाश्रयः न कारणस्य लोके प्रसिद्धः तेन व्यापारवता व्यापारात्पूर्वं व्यापार
समये च भवितव्यं । अन्यथा कारणत्वानुपपत्तेव योर [illegible] योगात् न वस्तु समययोरस्ति कार्यकारणभावो नाभिभि
न्नकालयोर् [illegible] पा वस्तु पाव क्षणिकत्वहानिरित्याह क्षणिकस्या उपगमाच्चेति ॥ ॥ ॥ इतरेतरप्रत्यय राम
यत्वादिति वेल्लो ततिमाऽनिमित्तत्वात् ॥ ॥ यद्य प्रतीति अ यमर्थः संक्षेपतो हि प्रतीत्यसमुत्पादं लक्षण २१

त्पा ग्न धर्मास्थिति

पुत्रंबुद्धेनउद्दिष्टं प्रत्ययफलानि ति उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषां धर्मता धर्मस्थितिता धर्म
नियामकता प्रतीत्यसमुत्पादानुलोमतेति ॥ अथ पुनरयं प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां भवति हेतूपनिबंधतः कारणाभ्यां १
प्रत्ययोपनिबंधतश्च । सोऽपि द्विविधो बाह्य आध्यात्मिकश्च । तत्र बाह्यस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबंधः यदिदं बी
जादंकुरः अंकुरात्पत्रं पत्रात्कांडं कांडान्नालं नालाद्गंडः गंडाद्गर्भं गर्भाच्छूकः शूकात्पुष्पं पुष्पात्फलमिति । तत्र बीजस्यासति ति
बीजेंकुरो न भवति यावदसति पुष्पे फलं न भवति । सति तु बीजेंकुरो भवति । सति बीजेंकुरो भवति या
वत्पुष्पे सति फलमिति ॥ तत्र बीजस्य नैवं भवति अहं अंकुरं निर्वर्त्तयामीति । अंकुरस्यापि नैवं भ म
वति अहं बीजेन निर्वर्तित इति एवं यावत्पुष्पस्य नैवं भवति अहं फलं निर्वर्त्तयामीति । फल
कोपि स्यापि नैवं भवति अहं पुष्पेणाभिनिर्वर्त्तितमिति । तस्मादसति चैतसे बीजादीनामसत्यपि चाभिसंस्कि कि
लाषप्राप्तिरिकारणभावतियमोहूरूपतेच्छत्तो हेतूपनिबंधः । प्रत्ययोपनिबंधः प्रतीत्यसमुत्पादस्यो
ज्ञेयो ॥ प्रत्ययो हि हेतूनां समवायः हेतुं प्रत्ययं ते हेत्वंतराणीति ते षामयमानानां भावः प्रत्ययः समवाय
इतियावत् । षण्णां धातूनां समवायात् बीजे हेत्वंकुरो जायते तत्र पृथ्वीधातुर्बीजस्य संग्रहकृत्यं करोति

हेतु२ ग्र

पत्रांकुरः कंठितो भवति अब्धातुर्बीजं स्नेहयति। तेजोधातुर्बीजं परिपाचयति॥ वायुधातुर्बीजमभि
निर्हरति यतोंकुरो बीजान्निर्गच्छति आकाशधातुर्बीजस्यानावरणकृत्यं करोति ऋतुधातुरपि बी
जस्य परिणामितां करोति तदेतेषाम् विकलानां धातूनां समवाये बीजे रोहत्यंकुरो जायते तत्रास्य थाति
र्च पृथिवीधातोर्नैवं भवत्यहं बीजस्य संग्रहकृत्यं करोमीति॥ यावदृतोर्नैवं भवत्यहं बीजस्य परिणामं
करोमीति। अंकुरस्यापि नैवं भवति अहमेभिः प्रत्ययैर्निर्वर्त्तित इति॥ तथाध्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पा
दः द्वाभ्यां कारणाभ्यां भवति हेतूपनिबंधतः प्रत्ययोपनिबंधतश्च तत्रास्य हेतूपनिबंधोपदिदमवि
ते द्याप्रत्ययाः संस्काराः यावज्जातिप्रत्ययं जरामरणादीति। अविद्या चेन्नाभविष्यन्नैव संस्कारा अज्ञाति
ष्यंत एवं यावज्जातिश्चेन्नाभविष्यन्नैव जरामरणादयः प्रज्ञास्यंत तत्राविद्याया नैवं भवत्यहं संस्कारा नं
न्निर्वर्तयामीति संस्काराणामपि नैवं भवति वयमविद्यया निर्वर्त्तिता इति। एवं याव ज्जात्या
अपि नैवं भवत्यहं जरामरणादि निर्वर्तयामीति जरामरणादीनामपि नैवं भवति। वयं जात्यादिभि
र्निर्वर्तिता इति॥ अथ च सत्स्वविद्यादिषु स्वयमवेतनेषु चेतनांतराल विषृतेष्वपि संस्का

भविष्यत४

तत्र पृथिव्यादिधातूनां नैवं भवति वयं कायस्य काठिन्यादि निर्वर्तयाम इति कायस्यापि नैवं भवति अहमेभिः प्रत्ययैरभिनिर्वर्तित इति अथ च पृथि
व्यादिधातुभ्यो ऽचेतनेभ्यश्चेतनांतरानधिष्ठितेभ्यो ऽंकुरस्येव कायस्योत्पत्तिः। सोऽयं प्रतीत्यसमुत्पादः १०

तदा ता मुत्पत्तिर्बीजादिष्विव स्वचेतनेषु चेतनांतरानधिष्ठितेष्वंकुरादीनां इदं प्रतीत्यसमुत्पादस्य मु
स घत इत्येतांनाश्चस्य दृष्टव्याश्चेतनाधिष्ठ्याः तस्यानुपलब्धेः सोऽयमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पाद
स्य हेतूपनिबन्धः अथ प्रत्ययोपनिबन्धः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशविज्ञानधातूनां समवायाद्भवति का
यः। तत्र कायस्य पृथिवीधातुः काठिन्यं निर्वर्तयति अब्धातुः स्नेहयति कायं तेजोधातुः
कायस्याशितपीतं परिपाचयति। वायुधातुः कायस्याश्वासप्रश्वासादि करोति आकाशधातुः कायस्यांत-
सुषिरभावं करोति। यत्तु नामरूपांकुरमभिनिर्वर्तयति पंचविज्ञानकायसंयुक्तं सास्रवं च मनोविज्ञानं सोऽ
युच्यते विज्ञानधातुः यदा ह्याभिः कायः पृथिव्यादिधातवो भवंत्यविकलाः तदा सर्वेषां समवायात् भवति काय
स्योत्पत्तिः। तत्र पृथिव्यादिधातूनां नैवं भवति वयं कायस्य काठिन्यादि निर्वर्तयाम इति कायस्यापि नैवं भव
ति अहमेभिः प्रत्ययैरभिनिर्वर्तित इति। अथ च पृथिव्यादिभ्यो ऽचेतनेभ्यः चेतनांतरानधिष्ठितेभ्यो ऽंकुर
स्येव कायस्योत्पत्तिः। सोऽयं प्रतीत्यसमुत्पादः दृष्टव्यान्नानाथपितनयः तत्रैते षड्धातुषु एकसंज्ञा
पिंडसंज्ञा सुखसंज्ञा सत्वसंज्ञा पुद्गलसंज्ञा मनुजसंज्ञा मातृदुहितृसंज्ञा अहंकारममकारसंज्ञा सेय

नितसंज्ञा १

मविद्यास्यसंसारानर्थसंभारस्य मूलकारणं ॥ तस्यामविद्यायां सत्यां संस्काराराग द्वेषमोहा विषयेषु
प्रवर्त्तंते वस्तुविषया विज्ञप्तिर्विज्ञानं विज्ञानाच्चत्वारो रूपिणः उपादानस्कंधाः तन्नामतान्नामदायर
पमभिनिर्वर्त्तंते ॥ तदेव कललमभिसंधिप्य तां नामरूपमुच्यते शरीरस्यैव कललबुद्बुदाद्यवस्थानामरूपसं
मिश्रितानींद्रियाणि षडायतनं नाम रूपेंद्रियाणां त्रयाणां संनिपातः स्पर्शः ॥ स्पर्शाद्वेदना सुखादिका
वेदनायां सत्यां कर्त्तव्यमेतत्सुखं पुनर्मयेत्यध्यवसानं तृष्णा भवति ॥ ततउपादानं तस्माच्चेष्टा भवति । वा
ततो भवः भवत्यस्मात्कुलमिति भवो धर्माधर्मौ तद्धेतुकः स्कंधप्रादुर्भावो जातिः [redacted] जन्माहेतुकात्स्कंधे जा
रामरणं द्वयः ॥ जातानां स्कंधानां परिपाको जरा ॥ स्कंधानां नाशो मरणं ॥ म्रियमाणस्य मूढस्य साभिष्वंग
स्य पुत्रकलत्राद्यंतर्दाहः शोकः तदुत्थं प्रलपनं हा मातर्हे वत्स मम पुत्रकलत्रादीति परिदेवना पंच वि
ज्ञानकायसंयुक्तमसाध्यनुभवनं दुःखं ॥ मानसं दुःखं दौर्मनस्यं ॥ एवंजातीयकाश्चान्यपास्त्वेक्लेशा
गृह्यंते ॥ तेमीपरस्परहेतुकाः अविद्यादयोऽविद्यादिहेतुकाश्च जन्माद्यो घटीयंत्रवदनिशमावर्त्त
माना संतीति तैरेव विद्यादिभिराक्षिप्तः संघात इति तदेतत्तद्भूयवति ॥ तन्नानुत्पन्नत्वात्तिमात्रनि राम
२३

नै जन्माहिहेतुकास्कंध २

मित्त्वादिति॥ अयमभिसंधिः। पक्षवत्तु हेतुप्रतिबद्धं कार्यं न दृष्टान्तेपि हेतुमात्राधीनोत्पादत्वात्तदुपप
त्तानाम्। पंकस्यैव संस्कृतदास्तत्प्रत्ययोपनिबंधो न हेतुमात्राधीनोत्पत्तिरपि तु तन्नाहेतुसमर्थघातजन्मात् व
यचेतनत्वमन्तरेण स्वःसंनिधापयिताक्ति कारणानामित्यर्थः। बीजादेरंकुरोत्पत्तावपि प्रत्ययोपनिबद्धायावि
वादाध्यासितत्वेनापक्षानतिरिक्तत्वात्। पक्षेणचव्यभिचारो द्रष्टव्यं नायामतिप्रसंगेन सर्वानुमानोच्छेद
प्रसंगात्। स्यादेतत्। अनपेक्षाः स्वभावास्य क्षणस्यान्या। हिनाद्दयोंकुरमारभंते। तेषांतु एव सर्वक्षणस्य यव
शात्परस्परसमवधानं। नचैकस्मादेव कारणात्कार्यसिद्धेः किमस्यैः कारणैरितिवाच्यं। कारणचक्रानां ं
कार्योत्पादाद सिद्धमित्येव नास्ति। नचैकोपि तत्कारणसमर्थ इति अन्येष्वक्षदासत इति युक्तं हिते ये
हावं तोयैनैवमालोचयेयुः अस्मात्तु समर्थस्यैकोपि कार्यं इति हेतं ततः संश्लिष्यते ति। किंतु पक्षसर्वक्षणप्रत्य
याधीनपरस्परसंनिधानोत्पादोताऽनुत्पन्नं नापि संनिधातु मीशते तां सर्वानन्तपेक्षात्प्रतीत्यका
न कार्यंवं नोत्पत्तु महंति। न घस्वमहिम्नासर्वे कार्यमुत्पादयंतोपि नौ कार्योण मीशते न चैव ते षांसामर्थ्यो
त्तचकारणभेदात्कार्यभेदः सामग्र्यास्त्वकत्वात्॥ इतदेद्रं दस्य च कार्यतानात्वहेतुत्वादानतथादर्शना

ना २

25

५

ना० दि० २॥ तत्र [illegible] प [illegible] वंसस्कारणमात्राश्रितेपेक्षाः स्वकार्योपजनेहि नान्येन कृतेन ततः एवैतत: एवैसर्वस्यान्तपेक्षाः
२४ तत्स्वकार्योपजनद्वन्तिकुरुक्लस्खलत्वाविशेषे पियेतवीजक्षणेन कुसूलस्थेन स्वकार्यक्षणपरंप
परयाङ्कुरोत्पत्तिसमर्थो वीजक्षणोऽसमर्थितव्यः सोनपेक्षास्वबीजक्षणः स्वकार्योपजनन एवं सर्वे
पूर्व वतदनंतरानंतर वर्तिनो वीजक्षणाः अनपेक्षा इतिकुसूलस्थितिरपि वीज एव स्यात् [illegible] तीलवीवलः ते त
मस्पष्टःस्वबकुलेनलक्षिकर्मणा। येन हि वीजक्षणेन स्वक्षणपरंपरयांकुरो जनयितव्यः तस्यान्तपे
क्षा सोक्षणपरंपरांकुरस्वलस्यवांकुरं करिष्यतीति॥ तस्मात् परस्परापेक्षा एवांत्यावामध्यमावाप्य
वीवाक्षणाः कार्योपजनयंतीति वक्तव्यं। यथाहुः। न हि किंचिदेकमेकस्मात् सामग्र्याः सर्वं संभवतीति नाभेदं समवे
तारं तं कारणानां विन्यासमभेदतस्य योजनानिति [illegible] एवात्रर्थकं दृष्टमिति निराचेतन [illegible] इति तु मर्हति नाद
र मुलं॥ नवैतदुपपन्नः स्वभावतः। यदि संघातस्य किं विशिष्टिमवगम्यतइति। तदुत्तरेतरमसत्यत्वेपीति
इतरेतरहेतुत्वेणायथः तुल्यमभिसंधिमविद्वानरिवोदयति सवविद्यादिभिरर्थोदाहिष्यत इति। राम
परिहरति स्वचोद्यतेयदितावदिति। किमाद्येपनत्यादाकमाहोस्वपत। तत्र न तावदुक्कारणमस्य २४

द्वितीयपक्षे लोऽस्तीत्यात

ष्यातु ब्रह्ममात्रं कार्यमुत्पादयति। किंतु स्वसामर्थ्येन। तस्मात्तदुत्पादनं वक्तव्यं। तथा चक्षुपि तत्स्वापस्वदु
त्पादकं वक्तव्यं। तस्य द्वितीयपक्षेऽपि सत्यपि चमीकारे अधिष्ठातारं चेतनमंतरेण न संभवतीति किं न गपुतः
ह्मणि केवलभावेऽपि मोक्षे मौनेनापि कदाचिदाहिप्येत संसारात्। स तु मोक्षानासौ तिष्ठेत्। संसारे तत्त्वदर्श
यति मोक्षरहितेऽपि। अपि च वक्तव्यमुपकार्योपकारकभावे वस्थितात्। कार्यं जनयतीति नवक्तः क्रियम्
सर्वकार्योपकारकभावो नास्ति। भावस्योपकारोऽनाश्रयत्वात्। कारणस्याभेदत्वात्। अनुपकर्तृत्वे नान्त्वात्संभ
वात्। कालभेदेन वा दुपपत्तौ कस्मिंश्च माधात् दिदमाह आश्रया अपि सूक्ष्मलेव्वेति। अथायमभिप्राय
इति। यदा हि प्रत्ययोत्पत्ति वेधनः प्रतीत्यसमुत्पादो भवेत्। तदा चेतनतोऽधिष्ठातापेक्षा नापि न तु प्रत्ययो
पत्ति वंचकोऽपि तु हेतुप्रतिबंधनः। तथा च चेतनमनधिष्ठातृ हेतुः स्वभावत एव कार्यं संपादनं करिष्य
ति केवलमिति भावः। अन्तानाव्याख्याकेवलादेतोः कार्यं नोपजायत इति। अतो न्यायसंयोगोऽस्मिन्
पक्षे इत्याशयवानाह यंतम्भवेति। संप्रति प्रत्ययो[illegible]पत्तिवंधनं प्रतीत्यसमुत्पादमास्थाय चोदयति अ
थ तत्स्वसंघाताश्चेति। अस्थिरा अपि हि भावाः। सदा संहता एवोदयंते व्ययंते वनपुनरितरेतरतोऽवति

ताः केन विस्तुतीक्रियंते तथा च कथमत्र सहत्वा चेतनेनेति भावः। अन्यादवितिपरस्पराश्रयं निवर्त्तयति। त
देतद्धिकल्पद्वयं दूषयति नेदापि संघातानादिति। स खल्तु संघातसंततिवर्त्तीवर्मा धर्माद्दयः संस्कारसंतानो यथा
यथं तु स्वदुःखेजनतपल्ला गंतुकं कंचनानासाद्य स्वत एव जनयेत्। [illegible]
[illegible] समर्थस्यानपेक्षस्य हेत्वपायो मा भूत्॥ आसाद्यजनने तदासादनकारणं वक्तव्यं तत्रापे
यः तथा च नप्रतीत्यसमुत्पादः। [illegible]। तस्मादनेनागंतुकानपेक्षस्य संघातसंततेर्नृस्येव स
दृष्टांतेन विसदृशजनने तदा स्वभाव आश्रयः। तथा च भाष्योक्तं दूषणमिति। अपि च यद्भोगार्थः संघातः
स्यादिति। अथापवर्गो भोगार्थी भोगमात्रकामः तस्य तदेव प्रवर्त्तत इति प्रत्यात्मसिद्धं। सेयं प्रवृत्ति
भोगादन्यस्मिन्नस्थिरे भोगतत्साधनसमन्वयव्यापि निकल्पते नास्थिरे। न च भोगादन्यस्मिन्न त हि
भो भोगे भोगायकल्पेते नापवर्गो भोगायान्यस्य स्यादेवं भोक्तापि द्रष्टव्यः। तत्र तु मुक्तममुक्तस्येवेत् [illegible] रावास्कं।
यथानं आप्तवैनहानं। अत एवैवाकं प्रवर्तितप्रसंगः स्वार्थः॥ न तु संघातः सिद्धेः सुभोक्तुं भावादिति। भोर
क्तभावेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः कर्त्तृभावः ततः कर्मा भावात् संघातासिद्धिरित्यर्थः॥ उत्तरोत्पादे च पूर्व

निरोधात्। पूर्वक्षणे संगतिमित्याह उत्पन्नेति। हेतूपनिबंधनं प्रतीत्यसमुत्पादस्तमपेत्य प्रत्य
योपनिबंधनः प्रतीत्यसमुत्पादोऽवस्थितः। प्रसजति हेतूपनिबंधनमपि द्वयप्रतीत्यर्थः। पूर्वपक्षमाह उत्पन्नेमि
ति। निरुध्यमानस्येति। तमावर्त्ते शेषिकवरनिरोधकारणस्यानिष्यंनिरुध्यमानत्वे ना
नासिद्धेरकारणं विनाशमनपगच्छन्नस्तथाति त्वात्। तस्माद्विनाश यस्तत्वमचिरनिरुद्धत्वे नि
रुध्यमानत्वं वक्तव्यं। निरुद्धत्वे चचिरनिरुद्धत्वे विवदंतिं तथापि चोभयोरप्यभावग्रस्तत्वाद्धेतुत्वानुपपत्तिः
संकेतेऽप्यभावग्रस्तइति। कारणस्य हि कार्यात्प्रागृत। प्राक्कालसत्तापर्यवसानकार्यकाला। तदा कार्यस्यनि
रुद्धत्वेनोत्पत्तिः अर्थापत्त्याऽनुपपत्तेरित्यादिति भावः। नदेतत्स्लोकं दृष्ट्वा दूषयति भावग्रस्तस्येति। अलावा
पत्यभावाः प्रायेण हि कार्यं कुर्वंतो लोके दृश्यंते तथा च स्थिरत्वमितरथा तु लोकविरोधात्। पुनः संकेतेऽप्य
भावग्रस्तेति। यथाहुर्भाविते येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते इति। अवस्तुत्वे व्यापारवत्तात्तथापि क्षणिकस्य
नकारणत्वमित्याह तथापि नैवोपपद्यते इति क्षणिकस्य कारणाभावः। सत्त्वस्य कारणं हि घटादयस्तु
चकार्यमुत्पन्नमनुत्पन्नवस्तुत्वेन नाऽनुभूयंते यदि च न कार्यसमये कारणे सति तत् कथं तेषां तदात्मानुभवः

वा० द्वि
२६

नचकारणं सादृश्यं कार्यस्य नतु तादात्म्यमिति वाच्यं ॥ असति कस्यचिद्रूपस्यानुगमे सादृश्यस्या
प्यनुपपत्तेः ॥ अनुगमे वा तदेव कारणं तथा च तस्य कार्यतादात्म्यमिति किं कृतमसाधारणत्वमि
त्यर्थः ॥ सर्वथा तु वैलक्षण्ये हेतुफलभावः ॥ तेनु घटादावपि प्राप्त इत्यतिप्रसंग इत्याह
विनैव वेति ॥ न चेत द्राव भावो नियामकः ॥ तस्यैकस्मिन्नप्यसंग्रहत्वात् ॥ सा
मि मान्यस्य चाकारणत्वात् ॥ कारणत्वे वा दार्ष्टान्तिकत्वहानेः ॥ अस्मत्पक्षपातप्रसंगाच्चे
ति भावः ॥ अपि चोत्पादविनाशयोर्विकल्पत्रयेऽपि वक्तव्ये नः शाश्वतत्वप्रसंग इत्याह वि
चोत्पादविनाशौ नामेति ॥ पर्यायत्वापादनेऽपि नित्यत्वापादनं संतत्यां वक्तुमुत्पादनिरो त
धाभ्यामन्तर्सत्त्वमिति वक्तव्ये नः शाश्वतत्वप्रसंगः । संसर्गे व्यासंसर्गानुपपत्तेः ॥
सत्वाभ्युपगमे शाश्वतत्वमित्यपि दूषणं शेषं निगदव्याख्यातं ॥ असतीति प्रतिज्ञो
परोधो योगपद्यमन्यथा ॥ नीलाभासस्य हि चित्तस्य नीलादालंबनप्रत्ययात् ॥
नीलाकारता समनन्तरतो समनन्तरप्रत्ययात्पूर्वविज्ञानाद्धेतुरूपतो चेद्दृषो

५६५
३८
४.४५४
२

ऽपि प्रतिप्रत्ययात् स्वहेतुप्रतिनियमः॥ आलोकादिसहकारिप्रत्ययात् तैलः स्पर्शार्थता एवं सुखवादीनामपि
चैतानां चित्ताभिन्नहेतुजानां चलार्थता न्येव कारणप्रतिनियमः प्रतिज्ञा चतुर्विधा न हेतून्प्रतीत्य चि
त्तचैत्ता उत्पद्यंते तदभावकारणत्वे अपरं ॥ अपि जरसद्दृशो तत्संज्ञा पावस्थावतिष्ठत इति ॥ उप
लो प्रत्यया नाद्रूवाहा भिन्नात्तथा च वदा ... हानिरिति प्रतिज्ञाहानिः ॥ प्रतिसंख्या प्रतिसं
ख्यानिरोधाप्राप्तिरविशेषात् ॥ भाव प्रतीपाया संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या तया निरोधः प्रतिसं
ख्यानिरोधः ॥ संततिमेव अस्ते तेन केमीत्येवमाकारहा चेव बुद्ध्यैव प्रतीयत्वं एतेनाप्रति
संख्यानिरोधोपि व्याख्यातः संतानगोचरो वा निरोधः संतानिरुद्धे गोचरो वा न तावत्सं
तानस्य निरोधः संभवति हेतुफलभावेन निरवस्थितः संतानिनः एवोऽप्येवं वध्यमी कम
ए: संतानं ततेपो स्या वर्तः संतानीयन्निरोधात्संतानोच्छेदे न भवितव्यं सर्वफलेदंचि
तारम्भते न वा आरम्भते चेन्नोतः ॥ तथा च न संतानोच्छेदः अनारम्भेतु भवेदस्यः किं तुस्या
दसत् ॥ अप्रतिक्रियाकारितायाः संतानच्छेदस्य विरहात् ततः सत्वेत ज्ञानक मप्यसत्त्वं न कत्वेना

मदित्यनेन क्रमेण संततः सर्व एव संतानिनः इति तत्संतानोऽनितरामसन्निति तस्य प्रतिसंख्या
नानिरोधः॥ न च सभागानां संतानानां हेतुफलभावः संतानस्यास्य विभागोत्पादो निरो
धः विसभागोत्पादक एवलक्षणः संतानस्यान्तरः इति वाच्यं॥ तथा सति रूपादिज्ञानं प्रवा
हे रसादिविज्ञानोत्पत्तौ संतानोच्छेदप्रसंगः॥ कथं चेत्सारूप्येकाविसभागेष्वपि ततः स
न्तपातेऽस्मीति न संतानोच्छेदः तदनेनाभिसंख्यापि नाह सर्वेषां च संतानेषु संतानि
नामविच्छिन्ने न हेतुफलभावेन संतानविच्छेदस्यासंभवादिति॥ नापि भावगोचरोऽसं
भवतः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधौ॥ अत्र तावदुत्पन्नमात्रापहतस्य भावस्य न प्र
तिसंख्यानिरोधः संभवति तस्य पुरुषप्रयत्नोपेक्षाभावादितस्कैव दूषणं॥ तथापि दे
शांतरसंभवस्थितेऽपि निरोधे इति॥ न हि भावानामिति॥ यतो निरन्वयो विनाशो न सं
भवत्यतो निरुपाख्योऽपि न संभवति॥ तेनान्वयिना रूपेण भावस्य नष्टस्याप्युपाख्ये
यत्वात् निरन्वयविनाशाभावे हेतुमाह सर्वाच्चाप्यवस्थासु इति यदन्वयिरूपं तन्न

तत्परमार्थसद्भावः अवस्थास्तु विशेषा रव्या उपजनापायधर्माणः तासां सर्वासामनिर्वचनीयतया
स्वतो न परमार्थसत्वं अन्वय्येव तेन रूपेतासां तत्वं तस्य च प्रत्यभिज्ञाभावस्य नष्टस्याप्युपलभ्य
मानत्वात् न विनाश इति ॥ अवस्थावतोऽविनाशेऽवस्थानां निरन्वयो विनाश इति
तासां तत्वस्यान्वयिनः सर्वत्राविच्छेदात् स्यादेतत् ॥ मृत्पिण्डमद्घटमत्कपालादिषु सर्वत्र
मृत्तत्वं प्रत्यभिज्ञानादवगतमेवं ॥ न तु प्रदीपकलिकायां तन्नष्टस्य तद्द्विविधः किमस्ति रूपम
न्वयि प्रत्यभिज्ञायमानं येनास्य न निरन्वयो विनाशः स्यादिति चेत् अन्यद्प्रत्यभि
ज्ञायमानं स्वरूपमिति तत्राप्येतत्तेजोरूपं तेजःसामान्यं तदुपलब्धुं दत्त्वापनीयत इति अनुमेयं ॥
मृत्पिण्डानामन्वयिनामविच्छेददर्शनात् ॥ तत्र तत्रैवं हि ॥ उदबिन्दौ च क्षितौ चेतोपमा वा न लभ्
५२ यते । विनष्टेऽपि तत्र तत्र दृष्टितेजो विद्यते तस्यान्वयिनो बुद्ध्यो । तस्मान्न क्वचिदपि निरन्वयो
नाश इति सिद्धं ॥ अथ यथा च दृष्टान्तः ॥ चरिकरः सामग्रीसम्पत्तानस्य यमनियमा
दिः श्रवणमननादिश्च मार्गः हेतुर्णनेन रात्र्यादिभावनाश्रितिरोहितमन्यत ॥ क्वनाशो

वा.र.२
२८

चाविशेषात्॥ यच्च तेषामिति॥ वेदसामान्ये विप्रतिपन्नो न विप्रतिपद्यते शब्दगुणानुमेयत्वमाकाश
स्य वक्तव्यं॥ तथा हि जातिमत्वेन सामान्यविशेषसमवायेभ्यो विभक्तः स्पर्शाद्स्पर्शस्प
ते र्शवत्वेनात्मनि मनसि तेषां श्रावणेन्द्रियग्राह्यत्वेन गन्धादिवत् गुणत्वमनुमितं न चायमात्मगुणो
बाह्येन्द्रियगोचरत्वात्॥ गन्धादिवत् अत एव न मनसो गुणः॥ तद्गुणानामप्रत्यक्षत्वात्॥
न च पृथिव्यादिगुणः तद्गुणगन्धादिनाहचर्यानुपलब्धेः॥ तस्माद्गुणोऽयं सत्वाद्गन्धादिव
दृश्याधारस्तेन्द्रियग्राह्यो यद्द्रव्यमनुमापयति तदाकाशं पंचमं भूतं वा किंचिति॥ अपि चा
वरणाभावमाकाशमिच्छतइति॥ निषेध्यनिषेधाधिकरणनिरूपणाधीननिरूपणो
निषेधो नास्त्यधिकरणानिरूपणे शशकोनिरूपयितुं तथाचावरणाभावाधिकरणमा
काशं वा किंचिति॥ अतिरोहितमन्यत॥ अनुस्मृतेश्च॥ विभजते अपि च वैनाशिकः स
र्वस्य वस्तुनः क्षणिकत्वमिति॥ पक्षसत्य व्यतास्मिन्नुपलब्धुः स्मर्तुरन्यत्वेपि समानायां संततौ का
र्यकारणभावात् स्मृतिरूपपद्यत इति मन्यमानो न परितुष्यतीति तं प्रति प्रतिभास्ता

समाज्ञातं प्रत्यक्षाविरोधमाहापिचेद्दर्शनकारणयोः कन्रीरीति ततो नेह मद्वाद्वौदिति प्रतीयादिति ॥ अ
हे स्मरामी अन्य तत्त्वद्राह्मीदित्यर्थः ॥ प्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षाविरोध प्रपंचयत्युत्तरः अज्ञानन्न नआचोत
मादुष्टीस्मात अस्मरणादित्यर्थः ॥ न नस्मादस्यनिवेद्यं नं प्रत्यभिज्ञानं पूर्वापरद्वारणदर्शनएकस्या
ते भावे तदनुपपत्तेः ॥ शंकतैंनेदमहदाम्मिति ॥ प्रत्यभितरमिति ॥ अयमर्थो विकल्पप्रत्यक्षो यंवि
कल्पस्वस्वाकारं वाह्यतया व्यवस्यति ॥ न तु ततः पूर्वापरौ द्वारौ तयोः स्मादृंसंपवाग्र हाितिन त्वाय
मेवस्यानेकदर्शिनः स्थिरस्य प्रसंगदृतिनिराकतेति नेतनेदमिति ॥ अन्न पदार्थापादनादि
तिनानापदार्थसंभिन्नत्वाव्याप्यावभासः तावदयं विकल्पः प्रपंततत्रैतेनानापदार्थीन प्रपंत
न इति वृत्ताणः स्वसंवेद्यते कार्येते चैकस्य ज्ञानस्य नानाकारत्वे संभवति ॥ एकत्वविकोधात ॥ न
चतावत्त्वेन ज्ञानानीति युक्ते तथास्ति प्रत्याकारे ज्ञाना नो समाप्ते तेषां च परस्परवार्त्ता ज्ञाना
भावात ॥ नानान्येव नस्यात तस्मात्पूर्वापरद्वारणतत्वाद्दूरपगोचरत्वे ज्ञानस्य वक्तव्यं ॥ न चेत
त्वर्वापरद्वारणावस्थापि नेमेकज्ञातारविनेति द्वारणभंगमंगमसंगः ॥ यद्युच्येत ॥ अस्तेतस्मि

भद्दालपातीनस्त्वसरो

वा॰ २१२
३५

न्विकल्प्येतेनेदमिदमिति पदद्वयप्रयोगो न त्विह तत्तेदन्तास्पदौ पदार्थौ तयोरश्वमाहिषमिति विवक्षितम
पि त्वेवमाकारता ज्ञानस्य कल्पितेति ॥ तत्राह यद्यपि हि लोकप्रसिद्धः पदार्थ इति ॥ एकाधिकरणे विप्रतिषिद्धध
र्मद्वयाभ्युपगमो विवादः ॥ तत्रैकस्य पक्षे साध्यपदत्वमन्यस्य तत्साधनं दूषयति न चैतत्सर्वमसत्ख्यातिवि
कल्पानां वाच्यालंबनत्वे सति च लोकप्रसिद्धपदार्थविवे भवितुमर्हतीति ॥ तौ नाकारत्वे हि विकल्पप्रति
भासिनो नित्यत्वानित्यत्वादीनामेकार्थविषयत्वाभावात् ॥ ज्ञानानां च धर्मिणो भेदान्न विरोधः ॥
न चात्मनि त्वंत्वे च बुद्ध्यनित्यत्वे च ब्रुवाणो विप्रतिपद्येते ॥ न चालोकेऽपि नानित्यशब्देनात्मनि वि
भुत्वं विवक्षितोः नित्यशब्दं प्रयुञ्जानो लौकिकोऽपि नित्यशब्दमात्मनि प्रयुञ्जानेन विप्रतिपद्यते
तस्मादनेन स्वपक्षप्रतिष्ठापयिषता परपक्षे साधनं नाम निराचिकीर्षता विकल्पानां लोक
सिद्धपदार्थकता च वाच्यालंबनता च वक्तव्या ॥ यद्युच्येत द्विविधो हि विकल्पानां विषयो ग्राह्यश्च वि
अध्यवसेयश्च ॥ तत्र स्वाकारो ग्राह्योऽध्यवसेयपक्षत्वात्तु वाह्यः ॥ तथा च पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहलक्षण
विप्रतिपत्तिः प्रसिद्धपदार्थकत्वे चोपपद्यत इत्यत आह एवमेवैषोऽर्थ इति ॥ निश्चितपक्षेन बा

नृथ ६

वक्तव्यं ततो न्यस्तु च्यमानं बहु प्रलापितमात्मनः केवलेरव्यापयेत ॥ अयमप्यसंदिग्धः ॥ केयमध्यवसेयता
वा स्यास्यापादिग्या स्यतां न हे विधं ज्ञयान्यासो च्यतां न न तेते रेवस्वप्रतिभासेनाध्यवसायेन प्रवृत्ति
रिति अपविकल्पाकारस्य को यमध्यवसायः ॥ किं करणम होस्विन्प्रयोजनम्युताहो फलमिति ॥ न ताव
त्करणं न स्यन्यत् कार्यं शक्यं न हि जातु महतमपि शिल्पिनः कटं परिपितुमीशते न चांतरेवा यिन
योजयितुं ॥ अपि च तपास्मन्तिपुत्रं इति प्रत्ययः स्याद् न चास्ति कारो पोपि किं गृह्यमाणेवा प्युत्तराग
रि यिमाणे यद्यपि गृह्यमाणे तदा किंवैकल्पेनाहोस्विन्तत्समयजेनाविकल्पिकेन न तावद्विकल्पो त्रि
लापसंसर्जियोग्यगोचरः अशक्यत्रिलापसमर्थस्वलक्षणदेशकालानुगतगोचरयितुम
र्हति ॥ यथाहु रशक्यसमयो ह्यात्मा स्वरवादीनामनन्यभाक् ॥ तेषामतः स्वसंवित्तिर्नाभिजल्पानुषं
गिणीति ॥ न चैतत्समयभाविना निर्विकल्पकेन गृह्यमाणे वा स्वविकल्पेनागृहीते तत्राविक
ल्पः स्वाकारमारोपयितुमर्हति न हि रजतताना प्रतिभास्विनि शुक्तौ चन्द्रिकानिवस्तु निरजतज्ञाने
न शक्यं रजततमारोपयितुमगृह्यमाणेन वा स्विस्वाकारेतोवंस्मात् न वा स्यइति । तथा च नाशं प्रसं

वा॰ रा॰ ३।

३

अपि चाप्रवैकल्यः स्वसंवेदनेसंतं विकल्पः किं वस्तुसंतं स्वाकारं गृह्णीतापि आहू समारोपपदार्थं वा पदा
र्थाकारं गृह्णातीति तदेवार्थमारोपयतीन तावत्सीयत पाञ्चमविरहितं स्वात स्वपत्र मव त्तिनीय गृहणात्को
परोक्तलेते तस्यापदेव स्वाकारमर्पमनर्पं गृह्णातीति तदेवार्थमारोपयतीति वक्तव्यं न चैवं युज्यते॥
स्वाकारो हि स्वसंवेदनप्रत्यक्षतया ज्ञातिविषयो वा स्वेचारोप्यमाणमविषयं स्वरूपतः सन्तोन्य
देव स्याकरु स्वाकारः समारोपितो न च भेदग्रहणमात्रेण समारोपाभिधाने वैशद्यावैशद्यरूपयो
भेदग्रहस्याकल्पात अपि च कल्पस्य मात्रे चेद्भूयः वा स्यात्स्वलक्षणं तग्रहणेन तदाभिमुख्यवि
प्रवृत्तिः हेतनर्हि त्रैलोक्यमत एकोनेन मेदग्रहीत इति यत्र कचन वर्तताविशेषादेतेन ज्ञाना
कारस्येवालीकस्यापि वाप्पितसमारोपः प्रत्युक्तः॥ तस्मात्स्वरूपं तत्तोन्यदुच्यमानं वस्तु प्रलापितं
मात्रतः स्वापर्योरितिः॥ अपि च सादृश्यनिबंधनसंव्यवहारस्तेन हेत्वदृश्यमित्येवमाकारबुद्धि
निबंधनो भवेन्न तु तदेवेदमित्याकारबुद्धिनिबंधनइत्याह न चापं सादृश्यात्संव्यवहार इति
नेत्रज्वालादि सादृश्यादन्यत्रमपि सादृश्यबुद्धौ तद्बुद्धौः प्रमाणनिबंधनः संव्यवहारो दृश्यते यथा

तथेहापि भविष्यतीति चेदीपरितो वेणाह भवेदेवं विकारनिबद्धो वेदकम्मीति ॥ तथाहि विविधज
नसंकीर्णगोपुरेण पुरं विविशमानेन नरेन्तरेभ्यस्तस्मान्निःसरणमपाक्रियमाणत्वाच्च हि विद्यत
मुपलभंतेति पाशुपतं दर्शनं नाद्रियते ॥ नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसम
यइति असिद्धिरात्कार्योत्पत्तिमिच्छतो वैनाशिकानामपीदभावाद्भावोत्पत्तिमाहुः उक्तं हि
तदपि स्यात ॥ निरपेक्षात्कार्योत्पत्तौ नोपकम्मिवै व्यपेक्षापेक्षितायां चेदोषस्यापेक्षते
नोपकृतत्वानुपकृतत्वानुपपत्तेः ॥ अनुपकारित्वेचापेक्षानुपपत्तेर्दोषाणिकत्वप्रसंगः दुभावाद्
नापेक्षत्वं नपेक्षत्वयोश्चान्यतरनिषेधस्यान्यतरविधाननांतरीयकत्वेन प्रकारांतरा
भावोन्नास्थिरत्वभावाद्भावोत्पत्तिरितिवेत्तत्किंपदेयदि भावाद्भावोत्पत्तिः परिच्छिद्यत इत्य
र्थः ॥ न केवलमर्थादापद्यते ॥ दर्शयंति च नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति ॥ एतद्विभजते बी
जप्रतिलिते ॥ किल कारणं निघ्ना कूटस्थात्कारणात्कार्यमुत्पद्येतापि सर्वं सर्वत
उत्पद्येत अपमभिसंधिः ॥ कूटस्थाद्धि कार्योत्पत्ते नस्ते सम भावो वा स्यात् अतत्त्वभावो वा

वी सेरा
३१

सचेत्कार्यं जनयन् न स्वभावः। ततो यावद् अनेन कार्यं न कर्तव्यं तावत्सहसैव कुर्वीत समर्थस्य हे
पायोगात्। अतत्स्वभावत्वे तु न कदाचिदपि कुर्वीत यद्युच्येत समर्थोपि क्रमवत्सहका
रिसन्निधिक्रमेण कार्याणि करोतीति तदप्युक्तं॥ विकल्प्यासहत्वात्॥ किमस्य सहकारिणः
केचिदुपकारमादधति न वा। अनाधाने नुपकारिणो नापेक्षणीयाः। आधाने पि भिन्नम
भिन्नं वोपकारमादध्युः। अभेदे तदेवाभिहितमिति कोटरस्येव्याहन्येत भेदे तदुपकारस्य त
स्मिन्सति कार्यस्य भावात् असति तस्मिन्सत्यपि कोटरस्य कार्यस्यानुत्पादात् अन्वयव्यतिरेका
भ्यामुपकार एव कार्यकारी न भाव इति नार्थक्रियाकारी भावः। तदुक्तं॥ वर्षातपाभ्यां किं व्यो
म्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलं। चर्मोपमश्चेत्सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फल इति॥ तथा
चाकिंचित्करादपि चेत्कस्यचित्कार्यं जायते कस्मिन्सर्वं सर्वस्माज्जायेतेति स्मृतं॥ उपसं
हरति तस्मात् भावस्यासत्त्वमिति॥ तत्रेदमुच्यते॥ नासतो हेतुत्वादिति नाभावात्॥
कार्योत्पत्तिः कस्माद्धेतुत्वात् न हि प्रमाणविषया अहेतुरो हीनो कार्याणामुत्पत्तिर्दृश्यते यदि

त्वभावाद्भावस्योत्पत्तिः स्यात्ततोऽभावत्वाविशेषात् शशविषाणादिभ्योऽप्यंकुरोत्पत्तिः न ह्यभावो विशेष्यते ॥
विशेषणयोगेनाभावो विभावः स्यात्तन्निरुपाख्यत्वहत्यर्थः ॥ विशेषणयोगमभावस्याभ्युपेत्याह नाप्य
भावः कस्यचिद्धेतुरिति अपि च यद्येनानन्वितं न तत्तस्य विकारो यथा घटशरावोदंचनादयो हे
म्नानन्विता न हेम्नो विकाराः ॥ अनन्विताश्चैते विकारा अभावेन तस्मान्नाभावविकाराः ॥ विका
राः स्वभावस्यैते नान्वितत्वादित्याह अभावाच्चाभावोत्पत्ताविति ॥ अभावकारणत्वादिनोत्तरं च न स
न्भाष्यं दूषयति यदुक्तमिति स्थिरेषु च भावः क्रमयौगपद्याभ्यामकारित्वव्याख्यानात् क्रमेण कार्यो
त्पादकत्वेति न चानुपकारकाः सहकारिणः स्वचास्य सहकारित्वं तदर्थोपमानत्वं उपकारे नाभिन्नो
नाप्यभिन्नः किं त्वनिर्वाच्य एव स आनिर्वाच्यात्तु कार्यमप्यनिर्वाच्यमेव जायते ॥ न चैतावता स्थिर
स्यापि करणत्वं तदुपादानत्वात् कार्यस्य रज्जूपादानत्वमिव भुजंगस्येत्युक्तं ॥ तथा च श्रुतिः ॥ स
त्येके तेव सत्यमिति ॥ अपि च येऽपि सर्वे ते विलक्षणा निस्वलक्षणा निवर्तु मता ॥ स्थिरं तेषा
मपि किमिति बीजजातीयेभ्योऽङ्कुरजातीया नैव जायंते कापीति न तु क्रमेण लक्षजातीयानि ॥ न

का॰ सा॰र

३२

हिबीजाद्धिज्ञातरस्यवाक्रमेलकस्यवात्यंतवैलक्षण्यकस्मिन्हिशेषः॥ नचबीजांकुरत्वेसमानेपि
परमापिसतीयेनैतयोर्भिविनः कार्यकारणभावोभवेत॥ तस्मात्कालत्वनिकारेचस्थलहृत्तोपाद
नाद्धिजन्नातीयात तथाविधस्यैवांकुरजातीयस्योत्पत्तिनियमः ग्राह्यस्तेन न्याया कार्यहेतुकानु
मानोछेदप्रसंगः॥ द्विज्ञात्रमत्रसन्नचतंप्रपंचतत्त्वग्रहत्वतत्वसमीक्षान्यायकणिकायाः कृतंइ
तिनेहप्रतन्यतेविस्तरभयात॥३॥ इतीनानामपिचैवंसिद्धः॥ भाष्यमस्यसूत्रगमं॥ नाभाव
उपलब्धेः॥ नकोधि कारणसंगतिमाहतत्वस्मीति॥ बाह्यार्थवादिभ्योविज्ञानमात्रवादिनोस्तुगता
भ्यप्रेतह्याविशेषमाहकेचोन्मितिल्लेति॥ अपप्रमाताप्रमाणंप्रमेयंप्रमितिरितिहिचत
स्पृविधास्तुतत्वपरिसमाप्तिरासामन्यतमाभावेपितत्वस्याव्यवस्थानात तस्माद
नेनविज्ञानस्कंधमात्रेतत्वंव्यवस्थापयताचतस्रोविधाएषितव्याः॥ तथाचनविज्ञान
स्कंधमात्रेतत्वेनत्वक्तिसंभवः विज्ञानमात्रेचचतस्रोविधाज्ञातकृतआहतस्मिंश्चविज्ञान
वादेऽभ्युपगतेनतस्रूपेरोगति॥ यथप्यनुभवान्नान्योनुभाव्योस्तिनानुभवितानुभवितानुभवने

चतथापि बुद्ध्यारूढेन बुद्धिकल्पितेनांशेन तस्य एवैष प्रमाणप्रमेयफलव्यवहार प्रमाताप्रमेयत्वापि द्रष्टव्यं न
पारमार्थिक इत्यर्थः॥ एवं च न सिद्धसाधनं नहि ज्ञानवादिनो नीलाद्याकारो विज्ञप्तिमभ्युपगच्छंति
किंतु निर्वचनीयं नीलादीति॥ तथाहि स्वरूपं विज्ञानस्यासत्त्वाकारपुंजं प्रमेयं प्रमेयप्रकाशनं प्रमाणं
फलं तत्प्रकाशनेशक्तिः प्रमाणं नायथावादिनोरपि वैभाषिकसौत्रांतिकयोः कैलानिक एवं प्रमाणफ
लव्यवहारोभिमत इत्याह सत्यपि बाह्यार्थे इति॥ भिन्नाधिकरणत्वे हि प्रमाणफलयोः कुठारो न स्या
त् नहि खदिरगोचरे परशौ पलाशे द्वैधीभावो भवति तस्मादनयोरेकाधिकरणत्वं वक्तव्यं न चैतदप्रा
कृतिपक्षे ज्ञानस्य एव प्रमाणफले भवतो न हि ज्ञानं स्वलक्षणमनंशाभ्यां बुद्ध्या संक्रामत्येतदेवज्ञा सं
नमज्ञानव्यावृत्तिविकल्पितज्ञानत्वांशं फलं अज्ञानव्यावृत्तिपरिकल्पिता तेनात्मप्रकाशनांशं प्रमाणं प्रमे
प्रमाणं प्रमेयं च स्वस्वांशमेव॥ एवं सौत्रांतिकमतमप्यविज्ञानस्यार्थसारूप्यमनीलाकारव्यावृत्त्या क
ल्पितनीलाकारत्वं प्रमाणं व्यवस्थापनहेतुत्वात्॥ अज्ञानव्यावृत्तिकल्पितं च ज्ञानत्वं फलं व्यवस्था
प्यत्वात्॥ तथा चाह॥ न हि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता तस्याः सर्वत्राविशेषात्॥ तां तु सारूप्यमाविशत्स

२२ रूपयरतत्र घटयेक्षितिप्रसङ्ग एवं किंवा स्थायीभावउपपत्तौ तत्र कथं पुनरवगम्यत इति सहैव ज्ञानालंबनत्वा
नामं भिमतो वा स्थौल्यः परमाणुःस्यात् वक्तुं संभवति एकस्य स्थूलनीलाभासं हि ज्ञानं न परमाणुस्वरूपम् परमाणव एवाभा
संते न चान्याभासं मनस्य गोचरं भवितुमर्हतीति अति प्रसंगेन सर्वं गोचर तथा सर्वे सर्वत्र तत्प्रसंगात् ॥ न
स्थौ च प्रतिभासधर्मः स्थौल्यमिति पुनः विकल्पा सहत्वात् ॥ किमयं प्रतिभासस्य ज्ञानस्य धर्म उत प्रति
भासनकालेऽर्थस्य धर्मः यदि पूर्वः कल्पो ज्ञातथा सति स्थौल्याकालेवनमेव स्वविज्ञानम भ्युपेतं भव
ति एवं च कः प्रतिकूलो भवत्यनुकूलमाचरति ॥ द्वितीयइति चेत ॥ तथाहि रूपपरमाणव एव निरंतर
मुत्पन्ना एकविज्ञानोपारोहिणः स्थौल्यं न चात्र कस्य चित् ज्ञो तता न हि अते रूपपरमाणवो न च न नि
रंतरमुत्पन्ना न चैकविज्ञानानुपारोहिणः ॥ तेन माभूत् नीलत्वादिवत् परमाणुधर्मः प्रत्येकं परमाणु
ष्वभावात् ॥ प्रतिभासदशायां ये ज्ञानं तु तेषां भविष्यतिवहुत्वात् इत्यसाधुतं स्थौल्यं ॥ यथाहुः ॥ ये
ऽनेकस्य चैकेन किंचिद्वपुर्हि गृह्यते ॥ सोऽवृतं प्रतिभासस्य तदेकात्म्यसंभवात् ॥ न च तद्रूपिणेऽर्थो
तेनानावभासम् अहं तः सौ वृत्ते ग्रहणं नानात्वं न च वक्तुं स्वप्रत्यक्षत्वं इति तत्र न निरंतरतयावभास

स्पृष्टोतत्वात् गंधरसस्पर्शपरमाणवंतरिता हि ते रूपपरमाणवो न निरंतरास्तस्मादाप्तास्तांतरेषु च
देशेषु न घनत्वेन प्रसिद्धये देशस्थूलप्रत्ययः परमाणुषु सांतरेषु भ्रांतिरेवेति प्रथमः। तस्मात्कालस्य
नापि भेदेऽपि भ्रांतत्वात् घटादिप्रत्ययस्यापीतरांश्चादिज्ञानवर्जप्रत्यक्षता परमाणुगोचरत्वाभ्यु
पगमे तदिदमुक्तं नैतावता परमाणवः स्तंभादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हंतीति नापि तत्स
महात्मतं भाद्यो अवयविनः तेषां मभेदे परमाणुभ्यः परमाणव एव तत्र चोक्तं दूषणं। भेदे तु
गवाश्वस्येवाप्येतवैलक्षण्यमिति न तादात्म्यसमवायपक्षनिराकृत इति॥ एवं भेदाभेदवि
कल्पेन जातिगुणकर्मादीनपि प्रत्याचक्षीत तस्मादध्यक्षप्रतिभासितस्य सर्वस्य विचारा
सहत्वात् अप्रतिभासमानस्य द्रव्येव प्रमाणाभावात् न बाह्यालंबनाः प्रत्यया इति॥ अ
पि च न तावदृष्टानामिंद्रियवाह्मिलीनमर्थं प्रत्यक्षयितुमर्हति। नहि चक्षुरूपमप्यविषयं
विज्ञानं जनयत्येव विज्ञानमपरोक्षितानं जनयितुमर्हति। तत्रापि समानत्वादनुयोगस्या
नवस्थाप्रसंगात्॥ न चाप्याधारे प्राक् स्थूलत्वेन फलमाधातुमुत्सहते॥ अतीतानागतेषु

बो॰ रा॰ रो॰ दनेभवात॥ न ह्यत्र संभवो प्रत्युत्पन्नो धर्मी धर्मस्यास्य प्रत्युत्पन्न इति॥ तस्मात् ज्ञानरूपप्रत्यव-
तेवाप्यप्रत्यक्षता प्रत्युपेयात ज्ञानाकारस्य तु ज्ञानतो भेदाभावात्तदपरमर्थभेदं व्यवस्थापयेदिति।
३४ एतद्भेदव्यवस्थापनाय आकारभेदोस्य वक्तव्यः। तदुक्तं। न हि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता। तस्याः
सर्वत्राविशेषात्। तां तु सारूप्यमाविशत् सरूपयन्ततद्घटयेदिति। एवमायमाकारो नुभूयते
सर्वे हि ज्ञानस्य नार्थसङ्गो वेदितं च न प्रमाणमस्ति। तो ह ज्ञापि चानुभवमात्रेण साधारण-
त्वेनोत्पानस्येति। यचि च सहोपलम्भनियमादिति। पक्षेनेनियतसहोपलम्भेन ततो ना-
भिघातो यथैव स्यात्तदेकत्वं तीव्र चेद् न्यायानियतसहोपलम्भस्यार्थज्ञानेति व्यापकविरु- ने
द्धोपलब्धिः॥ निषेध्यो हि भेदः सहोपलम्भानियमेन व्याप्तो यथा भिन्नावभासिनो नावश्यं स-
होपलम्भो तो कादाचित्कः प्रतिघाते अन्यतरस्यैकस्योपलब्धेः सोपमिह भेदव्यापकानि-
यमविरुद्धो नियमस्तु पलभ्यमानस्तद्भावं भेदं निवर्त्तयतीति॥ तदुक्तं॥ सहोपलम्भनियमा-
द भेदो नीलतद्धियोः॥ भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वय इति स्वप्नादिवच्चेदं द्रष्टव्ये
३४

यः प्रत्ययः स सर्वो वा स्यान्नालम्बनो यथा स्वसमनन्तरादिः प्रत्ययः तथा चैष चित्तादावध्यासितः प्रत्ययः
इति स्वभावहेतुर्वा स्यान्नालम्बनतादि प्रत्ययत्वमात्रानुवेधिनी वृत्ते कदाचित्कालमात्रानुवेधि
नीति तन्मात्रानुवेधिनि निरालम्बनत्वमात्रे भवति प्रत्ययत्वे स्वभावहेतुः अन्योन्तरेण्यो न्योन्याति
तेः चोदयति कथं पुनरसत्त्विति वा हि पीतनीलस्निग्धपीतस्निग्धस्निग्धादिप्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्यते म
हिमेनेयेपास्मिन्सत्यपि कादाचित्कत्वे सर्वे तदापि तिरिक्तहेतुमपेक्षा यथाऽविवक्षितप्रत्ययविशेष्य
मिषति मयि चवनगमनप्रतिभासः प्रत्ययान्तरेण तत्सन्तानान्तरमपेक्षाः तथा च विवा
दाध्यासिताः सत्यप्यालयविज्ञानसन्ताने षडपि प्रवृत्तिप्रत्यया इति स्वभावहेतुः पश्चा
मानालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कप्रवृत्तिज्ञाननिमित्तहेतुः सर्वास्योपदि इति वास विशेषः
नापरिपाकप्रत्ययकादाचित्कत्वात्कादाचित्कुत्पत्त्या इति चेन्नालयैकसन्ततिपतिताना
मालयविज्ञानानां तत्प्रवृत्तिविज्ञानजननशक्तिर्वासना तस्याश्च स्वकार्योपजनने प्रातिमु
ख्यमनुरूपपरिपाकः तस्य च प्रत्ययः स्वसन्तानवर्ती पूर्वक्षणः सन्तानान्तरापेक्षानपेक्षपग

वा॰म॰ ३५

मात॥ तथा च सर्वेष्वालयविज्ञानसंतानपातिताः परिपाकहेतवो भवेयुः न चालयस्येद्ध्यालय
संतानोत्पातित्वाविशेषात्॥ दृष्टमेदाच्छक्तिमेदः स्वसंतानस्य च कादाचित्कत्वात् कार्यकादाचित्कत्व
मिति चेत् न न्वेनमेकस्यैव नीलज्ञानोपजननसामर्थ्यं तत्प्रबोधकसामर्थ्यं चेति द्वन्ततस्य
तत्कस्यात् सत्वे वा कथं दृष्टमेदात्सामर्थ्यमेदः इत्यालयसंतानवर्त्तिनः सर्वे समर्था
इति तत्समर्थहेतुसन्निधाने कार्यदेशानुपपत्तेः॥ स्वसंतानस्य ज्ञाधीनत्वे नियतव्यवस्य कादाचि
त्कत्वस्य विरुद्धं सहतानतेतस्यापलक्षणाकादाचित्कत्वे निवर्त्त्यमानेहेतैतनापेदालेव्यव
तिष्ठते इति प्रतिबंधसिद्धिः॥ न च तानसंतानान्तरनिबंधनत्वं सर्वेवाभिधीयते प्रवृत्ति
विज्ञानानां विज्ञानवादिभिः अरपितु कस्यचिदेव विच्छिन्नागमनवचनप्रतिभास
स्यप्रवृत्तिविज्ञानस्य अपि च स्वतो तरसंतानोत्तरानिमित्तत्वे तस्यापि सदा सन्नि
धानात् कादाचित्कत्वं स्यात्॥ न हि स्वतो तरसंतानस्य देशतः कालतो वा विप्रकर्ष
संभवो विज्ञानवादे विज्ञानानामितिरिक्तदेशानभ्युपगमात् सर्वत्वाचाविज्ञानानामदेशा

त्मकत्वात् संसर्गस्यादिमत्त्वप्रसंगेनानादित्वे सत्त्वप्रादुर्भावानभ्युपगमात् अचेतनकालत्वेऽपि विप्रकर्षसं
प्रवृत्ति भवः॥ तस्मादस्ति बाह्योऽर्थः प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तेरन्यानुमानिको बाह्योऽर्थ इति सौत्रान्तिकाः
प्रतिपेदिरे तान् प्रति रत्नाकरेणोक्तं॥ वासना वैचित्र्यादित्याह विज्ञानवादी॥ इदमत्राकूतं॥ स्वसंत
तमात्रप्रभवत्वेऽपि प्रत्ययकादाचित्कत्वोपपत्तौ संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वेन हेतुरनैका
न्तिकः॥ तथाहि बाह्यनिमित्तत्वेऽपि कदाचिन्नीलसंवेदनं कदाचित्पीतसंवेदनं वासनानीलपी सं
तसंनिधानासंनिधानाभ्यामिति चेत्॥ अपपीतसंनिधानेऽपि किमिति नीलज्ञानं न भवति
पीतज्ञानं वा भवति॥ तत्र तस्य सामर्थ्यात् अन्यसामर्थ्याच्चेतरस्मिन्निति चेत् कुतः पुनरयं सा
मर्थ्यासामर्थ्यभेदो हेतुभेदादिति चेत्॥ एवं तर्हि ज्ञानानामपि स्वकारणभेदनिबंधनः शक्ति
भेदो भविष्यति॥ संतानिनो हि ज्ञानः कार्यभेदहेतवः ते च प्रतिकार्यं भिद्यंते॥ न च संतानो ना
म कश्चिदेकरूपोऽस्ति यः ज्ञानानां यद्भेदात् ज्ञानानामभेदोऽनन्तरं न नत्वेन ज्ञानभेदाभेदासंभा
क्तिभेदाभेदे॥ अन्येषामपि ज्ञानानां भेदसामर्थ्योपलक्षणे एव ज्ञाने नीलज्ञानजन न्य

नसमर्थ इति नभयो नीलज्ञानानि जायेरन् । तत्समर्थस्यातीतत्वात् तत्क्षणांतरकालांतरासाम
र्थ्यात् तस्मात् क्षणभेदे च न सामर्थ्यभेदः ॥ संतानभेदे तु सामर्थ्यं भिद्यत इति ॥ तन्न यदि भिन्ना
नां नीलसंतानानां नैव सामर्थ्यं हन्त तर्हि नीलसंतानानामपि भिन्नानामैक्यमस्ति नीला
काराधानसामर्थ्यं सति तन्निधाने पि नीलसंतानांतरस्य न नीलज्ञानमुपजायेत तस्मात् सं
तानांतराणामिव क्षणांतराणामपि स्वकारणभेदाधीनोपजननानां केषांचिदेव सामर्थ्यभेदः
केषांचिन्नेति वक्तव्यं । तथा चैवालयविज्ञानसंतानपातिषु कस्यचिदेव ज्ञानक्षणस्य सतादृशः
सामर्थ्यातिशयो वासनापरनामा स्वप्रत्ययप्रसादितो यतो नीलाकारे प्रवृत्तिविज्ञाने जायते
न पीताकारे कस्यचित्तु सतादृशो यतः पीताकारे ज्ञाने न नीलाकारमिति वासनावैचित्र्यादेव स्व
प्रत्ययसादित्वात् ज्ञानवैचित्र्यसिद्धेर्न तदतिरिक्तार्थसद्भावे किंचनास्ति प्रमाणमिति प
रपामृः ॥ आलयविज्ञानसंतानपतितमेवासंविदितज्ञानं वासनातद्धैचित्र्यात्तु नीलाद्यनु
भववैचित्र्यं पूर्वनीलाद्यनुभववैचित्र्याच्च वासनावैचित्र्यमित्यनादिता नयोर्विज्ञानवासन

यो: तस्मात्परस्परात्र्यपदेशसंभवो बीजांकुरसंतानवदिति॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि वासना
वैचित्र्यस्यैव ज्ञानवैचित्र्यहेतुता नार्थवैचित्र्यस्येत्याह अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति॥ ए
वं प्राप्ते ऽभिमतः॥ नाभाव उपलब्धेरिति॥ न खल्वभावो बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते नह्युपलंभा
भावादध्यवसीयेत तत्तूपलंभे तस्य बाह्यविषयत्वाभावात् सत्यापि वा ह्यविषयत्वे वा स्या
पि वाध्यवप्रमाणसद्भावान्न तावत्सर्वथोपलंभाभाव इति प्रश्नपूर्वकमाह कस्मादुपलब्धे
रिति॥ नहि स्फुरतरे सर्वजनीने उपलंभे सति तदभावः शक्यो वक्तुमित्यर्थः॥ द्वितीयं पदमा
लंबते॥ ननु नाहमेवं ब्रवीमीति॥ निराकरोति नाहमेवं ब्रवीषीति उपलब्धिग्राहिणा साक्षि
णोपलब्धिर्गृह्यमाणा बाह्यविषयत्वेनैव गृह्यते नोपलब्धिमात्रमित्यर्थः॥ अतएवेति वक्ष्य
माणोपपत्तिपरामर्शः॥ तृतीयं पदमालंबते ननु बाह्यार्थस्यासंभवादिति॥ निराकरो
ति नायं साधुरध्यवसाय इति॥ इदमत्राकूतं घटपटादयो पि हि स्फुटमाभासंते तेन तु परमस्त
दर्माः॥ तत्र ऐक्ये नानादिग्देशव्यापित्वे लक्षणं स्थौल्यं ह्यवयव्यपि नानाकारत्वेनावरणेनाव

ना॰ रा॰ ९ ।
रे॰

रणलक्षणेन विरुद्धधर्मसंसर्गेण युज्यते ज्ञानोपाधेरनाकारत्वादेव तथापि तद्देशत्वात्तद्देशत्वके
पाकं प्रत्वरकत्वारकत्वलक्षणैर्विरुद्धधर्मसंसर्गैरस्य नानात्वप्रसज्यमानं ज्ञानाकारत्वेपि नश
केशक्रमेण चित्राकारयितृव्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पैश्च परमाणोरंशवत्त्वे चोपपादितानि वैभा
षिकपरीक्षायां॥ तस्मादुक्तस्यापि च ज्ञानेपि स्थौल्यासंभवो॥ न च तावत्परमाणवाभासमेकं ज्ञान
मेकस्य नानात्मत्वानुपपत्तेः॥ आकारेण च ज्ञानतादात्म्यादेकत्वप्रसंगात्॥ न चैवावयव्याकारं
ज्ञानं तथैव ज्ञानानि तावन्तो ज्ञानानां मिथो वार्तानभिज्ञतया स्थौल्यानुभवाभावप्रसंगात्॥ न च
तत्पृष्ठभावी समस्तज्ञानाकारसंकलनात्मक एकः स्थूलविकल्पोपि डेम्नत इति सांप्रतं॥
तस्यापि साकारतया स्थौल्यायोगात्॥ तथाह धर्मकीर्त्तिः॥ तस्मान्नार्थे न विज्ञाने स्थूलाभासस्त
दात्मनः॥ एकत्र प्रतिषिद्धत्वाद्बहुष्वपि न संभव इति॥ तस्माद्भवतापि ज्ञानाकारस्यैव स्थौल्यं सम
र्प्यमानेन प्रमाणप्रवर्त्तस्य प्रवर्त्तितपर्वकौ संभावासंभवावास्येयैतथाच्चेदं तास्य समर्पकं
ज्ञानाद्भिन्नं वा रूपमपह्नोतुं इति यच्चेज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं व्यवस्थाप्यते विषयसारूप्यमाश्रित्यैवं तन्न

तेन विषयोपहौ तु शक्यः ॥ असत्त्वपर्यंतस्यारूप्यस्य तद्भवस्यापोह्यस्यानुपपत्तेरित्याह न चेत्यादि । न चस्य वि-
षयस्यारूप्यादिति ॥ यस्मात्सहोपलंभनियमउक्तः सोपि विकल्पेन सहते ॥ यदि ज्ञानार्थयोः साहित्ये-
नोपलंभः तदा विरुद्धो हेतुर्भेदं साधयितुमर्हति । साहित्यस्य तद्भिन्नद्वयमेदव्याप्तत्वात् ॥ अ-
भेदे तदनुपपत्तेः ॥ अथैकोपलंभनियमः न एकत्वस्यावाचकः सहशब्दः । अपि च किमे-
कात्मकत्वेनोपलंभः आहो एकोपलंभो ज्ञानार्थयोर्नितावदेकात्मकत्वेनोपलंभ इत्याह
वहिरुपलब्धेरिव विषयस्य ॥ अथैकोऽस्योपलंभनियम इत्याह अथानेवसहोपलंभनियमो विप्र-
त्ययविषययोरुपायोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुक इत्यवगंतव्यं ॥ यथाहि सर्वेचाक्षुषप्र-
माकृपान्तर्विशुद्धिबोध नियमेन मनुजै रुपलभ्यते न चैतावता घटादिरूपप्रमाणत्वकोम-
वृतिस्तु प्रमोपायत्वान्नियमएव मिहापि ज्ञानमादिकानुभवोपायत्वादर्थस्यैकोपलंभ-
नियम इति ॥ अपि च यत्रैकविज्ञानेनो चरो घटपटौ तत्रार्थभेदे विज्ञानाभेदं चाभ्युपगच्छति
प्रतिपक्षोरो न चैतदेकात्मकत्वं तदुत्पाह अपिचेत्यादि घटज्ञानं पटज्ञानमिति ॥ तथार्थाभेदेपि

ना०२१२ विज्ञानमेदर्शनात्तद्विज्ञानात्मकत्वमप्यस्य तथा हि तस्याश्च घटदर्शने घटस्मरणमिति ॥ अपि च
३८ स्वरूपमात्रपर्यवसिते ज्ञाने ज्ञानान्तरवार्त्तानभिज्ञमिति यथा भेदस्तेदनगृहीते इति भेदोपि
तदुक्तो नगृहीत एवेत्तु एकस्यानात्मकलौद्धायानेकप्रतिज्ञाहेतुदृष्टांतज्ञानभेदसाध्या
एवं स्वमसाधारणमन्यतो व्यावर्त्तलक्षणं पश्यतः दृष्टिप्रत्यावर्त्तितेपतस्य व्यावर्त्तितेतदने
कज्ञानसाध्यं एवं सामान्यलक्षणमपि विधिरूपकल्पोपोहरूपं वानेकज्ञानगम्यं ॥ एवं
वास्यवासकभावो नेकज्ञानसाध्य एव सविप्लोपलब्धवशेन यत्तदसद्धर्मत्वं यथा नी
लमितिसद्धर्मो नरविषाणमीश्वरइत्यसद्धर्मी ॥ असत्त्वमिति सदसद्धर्मः शाक्यं हि शश
विषाणमसत्त्वं वक्तुं शक्यं च विज्ञानमसत्त्वं वक्तुं यथोक्तमनादिवासनोद्भूतविकल्पपरि
निष्ठितः ॥ कदापि त्रिविधो धर्मो भावाभावोभयाश्रय इति ॥ एवमेतत्प्रतिज्ञावचनमुच्यते
यतस्य येन मुच्यते तदनेकज्ञानसाध्या एवं विप्रतिपन्नो प्रतिपादयितुं प्रतिज्ञेति यत्प्रति
पादयति येन प्रतिपादयति परस्परं प्रतिपाद्यते यस्य प्रतिपादयति तदनेकज्ञानसा

ध्येतिक्षसत्येकस्मिन्ननेकार्थज्ञानप्रतिसंधातरि नोपपद्यते तत्सर्वं विज्ञानस्य स्वांशालंबन
त्वेऽनुपपन्नमित्याह ॥ अपि च द्वयोर्ज्ञानयोः पूर्वोत्तरकालयोरिति ॥ अपि च भेदाश्रयः कर्मफ
लभावो नाभिन्ने ज्ञाने भवितुमर्हति ॥ न खलु छिदा छिद्यते किंतु दारु नापि पाकः पच्यते अपि
तु तंडुलाः तद्वदिहापि न ज्ञाने स्वांशे न ज्ञेयमात्मनि वृत्तिविरोधादपि तु तदतिरिक्तोऽर्थः पा
क्याइव तंडुलाः पाकातिरिक्ता इति भामिरचनाप्रवेशमाह ॥ किं चान्याद्वृत्तानेमित्यभ्युप
गच्छतेति चोदयति नन्वविज्ञानस्य स्वरूपातिरिक्तस्याप्रतीत इति ॥ अपसर्पः ॥ स्वरूपाति
रिक्तमर्थं बोद्धज्ञानं गृह्णातीति तत्स्वरूपप्रत्यक्षं सन्नार्थप्रत्यक्षं भवितुमर्हति न हि चक्षुरिव
तन्निमीलने सर्वेषां च नातिशयः साधयते येनार्थम प्रत्यक्षं सत्प्रत्यक्षं भवेदपि तु तत्प्रत्य
क्षत्वे वार्थप्रत्यक्षता यथाह ॥ अप्रत्यक्षोपलंभस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति न ज्ञे
यज्ञानांतरेण प्रतीयेत तत्प्रतीतेनार्थविषयं ज्ञानमपरोक्षं भवितुमर्हति ॥ एवं तत्रादित्यनव
स्थातस्मादनवस्थापाद्यविभ्रपतावरं स्वात्मनिवृत्तिज्ञानस्यैतान्न पिचयपाप्रहीकोनप्रही

प्रा॰ ११।२। यं तरमपेक्षते तदेवं ज्ञानमपि न ज्ञानान्तरमपेक्षते किंतु सहैव तन्नमत्वादिति तदेतत्परिहरति नत्वभय
मप्यसत् विज्ञानस्य ग्रहणमात्र एव विज्ञानमनोऽपेक्षितं ग्रहणं किंचानुत्पादे न वस्पाश
२८ कानुपपत्तेः॥ अयमर्थः सत्यमप्रत्यक्षोपलंभस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति॥ न तु पलं
ब्धिं प्रति तत्र सहेतुत्वात्पोपलंभान्तरं प्रार्थनीयं॥ अपि तु तस्मिन्निंद्रियार्थसंनिकर्षादी
तः करणविकारभेदरूपस्य ज्ञानमात्र एव प्रमातुरर्थस्योपलंभस्य प्रत्यक्षो भवतः॥ अयं हि
निलीनस्वभावः प्रमातारं प्रति स्वप्रत्यक्षत्वाद्यतः करणविकारभेदमनुभवमपेक्षते
अनुभवस्तु ज्ञोऽपि स्वच्छतया चैतन्याविर्भावो ग्रहणाय नानुभवान्तरमपेक्षते येना
नव स्याभवेत्॥ न च प्रतिकर्मभवोऽनुभव उत्पन्नस्य न प्रमातुः प्रत्यक्षो भव
ति यथा नीलादि तस्माद्यथा यष्ट्या घटं छिन्दन् छेदक्रियादिव्याप्नोति न तु छिदेः छिदन्तरेण
नापि छिदेर्बलेनैव किंतु स्वत एव देवदत्तादिः यथा वा पक्त्रा पाकं पाकेन व्याप्नोति न तु पाके
पाकान्तरेण नापि पाकेनैव पक्ता किंतु स्वत एव देवदत्तादिः एवं प्रमाता नमेयं नीलादिः

म

प्रमेयापेक्ष्या मेऽपि॥ प्रमातृतरावेद्यत्वे यामनेवस्याभावे तत्तत्स्वरूपत्वे विज्ञान ग्रहण मात्रए
व विज्ञानसाक्षिणः प्रमातुः कूटस्थनित्यचैतन्यस्य ग्रहणं कोऽज्ञानत्वादादिति॥ युक्तं समत्वात्
वेभास्वाव भासक भावानुपपत्तेरिति तत्राह साक्षि प्रत्यक्षयोस्त्वभाव वेद्य मा दुपलक्षणूपलभ्यमा
को पपत्तेः॥ मामकत्तानयोः साक्ष्येन ग्राह्यग्राहकभावो ज्ञात ज्ञानयोस्तु वैधम्यादुपपद्यत एव ग्रा
ह्यत्वे च ज्ञानस्य ग्राहकक्रियाजनितफलशालितया यथा वाह्यस्यापीस फले फलांतरानुत्पत्तेर्यी
पाहुः॥ न संविद्यंते फलं फलत्वादिति। अपि तु प्रमातारं प्रति स्वतः सिद्धप्रकटतया ग्राह्यो व्य
पीः प्रमातारं प्रति स्वतो संविदपि प्रकटा यथाहुरन्ये। नास्याः कर्मभावो विद्यत इति॥ स्यादेत
त्। यत्प्रकाशनेतरत् न्येन प्रकाश्यते। यथा ज्ञानार्थो तथा च साक्षीति नास्ति प्रत्यय साक्षिणो वैय
ख र्थ्यमित्याशंक्याह स्वयं प्रकाशस्य च साक्षिणोऽप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात्। तथाहि स्वसाक्षिणः सदा संदे
हिग्ध्याविपरीत स्वानिं साक्षात्कारतानागंतुक प्रकाशत्वे घटे तत्राहि प्रमाता संदिग्धो नापि असं
दिग्धो विपर्यस्त न्नप्य विपरीतः परोक्षमपि मुत्के हमागोपपरोक्षः स्मार न्नपानुभाविकः प्रारम्

वा.।२।२।

४

भ्रमात्रस्य न चैतदन्याधीनसंवेदनत्वे घटते। अनवस्थाप्रसंगात्। तस्मात्स्वयंसिद्धं
तात्तस्यानिष्ठतायाप्रत्यक्षत्वेयाप्रमाणमार्गीयात्त्वादिति॥ किंचोक्तेन क्रमेण ज्ञानस्य स्वय
मवगतत्वाभावात् प्रमातुरनभ्युपगमे च प्रदीपवद् ज्ञानमवभासकं तदनिरपेक्षं स्वय
मेव प्रथतइति ब्रुवतां प्रमाणागम्यं विज्ञानमनवगतं कमित्युक्तं स्यात्। शिलाघनमध्यस्य
प्रदीपसहस्रप्रथनवदवगतञ्चेत्स्वचिदचितप्रकाशेतकृतमवगमेन स्वयंप्रकाशेने
ति च विज्ञानमेवावगंत्रितिमत्वातः शंकते वाढमेवमनुभवरूपत्वादिति। न फलस्य कर्तृत्वं
कर्मत्वं चास्तीति प्रदीपवत्कर्तृत्वेतरमेषितव्यं। तथा च न नास्ति स्वसाधनमिति विपरिहरति। ज्ञान
स्यावगंतृरिति ननु साक्षिस्थाने स्वस्मदभिमतमेव विज्ञानं तथा च नाक्षिप्रएव विप्रति
पत्तिर्नार्थइति शंकते साक्षिणोवगंतुः स्वयंप्रसिद्धतामुपक्षिपताऽस्मि प्रेयता स्वयंप्रथतेवि
नमितोषएवेति॥ निराकरोति नेति। भवतां हि विज्ञानस्योत्पत्त्यादेर्धर्मोऽभ्युपेतस्त
याचास्य फलत्वे तथा नावगंतृत्वे कर्तृफलभावस्यैकत्वविरोधात्॥ किंतु प्रदीपादिवल्लभते स्वयं॥

ड

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्॥ बाधाबाधौ वैधर्म्यं स्वप्नप्रत्ययो बाधितो जाग्रत्प्रत्ययस्त्वबाधितस्तथापि
बाधकस्य जाग्रत्प्रत्ययस्याबाधितत्वमसिद्धं तेन हि स्वप्नप्रत्ययो बाधितो मिथ्यात्वमवगम्यते जाग्रत्प्रत्य
यस्य तु बाध्यते स्वप्नप्रत्ययस्यासौ न बाधको भवेत् न हि बाध्यमेव बाधकं भवितुमर्हति॥ तथा च
न स्वप्नप्रत्ययो मिथ्येति साध्यविकलो दृष्टान्तः स्यात् स्वप्नवदिति तस्माद्बाध्याबाध्याभ्यां वैधर्म्य
मस्य स्वप्नप्रत्ययदृष्टेन तेन जाग्रत्प्रत्ययस्य शक्यं निराकर्तुमेवं न तत्त्वमध्यवसातुं निर्ग्लानमिति
कारणदोषाभिधानेन मिथ्यात्वोपवैधर्म्यान्तरमाह॥ अपि च स्मृतिरेवेति संस्कारमात्रजे हि विना
नेन्द्रियवृत्तिः प्रत्युत्पन्नेन्द्रियलिङ्गशब्दसादृश्यान्यथानुपपत्त्युपमानयोग्यप्रमाणानुपलब्धित
दृष्टसामग्रीप्रभवेन ज्ञानमुपलब्धिः तदिह निद्राणस्य सामग्र्यन्तरविरहात्संस्कारः परिशि
ष्यते। तेन संस्कारजन्यत्वात्स्मृतिः सापि च निद्रादोषाद्विपरीतार्कवर्ष्मा मानमपि पित्रादिवर्त्त र्न्ते
मानतयाभासयति॥ तेन स्मृतेरेव तावदुपलब्धेः विशेषः॥ तस्मात्स्मृतेर्विपरीत्यामिप्रत्ययतोऽस
हदृतरमित्यर्थः॥ अपि च स्वतः प्रामाण्यमारोपयसि दृष्टे जाग्रत्प्रत्ययानां प्राथम्यमनुभवसिद्धं नानु

बौ० २।२
४१

मानेनान्वयपितुं शक्यमनुभवविरोधेन तदनुत्पादादवाधितविषयताप्यनुमानेनोत्पादसामग्रीन
चकारणाभावे कार्यमुदेतुमर्हतीत्याशयवानाह अपि चानुभवविरोधप्रसंगादिति॥ नभावोनु
पलब्धेः॥ यथालोकदर्शने चान्वयव्यतिरेकावनुक्रियमाणावर्थ एकोपलब्धेर्भवितोनापीनेय
ष्टा पौ वासनायां वासनायाः अप्यर्थोपलब्ध्यधीनत्वदर्शनादित्यपि॥ अपि चाश्रयाभावादपि
न लौकिकी वासनोपपद्यते। न च क्षणिकमालयविज्ञानं वासनाधारो भवितुमर्हति द्वयोर्युग
पदुत्पद्यमानयोः सव्येतरविषाणवदाधाराधेयभावाभावात्॥ प्रागुत्पन्नस्य चाधेयोत्पा
दसमयेस्ततः क्षणिकत्वव्याघातइत्याशयवानाह अपि च वासनानामिति॥ दोषमतिदेशि
तार्थे॥ एतेन क्षणिकत्वेति॥ स्यादेतद्यदि साकारं विज्ञानं न संभवति नाप्यर्थाः स्थूलस्तदापि तत्स्थे
नासंभवी हन्तैव मर्यज्ञाने सत्वेन तावद्विचारं न सहते नाप्यसत्वेनासतो भासनायोगात्
नोभयत्वेनाविरोधात् सदसतोरेकत्वानुपपत्तेर्नाप्यनुभयत्वेनैकान्तनिषेधस्येतरविध्यान
न्तरीयकत्वात्। तस्माद्विचारासहत्वमेवास्तु तत्ववस्तूनां यथाहुः॥ इदं वस्तुबलायातं यद्वदं

ति विपश्चितः॥ यथा यथायं श्रीत्यं ते विविच्यते तथा तथेति॥ न कश्चिदपि वक्तव्यवतिष्ठते इत्यर्थः। तदेत
न्निराचिकीर्षुराह सत्यं वादिप्रवृत्तस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणपनादरः त्रिय
ते लौकिकानि हि प्रमाणानि सदसत्त्वगोचराणि तैः खलु सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतम
विपरीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते असच्चासदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्य
ते सदसतोश्च विचारासहत्वं व्यवस्थापयता सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धं व्यवस्थापितं भवति
तथा च सर्वप्रमाणविप्रतिषेधान्नेयं व्यवस्थोपपद्यते॥ यद्युच्येत तात्त्विकं नाम प्रमाणं
नो प्रमाणैर्मनेनाविचारेण व्युदस्यते न सांव्यावहारिकं। तथा च भिन्नविषयत्वान्न सर्वप्रमाण
विप्रतिषेध इत्यत आह नत्वेयं सर्वप्रमाणप्रसिद्धो लोकव्यवहारोन्यत्तत्त्वमनधिगम्य
शक्यते पह्नोतुं॥ प्रमाणानि हि स्वगोचरे प्रवर्त्तमानानि तत्त्वमिदमित्थमित्येवं प्रवर्त्तते अतात्त्वि
कत्वे तु तदेव रसान्यता वा प्रकारद्वयं तत्र्यं न उनः सांव्यवहारिकं नः प्रमाणं स्वरूपतात्त्वि
कमित्यव प्रवर्त्तते वाध्यं वा तात्त्विकत्वमेवोतदेवरविपरीततत्त्वोपदर्शनेन दर्शयेत॥ यथा

वा॰भा॰ ५१ ४२

शुक्तिकेयं न रजतं मरीचयो न तोयमेकश्चन्द्रो न चन्द्रद्वयमित्यादि तदिहापि समस्तप्रमाणगोचरवि
परीततत्त्वांतरव्यवस्थापनेनातात्विकत्वं प्रमाणानां बाध्यत्वेन दर्शनीयं न त्वव्यवस्थापिततत
त्त्वांतरेण प्रमाणानि शक्यानि बाधितुं विचारासहत्वेन तत्त्वांतरव्यवस्थापयद्बाधकमतात्ति
कत्वं प्रमाणानां दर्शयतीति चेत्किं पुनरिदं विचारासहत्वं यत्तत्त्वमभिमतं॥ किं तद्रूप
रमार्थितः सदादीनामन्यतमत्वेन वालेविचारं न सहते अथ विचारासहत्वं नानिरुक्तत्व
मेव तत्र परमार्थतः सदादीनामन्यतमस्य विचारं न सहत इति विप्रतिपन्नं न सहते चेन्न
सदादीनामन्यतमत्वं॥ अन्यतमत्वे तदपि न विचारं सहते अपनिरुक्तत्वे चेत्कयमन्यत
मत्तमव्यवस्थाप्यपराक्रममेवं न तु न चानिरुक्तत्वे तद्वतत्वे भावाभावानां तत्पासतिहितत्वाभावः
स्यात् सोपि च विचारं न सहत इत्युक्तं भवद्भिः। अपि च नारोपितं निषेधनीयं आरोपस्य
तत्त्वाधिष्ठानोदृष्टेः यथा शुक्तिकादिषु रजतादेर्न चेत्किंचिद्व्यवस्थितं तत्त्वमस्य कारिमिन्नारोपः॥
तस्मान्निष्प्रपंचे परमार्थसद्रूपाणि वाच्यप्रपंचात्मनारोप्येते तद्वत्तत्त्वव्यवस्थाप्यातात्त्वि

आरोपविबाधी आपतेग

कत्वेन समो व्यावहारिकत्वे प्रमाणलोकबाधकेनोपपाद्यत इति युक्तमुत्पश्यामः ॥ सर्वथाप्यनुपपत्तेश्च ॥
षि भवतो किं बहुना केन यथा यथा ग्रंथतोर्थतश्चायं वैनाशिकसमय इति ग्रंथतस्तावदयं नास्ति
ख नामिह चेपोषकमित्याख्यसाधुपदप्रयोगोर्थतश्चैनैरात्म्यमभ्युपेत्यालयविज्ञानं समस्त
वासनाधारमभ्युपगच्छन्नन्तरमात्मानमभ्युपैति ॥ एवं द्रव्याणि मतमभ्युपेत्य उत्पादव्ययतथा
गतानामनुत्पादकृत्स्निषैवैषाधर्मीणां धर्मताधर्मैक्यमिति तेति निष्यतामुपैती त्यादि व्यक्ति
ने तव्यमिति ॥ नैवास्मिन्नसंभवात् ॥ निरस्तो मुक्तो बद्धान्तो मुगतानां समयोऽविवक्षितो
नो समय इदानीं निरस्यते तत्समयमाह संक्षेपविस्तराभ्यां सकलवैशेषिकपदार्थीः समवतारा
त्तित्रसंक्षेपमाह संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थाविति ॥ कोथात्मको जीवो जडवर्गस्त्वजीव इति
यथायोगं तयोर्जीवाजीवयोरिमम्परंप्रपंचमाचक्षाणेनमाह पंचास्तिकायात्मकमेति ॥ सर्वे
र्ं षामप्येषां अवांतरभेदानितिजीवास्तिकायपृथिव्यादिभेदेन षड्जीवनिकायास्तिकाय इति उलो
स्तिकायः षोढा पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जंगमं चेति ॥ धर्मास्तिकायः प्रवृत्त

वा०१२।२। नुमेयोऽधर्मास्तिकायः स्थितिलक्षणानुमेयः आकाशास्तिकायो द्विधा लोकाकाशोऽलोकाकाश
श्चेति तत्रोपर्युपरिस्थितानां लोकानामंतर्वर्त्ती लोकाकाशस्तेषामुपरि सोद्दृश्यानमलोकाका
५२ काशस्तत्र हि न लोकाः संति। तदेवं जीवाजीवपदार्थौ प्रपंचव्याख्यातौ॥ आश्रवसंवरनिर्ज श्री
रास्त्रयः पदार्थाः प्रवृत्तिलक्षणाः प्रपंच्यंते द्विधा प्रवृत्तिः सम्यक् मिथ्या च तत्र मिथ्याप्रवृत्ति
रास्रवः सम्यक्प्रवृत्तिस्तु संवरनिर्जरे आस्रावयति पुरुषं विषयेष्विति इंद्रियप्रवृत्तिरा
स्रवः॥ इंद्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण च परिणमत
इति॥ अन्ये तु कर्माण्यास्रवमाहुः तानि हि कर्त्तारमभिव्याप्य स्रवंतीति कर्त्तारमनुगच्छंती
त्यास्रवः। सेयं मिथ्याप्रवृत्तिरनर्थहेतुत्वात्। संवरनिर्जरे च सम्यक्प्रवृत्ती तत्र श
मदमादिरूपा प्रवृत्तिः संवरः सा ह्यास्रवस्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर उच्यते निर्ज
रस्त्वनादिकालप्रवृत्तिकषायकलुषपुण्यापुण्यप्रहाणहेतुः तप्तशिलारोहणादिः सा हि
निःशेषं पुण्यापुण्यं सुखदुःखोपभोगेन जरयतीति निर्जरः॥ बंधोप्यष्टविधं कर्म तत्रघाति

कर्माणि च चतुर्विधं॥ तद्यथा ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयं अंतरायं चेति तथा चत्वार्यघाति
कर्माणि तद्यथा वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कं चेति। तत्र सम्यक्ज्ञानं मोक्षद्वारस्य यतं न
हि ज्ञानादृते मुक्तिसिद्धिरिति प्रसंगादिति विपर्यये ज्ञानावरणीयं कर्मोच्यते। आह तद्दर्शनाख्य
मोक्षमोहद्वारं इति ज्ञानदर्शनावरणीयं कर्म बहुषु विप्रतिषिद्धेषु तीर्थंकरैरपदर्शितेषु मोक्ष
मार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं कर्म सम्यक्मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विघ्नकरं विघ्नान
तरीयं कर्म तानीमानि श्रेयोहेतुत्वात् घातिकर्माण्युच्यते॥ अघातीनि कर्माणि॥
तद्यथा वेदनीयं कर्म शुभाशुभफलविपाकहेतुः तद्द्विविधोपि नानिःश्रेयसपरिपंथितत्वज्ञाना
विघातकत्वात्॥ शुभाशुभफलारंभकं वेदनीयं कर्म। नरगुरुनामिकं कर्म तद्धि शुभाशुभफल
स्वरूपावस्थाकलेवरादिकुदादिमारभते गोत्रिकं तु व्याकृतं ततोप्याप्यसाक्षिरूपेणावस्थितं
आयुष्कं तापुरुषापतिरूपपत्युत्पादनद्वारेण त्यायुष्कं तान्येतानि शुभाशुभफलाश्रयत्वा
द्घातीनि कर्माणि तदेतत्कर्माष्टकं पुरुषं बध्नाति तेन बंधः॥ विगलितसमस्तकर्मतो मोक्षः

बी.२।२। सानेस्यान्नावरणात्तानस्यस्तरवैव तानस्यात्मन उपदिदेशावस्याने मोत्तइत्येके अन्ये तद्धिग
४३ मनशीलो हि जीवो धर्माधर्मास्तिकायेन बद्धस्ताद्धि मोत्ताद्भूर्ध्वं गच्छत्येव समोत्त इति।।एते
मक्षपदर्शी जीवादयः सप्त हातान्तरप्रमेदैः रूपन्यस्ता।।तत्र सर्वत्रैमं सप्तभंगीनयं ना
मन्यायमवतारयंति।स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति नास्ति च स्यादस्ति
चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चेति।स्यात् शब्दः रव
ल्वयं निपातः तिङंतप्रतिरूपकः अनेकांतद्योती।।यथाहुः।।वाक्येष्वनेकांतद्योती ग
म्यप्रति विशेषणं स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङंतप्रतिरूपक इति।।यदि पुनरयमने
कांतद्योतकः स्याच्छब्दो न भवेत् स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् ~~इति चेन्न~~
~~नैतिक्रम यदेव इति।।यदि पुनरयं~~ नैकांतद्योतकत्वे स्यादस्तीति द्योतक
कत्वे स्यादस्ति वचनं चेदस्तीति स्यात्पदात्कथंचिद्रूपोऽस्तीति स्यात्पदात्कथंचिद्रूपोऽस्तीत्
नेनानेकांतः प्रतीयत इति नानर्थक्यं तथा च स्याद्वादः सर्वथैकांतत्यागात् किंवृत्तचि

द्धिधेः। सप्तभंगनयापेक्षो हेयादेयविशेषवत्। किंवृत्ते प्रत्यये स्वल्पच्यपे चिन्निपातविधिनासर्वथै
कांतत्यागात्तस्मास्येकांतेषु योभंगः तत्रयोनयः तदपेक्षस्सन्हेयोपादेयभेदपस्याद्वादः कल्प वि
तो तथाहि पद्वस्त्वस्यैवेकांततः ततः सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मना स्यैवेति नैकद्वीप्साजिहा
साम्यां के चित्कदाचित्कुत्रचित्कस्मिंश्चित्प्रवर्त्ततनिवर्त्ततवाप्राप्तस्याप्रापणीयत्वात्॥ हेयहाना त
नुपपत्तेश्चानेकांतपक्षेतुकंपंचित्केचित्कदाचित्कस्यचित्केनचित्कस्मिंश्चित्वेहानोपादानेप्रदा
वर्तावर्त्यतेतेनमेतत्सप्तभंगिन्यापेक्षूपयातेनएकास्मिन्वसंभवात्॥ विभजनेनस्यैकास्मिन
धार्मिर्णि परमार्थसताति परमापि सतोप्पुरूपत्वादसत्वादीनांधर्मोणांपरस्परपरिहारस्वरूपो
य णांसमावेशः संभवति एतदुक्तं भवति सत्यंपंदास्तिवक्तृतः तत्सर्वेषां सर्वदा सर्वत्र सर्वात्म
नानिर्वचनीयेनैकवेणास्येव ननास्ति यथाप्रतयागात्मायात्वि। चितत्पंचित्कदाचित्केनचि
दात्मनास्तीत्युच्यते यथा प्रपंचः तद्व्यवहारकेनतु परमार्थतः तस्य तद्विचारासहत्वात्।
नचमप्रपद्द मात्रेवास्तवत्वेव्यवस्थापयातिश्रुतिमनरूमरीचिकादिषु रजततोयादेरपिवा

वा०२।२
२५

स्त्ववत्वप्रसंगात्॥लौकिकानामबाध्येनतुतच्छवस्यापिदेहात्माभिमानस्याप्यबाध्येनतात्त्विक
त्वेसतिलोकायतमतापातेननास्तिकत्वप्रसंगात्पंडितरूपाणांतुदेहात्माभिमानस्यवि
चारतोबाध्यत्वंप्रपंचस्यापिश्रुतिनेकांतस्यतुल्यमिति॥अपिचसदसत्वयोःपरस्परविरु
द्धत्वेनसमुच्चयाभावेविकल्पेनचवस्तुनिविकल्पःसंभवतितस्मात्स्यादुक्तपुरुषोवेति
ज्ञानवत्समस्तत्वपंचत्वनिर्द्धारणस्यफलस्यानिर्द्धारयितुश्चप्रमातुःतन्निर्द्धारणस्यप्रमा
णस्यचतत्प्रमेयस्यचसमस्तत्वपंचत्वस्यसदसत्वसंशयेसाधुसमर्थितंतीर्थकरत्वम
षमेणात्मनोनिर्द्धारणस्यैकांतसत्वेसर्वत्रनानेकांतवादइत्याहएतेनसमस्तपदार्थाइति॥
शेषमतिरोहितार्थं॥॥एवंचात्माकार्त्स्न्यं एवंचेतिचेनसमुच्चयेपीतप्रतीतिशारीरस्यपरि
माणत्वेसात्मनोऽप्यकृत्स्नत्वंपरिच्छिन्नत्वंतथाचानित्यत्वंयेहिपरिच्छिन्नास्तेसर्वेऽनि
त्यायथाघटादयस्तथाचात्मेतितदेतदाहयथैवास्मिन्न्यस्मिञ्शरीरेति॥इदंचापरमकृत्स्न
त्वेनसन्निहितमित्याहयथाशरीराणामनवस्थितपरिमाणत्वादिति॥मनुष्यकायपरिमाणो

हि जीवो न हस्तिकायं [illegible] कृत्स्नं व्याप्तुमर्हत्यल्पत्वात् आत्मनः कृत्स्नशरीराव्यापि
त्वादेकदेशेऽस्थितत्वाच्च न शरीरपरिमाणत्वमिति॥ तथा हस्तिशरीरं परित्यज्य यदा पुत्तिकाशरीरे
भवति॥ तदा न तत्र कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे सम्मीयेतेत्येकदेशे मात्मनः सुगममन्यत्॥ चोद
यति स्याद्वादी तत्त्वं न तावदेव ज्ञातव्यं यथा हि प्रदीपो घटमहागृहमध्यवर्त्ती संकोचविकासवानेवं
३ जीवोऽपि पुत्तिकाहस्तिदेहयोरित्यपि॥ तदेतद्दृढकल्पं दूषयति॥ तेषां पुनरनंतानामिति॥ न ताव
त्प्रदीपोऽत्र निदर्शने भवितुमर्हति॥ अनित्यत्वप्रसंगात्॥ विशरारवो हि प्रदीपावयवाः प्रदीप
श्चावयवी प्रतिक्षणमुत्पत्तिनिरोधधर्मा तस्मादनित्यत्वात्तस्यनास्थिरो जीवस्तदवयवा
श्चाभ्युपेतव्याः तथा च विकल्पद्वयोऽत्र दूषणमिति॥ यच्च जीवावयवानामानंत्यमुदितं तदनु
पपन्नतरमित्यात्मापि च शरीरमात्रेति॥ अंशकाप्रविकसत्त्वांतरमावतारयति॥ अपपर्याये
णेति तत्राप्युच्यते॥ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिरूपः कर्मीष्टकमतेतानावरणीया
दिकिं चान्यत् आत्मनोऽनित्यत्वाभ्युपगमे आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामिष्यति॥ अ

वा॰ २।२।
६५

निरूपणेन चात्मत्वानाभावान्नापवर्ग इति भावः ॥ अत एव मादिदोषप्रसंगादिति आदिग्रहणात्
क्षितं दोषं ब्रूमः । किं चैते जीवावयवाः प्रत्येकं वा चेतयेरन् समूहे वा तेषां प्रत्येकं चैतन्ये बहूनां
चेतनानामेकाभिप्रायत्वनियमाभावात् कदाचिद्विरुद्धक्रियत्वे शरीरमुन्मथ्येत समू
हे चैतन्ये तु हस्तिशरीरस्य पुत्तिकादेहत्वे छिन्नावयवशेषाज्जीवो न चेतयेत ॥ विगलि
तबहुसमूहितया समूहस्याभावात् पुत्तिकाशरीर इति ॥ अथ चेति ॥ पूर्वसूत्रप्रसंजि
तां जीवानित्यतां वोढुं वक्ष्यंतानानित्यता माशंकयेदं सूत्रं ॥ न च पर्यायादप्यविरोधो विका
रादिभ्यः ॥ न च पर्यायात् परिमाणानवस्थानेपि संतानाभ्युपगमे नात्मनो नित्यत्वा
विरोधो बंधमोक्षयोः कुतः परिणामादिदोषेभ्यः संतानस्य वस्तुत्वे परिणामवत्त्वेन
श्चर्मवदनित्यत्वादिदोषप्रसंगो वस्तुत्वे चादिग्रहणात् चिततौ नैरात्म्यापत्तिदोषप्र
संग इति विसिचोविवसनाः ॥ अंत्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ एवं हि मु
क्तावस्थाभावि जीवपरिमाणं नित्यं भवेत् पर्यभत्वान्न भवेत् ॥ आप्रभवा भाविनामनि

सत्वोत्पघटादीनां कार्यत्वाभावात्वा न भवेयुरिदि प्रागप्यासीत । न च परिमाणेन तावतो ऽवच्छेदः पूर्वं भवि
तुमर्हति ॥ तस्मादेतत्समेव परिमाणं पूर्वमप्यासीदित्यभेदः तथा चैकशरीरपरिमाणत्वेनास्यात
नोपचिताचितशरीरप्राप्तिः ~~शरीरप्राप्ति~~ शरीरपरिमाणत्वाभ्युपगमव्याघातादिति ॥ अत्र च
उभयोः परिमाणयोर्नित्यत्वप्रसंगादिति योजना । एकशरीरपरिमाणत्वेऽपि चेदीप्यते द्वितीये
तु व्याख्याने उभयोरवस्थयोरिति योजना । एकशरीरपरिमाणतानदीप्याएवपरिमाणता
मात्रमणुर्महत्त्वेति विवेकः ॥ पत्पुरसामंजस्यात ॥ अविशेषेणेश्वरकारणवादेनेन नि
षिध्यातइति भ्रमनिवृत्त्यर्थमाह केवलेति ॥ सांख्ययोगव्यपाश्रयाहिरण्यगर्भपतं
जलिप्रभृतयः प्रधानमुक्तेश्वरक्तिः पुरुषः । प्रत्ययानुपश्यः सवनानाक्लेशकर्मविपाका श्री
शयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः प्रधानपुरुषयोस्वाम्यन्यः माहेश्वरास्तु त्वरः शैवाः
पाशुपताः कारुकसिद्धांतिनः कापालिकाश्चेति ॥ चत्वारोऽप्यमी महेश्वरप्रणीतसिद्धांतानु
गामितया माहेश्वराः ॥ कारणमीश्वरः प्रधानकार्यं माध्यानिके महदादि प्रयोगोऽयंकारादिध्या

नधारणादिर्विधिस्त्रिषवणस्नानादिर्गृहवर्णीवसानो दुःखान्तो मोक्षः। पशवः आत्मानः तेषां
पाशो बन्धनं तद्विमोक्षो दुःखान्तः एष तेषामभिसंधिः॥ चेतनस्य खल्वधिष्ठातुः कुम्भकारा
देः कुम्भादिकार्ये निमित्तकारणत्वमात्रं न तूपादानत्वमिति तस्मादिहापीश्वरोऽधिष्ठा
ता जगत्कारणानां निमित्तमेव न तूपादानमप्येवमस्याधिष्ठातृत्वाधिष्ठेयताविरोधादि
ति प्राप्तमेवं प्राप्ते उच्यते॥ पत्युरसामंजस्यात् इदमत्राकूतं। ईश्वरस्य निमित्तकारणत्व
मात्रत्वमागमाद्गृह्यते प्रमाणान्तराद्वा प्रमाणान्तरमप्यनुमानमर्थापत्तिर्वा न तावदाग
मात्तस्य निमित्तप्रकृतिकारणप्रतिपादनपरत्वादित्यसकृदावेदिते। तस्मादनेना
स्मिन्नर्थे प्रमाणान्तरमास्थेयं। तत्रानुमानं तावन्न संभवति। तद्धि दृष्टानुसारेण वर्त्ति
ते तदनुसारेण वा सामंजस्यं तदा हि हीनमध्यमेति॥ एतदुक्तं भवत्यागमाद्धीश्व
रासिद्धौ न दृष्टमनुसर्त्तव्यं न हि स्वर्गापूर्वदेवतादिष्वागमादेवागम्यमानेषु किंचिदृक्षि
दृष्टं न ह्यागमो दृष्टसाधर्म्यात्प्रवर्त्तते तेन ह्यतिसिद्धार्थमदृष्टानि दृष्टान्तरविपरीत

प्रवर्त्त्य

स्वभावानिमृतवहूनि अपि कल्प्यमानानि न लोहलेख्यतामावहंति प्रमाणत्वात् ॥ यत्तु तत्र कंपचिदृष्टानुमा
रः क्रियते सम्मुहृद्भावमात्रेण अप्रमाणानपेक्षमनुमानेन दृष्टसाधर्म्येण प्रवर्त्तमानं दृष्टविपर्ययतु
बाद्धपि बिभेतितरामिति प्राणिकर्मापेक्षत्वाद्दोष इति चेत् न कुतः कर्मेश्वरयोर्मिथः प्रवर्त्तीय
त्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसंगात् अपमर्षः यदीश्वरः करुणापराधीनो वीतरागः स्वतः प्राणि
नः कष्टपे कर्मण्येपि न वर्त्तयेत् तच्चोत्पन्नमपि नाधितिष्ठेत् तावन्मात्रेण प्राणिनो दुःखानुत्पाद
नो हीश्वराधीना जंतवः स्वातंत्र्येण कष्टपं कर्म कर्त्तुमर्हन्ति तदनधिष्ठितं वा कष्टपं कर्म स्वफले
प्रणेतुं समुत्सहते । तस्मात्स्वातंत्र्योपीश्वरः कर्मार्थः प्रवर्त्तते इति दृष्टविपरीतं कल्पनीयं । तथा
चापमपरो दोषः उस्यापरिस्फोटः इतरेतराश्रया प्रसज्येत कर्मणीश्वरः प्रवर्त्तनीय ईश्व
रेण च कर्मणि तत्संके तेनाक्षन्यादित्वादिति चेत्पूर्वेण कर्मणेश्वरः संप्रतितने कर्मणि प्रवर्त्त्यते ते
नेश्वरेण संप्रतितनं कर्म स्वकार्ये प्रवर्त्त्यत इति । निराकरोति न वर्त्तमानकालवदिति । अथ
एवं कर्मकष्पमीश्वरप्रवर्त्तितमीश्वरप्रवर्त्तनं तद्द्वारेणं कार्यं करोति । तत्रापि प्रवर्त्तितमीश्वरेण

वो॰रा॰रा॰ प्रयत्नेतरकर्मप्रवृत्तिरिति नेत्यर्थः पक्षधर्मपरास्तोषः ॥ बहुष्वास्ताम् संधोनीयते नो धांतरेण तथैव हाधि
४८ भावप्रियप्रवृत्त्यावितिरः कथं प्रवर्त्तयेदित्यर्थः ॥ अपि च नैयायिकानामीश्वरस्यानिर्दोषत्वं स्वस
मयसिद्धमित्याह अपि चेति ॥ अस्माकं तु नायं समय इति भावः ॥ ननु कारुण्यादपि प्रवर्त्तमानो
ज्ञेनो दृश्यते ॥ न च कारणं हेतुः इत्यत आह स्वार्थप्रयुक्त एवेति करुणया हि परस्य दुःखं भवति तेन
९ तत्प्रहाणाय प्रवर्त्तत इति कोऽन्यः कोऽपि स्वार्थप्रयुक्त एव प्रवर्त्तत इति ॥ ननु स्वार्थप्रयुक्तः प्रवर्त्ती
तामेवमपि कोऽदोषः इत्यत आह स्वार्थत्वादीश्वरस्येति ॥ आप्तत्वादित्यर्थः ॥ पुरुषस्य चैत
सीन्याभ्युपगमान्नेवास्ती प्रवृत्तिरिति ॥ अपरमपि दृष्टान्तं सारेण दूषणमाह सर्वे धानुपप
तेः ॥ ऽशोहि सावयवानाम सर्वगतानां च संयोगः ॥ प्राप्तिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगो न सर्वग
तानां संभवति अप्राप्तेरभावात् निरवयवत्वाच्च अव्याप्यवृत्तिता हि संयोगस्य स्वभावो न च
निरवयवेषु अव्याप्यवृत्तिता संयोगस्य संभवतीत्युक्ते तस्मात् अव्याप्यवृत्तिताया संयोगव्या
पिकायानिवृत्ते तस्मिन् व्याप्यस्य संयोगस्यापि निवृत्तिरिति भावः ॥ नापि समवायलक्षणः सहयुतसि

सोनामाधेयाधारभूतानांइहप्रत्ययहेतुःसंबंधइत्यभ्युपेयते।नचप्रधानपुरुषेश्वराणांमिथो
स्याधार्याधारभावइत्यर्थः॥नापियोग्यतालक्षणःकार्यगम्यःसंबंधइत्याहनाप्यन्यइति॥न
हिप्रधानस्यमहदहंकारादिकारणत्वमप्यापिसिद्धमितिशंकते।ब्रह्मवादिनइति॥निराकरोति
नकुतस्तस्यमतेअनिर्वचनीयतादात्म्यलक्षणसंबंधोपपत्तेः॥अपिचेति॥आगमोहिप्रव
त्तिप्रतिनदृष्टंतमपेक्षतेदृष्टपूर्वेतद्विरुद्धेचप्रवर्त्तितुमसमर्थः॥अनुमानेतुदृष्टानुसारितै
वंविधेप्रवर्त्तितुमर्हतीतिशंकतेपरस्यापीति॥परिहरतिनेति॥अस्माकंतुईश्वरागमयोरनादि
त्वादीश्वरयोनित्वेप्यागमस्यनदोषइतिभावः॥अधिष्ठानानुपपत्तेश्च॥यथास्पर्शीनमनुमा
ती नेप्रवर्त्ततेनालौकिकार्थविषयंइहापिनप्रत्यक्षगोचरत्वंवस्तुगम्यंअन्यत्र॥करणवच्चेन्नभोगादि
भ्यः॥रूपादिहीनमित्यनुद्भूतरूपादीत्यर्थः॥रूपादिहीनेकरणाधिष्ठानेपुरुषस्यस्व
भोगाद्वारेवदृष्टंनान्यत्रनहिवास्यंकुठाराद्यपरिदृष्टंव्यापारवन्नोपलभ्यते॥तस्माद्रूपा
दिहीनेकरणंव्यापारयतईश्वरस्यभोगादिप्रसक्तेः॥तथाचानीश्वरत्वमितिभावः॥करणं

वे०२।२।
४९

तस्मादन्यथेति पूर्वमधिष्ठितिरधिष्ठानं ॥ इदानीं त्वधिष्ठानं भोगायतनं शरीरमुक्तं ॥ तथा भो
गादिप्रसंगेनानीश्वरत्वं पूर्वमापादितं संप्रति तु शरीरित्वेन भोगादिप्रसंगादनीश्वरत्वमु
क्तमिति विशेषः ॥ अंतवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ अपि च सर्वत्रानुमाने प्रमाणे यतः प्रधानपुरुषे
श्वराणामपि संख्याभेदवत्त्वमंतवत्त्वं च द्रव्यत्वात् संख्यावत्त्वे सति प्रमेयत्वाद्वानुमातव्यं ॥
ततश्चांतवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ अस्माकं त्वागमगम्येऽर्थे तद्बाधितविषयतया नानुमानं प्रभव
तीति भावः ॥ स्वरूपपरिमाणमपि । यस्य यादृशमणु महत् परममहद्दीर्घं ह्रस्वं चेति ॥ अयमा
देषदोष इत्युत्तरो विकल्पः ॥ यस्यांतो नास्ति तस्यांतवत्त्वाग्रहणमसर्वज्ञतामापादयेत् ॥ यस्य
त्वेत एव नास्ति तस्य तदग्रहणं नासर्वज्ञतामावहति न हि शशविषाणाज्ञानादज्ञो भवेतीति भा
वः ॥ परिहरति तत इति ॥ आगमानपेक्षस्यानुमानमेषामंतवत्त्वमवगमयतीत्युक्तं ॥ उत्पत्त्य
संभवात् ॥ अन्यत्र वेदाविसंवादात् पंचरात्रैकदेशविसंवादः स निरस्यते तमंशमाह यत्पुनरिदमु
च्यते वासुदेवात्संकर्षण इति जीवस्य हि कारणवत्त्वे सत्यनित्यत्वं अनित्यत्वे परलोकिनो भा

व

वात् । ततश्च परलोकाभावः ततश्च स्वर्गनरकापवर्गाभावापत्तेर्नास्तिक्यमित्यर्थः ॥ अनुपपन्ना च
जीवस्योत्पत्तिरित्याह प्रतिषेधाच्चेति ॥ न च कर्तुः करणं । यद्यप्यनेकशिल्पपर्यवदातः परशुं कृ
त्वा तेन पत्राणि छिनत्ति यद्यपि च सम्पत्तेर्नेन्द्रियाण्यात्ममनःसन्निकर्षद्वारेण ज्ञानकरणमुपादायात्मा
पि विजानाति तथापि संकर्षणोऽकरणः कथं प्रद्युम्नाख्यं मनः करणं कुर्यात् ॥ अकरणस्य च कर
णसामर्थ्ये कृते करणनिर्माणेनाकरणादेव निखिलकार्यसिद्धिरिति भावः ॥ विज्ञानादिभावे वा
तदप्रतिषेधः ॥ वासुदेवा एवैते संकर्षणादयो निर्दोषा अविद्यादिदोषरहिताः निरधिष्ठाना निरुपा
दाना अत एव निरवद्या अनित्यत्वादिरहिताः । तस्मादुत्पत्त्यसंभवो न गुणत्वान्न दोष इत्यर्थः ॥
अत्रोच्यते ॥ एवमपीति ॥ मा भूदभ्युपगमेन दोषः प्रकारान्तरेण त्वयमेव दोषः ॥ प्रश्नपूर्वकं प्रका
रान्तरमाह कथं यदि तावदिति न तावदेते परस्परं भिन्ना ईश्वराः परस्परव्याहतेच्छा भवितुमर्हन्ति
व्याहतकामत्वे च कार्यानुत्पादात् ॥ अव्याहतकामत्वे वा प्रत्येकमीश्वरत्वे एकेनैव [illegible] सानायाः कृतत्वा
दानर्थक्यं सम्मितरेषां संभूप वेशनायां परिशुद्धानेकस्त्रिष्वीश्वरः स्यात् तत्सिद्धं तद्धानिश्च भगवतो नेवे

स्यांत्र

२

वात् । ततश्च परलोकाभावः ततश्च स्वर्गनरकापवर्गाभावापत्तेर्नास्तिकत्वमित्यर्थः ॥ अनुपपन्नाच
जीवस्योत्पत्तिरित्याह प्रतिषेधाच्चेति ॥ न च कर्तुः करणं । यद्यप्यनेकशिल्पपर्यवदातः परशुं वृ
त्वातेन पलाशं छिनत्ति यद्यपि च स पतले नेन्द्रियाणामात्ममनःसन्निकर्षद्वारेण ज्ञानकारणमुपादायात्मा
र्थं विज्ञानाति तथापि संकर्षणः करणं कथं प्रद्युम्नाख्यं मनःकरणं कुर्यात् ॥ अकरणस्य चकर
णसामर्थ्ये कृतं करणानि निर्माणे नाकरणादेव निखिलकार्यसिद्धिरिति भावः ॥ विज्ञानादिभावे वा
तत्प्रतिषेधः ॥ वासुदेवा एवैते संकर्षणादयो निर्दोषा अविद्यादिदोषरहिताः निरधिष्ठानानिरूपा
दाना अतएव निरवद्याः अनित्यत्वादिरहिताः । तस्मादुत्पत्त्यसंभवो न गुणत्वान्नदोष इत्यर्थः ॥
अत्रोच्यते ॥ एवमपीति ॥ मा भूदभ्युपगमे न दोषः प्रकारान्तरेणत्वयमेव दोषः ॥ प्रश्नपूर्वकं प्रका
रान्तरमाह कथं यदि तावदिति न तावदेते परस्परं भिन्ना ईश्वराः परस्परव्याहतेच्छा भवितमर्हन्ति
व्याहतकामत्वे च कार्यानुत्पादात् ॥ अव्याहतकामत्वे वाप्रत्येकमीश्वरत्वे एकेनैव सानायाः कृतत्वा
दानर्थक्यं सम्मितरेषां संभपवेशनायो परिशुद्धानेकत्रिनिःश्वरः स्यात् तत्सिद्धान्तहानिश्च भगवतो नैवे

वा॰।२।२। कोऽसौ वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात्तस्मादकल्याणतरमास्थेयं॥ तत्र चोत्पत्त्यसंभवो दोषइ
४५ त्यापाद्य वाक्यान्तरमुपन्यस्योत्पत्त्यसंभवेनापाकरोति अपायमाभप्राप इति सुगममन्
त॥ विप्रतिषेधाच्च॥४५॥ गुणगुणिनः स्वत्वात्मनो ज्ञानादीन्गुणान्भेदेनोक्त्वा पुनरभेदं ब्रूते।
आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इति आदिग्रहणेन प्रद्युम्नादिरूपेण मनोहंकारलक्षण
तयात्मनो भेदमभिधायात्मान एवैत इति तद्विरुद्धाभेदाभिधानमपरं संगृहीतं वेदवि
प्रतिषेधो व्याख्यातः॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ द्विती
यस्य द्वितीयः पादः समाप्तः॥ वंसीधरेण लिखितं॥ ॥ २ २ २

वाचस्पति द्वितीयाध्यायतृतीयपादारंभः

वी॰ र॰ वृ॰

१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ न वियदश्रुतेः ॥ पूर्वं प्रमाणान्तरविरोधः श्रुतेर्निराकृतः संप्रति तु श्रुतीनामेव
परस्परविरोधो निराक्रियते तत्र सृष्टिश्रुतीनां परस्परविरोधमात्र वेदान्तेषु तत्र तत्रेति ॥ श्रुतिविप्र
तिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षत्वेऽपि तं तद्वत्स्वपक्षस्य श्रुतिविप्रतिषेधादिति ॥ तदपि निर्मलत्व
मपामाकाशविनिवृत्त्यापि तत्प्रतिपादनं तस्य फलं स्वपक्षस्य जगतो ब्रह्मकारणत्वस्यानपेक्षत्व
शंकानिवृत्तिः ॥ इह हि पूर्वपक्षे श्रुतीनामपि विरोधः प्रतिपाद्यते सिद्धान्ते त्वविरोधः तत्रासिद्धा
न्तैकदेशिनो वचनेन वियदश्रुतेरिति ॥ तस्यायमभिसंधिः ॥ यद्यपि तैत्तिरीयके वियत उ
त्पत्तिरश्रुता तथापि तस्याः प्रमाणान्तरविरोधात बहुश्रुतिविरोधाच्च गौणत्वे तथाच वियतो
नित्यत्वात्तेजः प्रथमत्व एव सर्गस्य तथा च न विरोधः श्रुतीनामिति ॥ तदिदमुक्तं प्रथमं तावदाका
शमाश्रित्य चिंत्यते किमस्योत्पत्तिरस्त्युत नास्तीति ॥ यदि नास्ति न श्रुतिविरोधाशंका ॥ अथा
स्ति ततः श्रुतिविरोध इति तत्परिहाराय प्रवृत्तो तस्मादस्य पक्षस्योत्पत्तिः ॥ तत्र पूर्वपक्षसूत्रं ॥
न वियत् ॥ तैत्तिरीये हि सर्गप्रकरणे केवलस्याकाशस्यैव प्रथमः सर्गः श्रूयते । छान्दोग्ये च ते

त र

= स्वाध्यवहितत्वं वृत्तिसर्गाश्रितत्वे

वलस्यतेजसः प्रथमः सर्गः॥ न च अत्यंतरानुरोधेनासहायस्याधिगतस्यापि सहायताक
ल्पने युक्ता असहायत्वावगमविरोधात्॥ अतस्तिरूपि खल्वत्यंतं कल्पतेन तद्विघात
पविहन्यते वा असहायत्वं अतं कल्पितेन सहायत्वेन॥ न च परस्परानपेक्षाणां व्रीहियव
वद्विकल्पोऽनुष्ठानं हि विकल्प्यते न वस्तु न हि स्थाणुपुरुषविकल्पो वस्तूनि प्रतिष्ठां ल
भते न च सर्गभेदेन व्यवस्थोपपद्यते सा प्रतिकल्पसर्गं वक्तृतया सर्वस्यापि तथात्वात् न ख
ल्विह सर्गे हीरण्यगर्भो जायते सर्गान्तरे तु रुद्रः हीरण्यगर्भो भवति। तस्मात्सर्गभेदतः पर ।ति
स्परविरोधिनो नानाविधार्थे प्रमाणं भवितुमर्हन्तीति पूर्वपक्षः सिद्धान्तैकदेशी स्वत्रैल
स्याभिप्रायमाविष्करोति॥ गौणत्वसंभवात्॥ प्रमाणान्तरविरोधेन वहु अत्यंतरविरोधे
न चानीशस्योत्पत्त्यसंभवात् गौणत्वे वाकाशोत्पत्तिश्रुतिरिव विरोध इत्यर्थः। प्रमाणान्तर
विरोधमाह न त्वकाशस्येति समवायिनिमित्तकारणाभावो हि कापि स्यादुत्पत्तिर्नियतातदभा
वेन भवितुमर्हति धूम इव धूमध्वजाभावे तस्मात् सकारणमाकाशं नित्यमिति॥ अपि च ये उत्प

धूम

वी॰ र॰ रु॰ ध्वंसे तेषां प्रागुत्पत्तेरनुभवार्थक्रियेनोपलभ्येते उत्पन्नस्य च द्वेषेपि तेजःप्रभृतीनां नवाता
२ दृष्टो विशेष उत्पादानुत्पादयोरक्षितस्यान्नोत्पद्यत इत्याह उत्पन्नमंतानेति प्रकाशानस्मकोपि
घटपटादिगोचरः॥ प्राण्यादिवैधर्म्याच्चेति आदिग्रहणेन द्रव्यत्वे सत्यस्पर्शत्वात् आत्मवत्
नित्यमाकाशमितिग्रहीतं आरण्ये नाकाशे श्रितिवेदध्येकस्याकाशस्योपाधिके बहुत्वं॥ तदेव
प्रमाणांतरविरोधेन गौणत्वमस्तु आत्मांतरविरोधेनापि गौणत्वमाह प्रमाणा॥ स्नगमे॥
स्याद्वैकस्यबहुत्वमाहव्यवत॥ यद्यस्यानेकेषु गौणपदार्थस्य तद्गुणोपचिन्हरूपदर्शिचेदेपचारिकं सं
भवास्तभवाभ्यामित्यविरोधः॥ चोद्य दूषकं कोति। यप्यमेति॥ अप्यस्य चोद्यपरिहरति एकमेवे
तिनावदिति॥ कुलं गृहं आत्मत्राणि पात्राणि घटा ना वाहीनि॥ आत्मेति द्वि भवधारणेन सर्वे
विषयमित्यर्थः॥ उपपत्यंतरमाह नचनभस्वापीति॥ अपिरभ्युपगमे। यदि सविपेद्रो तथाप्य
दोषइत्यर्थः॥ नचप्राउत्पत्तेर्न्त्रगतइतिदोषः। द्वितीयंचोद्यमपाकरोति अतएवचबहुत्वविदा
नेनेति॥ लक्षणैन्यत्वाभावेनाकाशस्यबहुत्वेनान्यत्वादिति॥ अपिचाव्यातिरिक्तोदेशका

लेन कार्यं ब्रह्मणा चैव ब्रह्मकार्यैक्यं तदभिन्नत्वस्वभावे रतः क्षीरकुंभप्रभृतिसकलतिपयपयोविंदुव
द्दुग्धेनैत अकार्यं च विज्ञाते न भोविदितं भवतीत्याह अपि च सर्वं कार्यमुत्पद्यमानमिति ॥ एवंविसि
द्धं तेन देशिकस्ते प्राह इदमाह प्रतिज्ञातानिव्यतिरेकादृष्टेभ्यः ॥ ब्रह्मविवर्त्तात्मतया जगत
स्तद्विकारस्य वस्तुतो ब्रह्मणोऽभेदे ब्रह्मणि ज्ञाते ज्ञानमुपपद्यते । नहि जगत्तत्वे ब्रह्मणोऽन्यत
तस्माद्कार्यमपि तद्धि वर्त्ततया तद्विकारः सर्वज्ञानेन ज्ञातो भवति नान्यथा । अविका
रत्वेनतु तत्त्वतो तरेन ब्रह्मणि विदिते विदितं भवति भिन्नयोर्मूलत्वरणान्यत्वाभावे पि देशकाला
भेदेपि नान्यतरज्ञाने नान्यतरज्ञानं भवति ॥ नहि क्षीरस्य पूर्णे कुंभे क्षीरे गृहत्वमात्रेस त्वपि
पयोविंदुषु पापः तत्प्रतिभासमसुक्ति विज्ञाने । तस्मादन्यते क्षीरे विदिते विदिता इति प्रतिज्ञा हष्टा
न्तमवयानुपरोधापवियत उपपत्तिनामेना पाभ्युपेयते ॥ तदेवं सिद्धांते तदेशेन दूषिते प्रवं
पक्षी स्वपक्षे विशेषमाह नर्तं हाशितेः ॥ अत एव विवर्त्तनुतादिति सिद्धांतसारमाह नैष दोषः तेजः
सर्गस्य तैत्तिरीयक इति अतलोरन्यथोपपद्यत इति दुर्बलानन्तसहायतेजः प्रथममवगम्य

मयो ... पद्यमानानुपपद्यमानयोरन्यथानुपपद्यमानावलवती ... श्रुतिः ॥

वा॰ अ॰ २।२।

२

सर्गे

मानेमनस्त्वापत्तेर्न विरुध्यत इत्युक्तमत आह न तावदयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधानेति संसर्गश्रोतो मेदस्त्व
पि॥ स च श्रुत्यंतरेण विरोधेन बाध्यते जघन्यत्वात् न च तेजः प्रकृत्व सर्गे संसर्गैव स्तनहत्वापत्त
नयस्य श्रौतं किंतु व्यतिरेकलभ्यं न च श्रुतेन तदपवाधने श्रुतस्य तेजः सर्गस्यानुपपत्तिः॥
तदिदमुक्तं तेजः जनिप्रधानेति॥ स्यादेतत् पचेकं वाक्यमनेकार्थं न भवत्येकस्य व्यापरद्वय
संभवात् हेतमोः कथमेकस्य क्त्वाश्रुतेरनेकव्यापारत्वं विरुध्यत इत्यत आह क्त्वाप्रत्ययेकोऽपीति
हेतु प्रयोगाधीनावधारणं शब्दसामर्थ्यं न बाध्यते तस्य शब्दस्य क्रमाक्रमाभ्यामनेकत्वार्थव्यापा ना
रोऽहः एकस्तु क्रमाक्रमाभ्यामेकस्यापि कर्तुरनेकव्यापारत्वमित्यर्थः॥ न चास्मिन्नर्थे एकस्य
वाक्यस्य व्यापारोऽपि तु भिन्नानां वाक्यानामित्याह न चाश्रयामिभिरिति॥ मुख्यमेव॥ चोदयति॥ न
नुरामविधानार्थमिति॥ यस्य परः शब्दः स शब्दार्थो न चैवमत्र परोऽपि तु शब्दपर इत्यर्थः॥ परिहर
ति नहि तेजः प्राप्यस्यानुरोधेनेति॥ मुख्यत्वादिति लोके क्रमस्य स्वतंत्र प्रधानपदार्थविधेय धात्वर्थ
गोपुनरित्यर्थः॥ विलंबलोकितन्यायेन विपरकंतार्थवादेन प्रत्याहक्याप्येव चैकं दोषपदमिति॥

यत्तु नरत्वाद्यप्रतिसौपचारदं नं रूतं तद्दूषयति यज्ञोऽस्मीति॥ इदं तावत् नुरूपत्वाद्दोषीति तस्य तस्य यच्च प्रवृ
त्तिनिमित्ताकारस्वरूपत्वाद्द्वेष्टीति तस्यापि तथाभावः॥ अपि च भ्रांतिस्थले चैतन्यचैतन्ये तद्वितीय प्र
तीतौ तद्वीरबुद्धिवत्। औपचारिके वाक्ये हि सामानाधिकरण्यं इति वत् तत्र च न तावत् भ्रांतस्थित्याह द्वितीये
रके न्याये नेति। भ्रांतौ विप्रलंभादिप्रायस्य च पुरुषधर्मत्वादपौरुषेये तदसंभवइत्यर्थः॥ नाप्यौप
चारिकमित्याह नान्वारणेन वेपर्य्यमिति॥ काममुपचारादेकत्वं वत्तु समवधारणं द्वितीयपदे तु नोपपद्य
ते नहि माणवके सिंहत्वमुपचर्य्यते नासिंहादेस्सिंहत्वम्नागपि मानावधारणं इति वदंति लौकिकाः॥
तस्माद्वास्तवमेकत्वं जगतोऽविवादितं स्यान्नत्वौपचारिके। अस्माके नित्यं यस्य सर्पस्य भ
वति न तत्त्वतमपि प्राणे नैवौपचारिकत्वमित्यर्थः॥ ननु तस्य कायोपचयेनेति॥ निःशेषवचनतः स्व
रस्वतः सर्वशब्दो नासति शक्त्या तत्र रविरोधे एकदेशविषयो युज्यत इत्यर्थः॥ आकाशस्योत्प
त्तौ श्रुतिमानंतरविरोधमुक्तं मनुभाष्य तस्य श्रुतिमानंतरस्वमानान्तरविरोधेनाप्रमाणं भ्रांतस्य
नगौणत्वापादनं साम्यमित्याह यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्॥ यदेव प्रयोगस्याकाशादिभ्यो

बो॰र॰३॰

४

आत्मेति अविद्यातत्संबंधादीनामुपलक्षणं। तेन न तत्र व्यभिचारः। शशविषाणादौ व्यभिचारवारणाय प्रविभक्तत्वादिति सद्रूपत्वे इत्यपि

लम्बनः परमाणोर्वेति कारकः॥ आत्मानात्मत्वेनेति विभक्तत्वात् घटशरावोदंचनवदिति॥ सर्वकार्यनि
रात्मकं इति निरुपादानेस्वादित्यर्थः॥ स्वतन्त्रवादे अनिराकृतः स्वयमेव स्वात्मोपन्यस्य स्वरूपमस
तः सन्मात्रापेक्षितेति॥ उपपादितं च तन्निराकरणमधस्तादिति॥ आत्मवादे वोपादानत्वादेरात्मनः
सत्तामात्रेणैव निराकरणशंकानुपपत्तिः॥ एतदुक्तं भवति सोपादानं चेत्कार्यं तत्तत्कार्यत्वेनैवोपादानं
युक्तं तस्येवोपादानत्वेन श्रुतेरुपादानान्तरकल्पनानुपपत्तेरिति॥ स्यादेतत्तान्य सत्वात्कोपा
दानस्य जगतः तस्य तदुपादानान्तरस्याप्युपक्षणमप्यनवस्थितेरत आह नत्वात्त्वं तु
कस्यचिदुपादानान्तरस्यापेक्षणं कुतः स्वयंसिद्धत्वात् सत्तावा प्रकाशो वास्य स्वयं सिद्धो॥ तत्र
कारणाभिमतायाः सिद्धसत्तावदनागंतुकत्वमाह न पोत्मात्मनइति॥ उपपादितमेतदधस्तात्प्रति
पदीसर्पिके हृत्तानास्यदत्वादेकदापि नात्मापराधीनप्रकाशः स्वाधीनप्रकाशात्मप्रमाणादयोऽत
एव श्रुतिस्तमेव भांतमनुभातिसर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति॥ न चैतद्दृशास्यानिराकरणं
संभवतीति॥ निराकरणमपि हि तदधीनात्मलाभं तादृशं कुंठं नोदेतुमर्हतीत्यर्थः॥ सत्तायां

क

ह स्थु
नागन्तुकत्वमस्याहतयामेवेशनीजानामीतिप्रमाप्रमाणप्रमेयानांवर्तमानातीतानागतत्वे
पिप्रमातुःसदावर्तमानत्वेनानुभवात् अपितस्वभावस्यनागन्तुकत्वंस्वत्वेचैकात्म्यावच्छेदेन
हिआगन्तुकत्वेव्याप्तंतत्प्रमातुःसदावर्तमानात्वाद्वर्तमानत्वमागन्तुकत्वंस्वव्याप्यमा
दायनिवर्ततइति॥अन्यथाभवत्वपिज्ञातव्यइतिप्रकृतिप्रत्ययाभ्यांज्ञानेऽयथे
रन्यथाभावोदर्शितः॥ननुजीवतःप्रमातुर्मोक्षेऽन्यथाभावोमातस्यतुभविष्यती
त्यतआहतथाभस्मीभवत्यपीति॥एवंचलुसत्वभावमनुभवसिद्धंतस्यानिर्व
चनीयत्वमन्यतोबाधकाभावेऽवसातव्यं॥बाधकंचघटादीनांस्वभावाद्धिचलत्वंप्र
माणेषुपनीतं।यस्यतुनतदस्त्यात्मनोनतस्यतत्कल्पनेयुक्तमबाधितानुभवसिद्धस्य
तत्स्वभावस्यानिर्वचनीयत्वकल्पनाप्रमाणाभावात्॥इदिदमुक्तंसंभावयितुंश
क्यमिति॥तदनेनप्रबंधेनप्रत्यनुमानेनाकाशानुमत्यनुमानेदूषयित्वाअनैकांति
कत्वेनापिदूषयति॥यत्तेसमानजातीयमिति॥नाप्यनेकमेवोपादानमुपादेयमा

२।३।
वा॰
५

रम्भते॥ यत्र हि क्षीरं तद्दधिभावेन परिणमते तत्र नावयवानामन्येषामुपादानत्वमभ्युपगतं
किं तु प्रातमेव क्षीरमेकमनुपादेयं दधिभावेन परिणमते यथा निरवयवपरमाणुवादिनां क्षीरप
रमाणुर्दधिपरमाणुभावेनेति सोऽयमतिरोहितार्थः॥ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः॥ यथा भ्या
सेऽभयस्त्वमर्थस्य भवति नास्य स्मृतत्वे दूरत एवोपचरितं बहं तमोः पवनस्य नित्यत्वप्रसं
गः॥ वायुश्चान्तरिक्षं मे दममृतमिति वायोरमृतत्वमुक्तं पुनः पवनस्य विशेषेणाह सैषान
स्तमिता देवता यद्वायुरिति॥ तस्माद्भ्यासान्नापेक्षिकं वायोरमृतत्वमपि त्वात्यन्तिकमेवेति
मा भूत्। तदिदमुक्तं भाष्यकृता। अस्तमयप्रतिषेधात् अमृतत्वश्रवणाच्चेति॥ येन समुच्च
यार्थेनाभ्यासो दर्शितः॥ एवं प्राप्त उच्यते॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया व्याप्यस्य प्रा
धान्यात् तदुपपादनार्थत्वाच्च वाक्यान्तराणां तेषामपि चाद्वैतप्रतिपादकानां मातरिश्वोत्पत्ति
क्रमप्रतिपादकानां बहुलमुपलब्धेर्मुख्यभयस्तासाम्यामन्यषां श्रुतीनां बलीयस्त्वादेतद
नुरोधेनामृतत्वास्तमयप्रतिषेधावापेक्षिकौ तेन नेतव्याविति भयस्त्वीः श्रुतीरपेक्ष्य ह

के॰

२

अविरुद्धतीशरदमात्रमुक्तो॥ अनेनैव वस्तुनस्तोऽनुपपत्तेः॥ ननु न चास्य कश्चिज्जनितेत्यात्मनः सतोऽस
कारणत्वश्रुतेः कथमुत्पत्तिः केनाप्यनेन वचनेन महद्भूतप्रदेः पत्तइतिपुक्तमधीतवेदस्य ब्रह्मलिङ्गिनात्माधिकी
राद्दर्शनान्नानुपपत्तेरित्यत आह वियत्पवनयोरिति॥ यथा हि वियत्पवनयोरस्मततात्त्वात स्वमयत्व
श्रुतीश्रुत्यन्तरविरोधादपेक्षिकत्वेन नीतौ एवमकारणत्वश्रुतिरात्मनोऽग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्त
श्रुतिविरोधात् प्रमाणान्तरविरोधाच्चापेक्षिकत्वेन व्याख्यातव्या॥ न चात्मनः कारणवत्त्वेऽनव
वस्थानेकान्तिकता ब्रह्मत्वनादितत्कार्यकारणपरम्परया इति भावः॥ तथाविकारेभ्य इति प्रमाणा
न्तरविरोधो दर्शितः॥ एवं प्राप्त उच्यते। सदेकस्वभावस्योत्पत्त्यसंभवं॥ ॥ ॥ कुतः अनुपप
त्तेः सदेकस्वभावे हि ब्रह्मण्यापतेतत् स्मृतिबाधकेनान्यपाधितव्यः॥ उक्तमेतद्धि कारणं सत्त्वेना
नुभूता अपि कतिपयकालकलातिक्रमेऽविनश्यतो दृश्यन्त उत्पत्तिर्विवचनीया न चैकात्मा वच्छेदादि
ति॥ न चात्मा तादृशः सर्वस्य अतेरनुभवाद्वर्तमानैकस्वभावत्वेन प्रसिद्धेः। तदिदमाह सत्ता
त्रेहिब्रह्मेति। एतदुक्तं भवति यत्स्वभावाद्विचलतीति तदा निर्वचनीयं निर्वचनीयोपादानं प्रयुक्तेन

वा॰ रा॰ २। तु विपर्ययः यथा रज्ज्वुपादानः सर्पः न तु सर्पोपादाना रज्जुरिति। ययोस्तु स्वभावादप्रच्युतिः कार्ययोर्निर्व
६ चनीययोर्न्नोपादेयोपादानभावो यथा रज्ज्वाकृतिकयोरिति॥ न च निरधिष्ठानो विभ्रम इत्याह नाप्य
सत इति॥ न च निरधिष्ठानभ्रमपरंपरानादितेत्याह मत्प्रवृत्तानुपगमे न च स्यादसंगादिति।
पारमार्थिको हि कार्यकारणभावोऽनादिर्नीनवस्थया दुष्यति॥ समारोपस्तु विकारस्य न समारोपि
तोपादान इत्युपपादितं भाष्यमिव मत निषेधाधिकारे तत्रत्येन प्रस्मर्त्तव्यं॥ तस्माज्जगदधिष्ठा
न विभ्रमसमर्पणानादितेनोचितेत्यर्थः॥ आग्नेर्विस्फुलिंगाकृतिश्चोपाधिकरूपापेक्षयानेत
व्यारोपमातिरोहितार्थः॥ येत्तु नन्वादिकालोत्पत्तिविषयमिदमधिकरणं वर्णयांचक्रुः तैः मतो
ऽनुपपत्तेरितिलोरोनव्याख्येये॥ अविरोधसमर्थनप्रस्तावे चास्यासंगतिर्वेत्त व्याख्यानादिव
दिकालादीनामुत्पत्तिप्रतिपादकवाक्यानवगमात॥ तदस्मिन्नावत॥ तेजोतस्तथा ह्याह॥ यद्य
पि वायोरग्निरित्यापादनं पंचमीकारकविभक्तिरुपपदविभक्तेर्वेलीयसीति नेयमानेत
र्यपरा युक्ता॥ तथापि बहुश्रुतिविरोधेन दुर्बलाप्युपपदविभक्तिरेवात्रोचिता॥ ततस्रानेत

यंदर्शनपरेयं वायो रग्निरिति श्रुतिः न च साक्षात्प्रमाणत्वं संभवेत् तद्‌ प्रपत्वेन तत्प्रत्वं परं परया श्र
यितेषु पुत्रेष्वाजपेयस्य प्रवृद्धिति प्रासं । एवं प्राप्त उच्यते ॥ पुत्रे पश्वाद्यागवाजपेययोरंगांगिनोर्नाना
त्वात्तत्र साक्षात्कृतजपेयासंबंधेऽप्रेणेन परं परयाश्रयणं इहतु वायो गुणविकारस्याधिष्ठितमो वस्तु
तोऽनन्यत्वात्साक्षात्संबंधो यो दानते साक्षादेव ग्रहोपादानत्वोपपत्तेः ॥ कारकादिभेदेऽग्नौ लीपसाद्यानुरोधे
नोभयथोपपद्यमाना । श्रुतयोःकांत्स्यभोक्ष्यन्यायेन नियम्यत इति पुत्र स्मितिराद्धांतः । पारे
पर्वणत्वे वीतिभेदन लक्षणाभिप्रायं पतः । पारेमार्थिकमभेदमाह वायुभावापत्तेर्गोत्वमितिन । यथा
तस्याः श्रुतमिति तु दृष्टांतः परंपरामात्रसाम्याने न न तु सर्वथा साम्येनेति सर्वमवदातं ॥ आप्यः ॥
निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातं । पृथिव्यधिकरणपराकांतरेभ्यः ॥ अन्नशब्दोपचयुत सम
च पत्ति व्याव ब्रीहियवादौ तद्विकारे चौदने प्रवर्तते । श्रुतिश्च प्रकरणाद्वलीयसीत्यध्यवसायो
पिष्टपो दलितापत्रं चनवर्षितीत्यनेन । तस्मादस्य बलायं ब्रीहियवाद्येवान्नाद्वेनाप्यत इति
विवर्तितं । कोष्यसंपि हि तं भवति तस्य च्छिन्दनीयमना हि पृथिव्यपिवच्छालो हितानि रूपा

वा॰ २।२

६

याऽत्रपि दर्शनात्॥ तत श्रुत्यंतरेण प्रश्नः पृथिवी पृथिव्या ओषधय इत्यादिना विरोध इति पूर्वः
पक्षः अत्रापि विरोध एव श्रुतिविरुद्धत्वानुपपत्तेरन्यतरानुगुण्येन तयोऽन्यतरा नेतव्या तत्रादि
मपक्षः पृथिवीति पृथिवीशब्दोऽन्नपरतया नीयतामुतान्नमसृजंतेत्यन्नशब्दः पृथिवीपरतयेति
विशये महाभूताधिकारानुरोधात् प्राप्तिमत्कृष्णरूपानुरोधाच्च तद्यदपां शर आसीदिति च
पुनः श्रुत्यंतरानुरोधाच्च वाक्यशेषस्य चान्यथानुपपत्तेरन्नशब्दोऽन्नकारणे पृथिव्यामिति
राद्धांतः॥ तदभिध्यानादेव तु तल्लिंगात्सः॥ नन्वपि क्रमे भूतानामविरोध उक्तः इदानीमाका
शादिभूताधिष्ठात्र्यो देवताः किं स्वतंत्रा एवोत्तरोत्तरभूतसर्गे प्रवर्तंत उत परमेश्वराधिष्ठि
ताः परतंत्रा इति॥ तत्राकाशाद्वायुर्वायोरग्निरिति स्वकार्ये निरपेक्षाणां अतः स्वयं चेतनानां
च चेतनांतरापेक्षायां प्रमाणाभावात् भूतानां स्वकाले गम्यन पारंपर्येणापि मूलकारणस्य
ब्रह्मण उपपत्तेः स्वतंत्राण्येवाकाशादीनां वाय्वादिकारणत्वमिति तन्यते वायोऽनिलव्याघात
इति प्राप्ते एवं प्राप्तेऽभिधीयते॥ आकाशाद्युपरि त्वादयश्चाकाशादीनां केवलानामुपादानभा

श्री

वमाचष्टे तेन गुणः स्यात् चेतनाधिष्ठितत्वं॥ नच चेतनानां स्वकार्ये स्यात् त्र्यामित्वदप्येकोतिके परतंत्रा
णामपि तेषां बहुलमुपलब्धेः अतो तेवास्यादिवत्। तस्माल्लिंगप्रस्तावमसामंजस्याय स ईश्वर एव तेन
तेनाकाशादिभावेनोपादानभावेनावतिष्ठमानः स्वयमधिष्ठाय निमित्तकारणं अतः तैर्विका
रं वा बुद्धिं सृजतीति पुंसो ३ तस्माल्लिंगप्रस्तावो लोकेशितोस्यातामिति॥ परमेश्वरो वेशावशादिति प
रमेश्वर एवोन्तर्यामिभावेनाविष्टं द्विता तस्मात्सर्वस्य कार्यजातस्य साक्षात् परमेश्वर एवाधि
ष्ठाता निमित्तकारणं न त्वाकाशादिभावमापन्नः॥ आकाशादिभावमापन्नो मुपादानमिति सिद्धं॥
विपर्ययेण तु क्रमो तत उपपद्यते च॥ उत्पत्तौ महाभूतानां क्रमः अतो नाप्यये क्रमोप्ययमात्रस्य
भूतत्वात्तन्नियमे संभवति नानियमः॥ व्यवस्थारहितो हि सः॥ न च व्यवस्थायां सत्यामव्यव
स्थायुज्यते तत्र क्रमाभेदापेक्षायां किं दृष्टोप्ययक्रमो घटादीनां महाभूताप्ययक्रमस्य नियाम
को न स्याद् इति चेत् उत्पत्तिक्रम इति विशेषेण तस्य श्रोतांतरमस्पर्शितं समानजातीयत्वात् तस्यैव
बुद्धिसान्निध्यात्॥ न दृष्टविजातीयत्वात् तस्मात् श्रोते नैवोत्पत्तिक्रमेणाप्ययक्रमो नियम्यत इ

बा॰।२।३। तिप्राप्तं। एवं प्राप्त उच्यते। अप्ययस्य क्रमापेक्षत्वाभावे उत्पत्तिक्रमो नियामको भवेत्। न त्वस्याप्ययस्य
८ क्रमापेक्षत्वादनुमानोपनीतेन क्रमभेदेन श्रुत्यनुसारिणोऽप्ययक्रमस्य बाध्यमानत्वात्।।
तस्मिन्नसति उपादानोपरमे ह्युपादेयमस्तीति स्यान्न चेतरदस्ति। तस्मान्नाहिरहदृष्ट्यो भावको
धादकं हेवनास्तिकमान्तरे मत्ययोग्यत्वात् तस्मात्तदिदमुक्तं तत्त्ववतोपपद्यते चेति। भाष्यकारो
पे प्याह न चास्या व्ययोग्यत्वात्प्रत्यक्षो ह्युत इति। तस्मादुत्पत्तिक्रमाद्विपरीतः क्रम इति एतन्न्याय
मत्वा च स्मृतिरुक्ता।। अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात्।। तदेवमाद
नोपपत्तिके भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ विचार्याधुनाद्विपमनसां क्रमं विचारयति। अत्र चाविज्ञा
यतेनेनेति व्युत्पत्त्या विज्ञानशब्देनेन्द्रियाणि मनोबुद्धिं च गृह्यते। तत्रैतेषां क्रमापेक्षणाया माख्याने चेम
तानि चान्तरा समाम्नानान्नैव पाठेन क्रमो नियम्यते। तस्मात्पूर्वोत्पत्तिक्रमभङ्गप्रसङ्गः।।
यतः आत्मनः करणानि करणेभ्यश्च भूतानीति प्रतीयते तस्मादात्मन आकाश इति भज्यते।।
अन्नमयमिति च मयडानंदमय इति च न विकारार्थ इति जाते अभिधीयते विमतत्वान्तावत्मनः

वो

प्रसक्तीनां कारणापेक्षायामनन्तमयप्रसक्तान इत्यादिलिंगा अवरणादयेपि हि तार्षिकयपन्नायाविकारापितत्वमे
वमयटोपुत्रमस्मितरपात्वनपेक्षितमठंतो भवेत॥ न चैतदपिघटते॥ नहि आनन्दमयो यज्ञ इति वदन्नप्रा
डुर्धिमनन्तः भवति॥ एवं चेद्भूतविकाराणां नन्दादयो भूतानां परस्तादुत्पद्यत इति युक्तं॥ प्रोक्तवादि
तयाप्युपेत्याहऽस्मप्तत्वभौतिकानीति॥ भवतात्मनएव करणानामुत्पत्तिः॥ नरवल्वेवतावताभौतिका
नो त्मनोत्पत्तव्या॥ तथा च नौतत्रेमभेगमसंगः विशिष्यतेभण्यतेभज्यत इति पावत॥ चराचरव्य
पाश्रयस्तुस्यात्तद्व्यपदेशोभाक्तस्तद्भावभावित्वात्॥ देवदत्तादिनामधेयंतावन्नजीवात्मनोनशरी
रस्यतेनात्मनेशरीरावयवत्राह्नहिकरणानुपपत्तेः॥ तत्स्मात्तो देवदत्तोजातो देवदत्त इति व्यपदेश त
स्य कुरव्यतं मनसा न स्य प्रवेपदः अव्यवलेशात्मनो बुध्धिस्वर्गादिफलसंबंधानुपपत्तेः शास्त्र
विरोधाल्लौकिकोव्यपदेशोभाक्तोव्यारव्येयः॥ भाविशरीरस्योत्पादविनाशौ तत्तकृत्संयोग
इतिजातकर्मादि च गर्भबीजसम्बन्धजीवपापप्रशमार्थं नतुजीवजन्मजपापप्रशमार्थं॥ अत
एव स्मरति॥ एवमेनः शमंयाति बीजगर्भसमुद्भवमिति॥ तस्मान्नशरीरोत्पत्तिं विना स्वात्म्पं

६६ ६

[illegible]

बा॰ २।३। जीवजन्मविनाशाविति सिद्धं॥ एतच्च लौकिकव्यपदेशस्य जातो मृत इति भाक्तत्वमभ्युपेत्याधिकरणं॥३॥ तात्त्व
धास्मभाष्येस्य जातो ति मृत लोकेति॥ नामतामस्य शरीरे देहयव्ययाभ्यां स्यफलावुत्पत्तिविनाशौ॥
८ ज्ञाकाशादेरिव तु महासर्गादौ तद्देतेचोत्पत्तिविनाशौ जीवस्य भविष्यत इति शंकांतरमपनेतुमि
दमारभ्यते॥ नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः॥ विचारमूलसंशयस्य बीजमाह श्रुतिविप्रतिप
त्तेरिति॥ तामेव दर्शयति कास्विदिति श्रुतिस्मृती॥ पूर्वपक्षे हेतुर्गत्वा इति तत्र प्राप्तमिति॥ परमात्मनस्त्वव
किरुद्धधर्मीसंसर्गादपहतानपहतपाप्मत्वादिलक्षणात् जीवानामन्यत्वे ते चेच्च विकारत्वे
त्वांतरत्वे बहुतराहैतश्रुतिविरोधः॥ ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधश्च तस्मादश्रु
तिभिरनुज्ञायते विकारत्वे॥ प्रमाणांतरे बोधोक्तेः विभक्तत्वादाकाशादिवदिति॥ यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फु
लिंगा इति च श्रुतिः सा ह्यादेव ब्रह्मविकारत्वं जीवानां दर्शयति। यथा सुदीप्तात्पावकादिति च ब्रह्म
णो जीवानामुत्पत्तिं चैतत्रापि यं च सा ह्यादर्शयति॥ नन्वेतेरां जीवानामुत्पत्तिप्रलयाववगम्ये
ते न जीवानां नित्यत्वमाह जीवात्मना नास्तीति॥ तस्मादेतत्स्त्वपि श्रुतिष्वाकाशाद्युत्पत्तिरिव तस्माज्जी

वस्मा

वोत्पत्तिर्न्नोपपद्यते तस्मादात्मा नयोगस्य नात्मानात्मस्योत्पत्त्यभावं प्रतीम इत्यतआह न च विस्त्र
व्याप्सिति॥ एवं हि कस्यचिच्छास्त्रार्थमात्मनः तस्य कातिपयांगसहितस्य कर्मिणः शास्त्रं चान्तरीपांगोपसं
लारी न भवेत् तस्मादुक्तं तदश्रुतिविरोधात् न्युपमेयाश्रुतिर्विकारभावापत्त्या व्याख्येया॥ तस्मा
दाकाशादिवज्जीवात्मान उत्पद्यत इति प्राप्त उच्यते॥ भवेदेवं यदि जीवा ब्रह्मणोऽभिद्येरन् न त्वेद
ने मितस्तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यैत्वाद्यविभागश्रुतेः॥ औपाधिकत्वाच्च भेदस्य घटकरकाद्याका
शवद्विरुद्धधर्मसंसर्गस्योपपत्तेः॥ उपाधीनां च मनोमय इत्यादीनां श्रुतेः अपसीनां चानित्य
त्वाजत्वादिगोचराणां श्रुतीनां दर्शनात्॥ उपाधिभावे लये नोपहितस्येति च प्रतिज्ञा नराम्या
मनेकधोपपादनात् श्रुत्याऽविभागस्यैवोदेवः सर्वभूतेषु गूढ इति श्रुत्यैवोक्तत्वान्नित्या
जीवात्मनो न विकारा न चाद्वैतप्रतिज्ञाविरोध इति सिद्धं॥ मैत्रेयीब्राह्मणं वा ब्रह्मव्याख्यातमि
तिनेह व्याख्यातं॥ ज्ञोऽत एव॥ ज्ञानस्य हि जानात्युपाधिव्याप्त ज्ञानाभावे न भवति घटइव घटमध्य
जाभावे। स्वप्नाद्यवस्थास्वचक्षुरयस्याभावात् तत्र व्याप्यस्य ज्ञानस्याभावः तथा च नात्मस्वभाव

श्री रा०रा०

१. श्रेतन्यत इन्तुवृत्तावपि चैतन्यस्य व्यावृत्तेः। तस्मादिन्द्रियादि भावाभावानुविधानाद् ज्ञानभावाभा
वयोरिन्द्रियादि सन्निकर्षापेक्षमाणं तु कस्य चैतन्यधर्मो न स्वाभाविकः। अत एवेन्द्रियादीनाम
३ पिवलं गतस्यावैयर्थ्यमिन्द्रियाणां भवे त नित्यचैतन्यस्यात पस्य शरीरग्रहणप्रयोग व्यारव्यया। अकि
आ हितानो[illegible]त्पादनशक्तिर्निर्जीवानां नतु व्योम्न इवेन्द्रियादिसंनिकर्षापेक्षं ज्ञानेन भवतीति॥
तस्मान्नूढा एव जीवा इति प्रासेऽप्रध्यीयते॥ यदा गं तु कज्ञाने जेऽ स्वभावंत कदाचित्परोदे
कदाचित्संदिग्धं कदाचिद्विपर्यस्तं यथा घटादि। न चैवमात्मा॥ तथा ह्यनुमिमानोपरोद्दे
स्मरं न प्यानुभविकः॥ संदिहानोप्यसंदिग्धो विपर्यस्यन्नप्यविपरीतः सर्वस्यात्मा तथा १
वततस्वभावः न वततस्वभावस्य चैतन्यस्याभावकल्पने त्यागात्। तस्माद्धत्तपः क्रियाक
पाः सधर्मिका न मर्माभावे स्वभुतादोनि वर्त्तते न चैतन्यमात्मस्वभाव इति सिद्धं। तथा च
नित्यचैतन्यवादिन्यः अतयो न कथंचित्प्रौढेन व्याख्यातव्या भवन्ति॥ गंधादिविषय
वस्तुपजने चेन्द्रियाणामर्थवर्त्तीति सर्वमवदतां। उक्तं तिगत्यायतीनां॥ यद्यप्यावृत

स्यैव परमात्मनो जीवभावस्तथा चाणुपरिमाणत्वं ॥ तथाप्युत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रुतेरस्माच्छ
ह्यणुपरिमाणावगमस्य चाविरोधार्थमिदमधिकरणमित्याद्युपसमाधानाभावमाशङ्क्य न त्वेवेति ॥
सर्वपदे गच्छतीति तत्र प्राप्तेर्नावधिरिति विभागसंयोगोत्पादे हि उत्क्रान्त्यादीनां फलं ॥ न च सर्वगत
स्यैते स्युः ॥ सर्वत्र नित्यप्राप्तस्य वास्तवी तव सर्वावादेः संभवादिति ॥ स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ उत्क्रा
मणं हि मरणेऽनिरूढं तथा चलतोऽपि तत्र सतो देहस्वाम्यनिवृत्त्योपपद्यते ॥ न तु गत्यागती
तयोः स्वात्मलाभेऽनिरूढयोः कर्तृस्वभावयोर्व्यापिन्यसंभवादिति ॥ मध्यमं परिमाणं महत्त्वं राशी
स्यैव तत्राहितपरीणामापोप्रत्युक्तं ॥ गत्यागती च परममहत्त्वेन संभवेतोऽतः पारिशेष्यादणु
त्वसिद्धिः ॥ गत्यागतिभ्यां च प्रादेशिकत्वसिद्धौ मरणमपि देहादुपसर्पणमेव जीवेन तु तत्रैव
तः स्वाम्यनिवृत्तिमात्रमिति सिद्धमित्याह स्वात्मना चोत्तरयोर्गत्यागत्योरिति ॥ द्रुतश्च देहादुपसर्पण
मेव जीवस्य मरणमित्याह देहप्रदेशानामिति ॥ तस्मादुत्क्रान्त्यपेक्षोत्क्रान्तेरपि सापादा
नाणुत्वसाधनमित्यर्थः ॥ न केवलमपादानश्रुतेर्गत्युद्धृतशरीरप्रदेशगतव्यश्रुतेरप्येवमेवेत्या

देहस्वाम्यनिवृत्तिरेव उत्क्रमणं

वै

सा

बा॰ ।२।३।२। हृदयन्ताज्ज्योतिर्मात्रा इति ॥ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ यत उक्तं त्यादि श्रुतिभिर्जीवाना
मणुत्वं प्रसाधितं तत्तेन व्यापकात्परमात्मनो नेषां तद्धिकारतयामेरः ॥ तथा च महत्वानंत्यादि श्रुतयः
११ परमात्मविषया न जीवविषया इत्याविरोध इत्यर्थः ॥ यदि जीवा अणवः तर्हि योयं विज्ञानमयः
प्राणेष्विति कथं शारीरो महत्वसंबंधित्वेन प्रतिनिर्दिश्यत इति चोदयति नाद्वीति ॥ परिहरति शा
स्त्रदृष्ट्या परमार्थदृष्ट्या निर्देशो वामदेववत् यथा हि गर्भस्थ एव वामदेवो जीवः परमार्थदृष्ट्यात्म
नो ब्रह्मत्वं प्रतिपेदे एवं विकारकत्वं ब्रवते तेनोक्तवादमेदान्तत्वपरिमाणव्यपदेशा इत्यर्थः ॥ स्वशब्दो
न्मानाभ्यां च ॥ स्वशब्दं विभजते मात्रादिति ॥ उन्मानं विभजते तथोन्मानमपीति उद्धृत्य माने
मुन्मानं ॥ बालाग्र उद्धृतः शत ततमो भाग स्याग्रे दधिशत तमा उद्धृतः शत तमो भाग इति ॥
तद्दिदमुन्मानमाराग्रोद्धृत मानमाराग्रमात्रमिति ॥ सत्रांतरमवतारयितुं चोदयति ॥ ननु अ
णुत्वे सतीति ॥ अणुरात्मा न शरीरव्यापीति न सर्वाङ्गीणशैत्योपलब्धिः स्यादित्यर्थः ॥ अवि
रोधश्चंदनवत्त्वक्संपर्की जीव स्त्वक् च सकलशरीरव्यापिनीति त्वग्व्याप्यात्मसंबंधः स

ङ्गीणशैत्योपलब्धौ समर्थ इत्यर्थः ॥ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ चंदनबिंदोः प्रत्यक्ष
तोऽल्पीयस्त्वं बुध्वा पुनः कल्पना भवति ॥ यस्य तु संदिग्धमणुत्वं सर्वांगीणं च कार्यमुपलभ्यते तस्य व्या
पित्वमेव स्वर्गीकमपहाय नेयं कल्पनावकाशं लभत इति शंकार्थः ॥ न चेह हरिचंदनबिंदुदृष्टांतेनाणु
त्वानुमानं जीवस्य प्राग्दृष्टांतसंभवेनानैकांतिकत्वादित्याह नाचानुमानमिति ॥ कंकामिमामपा ग्रा
करोति अभ्युपगमादिति ॥ यद्यपि पूर्वोक्ताभिः श्रुतिभिरणुत्वं सिद्धमात्मनः तथापि वेदनावाचक्रत्वं प्रत
रनुपपत्त्यर्थं ॥ गुणाद्वा लोकवत् ॥ येनु भावप्रवृत्त्या चंदनबिंदोरणुसंचारेण देहव्याप्तिरुपपद्यते न
त्वात्मनोऽनवयवस्याणुसंचारः संभवतीत्यत्राद्वैषम्यमिति मन्यते तान्प्रतीदमुच्यते गुणाद्वालो
कवदिति ॥ तद्विभजते चैतन्येति ॥ यद्यप्यणोर्जीवस्याल्पापि तद्गुणश्चैतन्यं सकलदेहव्यापि यथा प्रदीप
स्याल्पत्वेऽपि तद्गुणः प्रभा सकलगृहोदरव्यापिनीति । तदपि संकाङ्कुरे णदूषयति वादी दृष्टांतो नरमा
न व्यतिरेको गंधवत् । आत्मीयमाणमपि तदिति द्रव्यस्यापि सक्रमत्वानुपलभ्यमानत्वेऽपि
कंदतेस्यादेतदिति विभिन्नं नामल्पत्वादित्युपलब्धेर्णुं द्रव्यांतरे परमाणूनामनुप्रवेशादित्यपि द्र

ब्र।२।३। द्रव्यं॥ विशेषानुप्रवेशाभ्यां वसनादिविशेषः स्पर्शत्वान्नोपलभ्यत इति॥ निराकरोति न कुत इत्यतो ग्रिय
१२ त्वादिति॥ परमाणुत्वेन परममहत्त्वेन त्वात्मत्वात् ऊतरूपादिवदुपोपि नोपलभ्येतोपलभ्यमानो वा स्त
ब्धउपलभ्येत न स्थूलद्रव्यं॥ शेषमतिरोहितार्थं॥ पद्यमुपदेशात॥ निगदव्याख्यातमस्य भाष्यं॥
तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत॥ करकतोदनेपीति॥ महदल्पयोः संयोगोऽल्पमवरुध्य
तेन महतोऽनेनज्ञातृघटकरकादिसंयोगान्तस्कंधेन नभोव्याप्नुवते॥ अपितु अल्पानेव घटकर
(अत्र तत्र कादीनितरथापि तेनमन्त्रसर्वत्र घटकरकाद्युपलंभ इति तेपि नद्रः परिमाणः प्रसज्येपरस्मिन्निति अन्न
चारेण तीव सपक्षकलशरीरगता वेदनोपपद्यते॥ पद्यपद्यंते नसरणमरणनत्वापि तस्य त्वचासंबंधा णा
त॥ त्वचश्च समस्तशरीरव्यापित्वाद्देहदेशेप्वाधिष्ठितात्वगधिप्रि तैवेति शरीरव्यापी जीवः शक्नोति स
कलशरीरेषु तपमनभविनुं तत्रिंद्रियेण गंगाया॥ अण्वस्तु जीवो यत्रास्ति तेन शरीरप्रदेशेन तदनुभवेनन तस्मि
सर्वशरीरं तस्यासर्वशरीरत्वात्करकतोऽनेनप्रदेशेन तपानसर्वशरीरोपलब्धिरिति वैषम्यं॥ गु
णत्वमेव हीति॥ इदमेवाहिं गुणत्वेनांगुणात्वंपटुव्यपदेशात्वमत एव हि हेमंतेविषक्ताव पयव नापा

द्रव्यगतेतिसांद्रेशीतस्पर्शेनुभूयमानेप्यनुद्भूतेरूपेनोपलभ्यते यथा तथा मृगमदादीनां गंधवा
हविप्रकीर्णकस्तूर्यावयवानामपि सांद्रे गंधेनुभूयमानेरूपस्पर्शौ नानुभूयेते। तत्र कस्माद्धेतोरनु
द्भूतत्वात्तयोर्गंधस्य चोद्भूतत्वादिति॥ न च द्रव्यस्य प्रदेशप्रसंगः॥ द्रव्यांतरावयवप्रकरणादेतदेव
कालपरिवासवशाद्द्रव्यस्य हतगंधितोपलभ्यते॥ अपि च चैतन्यं नाम न गुणो जीवस्य गुणिनः। किं
तु स्वभावः न च स्वभावस्याव्यापित्वे भावस्याव्यापित्वं तत्र च्युतेरित्याह यदि चैवैतन्यमिति॥ तदेवं
तिस्मृतीतिहासपुराणेषु सिद्धे जीवस्याविकारित्वे तथा परमात्मत्वेन पाश्रुत्यादितः परममहत्त्वेना
णुत्वस्य तदवस्थस्येह तदनुरोधेन बुद्धिगुणसारतया व्यपदेश इत्याह तद्गुणसारत्वादिति॥ तद्धा च
हेतस्या बुद्धेरिति॥ आत्मनास्त्व संबंधिन्या बुद्धेः रूपस्यापितत्वान्नदापकामर्षः॥ न हि सुषुप्त्ये स्वभा
भावस्यात्मनस्तत्वेन संसारिभिरनुभूयते अपितु पोषं मिथ्याज्ञानदूषापपनुषक्तोस्य एव न प्रत्या
त्ममनुभवगोचरः॥ न च ब्रह्मस्वभावस्य जीवात्मनः कूटस्थनित्यस्य स्वाद्यादौ ह्युपायानुपपत्तेर्य
व इति बुद्धिगुणानां तेषां तदभेदाध्यासेन तद्धर्मोऽध्यासः उपसंसारावाप्यस्तस्यैव चेदृशस्याविं

बा॰रा॰३।
१३

वस्तोयपंकवत्ताव्याध्यास इत्युपपादितमध्यासभाष्ये। तथा च बुद्ध्युपाधिकृतमस्य जीवत्वमिति बु
द्धेरंततः नरकस्थाणुतया सोऽप्यणुत्वव्यपदेशभाग्भवति नभ इव करकोपहितं करकपरिमाणं तथा
चोत्क्रांत्यादीनामुपपत्तिरिति निगदव्याख्यातमितरत्॥ प्रापणेऽस्मत्पक्षे संसारित्वे वा ततश्चाकृ
तविप्रनाशाकृताभ्यागमप्रसंगः॥ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्॥ यावत्संसार्या
त्मभावित्वादित्यर्थः॥ समानः संनिति। बुद्ध्या समानः तद्गुणसारत्वादिति॥ अपि च मिथ्याज्ञाने
ति॥ न केवलं यावत्संसार्यात्मभावित्वमागमतः उपपत्तितश्चेत्यर्थः॥ आदित्यवर्णमिति प्रकाशरू
पमित्यर्थः॥ तमसः इत्यविद्यायाः इत्यर्थः॥ तमेव विदित्वा साक्षात्कृत्य मृत्युमविद्यामत्येतीति यो
जना॥ अनुशयबीजं पूर्वपक्षी प्रकल्पयति ननु सुषुप्तप्रलययोरिति॥ सता परमात्मना॥ अनुश
यबीजपरिहारः सूत्रेणोच्यते॥ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्॥ निगदव्याख्यातमस्य
भाष्यं॥ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोऽन्यतरनियमो वान्यथा॥ स्यादेतत् तदंतःकरणेऽपि सति तस्यानि
त्यं संनिधानात्तस्मान्नित्योपलब्ध्यनुपलब्धी न प्रसज्येते आपादयति विपाककादाचित्कत्वात्साम त

ष्यप्रतिबंधाप्रतिबंधाभ्यामंतःकरणस्यनायंप्रसंगः।तावकत्वेंतःकरणेआत्मनोवेंद्रियाणांवास्तो
किमंतर्गडुनांतःकरणेनेतिचोद्यप्रतिक्षेपवान्यतरस्यात्मनइतिक्षेपेवतिसिद्धौतन्निवर्त्तयतिसिद्धांतीद्व
तेनचात्मनइतिअवधानंस्वस्त्वनुभूमषाभूअषावा॥नचैतेआत्मनोधर्मास्तस्याविक्रियत्वात्॥
नचेंद्रियाणामेकैकेंद्रियव्यतिरेकेण्यंधाद्दीनांदर्शनात्॥नचतेआंतरत्वेनानुभूयमानेबाह्यसंं
भवतः॥तस्माद्वस्तितदंतरेकिमप्यस्यैवेतेतदंतःकरणंतदिदमुक्तंयस्यावधानेति॥अत्रैवार्थेश्रु
तिंदर्शयतितथाचेति॥कर्त्ताशास्त्रार्थवत्वात्॥ननुतद्गुणसारत्वादित्यनेनैवजीवस्यकर्त्तृत्वंभोक्तृ
त्वंचलब्धमेवेतितद्युक्तादनमनर्थकमित्यतआहतद्गुणसारत्वाधिकारेणेति॥तस्यैवेषप्र
पंचःपेपप्रपंच्यत्वात्मभोक्तैवननचैतितन्निराकरणार्थंशास्त्रफलंप्रयोक्तरितल्लक्षणत्वादित्या
ह्यस्माभगवान्जैमिनिः।प्रयोक्तर्यनुष्ठातरिकर्त्तरीतियावत्।शास्त्रफलेस्वर्गादिकुतःप्रयोक्तृफ
लसाधनतालक्षणत्वात्शास्त्रस्यविधेः।कर्त्रपेक्षितोपायताहिविधिः॥बुद्धिश्चकर्त्रीभोक्ता
चात्मातेतोयस्यापेक्षितोपायोभोक्तुनेतस्यकर्त्तृत्वंयस्यकर्त्तृत्वंनतस्यापेक्षितोपायइतिविं

बा·२।३।

१४

केनसंगतमितिचेत् शास्त्रस्यानर्थकत्वस्य विधीयमानाभिधेयत्वे तथा चाप्रयोजनत्वस्यात्॥ यथा च तत्कुण
मारतप्रास्यावमनु सदपि मोक्षत्वे सांव्यवहारिकमेव कर्तृत्वमपि सांव्यावहारिकमेव न तु मा
र्थिकं॥ अविद्यावद्विषयत्वं च शास्त्रस्योपपादितमध्यासभाष्य इति सर्वमवदातं॥ विहारोप
देशात्॥ विहारः संचारः क्रिया तत्र स्वातंत्र्यं नाकर्तुः संभवति तस्मादपि कर्ता जीवः॥ उपादाना
त्॥ तदेषां प्राणानामिंद्रियाणां विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानं ग्रहणशक्तिमादायोपादायेत्युपादा
ने स्वातंत्र्यं नाकर्तुः संभवति॥ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः॥ अस्योपसूत्रमेत
त्सम्यगुपपत्तिः॥ विज्ञानं कार्यं तनुते सर्वत्र हि बुद्धिः करणरूपा करणत्वेनैव व्यपदिश्यते न
कर्तृत्वेन इह तु कर्तृत्वेन तस्माद्व्यपदेशो विपर्ययः स्यात् तस्मादात्मैव विज्ञानमिति व्यपदिष्टः
न कर्त्रीति॥ सूत्रांतरमवतारयितुं चोदयति अत्राह यदीति। प्रेक्षावान् स्वतंत्र इष्टमेवात्मनः सं
पादयेन्नानिष्टमनिष्टसंपत्तिरप्यस्योपलभ्यते॥ तस्मान्न स्वतंत्रस्तथा च न कर्तेति तल्लक्षणत
त्स्येत्यर्थः॥ अत्रोत्तरं॥ उपलब्धिवदनियमः॥ करणादीनि कारकांतराणि कर्तृप्रयुक्तेन त

कर्तृत्वे सौत्रा

यं कारकांतरैः प्रयुक्तं इत्येतावन्मात्रमस्य स्वातंत्र्यं ॥ न तु कार्यक्रियायां न कारकांतरानपेक्षत्वमिति ॥ ईदृशं
हि स्वातंत्र्यं नेश्वरस्याप्यत्र भवतोऽस्तीतु अन्तःसंकल्पः कर्त्ता स्यात् ॥ तथा चाप्यदृष्टपरिपाकवशादिष्टमभिप्रे
प्सुरुत्साधनविभ्रमेण निःशेषाप्यं व्यापारयन्नित्थंमामुयादित्यनियमः कर्तृत्वं चेति न विरोधः ॥ विषय
प्रकाशनमात्रप्रयोजनत्वादिति ॥ नित्यचैतन्यस्वभावस्य खल्वात्मनः इंद्रियादीन्विषयमुपनयंति तेन
विषयावच्छिन्नमेव चैतन्यं बुद्धिरिति विज्ञानमिति व्याख्यायते ॥ तत्रास्याः क्रिया तं त्वात्मेत्यर्थः ॥ शक्ति
विपर्ययात् ॥ पूर्वं कारकवि शक्तिविपर्यय उक्तः संप्रति कारकशक्तिविपर्यय इत्यपुनरुक्तं ॥ अविप
र्यये तु कारणांतरकल्पनायां नामान्तरं विसंवाद इति ॥ समाध्यभावाच्च ॥ समाधिरिति संयममुपलक्ष
यति धारणाध्यानसमाधयो हि संयमपदवेदनीया यथाहुः ॥ त्रयमेकत्र संयम इति ॥ आत्मा वा अरे श्रो
तव्यो मंतव्य इति धारणोपदेशः ॥ निदिध्यासितव्य इति ध्यानोपदेशः ॥ द्रष्टव्य इति समाधेरुपदेशः
यथाहुः ॥ तदेव ध्यानमर्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिरिति ॥ सोऽयमिह कर्त्ता त्मा समा
धावुपदिश्यमानः आत्मनः कर्तृत्वमवेतीति सूत्रार्थः ॥ यथा च तक्षोभयथा ॥ अवांतरसंगतिमाह ॥ एवं

तावदिति॥ विमृशतीति॥ तत्पुनरिति॥ पूर्वपक्षे गृह्णातीति तत्रेति। शास्त्रार्थवत्त्वादयो हि हेतव आत्मनः कर्तृ
त्वमापादयन्तीति॥ न च स्वाभाविके कर्तृत्वे संभवति असत्यपवादे तद्दोषादिति युक्तमुपगंतुमतिप्रसंगात्
न च मुक्त्यभावप्रसंगोऽस्यापवादकः। यथा ज्ञानस्वभावो ज्ञेयाभावेपि नाज्ञो भवत्येवं कर्तृस्वभावो
पि क्रियावेशाभावेपि नाकर्त्ता तस्मात्स्वाभाविकमेवास्य कर्तृत्वमिति प्राप्तेभिधीयते॥ नित्यशुद्ध
बुद्धमुक्तस्वभावं हि ब्रह्मात्मनो भयः अयते तदस्य बुद्धत्वमसत्यपि बोद्धव्ये युक्तं वह्नेरिवासत्यपि दाह्ये
दग्धृत्वं तच्छीलस्य तस्यावगमात्॥ कर्तृत्वे तस्य क्रियावेशादवगंतव्ये न च नित्योदासीनस्य
कूटस्थनित्यस्यास्य वृत्तेस्तस्याः संभवति॥ तस्य च कदाचिदप्यसंसर्गे कथं तत्क्रियायोगः। नि
र्विषयायाः शक्तेरसंभवात्। तथा च यदि तादात्म्येन तद्विषयः क्रियावेशोऽभ्युपेयेत तथा सति तत्स्व
भावस्य स्वभावोच्छेदाभावान्न विनाशप्रसंगो न मुक्तस्यापि क्रियायोग इति क्रियायाः दुःख
त्वान्न विगलितसकलदुःखपरमानंदावस्था मोक्षः स्यादित्याशयवानाह न स्वाभाविकं कर्तृत्व
मात्मन इति॥ अभिप्रायमबुद्ध्वा चोदयति ननु स्थितायामपीति परिहरति न निमित्तानामपीति स तेषा

ज्ञानाश्रयाशक्तिः स्वसत्तामात्रसंबन्धात्कर्मादिविषयतः॥ तथा चैतत्पाद्विनेशत्वं सदैवस्याद्विति भावः॥ ननु यदि
ननु मोक्षसाधनत्वविधानादिति परिहरति न साधनतापत्तस्येति॥ आत्मनः कर्तृत्वमोक्षः साध्योऽपि
तद्ब्रह्मत्वं तत्त्वमनित्यमिति॥ उक्तमर्थमुपायमाविष्करोति॥ अपि चानित्यमुक्तेति॥ यदि पुनः
एवं तर्हि संसारीति॥ आशंक्य॥ परमात्मनः संसारी तस्याविद्याप्रविलयेऽपि मुक्तौ सर्वमुक्तेरनु
आविशेषाज्जातं सर्वसंसारोच्छेदप्रसंगः॥ परस्मादन्यस्य तु बुद्ध्यादिसंघातस्य एवेति तस्यैव तर्हि
मुक्तिः संसारो नात्मन इति॥ परिहरति नाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वादिति॥ न परमात्मनो मुक्तिः सं दि
सारो तस्यानित्यमुक्तत्वात्॥ नापि बुद्ध्यादिसंघातस्य तस्याचेतनत्वात्॥ अपि त्वविद्योपस्थापि
तानां बुद्ध्यादिसंघातानां भेदात्तत्र बुद्ध्यादिसंघातभेदोपधानात् आत्मैकोऽपि भिन्न इ
व विभक्त इवैकस्य बुद्ध्यादिसंघातोपगमे तत्र बद्ध इवेतरत्र मुक्त इव यथा
गगनस्य घटाद्युपाधिभेदादेकमपि मुखं नानेव दीर्घमिव वक्रमिव स्थानमिवोदितमिवा व
न्यत्र मोपधानेन गमे तत्र मुक्तमिवान्यत्रोपहितमिवेति नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसंगः॥ तस्मान्न

बा॰रा॰२। परमात्मनो मोक्षसंसारौ नापि बुद्ध्यादीनां व्यातस्य किं तु बुद्ध्युपहितस्य स्वात्मस्वभावस्य जीवभा
१६ वमापन्नस्येति परमार्थः॥ अत्रैवान्वयव्यतिरेकौ सूत्रितौ मिरादर्शयति तथा चेति॥ इतश्चोपाधि
के यद्युपाध्यात्मिभावो द्वाभ्यामस्यामि भेवाद्भेदो दर्शयति श्रुतिरित्याह तथा स्वप्नजागरितयो
रिति॥ अत्रैवार्थे स्मृतेर्व्याचष्टे तदेतदाहेति॥ संप्रसादः सुषुप्तिः स्यादेतत्तदुह्यः पाह्यपादयः सं
गीतरयं वास्याहीन्व्यापारयन्नसंभवेद्दुःखी परमात्मा तु न बध्यतः केन मतः प्रभृतीनि व्यापा
रयेदिति वैषम्यं तद्देहदृष्टान्तेनेत्यत आह तद्देहपात्रस्थेति॥ यथा स्वशरीरेऽणोदासीनः तद्वाम
रवी वास्याहीनि तु करणानि व्यापारयन्नुःखी तथा स्वात्मना नोदासीनः सुखदुःखी मनः प्रभृतीनि
तु करणानि व्यापारयन्नुःखी तथा तावतास्य माध्यं न तु सर्वथा॥ यथा त्वातीशोऽस्यथावा तत्रानपे च
ह्रः स्वशरीरं व्यापारयत्येवं मनः प्रभृतीनि करणानि तत्कालि व्यापारयतीति प्रमाणासिद्धेति
योग पर्यनुयोगानुपपत्तिः॥ पूर्वपक्षहेतनन्तुमाष्यदूषयति यतत्तस्मिन्निति॥ यत्पराति शास्त्रेस
एवशास्त्रार्थः॥ कर्त्रेयहितेऽपायभावनापरं चतततनकेर्त्स्वरूपपरं तेन यथा लोके किं ब्रह्मणी

रमपेक्ष्यस्वविषये प्रवर्त्तमानेन पुंसः स्वाभाविकं कर्त्तृत्वमवगमयितुमुत्सहते तस्मात्तत्त्वमसी
त्याद्युपदेशविरोधादविद्याकृतं तद्भवतीष्यते। चोदयति। ननु संध्ये स्थान इति॥ औपाधिकं हि क
र्तृत्वं नोपाध्यपगमे संभवतीति स्वाभाविकमेव मुमुक्षुरेष्टव्यमित्यर्थः॥ अपि च यत्रापि करणम
भ्युपगतं तत्रापि केवलस्यात्मनः कर्त्तृत्वस्यावगमात् स्वाभाविकमेव युक्तमित्याह तथोपादानेपीति॥
तदेतत्परिहरति न तावत्संध्य इति॥ उपाध्यपगमेऽपि संस्कृतैः करणस्योपाधेः संध्ये प्रव
स्थानादित्यर्थः॥ अपि च स्वप्नोपदर्शनं ज्ञानेनादृश्यो निहारोऽपीत्याह विहारोऽपि च तत्रेति॥ तथोपा
दानेपीति यद्यपि कर्तृविभक्तिः केवले कर्त्तरि श्रूयते तथापि करणकरणोपधानकृतमस्य कर्त्तृ
त्वेन शुद्धस्य न हि परशुसहायः छेत्ता केवलः छेत्ता भवति॥ ननु यदि न केवलस्य कर्त्तृत्वमपि
तु करणादिसाहित्यस्य तथा सति करणादिष्वपि कर्तृविभक्तिः स्यान्न चैतदस्तीत्यत आह भव
ति च लौकिकमिति॥ करणादिष्वपि कर्तृविभक्तिः कदाचिद्दत्वेपविवक्षावशादित्यर्थः॥ अपि चेयमुपा
दानश्रुतिः करणव्यापारोपरममात्रपरा न स्वातंत्र्यपरा कर्तृविभक्तिस्तु भाक्तीकृत्वेपि पति

का॰रा॰ यत्नीति वरं बुद्धिपूर्वेण स्वकरणव्यापारे परमस्य कर्तृत्वादित्याह अपि चास्मिन्नुपादान इति ॥ य
१८ स्मायं व्यपदेश इति ॥ यदुक्तमस्माभिर [illegible] रूपमात्रमेतदिति तदितः समुचितं सर्वकारका
णामेवेति ॥ निर्लिप्यति तण्डुलान्ज्वलेति काष्ठानि बिभर्त्ति स्थालीति हि स्वव्यापारे सर्वेषां कर्तृत्वात् उद्धृत
तिं बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वमेव न करणत्वमित्यत आह उपलब्धये हेतोरेषां करणत्वान्नत्वेवं कर्तृ
तस्यामेवात्मनः स्वाभाविकं कर्तृत्वमस्त्वित्यत आह न चैतस्यामुपलब्धौ व्यापारस्य स्वाभाविकं
कर्तृत्वमात्मनः इति कस्मादित्युपलब्धिस्वरूपत्वादात्मनः। नहि नित्यस्वभावे चास्ति भावस्य
व्यापार इत्यर्थः। तदेवं तस्योपलब्धौ स्वाभाविके कर्तृत्वे समस्ति तु कं नापि बुद्ध्यादेरुपलब्धिकर्तृ
त्वमात्मनस्य धर्मस्य पपातञ्जलमध्ये वसापादि कर्तृत्वमित्याह अहंकारः पूर्वकमपि कर्तृत्वे
नोपलब्धुर्भवितुमर्हति ॥ कुतः। अहंकारस्याप्युपलभ्यमानत्वात् ॥ नहि रश्मी रादिरस्यां त्रिपा
योगस्यात स्यामेव गतं भवति ॥ एतदुक्तं भवति। यदि बुद्धिरुपलब्धी भवेत ततस्तस्यामुप
लब्धौ त्वमात्मनस्य धर्मस्येतन चेतन [illegible]। तस्माज्जडत्वेनोपलभ्यमानतयोपलब्धिकर्तृत्वानुप

पत्ते॥ यदाचोपलब्धो बुद्धेरकर्तृत्वं तदा यद्बुद्धेरुपलब्धृत्वे करणं तदेकल्पनीयं तथा च नाममा
त्रे विसंवाद इति तन्न भवतीत्याह न चैवं सति करणान्तरकल्पना बुद्धेरुपलब्धृत्वाभावात्॥ तर्हि
मित्यनीमकरणं बुद्धिरुपलब्धावालो चानुपलब्धेत्यत आह बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात्॥ अपमा
संधिं चैतन्यमुपलब्धिरात्मस्वभावो नित्य इति न तत्रात्मनः कर्तृत्वेनापि बुद्धेः करणत्वं॥ किं
तु चैतन्यमेव विषयावच्छिन्नं वृत्तिरिति चोपलब्धिरिति च व्याख्यायते॥ न स्यात् तद्विषयावच्छेदे
वृत्तौ बुद्ध्यादीनां करणत्वमात्मनस्तु तदुपधानेनाहंकारपूर्वकं कर्तृत्वं युज्यत इति॥ परान्तु तद्बु
ते॥ यदेतज्जीवानामौपाधिकं कर्तृत्वं तत्प्रवर्तनालोहोरोषु रागादिषु सत्स्वनेश्वरमपरं
प्रवर्तकं कल्पयितुमर्हति अति प्रसंगात्॥ न चेश्वरो हेयोपादानरहितो जीवान् साधयसा
धुनिकर्माणि प्रवर्तयितुमर्हति येन धर्माधर्मापेक्षेयातां जगद्वैचित्र्यमुपपद्येत॥ सापि
स्वतंत्रः कारणो धर्मैरेव जेत तन्प्रवर्त्तयेन्नाधर्मौ तत अत एवेरितारो तव सर्वथा
र्मिका एवेति सुखिन एव स्युर्न दुःखिनः॥ स्वतंत्रास्तु रागादिप्रयुक्ताः प्रवर्त्तमाना धर्मा

वी॰रा॰त्रृ॰

१८

धर्म्मप्रपंचप्रवर्तको वै चित्र्यमनुभवतीति युक्तं ॥ एवं च विधिनिषेधयोरपि वस्तुमितरथा तु सर्वपात्री
वोऽस्य तंत्रे ईश्वरेणैव प्रवर्त्यत इति वक्तं विधिनिषेधाभ्यां न हि वलवदनेलनलिलोघनघ
मानं प्रत्युपदेशोऽपेक्षा न्यात तस्मादेष ह्येव साधु कर्म कारयतीत्यादि श्रुतयः समस्तविधिनि
षेधश्रुतिविरोधाल्लोकविरोधाच्चैश्वर्यप्रशंसापरतया नेया इति प्राप्ते अभिधीयते। एष ह्येव
साधु कर्म कारयतीत्यादयः तावत्श्रुतयः सर्वव्यापारेषु जंतूनामीश्वरतंत्रतामाहुः स्मृति
वाध्यके न प्रशंसापरतया व्याख्यातुमुचिते ॥ न च श्रुतिस्मृतिहेतुस्वकल्पनीयतापेन प्रवर्त्तके
पुरागादि पुरुस्नत्सुतकल्पनाविरुद्धेता। न चेश्वरतंत्रत्वे धर्म एवं जंतूनां प्रवृत्तेः स्वरिवत्वमे
व नवैचित्र्यमिति युक्तं ॥ यद्यप्यपमीश्वरो वीतरागस्तथापि पूर्वजंतुकर्मापेक्षया जंतूनां धर्म
धर्मयोः प्रवर्त्तयन्न द्वेषपक्षपाताभ्यां विषमो नापि निर्घृणः ॥ न च कर्मप्रचयस्यादिरस्य
नादित्वात्संसारस्य न चेश्वरतंत्रत्वात्कर्तृ विधिनिषेधाभ्यामिति संप्रतं ॥ नहीश्वरः प्रवर्त्तक ल
रपवन इव जंतून्प्रवर्त्तयति अपि तु तत्तज्जंतून्पमनुरुध्यमानो रागाद्युपहारमुखेन एवं चेश्व

निष्प्राप्तिपरिहारार्थिनो विधिनिषेधावर्थवंतौ भवतः। तदनेनाभिसंधिनोक्तं परायत्तेपि हि क
र्तृत्वे करोत्येव जीव इति॥ तस्माद्विधिनिषेधशास्त्राविरोधात् लोकस्य सफलदर्शित्वात् एष ह्येव सा
धु कर्म कारयतीत्यादिश्रुतेः॥ अज्ञो जंतुरनीशोयमात्मनः सुखदुःखयोः। ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्व
र्गं वा श्वभ्रमेव वेति। स्मृतेः ईश्वरतंत्रत्वमेव जंतूनां दर्शितं न तु स्वतंत्रत्वमिति सिद्धं। ईश्व
र एव विधिनिषेधयोः स्थाने नियुङ्क्ते तर्हि विधिनिषेधयोः फलं तदीश्वरे एव तत्प्राप्तिप्रतिपादितधर्मा
धर्मौ निरपेक्षे तस्मिन्निति विधिनिषेधयोरानर्थक्यं॥ न केवलमानर्थक्यं॥ विपरीतं चापद्यत
इत्याह तथा हि विहितकारिणमिति॥ प्रवीतेत्यादेः षं कृतनाशाकृताभ्यागमः प्रसज्येत अपि ते
हितापि मन्यत॥ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके॥ अवांतर
संगतिमाह जीवेश्वरयोरिति॥ प्रयोज्यप्रयोजकभावरूपकार्योपकारभावः॥ अत्रापाततो विनि
गमनाहेतोरभावात् अनियमोऽनिश्चय इत्युक्तेः॥ निर्हेतुकाभासदर्शनेन भेदपक्षमालम्ब्या
हांशपदेति॥ द्वैविध्येपि तद्भावस्यान्वेष्यान्वेष्टृभावस्यांशांशिभावस्य भेदपक्षात् भावस्य नियम्यनियंतृभाव

बा॰२।३।

५८

वस्थाधाराधेयभावस्थानजीवपरमात्मनोर्भेदे कल्पते न च ब्रह्मदासा ब्रह्मकितवा इत्याद्याः श्रुतयोऽ
भा ब्रह्मकितवा ब्रह्मेत्यादि प्रतिपादनपरा जीवानां ब्रह्मणो भेदे ऽवं कल्प्यन्ते । न चैताभिर्भेदाभेद
प्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिः साक्षाद्देशत्वप्रतिपादकास्वमते वर्णितपादेस्याविरुद्धाभतानीत्यादेः
स्मृतेश्च ममैवांश इत्यादेर्जीवानामीश्वरांशत्वसिद्धिः निरतिशयोपाधिसंपन्नश्चावरमाते
योगेनेश्वरः स्वांशानामपि निकृष्टोपाधीनामीष्ट इति युज्यते नहि तावदनेन एव स्येश्वरस्य जी
वाभावितुमर्हत्यंशः अपि च जीवानां ब्रह्मांशत्वे तत ब्रह्मण्येव वेदना भवेत् पादादिगता इव
वेदनादेवदत्तस्य ततश्च ब्रह्मांशभूतस्य समस्तजीवगतवेदनानुभवप्रसंग इति व
रं संसार एव मुक्तेः तत्र हि स्वगतवेदनामात्रानुभवादल्पमात्रं दुःखमनुभवति मुक्तस्तु स
मस्तजीववेदनाभागिति प्रपन्नेन मुक्तेरनर्थबहुलतया परिहर्तव्यता स्यादिति ॥ तथा भेदा
भेदयोः परस्परविरोधिनोरेकत्रासंभवाद्भोऽंशत्वं जीवानां । न च ब्रह्मैव सदंशं तस्तु जीवा इ
तियुक्तं सुखदुःखसंसारव्यवस्थाभावप्रसंगात् ॥ अनुदापरिहाराभावप्रसंगाच्च ॥ तस्माज्जी

णाएवापरमार्थभूतो न ब्रह्मैकमद्वये॥ अद्वैतस्यैतयस्तु जातिदेशकालाभेदनिमित्तोपचारादिति प्रोक्तेऽभि
धीयते॥ अनधिगतार्थबोधनानि प्रमाणानि विशेषतः शब्दः॥ तत्र भेदो लोकसिद्धत्वान्न मानेन प्रति
पाद्यः॥ अभेदस्त्वनधिगतत्वादधिगतभेदानुवादेन प्रतिपादनमर्हति। येन वाक्यमुपक्रम्यते मध्ये च
च परामृश्यते अंते चोपसंह्रियते तत्रैव तस्य तात्पर्यं। उपनिषदस्त्वद्वैतोपक्रमतत्परामर्शतदुपसंहारा
अद्वैतपरा एव युज्यंते। न च पतत्परामर्शदेवत्वाधिक्ये पुनः॥ अभ्यासे हि भेदपरत्वमपीस्यात्संभवति नात्म
त्वमपि प्रागेवोपचारितार्थत्वमिति तदुक्तं तस्माद्देहेंद्रियाविके स्थिते जीवभावः तस्य ब्रह्मणोऽनाद्यनिर्वच
नीयाविद्योपधानभेदेनैकस्यैव बिंबस्य दर्पणाद्युपाधिभेदात्प्रतिबिंबभेदाः॥ एवं चानुज्ञापरिहारौ
लौकिकवैदिकौ सुखदुःखमुक्तिसंसारव्यवस्था चोपपद्यते न च मोक्षस्य नर्थक्यं वहुलता। यतः प्रति
बिंबानामिव रूपामतावदातत्वादि जीवानामेव नानात्वे दर्शनाभिसंबंधो ब्रह्मणस्तु बिंबस्येव भेतदभिसं
वेधः॥ यथा च दर्पणापनये तत्प्रतिबिंबं बिंबभावेनावतिष्ठते। रूपासो प्रतिबिंबितमपि॥ एव
मविद्योपधानविगमे जीवो ब्रह्माभेदेति सिद्धं॥ जीवो ब्रह्मांश इवततं तत्पानंतवेश इति तात्पर्यार्थः॥

वो।१२।३।

सप्तदशसंख्यापरिमितो राशिर्गणः सप्तदशकः॥ तत्र पातुर्द्विकर्मेन्द्रियाणि वा प्राणिनि द्रमातुर्दि मनसीव
२० त्रिभेदमात्रेणामिलितं आप्येकीवत्पकमंतःकरणं शरीरे पंचविंशपाइति सप्तदशको राशिः। अनु
तोविधिरभिमतो न तु प्रवृत्तप्रवर्तना। अपौरुषेये प्रवर्तयितुरभिप्रायानुरोधासंभवात्॥ अ
त्पीयामस्तीषोमीयहिंसायां प्रवृत्तप्रवर्तनानुपपत्तेश्च॥ उपार्थेयिनियमांशेऽप्रवृत्ते। कः पु
नर्देहसंबंधः न हि कूटस्थनित्यस्यात्मनोऽपरिणामिनोऽस्ति देहेन संयोगः समवायो वान्यो
वा कश्चित्संबंधः। सकलधर्मातीतत्वादित्यभिसंधिः॥ उत्तरं देहादिसंघातोऽहमेवेत्यात्मनिवि
परीतप्रत्ययोत्पत्तिः। अयमर्थः॥ सत्यं नास्ति कश्चिद्देहादिभिः पारमार्थिकः संबंधः किंतु अवि
श्री द्याजनितात्मविषयविपर्ययी तावत्तिरहमेवदेहादिसंघात इत्येवंरूपा। अस्या देहादिसंघातात्मता
दात्म्येनभासते सोऽयं संबंधस्तावत्। तादात्म्यलक्षणः संबंधो न पारमार्थिक इत्यर्थः॥ ग्रन्थिमिति
ध्यात्मोदयात्। सम्यग्दर्शिनस्तु नाहीति। उत्तरं न तस्येति यदि तस्य समस्य लाभे देहादिसंघातोऽविद्यो
पदर्शित एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मास्मीति सम्यग्दर्शनमभिमतं अतस्तद्वैतप्रतिविधिनिषेधयोरन

सम्यग्दर्शलेति ३

२

रवकुः

र्प्रसङ्गेन ॥ एतदेव विशदयति देहेन्द्रियोपादेयपोरिति चोदकेति गत्वाभिसंधिमाविष्करोति शरीरव्यतिरेकदर्शी
न एवामुष्मिकफलेषु कर्मसु दर्शपूर्णमासादिषु नियोज्य इत्यभिसंधिं निराकरोति न तस्य देहात्माभिमानात्
एतदुक्तं भवति तस्य इति ॥ यो ह्यात्मनः पाञ्चभौतिकाद्देहादुपपन्नाव्यतिरेकं वेदन तु सम्यक्त्वमुक्त्यादिसंघा-
तव्यतिरेकं तस्यामुष्मिकफले नाधिकारः सम्यक्त्वमुक्त्यादिव्यतिरेकवेदिनः प्रत्यवर्तत्वं तस्य देहात्माभिमानर-
हितस्य नाधिकारः कर्मणि तथा च न यथोक्तदेहात्माभिमानाधिकारः स्यात्तस्यात्मप्रभावादिति ॥ तेषां तु
संसारव्याख्यानं वेदशेषिकाणां कोऽन्यः सुखदुःखव्यवस्थापारमार्थिकी मिथ्याभूता वा ह वा आत्मानश्च सर्वगताः तेषां
वैषव्यतिकरः प्राप्नोतीति तत्र प्रस्तुतपदं कर्मसंसारव्याख्यानव्यतिकरं तावद्देहकल्पमिति । यादृशं कादृशो गुरुणा
संबंधः सर्वान्पुरुषान्प्रत्यविशिष्ट इति ततश्चेतेषु सुखदुःखे सर्वान्प्रत्यविशिष्टे न च कर्मनिबंधनाव्य-
वस्थाकर्मणः प्राकृतत्वेन प्रकृतेश्च साधारणत्वेनाव्यवस्थाता वदवस्थात तत्त्वोदयतिस्मादेतदिति ॥ अपव-
र्गोऽपि ॥ न च प्रधानं स्वविमुक्त्यर्थं व्यापनापवर्गं वर्त्तते किं तु पुरुषार्थं तं च पुरुषं प्रत्येकेन भोगापवर्गौ
पुरुषार्थौ साधयितुं प्रतिसमासाधिकारतया प्रवर्त्तते ॥ पुरुषान्तरं तु प्रत्यसमासाधिकारं प्रवर्त्तत एव

वी॰२।३। चमुक्तसंसारिव्यवस्थोपपत्तेः सुखदुःखव्यवस्थापि भविष्यतीति ॥ निरावरणेति न हीति ॥ सर्वेषां पुरुषाणां
विभुत्वात् प्रधानस्य च साधारणत्वादृष्टं पुरुषं प्रत्यनेन नापिः साधितदृष्टं तदेव नास्ति ॥ तस्मात्प्रयोज
२१ नविशेषेण विना हेतुं व्यवस्थाऽयोग्यापासा चाप्युक्ता हेत्वभावादित्यर्थः ॥ भवतु संसारव्यानामव्यवस्था
प्रधानसंसर्गापादृष्टस्य प्रधानसाधारणत्वात् कारणादीनां त्वात्मसमवायादृष्टं प्रत्यात्म
मसाधारणं तत्कृतश्च मनसा सहात्मनः स्वस्वामिभावलक्षणः संबंधोनादिरदृष्टभेदाना
मनादित्वात् । तथा च मनः संयोगस्य साधारणत्वेपि स्वस्वामिभावस्यासाधारणत्वादृष्टसंबंधादि
व्यवस्थोपपत्तेः ॥ न च संयोगोपि साधारणः नहि तस्य मनसश्चात्मांतरेण संयोगः स एव
स्वामिनापि । आत्मसंयोगस्य प्रतियोगिभेदेन भेदात् ॥ तस्मादात्मैकत्वस्यागमसिद्धत्वात् ॥
व्यवस्थापार्थं कत्वेप्युपपत्तेर्नानेकात्मकल्पनागौरवादागमविरोधाच्च ॥ एकत्वाविशेषत्वे
न च भेदकल्पनापामन्योन्याश्रयापत्तेः भेदे हि तत्कल्पना तत्तस्मभेद इति ॥ एतदेव कारणादमतदू
षणं भाष्यकृतानुप्रोढवादितया कारणादान्यत्यप्यदृष्टानियमादित्यादीनि सूत्राणि योजितानि

सांख्यमतदूषणमा। परास्पे वेति रोचयंते केचित्तदास्तां तावत्॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते
भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे भामत्यां द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समा
प्तः॥ संपादितः वेश्री धरेण॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ ॥